

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ. ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ
ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ * ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ Δ. ΑΡΓΟΥΣ * ΔΗΜΟΣ ΜΥΚΗΝΑΙΩΝ

ΜΝΗΜΗ ΤΑΣΟΥΛΑΣ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ (1998–2008)

ΒΟΛΟΣ 2009

Για τη Βιβλιοθήκη των ΜΘ

Οι επιφορμότη των βιβλίων

13.1.2010

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ & ΚΕΝΤΡΟ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ
ΕΙΔΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ «ΓΚΡΙΖΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ»**

Αριθ. Εισ.: 8015/1

Ημερ. Εισ.: 22-01-2010

Δωρεά: Βαραλής Δ. Ιωάννης

Ταξιδετικός Κωδικός: ΥΣ

938.009

MNH

ΜΝΗΜΗ
ΤΑΣΟΥΛΑΣ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ
(1998–2008)

ISBN 978-960-89589-4-4

© ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ ΤΜΗΜΑ ΙΑΚΑ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ. ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ
ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ * ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ Δ. ΑΡΓΟΥΣ * ΔΗΜΟΣ ΜΥΚΗΝΑΙΩΝ

ΜΝΗΜΗ
ΤΑΣΟΥΛΑΣ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ
(1998–2008)

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
Ι. Δ. ΒΑΡΑΛΗΣ – Γ. Α. ΠΙΚΟΥΛΑΣ

ΒΟΛΟΣ 2009

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ

Ο Δήμος Άργους και η Δημοτική Επιχείρηση Πολιτισμού συμμετέχουν στην έκδοση αυτή ως ελάχιστο δείγμα τιμής στην Τασούλα Οικονόμου, σε έναν άνθρωπο που αγωνίστηκε και υπηρέτησε την επιστήμη που αγάπησε, που πρόβαλε με το έργο της και τη σκληρή και επίπονη δουλειά της την ιστορία και τον πολιτισμό της Αργολίδας.

Θερμές ευχαριστίες οφείλουμε σε όλους τους συναδέλφους της Τασούλας Οικονόμου που συμμετείχαν στην Επιστημονική Ημερίδα «Μνήμη Τασούλας Οικονόμου (1998–2008)» που πραγματοποιήθηκε στο Άργος, στους επιμελητές του τόμου των Πρακτικών, στον Αναπληρωτή Καθηγητή Αρχαίας Ελληνικής Ιστορίας κ. Γ. Α. Πίκουλα και τον Λέκτορα Βυζαντινής Αρχαιολογίας κ. Ι. Δ. Βαραλή, αμφότεροι του Τμήματος ΙΑΚΑ του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, καθώς και στους υπεύθυνους της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών και του συλλόγου Αργείων «Ο Δαναός», που περιέβαλαν με περισσή ευαισθησία το εγχείρημα αυτό.

Ο Αντιδήμαρχος Πολιτισμού Άργους

Γιώργος Αναγνώστου
Πρόεδρος Δ.Ε.Π.Ο.ΑΡ.

Δήμαρχος Άργους

Βασίλης Μπούρης

Τò Συμπόσιο πραγματοποιήθηκε στο Άργος,
Αΐθουσα Συλλόγου Άργείων «Ο Δαναός»
τò Σάββατο 15 Νοεμβρίου 2008

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Περιεχόμενα	7–8
Πρόγραμμα	9
Σημείωμα έπιμελητών	11
Βιογραφικό Τασούλας Οικονόμου	13–15
Νεκρολογίες	16–20
ΒΑΣΙΛΗΣ Κ. ΔΩΡΟΒΙΝΗΣ, Τασούλα Οικονόμου	16–17
ΧΡΗΣΤΟΣ ΠΙΤΕΡΟΣ, Μνήμη Αναστασίας Οικονόμου	18–20
ΜΑΡΙΑ ΒΕΛΙΩΤΗ-ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ, Γλωσσική ιδιαιτερότητα και εθνοτική ταυτότητα. Αρβανίτες και αρβανίτικα	21–35
ΕΛΕΝΗ ΚΟΥΡΙΝΟΥ, Τα πώρινα ανάγλυφα από την ακρόπολη των Μυκηνών	37–50
ΑΝΝΑ ΜΠΑΝΑΚΑ-ΔΗΜΑΚΗ, Μαγούλα Κεφαλαρίου 1984. Σωστική ανασκαφική έρευνα σε ιερό αρχαϊκών χρόνων (αγρός Ανδρέα Καντζάβελου)	51–64
Γ. Α. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, Άμαξιτοι όδοι στις Λίμνες Άργολίδος	65–73
ΕΛΕΝΗ ΣΑΡΡΗ, Τμήμα λουτρικής εγκατάστασης στο οικόπεδο Α. Γιακουμάκη στο Άργος	75–92
ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΜΠΑΡΑΚΑΡΗ-ΓΛΕΝΗ, Ψηφιδωτό δάπεδο Ελληνιστικών χρόνων στο Άργος (ανασκαφή οικ. Καρδαρά, 1989)	93–95
ΔΗΜΗΤΡΗΣ Χ. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΣ, Το Αρχαιολογικό Μουσείο Ναυπλίου και η συμβολή των Σουηδών στην οργάνωσή του (1833–1933)	97–118
ΠΛΑΤΩΝ ΠΕΤΡΙΔΗΣ, Η Τασούλα Οικονόμου και η συμβολή της στη μελέτη της βυζαντινής κεραμεικής της Αργολίδας	119–128
ΑΥΣΗΛΟΜ ΛΑΝΙΑΔΟ, Άγιος Πέτρος επίσκοπος Άργους, ο επιτάφιός του <i>Είς τόν Άθανάσιον επίσκοπον Μεθώνης</i> και η <i>Έλληνικῶν Θεραπευτικῆ Παθημάτων</i> του Θεοδώρητου Κύρρου	129–138

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΒΑΡΑΛΗΣ, Οι τοιχογραφίες του Ασκηταριού της Μονής Αβγού Αργολίδας	139–156
ΓΕΩΡΓΙΟΣ Π. ΤΣΕΚΕΣ, Νέα στοιχεία για το ναό Μεταμόρφωσης του Σω- τήρος στο Πλατανίτι Αργολίδας	157–171
ΒΑΣΙΛΗΣ Κ. ΔΩΡΟΒΙΝΗΣ, Στη μνήμη μιας παλιάς φίλης κηρών	173–175
ANNA ΦΙΛΙΠΠΑ-TOUCHAIS, Ο ναός των Αγίων Κωνσταντίνου και Ε- λένης (πρώην τζαμί) στο Άργος: συμβολή στη μελέτη του μνημείου	177–204
Π α ρ α τ ή μ α τ α	205–220
I. † ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ-ΛΑΝΙΑΔΟ, Το Άργος κατά τη Μεσοβυ- ζαντινή περίοδο	205–214
II. † ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ-ΛΑΝΙΑΔΟ, Η αρχιτεκτονική και ο ζω- γραφικός διάκοσμος του καθολικού της Παλαιάς Μονής Ταλαντίου	215–220
Πίνακες	1–52

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

Σάββατο 15.11.2008: 9–14

ΠΡΩΙΝΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ

ΠΡΟΕΔΡΙΑ: ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ

9–10: Χαιρετισμοί, προσφωνήσεις. Παρουσίαση Τασούλας Οικονόμου

Μαρία Βελιώτη, Γλωσσική ιδιαιτερότητα και εθνοτική ταυτότητα. Αρβανίτες και αρβανίτικα
Ελένη Κουρίνου, Τα πρώινα ανάγλυφα από την ακρόπολη των Μυκηνών

Άννα Μπανάκα, Μαγούλα Κεφαλαρίου 1984. Σωστική ανασκαφική έρευνα σε ιερό
Αρχαίων χρόνων (Αγρός Ανδρέα Κατζάβελου)

Χρήτος Πιτερός, Η μάχη παρά τη Σήπεια και η Τελέσιλλα

Διάλειμμα 11.30–12

ΠΡΟΕΔΡΙΑ: ΑΥΣΗΛΟΜ ΛΑΝΙΑΔΟ

Γ. Α. Πίκουλας, Αμαξιτοί οδοί στις Λίμνες Αργολίδος

Ελένη Σαρρή, Τμήμα λουτρικού συγκροτήματος στο οικόπεδο Α. Πακουμάκη στο Άργος
Κατερίνα Μπαρκαράκη, Ψηφιδωτό με παράσταση τύχης

Αναστασία Παναγιωτοπούλου, Ψηφιδωτά Ύστερης Αρχαιότητας από το Άργος. Νέα
ευρήματα

Δημήτρης Γεωργόπουλος, Η Σουηδική παρουσία στην Αργολίδα και το Αρχαιολογικό
Μουσείο Ναυπλίου (1900–1935)

Σάββατο 15.11.2008: 17.00–20.00

ΑΠΟΓΕΥΜΑΤΙΝΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ

ΠΡΟΕΔΡΙΑ: ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΚΡΙΤΖΑΣ

Πλάτων Πετρίδης, Η Τασούλα Οικονόμου και η μελέτη της Βυζαντινής κεραμικής της
Αργολίδας

Anshalom Laniado, Ο άγιος Πέτρος επίσκοπος Άργους, ο επιτάφιος του *Εἰς τὸν Ἄθανά-
σιον ἐπίσκοπον Μεθώνης* και η *Ἑλληνικῶν παθημάτων θεραπευτικὴ* του Θεοδώρητου
Κύρου

Γιάννης Βαραλής, Οι τοιχογραφίες του ασκηταριού της Μονής Αυγού Αργολίδας

Γεώργιος Τσεκές, Νέα στοιχεία για το ναό Μεταμορφώσεως του Σωτήρος στο Πλατανίτι
Βασίλης Δωροβίνης, Στη μνήμη μιας παλιάς φίλης

Επιτοίχια ανακοίνωση: Άννα Φίλιππα-Touchais, Ο ναός των Αγίων Κωνσταντίνου και
Ελένης (πρώην τζαμί) στο Άργος: η επισκόπηση του μνημείου

Απολογισμός

Δείπνο

ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ
Εὐαγγελία Ἐλευθερίου

Ἑπίσημη Ἐπιμελητῶν

Οἱ ἀνακοινώσεις δημοσιεύονται μέ τήν τάξη τοῦ Προγράμματος. Πά τή γλωσσική μορφή κάθε κειμένου ὑπεύθυνοι εἶναι οἱ ὑπογραφόμενοι. Ἐκτός ἀπό τίς καθιερωμένες συντομογραφίες, χρησιμοποιούνται αὐτές τῆς L'Année Philologique.

Τό σχέδιο τοῦ ἔξωφύλλου (ἀπό ἀργεῖτικο σταμνίο τοῦ 12ου αἰ.) φιλοτεχνήθηκε ἀπό τόν Nicolas Hubsch.

ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΕΠΙΜΕΛΗΤΩΝ

Είναι καιρός τώρα που σε κάθε συνάντηση συμφοιτητών και συναδέλφων σχεδόν πάντοτε έρχοταν ή συζήτηση στην Τασούλα Οικονόμου, την πρόωρη έκδημία της (17.3.1998) και το συνακόλουθο χρέος μας να τιμήσουμε τη μνήμη της. “Όσοι, μάλιστα, σχετιζοταν με το προσφιλές της Άργος και τα περιχώρα του, ένωσαν ακόμη πιο έντονο τούτο το χρέος, αφού ή παρουσία, το έργο και ή ζωή της εκεί κατέλιπαν ανεξίτηλες μνήμες.

Το 2008 ήταν ή χρονιά που αποτέλούσε έναν άξεπέραστο *terminus* για την εκπλήρωση αυτού του χρέους: με τη συμπλήρωση δέκα ολόκληρων χρόνων από τότε που έφυγε από κοντά μας, δέν υπήρχαν άλλα περιθώρια υπεκαφυγών. Συμφοιτητής της ό πρεσβύτερος επιμελητής, με ζωντανά βιώματα από τη Σόλωνος του μακρινού '74 – '75 κε.: μάλιστα το έτερο ήμισυ του, Έλένη Κουρίνου, βρέθηκε μαζί με την Τασούλα ως πρωτοδιοριστες στη Σπάτη, αντίστοιχως Ε' ΕΠΚΑ και 5η ΕΒΑ, θέρος του 1982. Συνεργάτης άγατος και φίλος, με απόλυτη ταύτιση επιστημονικών ενδιαφερόντων, στην 5η ΕΒΑ και τη Γαλλική Άρχαιολογική Σχολή Άθηνών, ό νεώτερος επιμελητής: άμφότεροι συνάδελφοι, μέλη ΔΕΠ στο Τμήμα Ιστορίας, Άρχαιολογίας και Κοινωνικής Άνθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, ένωσαν τις δυνάμεις τους για το παρόν αποτέλεσμα.

Μετά από περισκεψη, καταλήξαμε ότι της άρμοζε μία επιστημονική ήμερίδα, που θά άφηνε πίσω της έναν τόμο, δείγμα έσαι μνήμης, και μάλιστα με πραγμάτωση στον τόπο της και με άμεση έμπλοκή των τοπικών άρχων και φορέων. Προφανής άπώτατος στόχος ή άνάδειξη του έργου της, συνάμα της προσωπικότητάς της, ή ήττα της λήθης, το δώρον στους δικούς της, ιδίως τον Άβη και τον λατρεμένο της Δημήτρη. Η μερίδα του λέοντος στις ευχαριστίες αποδίδεται κατά πρώτο λόγο στον άγαπητό σύζυγο της Τασούλας, τον συνάδελφο βυζαντινολόγο Avshalom (Άβη) Laniado στο Πανεπιστήμιο του Τέλ-Άβιβ, άλλά και σε όσους, φίλους και συναδέλφους, άνταποκριθηκαν στο κάλεσμα και κατέθεσαν τον όβολό τους. Συνέβη και τούτο το παράδοξο κατά την προεργασία της ήμερίδας —καταγράφεται ως παράμετρος έρμηνείας των περιεχομένων του τόμου: όσοι είχαμε άποψη και μάλιστα τεκμηριωμένη για το τότε, ιδίως τη δεκαετία του '90, μείναμε άπορούτες για το πόσους «φίλους» άπέκτησε ξαφνικά ή «καχημένη» ή Τασούλα! Δέν θά έφτανε ούτε τριήμερο συνέδριο για να καλύψει όλους όσοι προθυμοποιήθηκαν να τιμήσουν τη μνήμη της... Άλλά έξαρχής το πρώτο κριτήριο ήταν το γεωγραφικό, το Άργος της και ή Άργολίδα: το έπιπλέον, ό κύκλος της ζωής της: από τη μιά οι παλαιοί συμφοιτητές που συγχρωτίστηκαν ένεργά με την Τασούλα, και από την άλλη οι μεγαλύτεροι και νεώτεροι «βυζαντινοί» συνάδελφοι, που την έζησαν στον στίβο της μάχμης έπιστήμης.

Αυτονόητες είναι οι ευχαριστίες στους τοπικούς φορείς, που συνέδραμαν τόσο στην πραγμάτωση της ήμερίδας όσο και, το κυριότερο, στην έκδοση του τόμου των Πρακτικών: στον Σύλλογο Άργείων «Ο Δαναός» για την παραχώρηση της αίθουσας εκδηλώσεών του, στη Γαλλική Άρχαιολογική Σχολή Άθηνών για τη φιλοξενία στον ξενώνα της οικίας Gordon, τη ΔΕΠΟΑΡ και ιδίως τον Πρόεδρό της Άντιδήμαρχο Άργους, κ. Γεώργιο Άναγνώστου, τον φίλεργο οίνοποιο Άντώνη Παπαντώνη, τους Δήμους Άργους και Μυκηναίων καθώς και το περιοδικό *Ηόρος* για τη χρηματική άρωγή. Τέλος, τους συναδέλφους του οικείου Τμήματος ΙΑΚΑ, που εκθύμως ένέκριναν την ένταξη της συγκεκριμένης ήμερίδας στις εκδηλώσεις του άκαδημαϊκού έτους 2008–2009, καθώς και τα Πρακτικά στις Έκδόσεις του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας–ΙΑΚΑ. Όπως και κατά το παρελθόν, το προσωπικό του τυπογραφείου Γ. Άργυρόπουλος ΕΠΕ άνταποκρίθηκε και πάλι προθύμως, ώστε το αποτέλεσμα να είναι το εύκταϊον.

οί έπιμελητές

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΤΑΣΟΥΛΑΣ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ

Η Αναστασία Οικονόμου ήταν τέκνο του Δημητρίου και της Χρυσούλας Οικονόμου. Γεννήθηκε στις 15 Μαρτίου 1956 στις Λίμνες της Αργολίδας (σήμερα Δήμος Μυκηναίων).

ΣΠΟΥΔΕΣ

Τελείωσε το Δημοτικό Σχολείο στις Λίμνες και το Γυμνάσιο Θηλέων στο Άργος (1968–1974), διαμένοντας στο Οικοτροφείο της Ιεράς Μητροπόλεως Αργολίδας. Έπειτα από επιτυχείς εισαγωγικές εξετάσεις το 1974 εισήχθη στη Φιλοσοφική Σχολή του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, από όπου έλαβε το πτυχίο της το 1979. Το 1989–1990 φοίτησε στο Université de Paris I – Panthéon-Sorbonne, λαμβάνοντας το Diplôme d'Études Approfondies (D.E.A.) στη Βυζαντινή Αρχαιολογία, με θέμα εργασίας “*La céramique des cimetières paléochrétiens d'Argos*”. Συνέχισε τις σπουδές της και έλαβε από το ίδιο Πανεπιστήμιο το 1994 το διδακτορικό της δίπλωμα, με τίτλο “*Argos paléochrétienne et protobyzantine*” και επιβλέποντα τον καθηγητή J.-P. Sodini. Η Τασούλα μιλούσε τα Αρβανίτικα και είχε εξαιρετική γνώση των Γερμανικών, των Γαλλικών, των Αλβανικών και λιγότερο των Αγγλικών και των Ιταλικών. Ήταν τακτικό μέλος της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας και της Εταιρείας Πελοποννησιακών Σπουδών (Πίν. 1–4).

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ

Το 1981, ύστερα από επιτυχείς εξετάσεις του Υπουργείου Πολιτισμού, εισήχθη στην Αρχαιολογική Υπηρεσία. Εργάστηκε, κατά χρονολογική σειρά, στη 2η ΕΒΑ (Οκτώβριος 1981 – Ιούλιος 1982) και στην 5η ΕΒΑ (Ιούλιος 1982 – Ιούνιος 1987). Από τον Ιούλιο του 1987 και εφεξής τοποθετήθηκε στο Γραφείο Άργους της 5ης ΕΒΑ, το οποίο αποτέλεσε σκοπό και έργο ζωής. Διενήργησε πολλές ανασκαφές στην πόλη του Άργους και την ευρύτερη περιοχή του, αλλά και σε άλλες θέσεις της Αργολίδας, όπως στην Τίρυνθα, τον Χώνικα και την Επίδαυρο. Συμμετείχε ενεργά στην εκπόνηση του αρχαιολογικού χάρτη της πόλης του Άργους, σε συνεργασία με την Δ' ΕΠΚΑ και τη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή. Στα πλαίσια των καθηκόντων της, αλλά και πολλές φορές εκτός αυτών, αγωνίστηκε για τη διάσωση των ανεσκαμμένων από την ίδια αρχαιοτήτων, για τη διαφύλαξη μνημείων και χώρων, και για τη δημιουργία Βυζαντινού Μουσείου στο Άργος.

Για σύντομο χρονικό διάστημα τοποθετήθηκε στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών (Μάρτιος – Ιούλιος 1995). Όσο διέμενε στο Παρίσι, εργάστηκε ως préparateur temporaire στο Centre de recherche d'histoire et civilisation de Byzance του C.N.R.S. και του Collège de France (1989–1992).

ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΕΙΣ

Βιβλία

1. *Argos Paléochrétienne: Contribution à l'étude du Péloponnèse Byzantin*, BAR IS 1173, Oxford 2003.

Άρθρα σε περιοδικά

2. *Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική του 12ου αιώνα στην Αργολίδα*, Ελλέβορος 3(1986)153-159.
3. *Lampes paléochrétiennes d'Argos*, BCH 112(1988)481-502.
4. *Παλαιοχριστιανικά λυχνάρια από τη Σπάρτη*, ΛακΣπ 9(1988)286-300 [Ανακοίνωση στο Έβδομο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Αθήνα 1987].
5. *Un sceau de Georges Akropolite trouvé à Argos*, REB 55(1997)289-293.]
6. *Une représentation pornographique sur un tesson d'Argos byzantine*, ΔΧΑΕ 20(1998)259-260.

Άρθρα σε Πρακτικά Επιστημονικών Συνεδρίων

6. *Συμβολή στην τοπογραφία της περιοχής Άνω Έπιδαύρου στους μέσους χρόνους*, στο Πρακτικά τοῦ Β' Τοπικοῦ Συνεδρίου Ἀργολικῶν Σπουδῶν, Ἄργος 30.5-1.6.1986, Πελοποννησιακά, Παράρτημα 14, Αθήνα 1989, 303-312.
7. *Το Ἄργος κατά τη ρωμαϊκή και την παλαιοχριστιανική περίοδο: σύνθεση των αρχαιολογικών δεδομένων*, στο Α. Pariente - G. Touchais (éd.), Ἄργος και Αργολίδα. Τοπογραφία και πολεοδομία. *Argos et l'Argolide : topographie et urbanisme, Actes de la table ronde internationale, 28.4-1.5.1990, Athènes - Argos, ÉFA, Recherches Franco-Helléniques 3, Paris, Athènes, Nauplie 1998, 327-336* (σε συνεργασία με τις Α. Μπανάκα-Δημάκη και Α. Παναγιωτοπούλου).
8. *Les cimetières paléochrétiens d'Argos*, στο Α. Pariente - G. Touchais (éd.), Ἄργος και Αργολίδα..., όπ. π., 405-416 [Ανακοίνωση στο Ενδέκατο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Αθήνα 1991].
9. *La céramique protomajolique d'Argos*, στο S. Gelichi (ed.), *La ceramica nel mondo bizantino tra XI e XV secolo e i suoi rapporti con l'Italia*, Atti del Seminario, Certosa di Pontignano (Siena), 11-13 marzo 1991, Firenze 1993, 307-316.
10. *Céramique commune byzantine d'Argos*, στο G. Démians d'Archimbaud (éd.), *Actes du 6e congrès international de l'Association internationale pour l'étude des céramiques médiévales méditerranéennes*, Aix-en-Provence, 12-18 novembre 1995, Aix-en-Provence 1997, 237-238.
11. *Βυζαντινή κεραμική από το Ἄργος (12ος-13ος αιώνας)*, στο Α' Αρχαιολογι-

κή Σύνοδος Νότιας και Δυτικής Ελλάδας, Πάτρα 9–12.6.1996, Αθήνα 2006, 345–348.

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ – ΔΙΑΛΕΞΕΙΣ

1. *La céramique glaçurée d'Argos*, Διεθνές συνέδριο *Recherches sur la céramique byzantine*, Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή, Αθήνα 8–10.4.1987.
2. *Κεραμική του 12ου αιώνα από το Άργος*, Όγδοο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, Αθήνα 1988, 75.
3. *Συμβολή στην τοπογραφία της Αργολίδας στους μέσους χρόνους*, Ένατο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, όπ. π., Αθήνα 1989, 63.
4. *Παλαιοχριστιανικό Άργος (5ος–7ος αι.)*, Δέκατο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, όπ. π., Αθήνα 1990, 60–61.
5. *Ένα εργαστήριο λαγήνων του 12ου αιώνα στο Άργος*, Δ' Διεθνές Συνέδριο Πελοποννησιακών Σπουδών, Κόρινθος 9–16.9.1990.
6. *Το Άργος στους βυζαντινούς χρόνους*, Δέκατο Πέμπτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, όπ. π., Αθήνα 1995, 53 [βλ. στον παρόντα τόμο Παράρτημα Ι, 205–214].
7. *Η αρχιτεκτονική και ο ζωγραφικός διάκοσμος της Παλαιάς Μονής Ταλαντίου*, Ε' Διεθνές Συνέδριο Πελοποννησιακών Σπουδών, Άργος – Ναύπλιο 6–10.9.1995 [βλ. στον παρόντα τόμο Παράρτημα ΙΙ, 215–220].
8. *Το Άργος από τον 4ο στον 7ο αιώνα*, Δέκατο Έβδομο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, όπ. π., Αθήνα 1997, 51–52.
9. *Το Άργος από τον 5ο μέχρι τον 7ο αιώνα μ.Χ.*, Άργος 15.2.1998, Σύλλογος Αργείων «Ο Δαναός».

ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ

1. *Η παλαιοχριστιανική κεραμική της βασιλικής του Λεχαιίου* (ανασκαφές καθ. Δ. Ι. Πάλλα).
2. *Η μεσοβυζαντινή, υστεροβυζαντινή και εισηγμένη από την Ιταλία κεραμική του Άργους*.

ΒΑΣΙΛΗΣ Κ. ΔΩΡΟΒΙΝΗΣ

Τασούλα Οικονόμου

Έφυγε προ ημερών και σε νέα ηλικία η αρχαιολόγος-βυζαντινολόγος, Τασούλα Οικονόμου. Αυτοδημιούργητη και γεννημένη στις Λίμνες, από γονείς που είχαν μεταναστεύσει, για χρόνια, στη Γερμανία, πνεύμα ανήσυχο, προοδευτικό και δυναμικό, η Τασούλα, όπως τη λέγαμε έλληνες και ξένοι, έκαμε μεταπτυχιακό δίπλωμα και υποστήριξε με επιτυχία τη διατριβή της στο Παρίσι.

Θέμα αυτής της διατριβής ήταν το βυζαντινό Άργος, το οποίο η Τασούλα προσέγγισε επιστημονικά και συνθετικά όσο κανένας μέχρι σήμερα. Τον έργο του, που λίγοι το πρόσεξαν μέσα στην Υπηρεσία της του Υπουργείου Πολιτισμού, ο Δήμος Άργους έχει χρέος να αναθέσει τη μετάφραση και να αναλάβει την έκδοσή του με επιμέλεια ειδικού επιστήμονα και με τις σχετικές εικονογραφήσεις. Ας γίνει, επιτέλους, εκ μέρους του και μία έκδοση επιστημονικού βιβλίου για την ιστορία της πόλης.

Η Τασούλα Οικονόμου, με την όρεξη και το μεράκι της υποσχόταν πολλά στην επιστήμη, στο Άργος και στη χώρα μας. Το κλίμα που αντιμετώπισε εκ μέρους της Υπηρεσίας της ήταν από αδιάφορο μέχρι εχθρικό και ψυχοφθόρο.

Πριν καιρό μου είχε τηλεφωνήσει το πρωί, και τα είπαμε δια μακρών όπως κάναμε τακτικά. Με εξέπληξε η εικόνα αδιεξόδου που μου έδωσε. Φτάνοντας να μου πει ότι προτιμούσε να φύγει στο Ισραήλ, όπου εργαζόταν ο σύζυγός της, και να πλένει τζάμια, παρά να συνεχίσει σε μία στείρα πορεία, σε μία Υπηρεσία που ούτε επιστημονικά και επαγγελματικά την προχωρούσε πουθενά, αλλά ούτε και διοικητικά απέδιδε. Προσπάθησα να την ενισχύσω ηθικά, λέγοντας ότι στις μέρες μας διερχόμαστε από μία γενική κατάσταση παρακμής αλλά ότι άνθρωποι σαν και κείνη, με θέληση και δυναμισμό, εφόσον επιμεινουν, έχουν ευχέρειες να φέρουν αποτέλεσμα. Τη ρώτησα για τη διάλεξή της στον «Δαναό», μόλις πριν λίγες μέρες, ήταν ευχαριστημένη από την προσέλευση ακροατών, και της τόνισα ότι ήταν η πρώτη φορά, απ' όσο θυμάμαι, που κάποιος προσέγγισε, σε δημόσια εκδήλωση το βυζαντινό Άργος.

Αυτή ήταν η Τασούλα Οικονόμου και ο θάνατός της κανονικά θα πρέπει να κάνει όλους να σκεφθούν, και να ξανασκεφθούν την προσωπική συμβολή τους στο θέμα της προστασίας των μνημείων.

Εφημ. *Αργολίδα*, 7.4.98

ΧΡΗΣΤΟΣ ΠΙΤΕΡΟΣ

Μνήμη Αναστασίας Οικονόμου

Σαν κεραυνός ακούστηκε το πρωινό της 17ης Μαρτίου 1998 ημέρα Τρίτη στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ναυπλίου ο απροσδόκητος χαμός της φίλης και αγαπητής μας συναδέλφου Αναστασίας Οικονόμου. Κανένας δεν μπορούσε λογικά να αποδεχθεί την τραγική πραγματικότητα.

Η Αναστασία καταγόταν από το χωριό Λίμνες της Αργολίδας και η ψυχή της ήταν καλή και αγέρωχη σαν τα ψηλά βουνά του χωριού της. Ήταν παιδί αγροτικής οικογένειας, όπως πολλοί από εμάς. Σπούδασε αρχαιολογία στη Φιλοσοφική Σχολή του Παν/μίου Αθηνών από όπου απεφοίτησε το 1978. Το 1981 διορίστηκε μετά από εξετάσεις στην Αρχαιολογική Υπηρεσία και από το 1987 εργαζόταν στο Άργος ως υπεύθυνη των Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. Το 1993 έγινε διδάκτωρ του Πανεπιστημίου της Σορβόνης και είχε διαρκή επιστημονική παρουσία.

Η ενασχόλησή της με το Άργος, όπως και του υπογράφοντος και άλλων συναδέλφων, μας είχε συνδέσει με βαθιά ψυχική επαφή, που έχουν συνήθως οι αρχαιολόγοι μεταξύ τους, η οποία, όταν υπάρχει, είναι δύσκολο να γίνει αντιληπτή από μη αρχαιολόγους, διότι σχετίζεται με τη βαθύτερη ιστορική-αρχαιολογική συνείδηση της ουσίας των πραγμάτων.

Τον τελευταίο χρόνο είχε συμβεί να σκάβουμε παράλληλα στο Άργος δυο διπλάνα οικόπεδα. Η σχεδόν καθημερινή επαφή, οι επιστημονικοί προβληματισμοί και η υπηρεσιακή συνεργασία μας είχε συνδέσει πιο στενά. Το ενδιαφέρον της να γίνει το συντομότερο δυνατόν το Βυζαντινό Μουσείο του Άργους στους Στρατώνες, οι επισκευές του οποίου καθυστερούν απαράδεκτα, το ενδιαφέρον της για την επιστημονική έρευνα παράλληλα με την μεγάλη της αγάπη, το μικρό Δημητρώ, η συνεργασία της με το Δήμο Μιδέας για τη διοργάνωση φωτογραφικής έκθεσης των Βυζαντινών μνημείων της περιοχής φανέρωναν ότι από καιρό είχε ξεπεράσει τη συνήθη στενή και ατομική αρχαιολογική έρευνα και είχε συλλάβει τα μηνύματα του καιρού μας.

Στις 15 Φεβρουαρίου 1998 μίλησε στο Άργος στην αίθουσα του «Δαναού» με θέμα: «Το Άργος από τον 5ον μέχρι τον 7ον μ.Χ. αιώνα». Ήταν ένα χρέος και μια οφειλή για την πόλη που αγαπούσε και, χωρίς κανείς να το γνωρίζει, και το κύκνειο άσμα της.

Λίγο πριν την ομιλία θυμάμαι που με παρεκάλεσε να μην την παρεξηγήσω, γιατί οι διαφάνειες (σλάιτς) που θα πρόβαλε στην ομιλία της δεν ήταν τόσο καλές —λες και δεν γνωρίζαμε τις καθημερινές δυσκολίες που αντιμετώπιζε.

Και στις 23 Φεβρουαρίου 1998, όταν μίλησε η πρύτανης του Πανεπιστημίου της Ευρώπης κ. Ελ. Γλύκαντζη-Αρβελέρ στο Ναύπλιο με θέμα: «Αργολίδα και Βυζάντιο», η Αναστασία την ενημέρωσε για τη νέα χρονολόγηση της βυζαντινής εκκλησίας του Μέρομπακα (Αγίας Τριάδας) στον 13ον μ. Χ. αι.

Η κ. Γλύκαντζη-Αρβελέρ χάριξε ιδιαίτερα και της παράγγειλε με τον υπογράφοντα να της στείλει αντίτυπο της εργασίας μόλις δημοσιευθεί.

Τον τελευταίο αρχαιολογικό χώρο που επισκέφθηκε για υπηρεσιακούς λόγους λίγες μόλις ημέρες πριν μας αφήσει ήταν το Παλαμήδι, όπως με πληροφόρησαν οι φύλακες, το χώρο που τόσο αγαπούσε, αλλά και οι φύλακες την αγαπούσαν.

Στο χώρο αυτό λοιπόν που αγναντεύει τον Αργολικό από ψηλά, το αγαπημένο της Άργος αλλά και το χωριό της, πρότεινα στους φύλακες του Παλαμηδιού, οι οποίοι το δέχτηκαν με την καρδιά τους, να φυτέψουμε τρεις ελιές, έτσι που κάτω από τον ίσκιό τους να δροσίζονται οι επισκέπτες του Παλαμηδιού και τρία κυπαρίσσια, τα οποία όσο θα μεγαλώνουν θα ανεβαίνουν στον ουρανό και, όταν ο άνεμος θα τα φυσάει, οι κορφές τους θα σιγοψιθυρίζουν και θα επιβεβαιώνουν ότι η αγαπημένη μας Αναστασία βρίσκεται ανάμεσά μας.

Φωτ. 1: Παλαμήδι. Τα δύο από τα τρία κυπαρίσσια ανάμεσα στις ελιές

Τώρα η Αναστασία απαλλαγμένη από τα βάσανα, τις πίκρες, τις αγωνίες και τις προσδοκίες αναπαύεται στον οικογενειακό της τάφο, δίπλα στον πατέρα της.

Αιώνια σου η μνήμη. Ας είναι ελαφρύ το χώμα που σε σκεπάζει αγαπημένη μας και ευχόμαστε όλοι, ο μικρός γιος σου που τόσο αγαπούσες και ορφάνεψε τόσο νωρίς, να γίνει μεγάλο παλικάρι και να τον καμαρώσουμε όλοι μας όπως εσύ το επιθυμούσες.

Περιοδικό *Αναγέννηση* τεύχος 356 Μάρτιος–Απρίλιος 1998.

Άργος, σ. 19.

Σημ. ἐπιμελητῶν

Οί νεκρολογίες δημοσιεύονται προσαρμοσμένες στις ανάγκες τοῦ τόμου.

ΜΑΡΙΑ ΒΕΛΙΩΤΗ-ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ

Γλωσσική ιδιαιτερότητα και εθνοτική ταυτότητα Αρβανίτες και αρβανίτικα

Με την Τασούλα μας ένωσαν στη δυνατή αλυσίδα της φιλίας μας πολλά πράγματα. Ανάμεσά τους ήταν και η κοινή αρβανίτικη καταγωγή που γινόταν αφορμή για να συζητούμε σχετικά ζητήματα βαθύτερα, πέρα από τους συνήθεις συναισθηματισμούς. Η πολύπλευρη παιδεία της, που της άφηνε ανοικτούς τους διεπιστημονικούς ορίζοντες, η γλωσσομάθειά της —και ειδικότερα, σε σχέση με το παρόν θέμα, η γνώση της αρβανίτικης αλλά και της αλβανικής γλώσσας— και πάνω απ' όλα η οξυδερκής και συνάμα κριτική ματιά της, που τόσο λείπει σ' όλους εμάς που είχαμε την τύχη να συνεργαστούμε μαζί της, με βοηθούσαν συχνά να ξεδιαλύνω πράγματα, κάποτε και να τα ερμηνεύσω.

Για όλα αυτά διάλεξα τούτο το θέμα, συνδεδειγμένο κρίκο ανθρώπων αλλά και επιστημονικών κλάδων, καθώς οι επιστήμες που θεραπεύαμε, η Αρχαιολογία και η Κοινωνική Ανθρωπολογία, βρέθηκαν πολύ κοντά ήδη από τη γένεση της δεύτερης, στα μέσα του 19ου αιώνα. Κοινό τόπο τους αποτέλεσε η μελέτη των κοινωνικών ομάδων χωρίς γραφή. Οι σύγχρονες και εξωτικές κοινωνίες υπήρξαν το αντικείμενο της Κοινωνικής Ανθρωπολογίας· οι προϊστορικές —και γι' αυτό και μόνο εξίσου εξωτικές— της Αρχαιολογίας. Καθώς για την προσέγγιση αυτών των κοινωνιών, ο υλικός πολιτισμός ήταν η κοινή συνιστώσα, οι παραπάνω επιστήμες ανέπτυξαν κοινές θεωρητικές αναζητήσεις και κοινές μουσειογραφικές πρακτικές.

Μετά από μια μακρά περίοδο αποστασιοποίησης, τη δεκαετία του '60, η Αρχαιολογία και η Ανθρωπολογία επανασυγκλίνουν με την εφαρμογή εκ μέρους της Αρχαιολογίας της εθνοαρχαιολογικής μεθόδου, η οποία στηρίζεται στην εθνογραφική μελέτη σύγχρονων κοινωνιών με σκοπό τη διατύπωση ερμηνευτικών

Ευχαριστώ τη συνάδελφο και φίλη από τα παλιά Ανδρομάχη Οικονόμου για την προθυμία με την οποία ανταποκρίθηκε στην πρότασή μου να συζητήσουμε το περιεχόμενο αυτού του κεμένου, καθώς και για τις επιβοηθητικές επισημάνσεις της.

υποθέσεων που αφορούν πολιτισμικές μορφές του αρχαιολογικού παρελθόντος. Η πληθώρα των ανθρωπολογικών μελετών στην ευρύτερη περιοχή της Ερμιονίδας, για να περιοριστούμε μόνο στην Αργολίδα, ως μέρος της γενικότερης, αρχαιολογικής κατά βάση, έρευνας για την περιοχή αυτή (Argolid Exloration Project) από τα Πανεπιστήμια Pennsylvania, Indiana και Stanford, εντάσσεται σ' αυτό το πλαίσιο¹.

Από τη δεκαετία του '80, η Κοινωνική Ανθρωπολογία θέτει στο επίκεντρο των ενδιαφερόντων της όχι μόνο τις εξωτικές, «πρωτόγονες» και χωρίς γραφή κοινωνίες, αλλά και κοινωνίες «εξελιγμένες», όπου ο γραπτός λόγος είναι κυρίαρχος, κοινωνίες που συνηθίζουμε να ονομάζουμε δυτικές. Σε μια τέτοια κοινωνία, θα μπορούσε κανείς να πει με μια πρώτη ματιά ότι εστιάζεται η παρούσα μελέτη, καθώς το εθνογραφικό παράδειγμα προέρχεται από μια κοινότητα της Αργολίδας. Μια προσεκτικότερη, όμως, προσέγγιση αποκαλύπτει ότι πρόκειται για μια κοινωνία *θερμή* από τη μια μεριά, για να χρησιμοποιήσω το γνωστό δίπολο του Lévi-Strauss, δηλαδή μια κοινωνία που χαρακτηρίζεται από έντονες και συχνές μέσα στο χρόνο μεταβολές, όπως για παράδειγμα είναι στην προκειμένη περίπτωση οι αλλαγές στην οικονομία της, αλλά και συνάμα *ψυχρή*, δηλαδή μια κοινωνία που χαρακτηρίζεται, όσον αφορά πολλές από τις εκφάνσεις της πολιτισμικής ταυτότητας της, από αργές αλλαγές. Μια κοινωνία οικεία που φαντάζει, όμως, και εξωτική, υπό την έννοια ότι μιλά, παράλληλα με την εθνική και επίσημη γλώσσα, δηλαδή τα ελληνικά που μεταδίδονται προφορικά και γραπτά, και μια άλλη, ανεπίσημη γλώσσα, τα αρβανίτικα, που μεταδίδονται μόνο προφορικά.

Στη μελέτη αυτή θα εξεταστεί η σχέση γλώσσας και ταυτότητας και συγκεκριμένα η σχέση γλωσσικής ιδιαιτερότητας (αρβανίτικα) και εθνοτικής ταυτότητας²

1. Για μια πλήρη αναφορά αυτών των ανθρωπολογικών μελετών βλ. Μ. Βελιώτη-Γεωργοπούλου, *Εισαγωγή*, Εθνογραφικά 11(1998)11.

2. Ως *εθνοτική ταυτότητα* νοείται η συλλογική ταυτότητα μιας ομάδας που αναγνωρίζει, ότι αποτελεί ένα ξεχωριστό σύνολο με βάση κοινά πολιτισμικά χαρακτηριστικά (γλώσσα, συνήθειες, κ.ά.). Μολονότι ο όρος χρεί πολύ κοντά στον εξαιρετικά φορτισμένο ιδεολογικά όρο *εθνική ταυτότητα*, έχει διαφορετικό περιεχόμενο. Ο ανθρωπολογικός όρος *εθνοτικός* προέρχεται από μετάφραση του επιθέτου *ethnic* στην αγγλική (ή *ethnique* στη γαλλική), αντιδάνειο απ' την ελληνική λέξη *έθνος*. Σε αντίθεση, όμως, με το επίθετο *national* που είναι ιδεολογικά φορτισμένο (πρβλ. *νασιοναλισμός=εθνικισμός* στα ελληνικά), ο όρος *ethnic* (ή *ethnique*), ελληνικά *εθνοτικός*, δεν προδικάζει ιδεολογικά τη φύση του ουσιαστικού, απλά την προσδιορίζει. Σχετικά με τη σημασία του επιθέτου *εθνοτικός*, ιδιαίτερα ως προσδιοριστικού της λέξης *ομάδα* (ελλην. *εθνοτική ομάδα*, αγγλ. *ethnic group*, γαλλ. *groupe ethnique* ή *ethnie*), και σχετικά με τη διαδρομή των όρων αυτών στην ανθρωπολογική σκέψη, βλ. A.C. Taylor, *Ethnie*, στο P. Bonte – M. Izard (eds.), *Dictionnaire de l'Ethnologie et de l'Anthropologie*. Quadrige / Presses Universitaires de France, Paris 1991. Για το ίδιο θέμα, βλ. Γ. Αγγελόπουλος, *Εθνοτικές ομάδες και ταυτότητες. Οι όροι και η εξέλιξη του περιεχομένου τους*, Σύγχρονα Θέματα 63(1997)18–25, όπου και η χρήση των όρων σε σχέση με την ελλη-

(Αρβανίτες). Η αρβανίτικη γλώσσα και η αρβανίτικη ταυτότητα έχουν μελετηθεί, κατά κύριο λόγο, σε σχέση με την ελληνική γλώσσα και την ελληνική ταυτότητα, υπό το πρίσμα μιας υποδεέστερης γλώσσας και ταυτότητας, της αρβανίτικης, προς την ηγεμονική γλώσσα, την ελληνική, και την ελληνική εθνική ταυτότητα³. Από το τέλος της δεκαετίας του '90, η αρβανίτικη γλώσσα και ταυτότητα άρχισαν να ξετάζονται και μέσα στο πλαίσιο της νέας κατάστασης που δημιουργήθηκε με την άφιξη των Αλβανών οικονομικών μεταναστών⁴.

Στην ανακοίνωση αυτή, το κύριο ερώτημα, στο οποίο θα προσπαθήσω να απαντήσω, είναι, πόσο το ένα από τα δύο συστατικά μέρη της σχέσης «αρβανίτικη γλώσσα-αρβανίτικη ταυτότητα» αποτελεί προϋπόθεση του άλλου για τα μέλη της μελετώμενης κοινότητας. Δηλαδή, πώς ορίζεται κάποιος ως Αρβανίτης; Αυτός που

νική πραγματικότητα. Επίσης, βλ. Ν. Βερνίκος – Σ. Δασκαλοπούλου, *Πολυπολιτισμικότητα. Οι διαστάσεις της πολιτισμικής ταυτότητας*, Αθήνα 2002, 107–111.

3. Για μια κοινωνιο-γλωσσολογική προσέγγιση των αρβανίτικων σε σχέση με τα ελληνικά, βλ. Κ. Kazazis, *Greek and Arvanitika in Corinthia*, *Balkanistica* 3(1976)42–51 καθώς και Ρ. Trudgill – G.A. Tzavaras, *Why Albanian-Greeks are not Albanians: Language Shift in Attica and Biotia*, στο G. Howard (ed.), *Language, Ethnicity and Intergroup Relations*, London, 171–184, όπου και αναφορά στην αρβανίτικη ταυτότητα. Επίσης, βλ. Ε. Botsi, *Die sprachliche Selbst und Fremdkonstruktion am Beispiel eines arvanitischen Dorfes Griechenlands. Eine soziolinguistische Studie*, Universität Konstanz, διδακτορική Διατριβή, Konstanz 2004· της ίδιας *Νεανικές γλώσσες και επικοινωνιακή κουλτούρα σε αρβανιτόφωνη κοινότητα της Αττικής*, *Εθνολογία* 12(2006) 221–249.

Για μια ανθρωπογλωσσολογική ανάλυση της σχέσης της αρβανίτικης με την ελληνική, βλ. το έργο του Λ. Τσιτσιπής και κυρίως L. Tsitsipis, *A Linguistic Anthropology of Praxis and Language Shift. Arvanitika (Albanian) and Greek in Contact*, Oxford 1998. Για μια ανθρωπολογική προσέγγιση της σχέσης της αρβανίτικης γλώσσας και ταυτότητας με την ελληνική γλώσσα και ταυτότητα, βλ. Δ. Γκέφου-Μαδιανού, *Η χώρα του πνεύματος και η χώρα του οιοπνεύματος. Παράδοση και πολιτισμική ταυτότητα στην Αττική*, Σύγχρονα Θέματα 68(1998)104–113 και *Cultural polyphony and identity formation: negotiating tradition in Attica*, *American Ethnologist* 26 (2), 412–439.

Τέλος, «η συνεχής διαπραγμάτευση της ταυτότητας των αρβανίτικων σε σχέση με την ιδεολογικά υπερεκείμενη ελληνική γλωσσική ταυτότητα» υπήρξε το κυρίαρχο χαρακτηριστικό των ανάκοινωνσεων και της συζήτησης του συνεδρίου για τις μειονοτικές γλώσσες (Λ. Τσιτσιπής, *Ανθρωπολογική πρακτική και μελέτη της γλώσσας στην Ελλάδα*, στο *Όψεις της ανθρωπολογικής σκέψης και έρευνας στην Ελλάδα*, Ελληνική Εταιρεία Εθνολογίας, Αθήνα 2004, 68), τα Πρακτικά του οποίου δημοσιεύτηκαν στο Λ. Εμπειρίκος et al. (eds.), *Γλωσσική Ετερότητα στην Ελλάδα*, Κέντρο Μειονοτικών Ομάδων, Αθήνα 2001, 279–382.

4. Κ. Kazazis, *Greece's New Albanians As Seen by Some Corinthian Arvanites*, Εθνογραφικά 11(1998)127–132 και Αγγ. Αθανασοπούλου, *Αλβανοί και «Αρβανίτες»*. Πολιτισμική συνάφεια και μεταναστευτική εργασία στη Βόρεια Πελοπόννησο, στο Ευθ. Παπαταξιάρχης (ed.), *Περιπέτειες της ετερότητας. Η παραγωγή της πολιτισμικής διαφοράς στη σημερινή Ελλάδα*, Αθήνα 2006, 239–266 [στα γαλλικά Α. Athanassopoulou, "Nos Albanais à nous". *Travailleurs émigrés dans une communauté arvanite du Péloponnèse*, *Ethnologie française* 35(2005)267–278].

μιλάει αρβανίτικα; Άρα, όποιος δεν μιλάει αρβανίτικα δεν είναι Αρβανίτης; Και, όποιος είναι Αρβανίτης, πρέπει οπωσδήποτε να μιλάει αρβανίτικα;

Με άλλα λόγια, θα προσπαθήσω να δω, πάντα με βάση τη γλωσσική ιδιαιτερότητα, πώς αυτοπροσδιορίζονται τα μέλη της κοινότητας, ποια είναι τα «όρια» που θέτουν ανάμεσα σε «εαυτούς» και «άλλους»⁵ και πώς, με βάση τα προηγούμενα, η ίδια η κοινότητα «βλέπει προς τα έξω ξεκινώντας από το κέντρο της»⁶. Αυτό δεν σημαίνει ότι η μελετώμενη κοινότητα απομονώνεται από τον έξω κόσμο⁷, ότι εξετάζεται αποκομμένη από αυτόν. Εξάλλου, «τα όρια ...κατά το πλείστον δημιουργούνται από ανθρώπους που έρχονται σε επαφή μεταξύ τους»⁸ και το ίδιο το ερώτημα «ποιός είναι Αρβανίτης» συνεπάγεται την ύπαρξη ενός άλλου ερωτήματος, «ποιός δεν είναι Αρβανίτης», δηλαδή μια ταυτότητα δεν μπορεί να συγκροτηθεί παρά μόνο σε σχέση με μια άλλη.

Σε αυτήν την εκ των έσω θέαση περιλαμβάνεται και η θέαση της ερευνήτριας, λόγω της ιδιαίτερης σχέσης μου με τη μελετώμενη κοινότητα που θα μπορούσε να συνοψιστεί στο status του «εν μέρει εντόπιου ερευνητή»⁹, καθώς και οι δυο γονείς μου κατάγονται από τον τόπο που αποτελεί το πεδίο της παρούσας έρευνας. Τούτο σημαίνει πλημμελή χρήση της γλώσσας (των αρβανιτικών) στο οικογενειακό και συγγενικό περιβάλλον στην Αθήνα, αλλά από την άλλη πλευρά εντατική επαφή μαζί της, λόγω των συχνών επισκέψεων και της παραμονής μου σε αυτό που αποτέλεσε το κατοπινό πεδίο έρευνας για μεγάλα χρονικά διαστήματα.

Και κάτι ακόμα. Μιλώντας εν προκειμένω για εθνοτική ταυτότητα αναφερόμαστε σε μια συλλογική μορφή ταυτότητας. Αυτό δεν σημαίνει ότι σε αυτού του είδους τη θεώρηση δεν λαμβάνεται υπόψη η ατομική γνώμη. Επίσης, δεν σημαίνει ότι όλα τα μέλη της κοινότητας έχουν ακριβώς την ίδια αντίληψη για το ποια είναι η συλλογική ταυτότητά τους. Παρόλα αυτά, υπάρχουν κάποια κοινά στοιχεία, μέσα από τα οποία τα πρόσωπα αντιλαμβάνονται τους εαυτούς τους ως μέλη ενός ομοιογενούς συνόλου και με βάση τα οποία διαφοροποιούν το σύνολό τους από άλλα παρόμοια¹⁰.

Το εθνογραφικό παράδειγμα προέρχεται από τα Δίδυμα της Ερμιονίδας, μια ημιμορεινή κοινότητα με πληθυσμό περί τους 1200 κατοίκους που είναι κατά βάση

5. Fr. Barth (ed.), *Ethnic Groups and Boundaries*, Universitetsforlaget, Oslo 1969.

6. A. Cohen, *The symbolic construction of community*, London 1989, 20.

7. D. Gefou-Madianou, *Cultural polyphony...*, όπ. π. (σημ. 3), 413.

8. A. Cohen, όπ. π., 13.

9. Μ. Βελιώτη-Γεωργοπούλου, *Ο εν μέρει εντόπιος ερευνητής: ένα μεθοδολογικό πρόβλημα*, ανακοίνωση στην Εταιρεία Ελληνικής Εθνολογίας, Αθήνα Δεκέμβριος 1997.

10. A. Cohen, όπ. π., 12.

κτηνοτρόφοι και γεωργοί. Ένας υπολογίσιμος αριθμός κατοίκων ασχολείται συμπληρωματικά προς τη γεωργία με τις οικοδομικές και ξενοδοχειακές επιχειρήσεις που ανθούν στην περιοχή, λόγω της τουριστικής ανάπτυξης της Ερμιονίδας.

Η μελέτη στηρίχθηκε στην επιτόπια έρευνα και τη συμμετοχική παρατήρηση που συνεπάγεται μακρά παραμονή στο πεδίο της έρευνας και καθημερινή συναναστροφή με τους ανθρώπους. Τα εθνογραφικά δεδομένα προέρχονται κυρίως από το τέλος της δεκαετίας του '80 και τις αρχές του '90¹¹, αλλά η σχέση μου με το πεδίο της έρευνας παραμένει συνεχής. Για τα εθνογραφικά δεδομένα που προέρχονται από αυτήν την περίοδο χρησιμοποιήθηκαν παρελθοντικοί χρόνοι. Η χρήση του Ενεστώτα περιορίστηκε για να περιγράψει το παρόν ή φαινόμενα μακράς διάρκειας που απαντώνται και στο παρόν.

Οι Διδυμώτες δηλώνουν απερίφραστα, πιο άνετα όμως σε τοπικό επίπεδο, Αρβανίτες, γιατί πρώτα από όλα μιλούν αρβανίτικα¹², ανεξάρτητα από τη γνώση και τη χρήση της ελληνικής που, τουλάχιστον, από την περίοδο της επιτόπιας έρευνας είναι η κυρίαρχη γλώσσα¹³. Η αρβανίτικη γλώσσα, δηλαδή, αποτελεί για τους ίδιους το

11. Προέρχονται δηλαδή από την περίοδο της έρευνας με σκοπό την εκπόνηση της διδακτορικής μου διατριβής, βλ. M. Velioti-Georgopoulos, *L'aspect dynamique de la Grèce rurale : Changement économique, identité culturelle et liens de parenté à Didima, village du Péloponnèse*, Thèse de Doctorat, Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Paris 1996.

12. Το αρβανίτικο γλωσσικό ιδίωμα που συναντάται εδώ, ανήκει σε μια αρχαϊκή μορφή της τοσκικής διαλέκτου της αλβανικής που απαντάται στη νότια Αλβανία και περιλαμβάνει πολλές ελληνικές λέξεις. Σύμφωνα με το γλωσσολόγο Remzi Përnaska, το γλωσσικό ιδίωμα των Διδύμων παρουσιάζει ομοιότητες με εκείνο που μιλιέται κοντά στην Κορυτσά, στην περιοχή του Γράμμου. Ο ίδιος ερευνητής σημειώνει, επίσης, ότι διασώζει πολλά αρχαϊκά στοιχεία σε λεξιλογικό, συντακτικό και φραστικό επίπεδο (βλ. M. Velioti-Georgopoulos, *L'aspect dynamique de la Grèce rurale...*, όπ. π., 258). Ένα άλλο ενδιαφέρον στοιχείο είναι η χρήση κάποιων λέξεων, πιθανότατα βενετσιάνικης προέλευσης, όπως η λέξη *filios-i* και *filiosa-a*, δηλ. βαφτιστήρης και βαφτιστήρα, αντί του συνήθους *rakëzim-i*. Η χρήση αυτών των λέξεων οδηγεί στην υπόθεση, που μάλλον δεν πρέπει να θεωρηθεί παρακινδυνευμένη, ότι η συγκεκριμένη ομάδα είχε στενές σχέσεις με τους Ενετούς κυρίως της Πελοποννήσου, στους οποίους οι Αλβανοί, ως γνωστόν, προσέφεραν τις υπηρεσίες τους. Οι σχέσεις αυτές έφταναν, όπως προκύπτει από τη χρήση των προαναφερθέντων όρων, μέχρι του σημείου σύναψης κουμπαριών, στρατηγική που χρησιμοποιείται συχνά ως και τις μέρες μας για τη σύναψη συμμαχιών με σκοπό την κοινωνική ή και πολιτική άνοδο.

13. Εν τούτοις, σύμφωνα με επανειλημμένες πληροφορίες τόσο στα Δίδυμα (βλ. και Γ. Μ. Παϊδούση, *Τα παιδιά της σπηλιάς*, [Αθήνα] 1978), όπως και σε άλλα αρβαντοχώρια της Αργολίδας, για να μείνουμε πάντα στην περιοχή αυτή, εδώ και 50 χρόνια υπήρχαν άνθρωποι που μιλούσαν μόνον αρβανίτικα και αγνοούσαν εντελώς τα ελληνικά. Η γνώση της ελληνικής αποτελούσε προνόμιο των «νοικοκυραίων», δηλαδή των ατόμων που διέθεταν κάποια έγγεια περιουσία και είχαν αποκτήσει ελληνική παιδεία. Τα δύο στοιχεία, όμως, έπρεπε να συνυπάρχουν για να αποδοθεί σε κάποιον ο χαρακτηρισμός του «νοικοκύρη». Στην περίοδο του μεσοπολέμου, οι «νοικοκυραίοι» φορούσαν ως διακριτικό σημείο της κοινωνικής τους θέσης τα λεγόμενα «κόκκινα παντε-

κατ' εξοχήν, αν και όχι το μόνο, καθοριστικό στοιχείο της αρβανίτικης ταυτότητας. Συνάμα, η χρήση μιας διαφορετικής γλώσσας, ενώ αποτέλεσε μια συνεχή απορία¹⁴

λόγια», δηλαδή μια κόκκινη ταινία κατά μήκος της εξωτερικής ραφής των σκελών του παντελονιού. Όταν, λοιπόν, κάποιος τόλμησε να φορέσει «τα κόκκινα παντελόνια» χάρη στην οικονομική στήριξη μιας πλούσιας γυναίκας με την οποία διατηρούσε ερωτικές σχέσεις, αναγκάστηκε γρήγορα να τα βγάλει μπροστά στη γενική κατηγορία, ότι δεν ήξερε τα ελληνικά. Η γλώσσα, δηλαδή, χρησιμοποιήθηκε ως εργαλείο κοινωνικού ελέγχου, ίσως και προσχηματικά, αφού η δημοσιοποίηση μιας ερωτικής σχέσης μη αποδεκτής κοινωνικά, θα πρέπει να έπαιξε έναν εξίσου σημαντικό ρόλο για τη στοιχειοθέτηση της κατηγορίας, κάτι που ξεφεύγει από τα όρια της μελέτης αυτής.

Τα επίσημα γραπτά τεκμήρια, όμως, όπως η απογραφή του 1907, παρουσιάζουν μια διαφορετική εικόνα και φέρνουν στην επιφάνεια το ζήτημα της αντιμετώπισης των γλωσσικών ιδιαιτεροτήτων από την κεντρική εξουσία αλλά και της πιστότητας των γραπτών πηγών. Σύμφωνα με αυτήν την απογραφή, για παράδειγμα, στο Δήμο Προσυνμαίων, όπως και στο Δήμο Σπετσών, όπου γνωρίζουμε ότι μιλούσαν τα αρβανίτικα, δεν απογράφεται κανένα άτομο που να μιλά την «αλβανική». Αντίθετα, ο/οι απογραφέας/είς των υπολοίπων Δήμων της επαρχίας Ερμιονίδας, όπου την εποχή αυτή ανήκε και ο Δήμος Σπετσών, και του Δήμου Τροιζηνίων παρουσιάζονται συνεπέστεροι, καθώς συμπληρώνουν τις σχετικές με την «αλβανική» γλώσσα στήλες. Και πάλι όμως τα δεδομένα είναι προβληματικά, καθώς στο Δήμο Διδύμων σε σύνολο 1543 κατοίκων απογράφονται ότι μιλούν την «αλβανική» μόνον 10 άτομα (8 γυναίκες και 1 άντρας, όλοι αγράμματοι, καθώς και 1 εγγράμματος άντρας). Αλλά, αν τα δεδομένα αυτά αντιτίθενται ακόμα και στη σημερινή γλωσσική εικόνα, όπου παρατηρείται μια σαφής υποχώρηση της αρβανίτικης έναντι της ελληνικής, πολύ περισσότερο αντιτίθενται στη γλωσσική εικόνα της περιόδου της απογραφής, όπως αυτή ανάγλυφα διαφαίνεται μέσα από πολλές σχετικές διηγήσεις. Για παράδειγμα, σύμφωνα με μια από αυτές, όταν περί το 1910, η βασίλισσα Όλγα επισκέφθηκε το χωριό, αναζητήθηκε μια ντόπια γυναίκα για να την υποδεχτεί σε ουστά ελληνικά, αλλά καθώς αυτό κατέστη αδύνατον η λύση βρέθηκε στο πρόσωπο μιας «ξένης» γυναίκας που είχε έρθει νύφη από το Βαλτέτσι, όπου δεν μιλούν αρβανίτικα. Έτσι, η πιθανότερη υπόθεση, η οποία μπορεί να δικαιολογήσει την απογραφή των 10 ατόμων, που μόνον αυτά ανάμεσα στα 1543 γνώριζαν την «αλβανική», είναι ότι ή μόνον τα άτομα αυτά δήλωσαν, για διάφορους λόγους, ότι μιλούσαν την «αλβανική» ή ότι σε περίπτωση που ρωτήθηκαν απ' ευθείας δεν μπορούσαν ούτε να καταλάβουν, ούτε να αρθρώσουν λέξη στα ελληνικά, εκτός βέβαια του εγγράμματος άνδρα. Η απογραφή δεν απογράφει τα δίγλωσσα άτομα.

14. Η διαπίστωση από όσους συμμετείχαν στον πόλεμο του '40, ότι μιλούσαν μια παρόμοια γλώσσα με ανθρώπους πέρα από τα ελληνικά σύνορα επέτεινε την απορία τους, όπως συνέβη και μετά το 1990 με την έλευση των Αλβανών οικονομικών μεταναστών. Μέσα σε ένα γενικότερο κλίμα «ιστορικής αυτογνωσίας» οργανώθηκε τον Αύγουστο του 1998 από την τοπική κοινότητα συζήτηση με θέμα τα αρβανίτικα, κίνηση που έπεται 15–20 χρόνια άλλων παρόμοιων από Αρβανίτες που ζουν κοντά στην πρωτεύουσα [D. Gefou Madianou, *Cultural polyphony...*, όπ. π. (σημ. 3) 426]. Η συζήτηση για τα αρβανίτικα διεξήχθη στα ελληνικά, μια αντίφαση που προέκυψε, κυρίως, από το γεγονός ότι η συζήτηση, εκτεινόμενη σε θέματα πέραν της καθημερινότητας, εκ των πραγμάτων δεν μπορούσε να πραγματοποιηθεί στα αρβανίτικα, λόγω της γλωσσικής ανεπάρκειας των συζητητών. Η ίδια αντίφαση εμπεριέχει επίσης, μια ιδεολογική διάσταση, καθώς ο λόγος για την εθνοτική γλώσσα περνώντας τα όρια του ιδιωτικού έγινε δημόσιος και περιβαλλόμενος την ισχύ της κυρίαρχης γλώσσας μεταμορφώθηκε σε επίσημο. (Για τις αντιφατικές στάσεις των Αρβανιτών έναντι της γλώσσας τους, βλ. Α. Τσιτσιπής, *Γλωσσικές Ιδεολογίες και οι Αντιφάσεις τους στις Αρβανίτικες Κοινότητες της Αττικής*, στο *Πρακτικά ΙΑ' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής*, Εταιρεία Μελετών Νοτιοανατολικής Αττικής, Σάτα 2006).

(πώς και γιατί μιλούσαν μια διαφορετική γλώσσα), δεν υπήρξε ποτέ, ούτε στο παρελθόν ούτε στο εθνογραφικό παρόν, ένα πρόβλημα, ακόμα και στο ευρύτερο τοπικό επίπεδο, αφού η πλειονότητα των συναναστροφών τους περιοριζόταν στην αρβανιτόφωνη Ερμιονίδα.

Παρά ταύτα, η αρβανίτικη υποτιμάται έναντι της ελληνικής από τους ίδιους τους χρήστες της και εδώ, όπως έχει αναφερθεί και για άλλες αρβανιτόφωνες κοινότητες, ως γλώσσα άγραφη και με φτωχό λεξιλόγιο, που καλύπτει τα λεξιλογικά κενά της δανειζόμενη λέξεις από την ελληνική. Ο βαθμός, όμως, της γλωσσικής αυτουποτίμησης ή του γλωσσικού αυτουποβιβασμού (self-deprecation)¹⁵ φαίνεται ότι είναι μικρότερος σε σχέση με άλλες αρβανιτόφωνες περιοχές και δεν έχει παρατηρηθεί το φαινόμενο της απόρριψης των αρβανίτικων.

Οι Διδυμώτες αισθάνονται ιδιαίτερα υπερήφανοι που είναι Αρβανίτες απαριθμώντας τα προτερήματα των Αρβανιτών, όπως την ισχύ του λόγου της τιμής (*μπέσα*), την επιμονή, την ευθύτητα, την εργατικότητα, την παλλικαροσύνη... Ανατρέχοντας στη συνέχεια στην πλούσια τοπική παράδοση των χρόνων της ελληνικής Επανάστασης και στην τοπική πολιτική ιστορία, συνδέουν τα αρβανίτικα προτερήματα με την επιτυχία συγκεκριμένων ιστορικών προσώπων (π.χ. Μπουμπουλίνα, Μιαούλης) και αναδεικνύουν τον πρωτεύοντα ρόλο των Αρβανιτών στα πολεμικά και πολιτικά τεκταινόμενα της νεότερης Ελλάδας. Κατ' αυτόν τον τρόπο, ενισχύουν την ελληνικότητά τους, η οποία, βέβαια, δεν επιδέχεται καμία αμφισβήτηση, σε σημείο, μάλιστα, που και μόνο μια ανιχνευτική ερώτηση περί της εθνικότητάς τους ορμώμενη από την ύπαρξη της διαφορετικής γλώσσας, να θεωρείται υβριστική.

Η γνώση της αρβανίτικης γλώσσας και η στάση των ντόπιων απέναντί της δεν είναι ομοιογενής. Μια πρώτη διαφοροποίηση παρατηρείται ανάλογα με την ηλικία και το φύλο. Την περίοδο της επιτόπιας έρευνας, την καλύτερη γνώση της γλώσσας την είχαν οι ηλικιωμένοι. Οι ηλικιωμένοι άντρες, όμως, προτιμούσαν τα αρβανίτικα από τα ελληνικά, όχι μόνον ως μέσο επικοινωνίας αλλά και έκφρασης, όπως, για παράδειγμα, φαίνεται από τη σύνθεση ποιημάτων στα αρβανίτικα που αποτυπώθηκαν και γραπτά¹⁶. Η απόδοση του αρβανίτικου λόγου σε γραπτό κείμενο

---

15. E. Hamp, *Problems of Multilingualism in Small Linguistic Communities*, στο J. E. Alatis (ed.), *International Dimensions of Bilingual Education*, Georgetown University Press, Washington 1978, 155–164 (αναφέρεται στο Λ. Τσιτσιπής, *Εισαγωγή στην Ανθρωπολογία της γλώσσας*, Αθήνα 1998, 119 και 148· επίσης, στον ίδιο, *Γλωσσικές Ιδεολογίες ...*, όπ. π., 489).

16. βλ. τα ποιήματα του Ν. Μπροδήμα (γεννήθηκε περί το 1920) στην εφημερίδα *Ερμιονική Ηχώ* (Μπροδήμας Ν., [ποίηση], εφημ. *Ερμιονική Ηχώ*, Οκτώβριος 1982, αρ. φύλλου 80) και στο περιοδικό *Άρβανον*, [Μπροδήμας Ν., (επιστολή), *Άρβανον*, 2(1998)31–32], όπου και σχετική επιστολή του.

από τους ίδιους τους χρήστες της συνιστά ένα σπάνιο φαινόμενο, όχι μόνο γιατί η αρβανίτικη γλώσσα μεταδίδεται μέσω της προφορικής παράδοσης, αλλά και γιατί στον αρβανιτόφωνο κόσμο «δεν υπάρχει μια κυρίαρχη ιδεολογία της γραπτότητας»¹⁷. Η σύνθεση και καταγραφή των ποιημάτων στα αρβανίτικα, πέρα από το ότι αποτελεί μια συνειδητή προσπάθεια διάσωσης των λεγομένων, υποδηλώνει και μια κίνηση διάσωσης της ίδιας της γλώσσας¹⁸.

Οι υπέρηχοι, άνδρες και γυναίκες, δυσκολεύονταν να εκφραστούν σε σωστά ελληνικά κάνοντας αρκετά γραμματικά και συντακτικά λάθη, καθώς μετέφεραν στα ελληνικά γραμματικές και συντακτικές φόρμες που χρησιμοποιούνται στα αρβανίτικα. Λίγες γυναίκες αυτής της ηλικίας χρησιμοποιούσαν σχεδόν μόνον τα αρβανίτικα. Οι νέοι, ανεξαρτήτως φύλου, είχαν καλή γνώση των αρβανιτικών, μολονότι είχαν χάσει ένα μεγάλο μέρος του λεξιλογίου που είχε αντικατασταθεί από τα ελληνικά. Εντούτοις, χρησιμοποιούσαν τα αρβανίτικα ως καλύτερο μέσο επικοινωνίας στις συνομιλίες τους με τους γεροντότερους και στις μεταξύ τους διηγήσεις ιστοριών και ανεκδότων, που είχαν ακούσει στα αρβανίτικα από τους μεγαλύτερους και τα αναπαρήγαγαν στην ίδια γλώσσα¹⁹.

Η χρήση των αρβανιτικών ήταν πολύ πιο έντονη στους νέους άνδρες παρά στις γυναίκες της αντίστοιχης ηλικίας. Πρόκειται εδώ για μια έμπρακτη μορφή του αντιθετικού σχήματος παράδοση-νεοτεριότητα. Οι γυναίκες, όντας οπαδοί του μοντερνισμού, χωρίς να απορρίπτουν τα αρβανίτικα προτιμούσαν τα ελληνικά. Οι νέοι άντρες, χωρίς βέβαια να απορρίπτουν τα ελληνικά, προωθούσαν τα αρβανίτικα αναγνωρίζοντας τη σημασία τους ως συστατικό στοιχείο της αρβανιτικής ταυτότητας και γίνονταν μαζί με τους μεγαλύτερους σε ηλικία (άντρες και γυναίκες) κύριοι φορείς της παράδοσης.

Οι νέοι γονείς μιλούσαν ελληνικά στα παιδιά τους, τα οποία, όμως, καταλά-

17. Α. Τσιτσιπής, *Γραπτότητα*, στο Α. Εμπειρικός et al. (eds.), *Γλωσσική ετερότητα...*, όπ. π. (σημ. 3), σ. 340). Σχετικά με τον όρο *γραπτότητα* που εισάγει ο Τσιτσιπής (Α. Τσιτσιπής, *Εισαγωγή...*, όπ. π., 60) και τον όρο *εγγραμματοσύνη* που αντ' αυτού προτείνει ο Παραδέλλης προκειμένου να αποδοθεί στα ελληνικά ο όρος *literacy*, βλ. Θ. Παραδέλλης, *Εισαγωγή στην ελληνική έκδοση*, στο W. Ong, *Προφορικότητα και εγγραμματοσύνη. Η εκτεχνολόγηση του λόγου*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1997, x-xi.

18. Φανερή είναι η προσπάθεια για τη διάσωση της προφορικής μνήμης και της αρβανιτικής γλώσσας όσον αφορά την περιοχή της Ερμιονίδας στο έργο της Διδυμώτισσας, φιλόλογου και λογίας, Γ. Μ. Παϊδούση-Παπαντωνίου (*Η Ερμιονίδα ανά τους αιώνες*, Πελοποννησιακό Λαογραφικό Ίδρυμα, Αθήνα 1996 και κυρίως της ίδιας, *Τα αρβανίτικα τραγούδια της Ερμιονίδας*, Πελοποννησιακό Λαογραφικό Ίδρυμα Ναύπλιο, Αθήνα 1999).

19. Για τη χρήση της αρβανιτικής γλώσσας στους κώδικες επικοινωνίας των νέων, βλ. Ε. Μπότση, *Εθνολογία* 12(2006)221-249, όπ. π. (σημ. 3).

βαιναν αρκετά πράγματα από τις συνομιλίες στα αρβανίτικα, λόγω της συναναστροφής τους με τους παππούδες και τις γιαγιάδες τους και που και που «πετούσαν» και καμιά λέξη ή φράση. Κάποιοι αρνούνταν να μάθουν στα παιδιά τους αρβανίτικα θεωρώντας ότι πρόκειται για μια γλώσσα άχρηστη²⁰.

Οι μορφωμένοι Διδυμιώτες, άντρες στη συντριπτική πλειοψηφία, σε αντίθεση με όσα μαθαίνουμε για άλλες αρβανιτόφωνες περιοχές που γειτνιάζουν με την πρωτεύουσα²¹, ποτέ δεν απέρριψαν τα αρβανίτικα και δεν απέκρυψαν την εθνοτική τους ταυτότητα, ακόμα και αν ζούσαν μακριά από τον τόπο καταγωγής τους. Η προσφυγή τους στην πρόσφατη παράδοση και συγκεκριμένα σε σημαίνοντα πολιτικά, κυρίως, πρόσωπα της περιοχής, όπως π.χ ο Εμμανουήλ Ρέπουλης²², τα οποία χρησιμοποιούσαν αυτή τη γλώσσα, υπήρξε πάντα το ασφαλές έρεισμα. Οι λίγοι σε σχέση με άλλες περιοχές, χωρικοί που μετανάστευσαν στην Αθήνα και στον Πειραιά, κυρίως στη δεκαετία του '60, ιδίως οι γυναίκες, σε αντίθεση με τους μορφωμένους απέκρυπταν την ταυτότητά τους και απέφευγαν να μιλούν αρβανίτικα, γιατί η χρήση της αρβανιτικής γλώσσας τους κατέτασσε αυτόματα στην ομάδα των Αρβανιτών και τους στιγματίζε κοινωνικά, καθώς οι Αρβανίτες είχαν (και έχουν) τη φήμη ανθρώπων αγράμματων, άξεστων, ξεροκέφαλων, πεισματάρηδων... Από την άλλη πλευρά, τα αρβανίτικα χρησιμοποιήθηκαν σε πολλές περιπτώσεις σε ελληνόφωνο περιβάλλον ως «κρυφολαλιά», ως μυστική, δηλαδή, γλώσσα προκειμένου να μην γίνουν αντιληπτά όσα οι χρήστες τους έλεγαν²³.

---

20. Στη δεκαετία, όμως, του '70 ακόμα και τα παιδιά του νηπιαγωγείου μιλούσαν αρβανίτικα. Την προηγούμενη δεκαετία, του '60, στο Δημοτικό σχολείο οι δάσκαλοι που δεν κατάγονταν από την αρβανιτόφωνη περιοχή απαγόρευαν στους μαθητές, στην κυριολεξία «δια ροπάλου», να τα χρησιμοποιούν στο χώρο του σχολείου. Την ίδια περίοδο αλλά και λίγο αργότερα, στο Γυμνάσιο και στο Λύκειο, εκτός από τη δυσκολία που είχε παρατηρηθεί ότι είχαν οι Διδυμιώτες μαθητές στη σύνταξη ενός κειμένου σε ουσιά ελληνικά, αναφέρονται περιπτώσεις που τα κείμενα, κυρίως η έκθεση, γράφονταν πρώτα στα αρβανίτικα —με ελληνικούς χαρακτήρες— και στη συνέχεια μεταφράζονταν στα ελληνικά.

21. Βλ. για παράδειγμα Δ. Γκέφου-Μαδιανού, *Η χώρα του πνεύματος...*, όπ. π. (σημ. 3), 111.

22. Εμμανουήλ Ρέπουλης (1863–1924). Νομικός, δημοσιογράφος και πολιτικός με καταγωγή από το Κρανίδι. Εκλέχτηκε πολλές φορές βουλευτής Ερμιονίδας, υπήρξε στενός συνεργάτης του Ελ. Βενιζέλου και διετέλεσε Υπουργός των Εσωτερικών και Αντιπρόεδρος της Κυβέρνησης. Παρομοιώδης παραμένει η χρήση των αρβανιτικών εκ μέρους του ακόμα και στο περιβάλλον του Ελληνικού Κοινοβουλίου.

23. Κ. Kazazis, *Greek and Arvanitika in Corinthia...*, όπ. π. (σημ. 3), 50 και *Greece's New Albanians...*, όπ. π. (σημ. 4), 127. Οι Διδυμιώτες χρησιμοποίησαν την αρβανιτική ως «κρυφολαλιά» και ενώπιον των Αλβανών μεταναστών τον πρώτο καιρό της άφιξής τους, παρασυρόμενοι από την ευρύτερη ανάλογη χρήση της στο παρελθόν, παρά το γεγονός ότι η ίδια γλώσσα είχε χρησιμοποιηθεί μεταξύ των δύο ομάδων ως γλώσσα επικοινωνίας.

Από όσα ειπώθηκαν προκύπτει, ότι τα μέλη της τοπικής κοινότητας δεν γνωρίζουν και δεν χρησιμοποιούν στον ίδιο βαθμό τα αρβανίτικα. Αυτό σημαίνει άραγε, ότι κάποια μέλη της κοινότητας αμφισβητούνται ότι ανήκουν στην ομάδα των Αρβανιτών ή ακόμα και ότι εξαιρούνται από αυτήν; Και αν όχι τί είναι αυτό που επιτρέπει την απόδοση της αρβανίτικης ταυτότητας που συνεπάγεται και την αποδοχή ως μέλους της εθνοτικής ομάδας;

Θα ξεκινήσω απαντώντας στο πρώτο ερώτημα. Για τα άτομα που έχουν γεννηθεί και ζήσει ένα μέρος της ζωής τους στα Δίδυμα, η γνώση των αρβανίτικων θεωρείται δεδομένη. Στη διάρκεια μάλιστα της επιτόπιας έρευνας με την ευκαιρία μιας προσωπικής απογραφής που πραγματοποίησα σε όλα τα νοικοκυριά του χωριού, στην ερώτηση «Ξέρετε αρβανίτικα;», η απάντηση ήταν «πώς! τη γλώσσα μας!» ή «πώς! την πατρική μας γλώσσα!», φράση που παραπέμπει στην πατρογραφική καταγωγή των μελών της τοπικής κοινότητας. Το κυριότερο συστατικό της συλλογικής ταυτότητας, τα αρβανίτικα, θεωρείται κατ' αναλογία των συστατικών στοιχείων της ατομικής ταυτότητας, ότι μεταβιβάζεται πατρογραφικά²⁴. Όπως προέκυψε από την εθνογραφική παρατήρηση, οι άντρες παρουσιάζονται πιο ένθερμοι υποστηρικτές της εθνοτικής γλώσσας και αναλαμβάνουν ένα πιο ενεργό ρόλο σε σχέση με τις γυναίκες, να την μεταδώσουν ή να την διαδώσουν. Ο λόγος που χτίζεται για την αρβανίτικη γλώσσα είναι ο λόγος των αντρών.

Ο βαθμός της γνώσης της αρβανίτικης δεν εξετάζεται και δεν αποτελεί κριτήριο κατάταξης του ατόμου στην ομάδα των Αρβανιτών, υπό την προϋπόθεση ότι μπορεί να χρησιμοποιήσει ένα *minimum* έστω λεξιλόγιο. Για την κατανόηση της γλώσσας δεν τίθεται καν θέμα, αφού λόγω της παραμονής στο χωριό αυτό εξυπακούεται.

Αξίζει, όμως, στο σημείο αυτό να σημειώσουμε τα εξής:

Δεν νοείται μέλος της τοπικής κοινότητας που να μην διαθέτει έστω και την ελάχιστη αυτή γνώση των αρβανίτικων. Αν κάποιο μέλος της για διάφορους λόγους (π.χ. κοινωνική άνοδος, μακροχρόνια απουσία) δεν χρησιμοποιεί τα αρβανίτικα ή ακόμα χειρότερα προκαλούμενο να τα μιλήσει προσποιείται, κατά τη γνώμη των υπολοίπων, ότι τα έχει ξεχάσει, τότε το άτομο αυτό παύει να θεωρείται Αρβανίτης και τίθεται σε μια περιθωριακή θέση.

24. Η φράση «πατρική γλώσσα» φαίνεται να είναι κοινή στους Αρβανίτες. Την συναντάμε, για παράδειγμα και στους Αρβανίτες των Καλυβίων Αττικής (Χρ. Πέτρου-Μεσογείτη, Έλληνικαί λέξεις ἐν τῷ ἰδιώματι τῶν Ἀλβανοφώνων τῆς Ἀττικῆς, στο Π. Φιλίππου-Αγγέλου (επιμ.), *Απαντα Χρίστου Ν. Πέτρου-Μεσογείτη (1909-1944)*, Επμορφωτικός Σύλλογος Καλυβίων, Καλύβια 1984, 410) και γενικά στους Αρβανίτες της Αττικοβοιωτίας [P. Tudgill – G.A. Tzavaras, *οπ. π.* (σημ. 3), 176].

Για άτομα που είτε έλκουν την καταγωγή τους από τα Δίδυμα, είτε έχουν γεννηθεί εδώ αλλά έχουν εγκαταλείψει πολύ νωρίς το χωριό, η τοπική κοινότητα αποδεικνύεται ακόμα πιο ανεκτική. Στην περίπτωση αυτή αρκεί η παραδοχή εκ μέρους του υπό συζήτηση ατόμου, ότι θεωρεί εαυτόν μέλος της κοινότητας και Αρβανίτη. Η γνώση της αρβανίτικης γλώσσας είναι κάτι στο οποίο αποδίδεται δευτερεύουσα σημασία, ισχυροποιεί όμως, εφόσον υπάρχει, τη θέση του.

Όσον αφορά τα άτομα που έρχονται να εγκατασταθούν στην κοινότητα και ειδικά αυτά που παντρεύονται ντόπιους —γυναίκες στην πλειονότητα, αφού η μεταγαμική εγκατάσταση εξακολουθεί να παραμένει ανδρο-πατροτοπική— τα κριτήρια ενσωμάτωσης αποδεικνύονται αρκετά πιο αυστηρά. Ο νεοφερμένος τίθεται αμέσως υπό αμφισβήτηση και του υποβάλλεται μια ερώτηση-κλειδί, η οποία έτσι όπως τίθεται, δεν αποτελεί παρά το σύνθημα αναγνώρισης μέσω ενός γλωσσικού κώδικα. Η ερώτηση γίνεται στα αρβανίτικα «e di?», δηλαδή «τα ξέρεις;» Το «τα» δεν προσδιορίζεται, αλλά για έναν Αρβανίτη, που κατανοεί βεβαίως τη φράση, σημαίνει «ξέρεις αρβανίτικα;». Η κωδικοποιημένη ερώτηση μπορεί να διαφοροποιηθεί ελαφρά, ώστε να διευκολύνει το ερωτώμενο πρόσωπο, κυρίως όταν αυτό κατάγεται από το χωριό ή έχει γεννηθεί εδώ και έχει φύγει σε μικρή ηλικία. Έτσι, μπορεί να ειπωθεί αντί του συνήθους «e di?» = «τα ξέρεις;», η φράση «di arbërisht?» ή «flas arbërisht?», δηλαδή «ξέρεις αρβανίτικα;» ή «μιλάς αρβανίτικα;».

Η καταφατική απάντηση «po! E di» ή «e di, e di», δηλαδή «αμέ! Τα ξέρω» ή «τα ξέρω, τα ξέρω», λειτουργεί ως παρασύνθημα με αποτέλεσμα η αμφισβήτηση να αίρεται, το άτομο να κατατάσσεται στους Αρβανίτες, άρα στους «δικούς μας», και σταδιακά να ενσωματώνεται στην τοπική κοινότητα. Στην περίπτωση, όμως, που ο ερωτώμενος δεν είναι Αρβανίτης, η ερώτηση είναι εξαρχής χαμένη μιας και εκείνος δεν την κατανοεί, αφού για έναν Αρβανίτη, ακόμη και αν δεν έχει ικανοποιητική γνώση της γλώσσας, είναι επιβεβλημένο να κατανοεί τη σχετική ερώτηση. Η αδυναμία απάντησης στην παραπάνω ερώτηση κατατάσσει το υπό αμφισβήτηση άτομο στην κατηγορία του «Ξένου», «i huaj» στα αρβανίτικα, δηλαδή όχι μόνον του μη προερχόμενου από την τοπική κοινότητα αλλά και του μη Αρβανίτη.

Σε κάποιες ιδιαίτερες περιπτώσεις, όταν πρόκειται για σημαντικά, κατά την τοπική κοινότητα πρόσωπα, γίνεται συνειδητή προσπάθεια να μην απορριφθεί το άτομο, που δεν μιλά, ούτε καταλαβαίνει αρβανίτικα αλλά διάκειται ευνοϊκά προς την αρβανίτικη γλώσσα και ταυτότητα, και για το σκοπό αυτό επιστρατεύονται άλλα κριτήρια που λειτουργούν ως συνδετικοί κρίκοι ανάμεσα στο μη αρβανιτόφωνο άτομο και την αρβανιτόφωνη κοινότητα. Για παράδειγμα, καθώς η αρβανίτικη ταυτότητα συνδέεται με την παλλικαροσύνη και κατά συνέπεια με τον ανδρι-

σμό, αναζητούνται να αποδοθούν στο υπό συζήτηση άτομο τα χαρακτηριστικά εκείνα (π.χ. σωματική ρώμη, κατανάλωση κρασιού), που λειτουργώντας αντισταθμιστικά ως προς την αρβανίτικη γλώσσα, το κατατάσσουν στην ομάδα των «αντρών», αποδίδοντάς του κατ' αυτόν τον τρόπο μια κοντινή προς την αρβανίτικη ταυτότητα.

Προκειμένου το άτομο που ζει μέσα στην κοινότητα και δεν κατάγεται από αυτήν να αναγνωριστεί ως μέλος της, θα πρέπει να αποδεχτεί την εθνοτική ταυτότητα και την εθνοτική γλώσσα, καθώς και να μάθει αρβανίτικα, έστω και σε μικρό βαθμό. Οι απόγονοί του, της επόμενης κιόλας γενιάς, αποκτούν την ταυτότητα του Αρβανίτη, αφού συνήθως προέρχονται από γάμο με έναν ντόπιο. Για παράδειγμα, σε κάποια σόγια διατηρείται η ανάμνηση, ότι, όταν οι γενάρχες τους εγκαταστάθηκαν στα Δίδυμα στα χρόνια γύρω από την Επανάσταση του 1821, δεν ήξεραν αρβανίτικα. Λίγες γενιές αργότερα, γνωρίζουμε ότι οι απόγονοί τους, που προήλθαν από γάμο με ντόπιες, μιλούσαν αρβανίτικα και αυτοπροσδιορίζονταν Αρβανίτες, αν και διατηρούσαν την ανάμνηση της μη αρβανίτικης καταγωγής τους. Μια άλλη περίπτωση είναι εξίσου ενδεικτική. Και οι δυο Μικρασιάτες πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στο χωριό μετά το 1922 έφτασαν στο τέλος της ζωής τους να μιλούν αρβανίτικα (σε τι βαθμό είναι υπό ερώτηση) με αποτέλεσμα να «πολιτογραφηθούν» και αυτοί Αρβανίτες²⁵. Πρόκειται, δηλαδή, για ένα είδος γλωσσικού και εθνοτικού εξαρβανιτισμού των Ελληνόφωνων που βρέθηκαν να αποτελούν τη μειοψηφία μέσα σε ένα πολυπληθέστερο αρβανιτόφωνο περιβάλλον, μια στρατηγική με την οποία επιτυγχάνεται η γλωσσική και εθνοτική ανανέωση της τοπικής κοινότητας.

Η αρβανίτικη γλώσσα λειτουργεί ως «κώδικας αλληλεγγύης» (solidarity code) δημιουργώντας ένα είδος γλωσσικής οικειότητας μεταξύ των ατόμων που τη γνωρίζουν ή καλύτερα συμπάθειας μεταξύ αυτών που αναγνωρίζουν ότι είναι Αρβανίτες, συμπάθεια που εκτείνεται και στους μη καταγόμενους από την περιοχή. Στο πλαίσιο αυτό, οι Αλβανοί οικονομικοί μετανάστες αντιμετωπίστηκαν, επίσης, με συμπάθεια, πολύ μεγαλύτερη τον πρώτο καιρό της άφιξής τους στο χωριό, λόγω του ότι μιλούσαν μια συγγενή προς την αρβανίτικη γλώσσα και καταλάβαιναν τα αρβανίτικα. Παρόλα αυτά, οι ντόπιοι ποτέ δεν τους θεώρησαν Αρβανίτες, όχι μόνο γιατί θεωρούν τα αλβανικά και τα αρβανίτικα συγγενικές μεν αλλά διαφορετικές γλώσσες, αλλά γιατί δεν ήθελαν να ταυτιστούν με αυτό τον ενδεή λαό και κυρίως γιατί οι Αλβανοί έχουν αλβανική εθνική συνείδηση και οι Αρβανίτες ελληνική.

---

25. Κάτι ανάλογο συνέβη με τους Κρητικούς πρόσφυγες που μετά την κρητική επανάσταση του 1866-69 εγκαταστάθηκαν στο Κρανίδι, όπου επίσης μιλούν αρβανίτικα.

Ενδιαφέρον είναι, επίσης, ότι όταν, σύμφωνα τους ντόπιους, κάποιος από τους Αλβανούς ξεπέρασαν τα όρια της κοινώς αποδεκτής συμπεριφοράς, οι ντόπιοι έδρασαν παρακάμπτοντας τη γλώσσα που τους συνέδεε μαζί τους και πρόβαλαν απειλητικά άλλα χαρακτηριστικά της αρβανίτικης ταυτότητας (την παλλικαροσύνη, τη μη υποχωρητικότητα) προκειμένου να υπερασπιστούν τα συμφέροντά τους²⁶.

Συνοψίζοντας, αυτό που προσπάθησα να δω σε τούτη τη μελέτη ήταν η σχέση μεταξύ γλωσσικής ιδιαιτερότητας (αρβανίτικα) και εθνοτικής ταυτότητας (Αρβανίτες). Για το σκοπό αυτό, αναζητήθηκαν τα γλωσσικά όρια, εντός των οποίων τα άτομα ορίζουν την εθνοτική τους ταυτότητα. Τελικά, φάνηκε ότι τα όρια αυτά είναι ρευστά, ελαστικά και κατά περίπτωση αναπροσαρμοζόμενα και διαπραγματεύσιμα²⁷. Αυτό που παίζει το σπουδαιότερο ρόλο για την απόδοση της αρβανίτικης ταυτότητας, δεν είναι τόσο η γνώση της αρβανίτικης γλώσσας²⁸, μολονότι αυτή αποτελεί το κυριότερο κριτήριο ένταξης στην ομάδα των Αρβανιτών, αλλά κυρίως η αποδοχή της. Ακόμα και στη περίπτωση των νεαρών γονιών που δεν μάθαιναν αρβανίτικα στα παιδιά τους, γεγονός που εν μέρει δικαιολογείται εν μέρει κατακρίνεται από την τοπική αρβανίτικη κοινότητα, ή όσων τα απέκρυπταν ζώντας σε ένα ελληνόφωνο περιβάλλον, στάση που επίσης δικαιολογείται από την ίδια κοινότητα, και πάλι σημασία έχει η αποδοχή της αρβανίτικης γλώσσας. Σε άλλες περιπτώσεις, όπως αναφέρθηκε, η τοπική κοινότητα προκειμένου να καρπωθεί σημαίνοντα πρόσωπα παραβλέπει εντελώς το κριτήριο της εθνοτικής γλώσσας.

Κατ' αναλογία προς τα όριά της, και η εθνοτική (αρβανίτικη) ταυτότητα είναι συνεχώς διαπραγματεύσιμη και ανασυγκροτούμενη. Τελικά, η τοπική κοινότητα, αποδεικνύεται εξαιρετικά ελαστική ως προς τη γλωσσική της ιδιαιτερότητα μέχρι του σημείου που αυτή δεν αμφισβητείται και δεν απορρίπτεται, άρα και η ταυτότητα που δομείται με βάση αυτήν δεν αμφισβητείται και δεν απορρίπτεται, γιατί κάτι τέτοιο θα έθετε σε κίνδυνο την ίδια την υπόσταση της κοινότητας που ακόμα στηρίζεται στην αρβανίτικη ταυτότητα.

Σήμερα, στα Δίδυμα, η εθνοτική γλώσσα (τα αρβανίτικα) παρουσιάζει μια εμφανή υποχώρηση έναντι της κυρίαρχης (τα ελληνικά). Θα μπορούσε κανείς να

26. Μ. Βελιώτη-Γεωργοπούλου, *Εθνογραφικά* 11(1998)20.

27. Βλ. και Δ. Γκέφου-Μαδιανού, *Η χώρα του πνεύματος...*, όπ. π. (σημ. 3), 112.

28. Ήδη, μια γενιά πριν έχει ειπωθεί από την πλειοψηφία ενός συνόλου Αρβανιτών από την Αττική και τη Βοιωτία ότι δεν είναι απαραίτητο να μιλά κάποιος αρβανίτικα για να είναι Αρβανίτης [βλ. P. Trudgill – G.A. Tzavaras, όπ. π. (σημ. 3), 180]. Αρχικά αργότερα, ο Κ. Καζάξης υπογραμμίζει ότι δεν θα έλεγε ότι μόνο αυτοί που μιλούν αρβανίτικα είναι Αρβανίτες, Κ. Kazazis, *Greece's New Albanians...*, όπ. π. (σημ. 4), 128–129.

πει ότι πρόκειται για μια θνησιγενή γλώσσα από τη στιγμή που τα παιδιά όχι μόνο δεν την μιλούν αλλά και ούτε την καταλαβαίνουν. Η χρήση της μεταξύ των νέων, που ήταν παιδιά στη διάρκεια της επιτόπιας έρευνας, περιορίζεται στη διήγηση των ευτράπελων ιστοριών, καθώς και σε κάποιες τυποποιημένες φράσεις της καθημερινότητας που ενσωματώνονται στον ελληνικό λόγο. Η άφιξη και η εγκατάσταση των Αλβανών μεταναστών δεν επέφερε την τόνωση της αρβανίτικης γλώσσας. Η γλώσσα αυτή, μετά από μια σύντομη περίοδο κατά την οποία χρησιμοποιήθηκε ως γλώσσα επικοινωνίας, εγκαταλείφθηκε και από τις δύο πλευρές υπέρ της ελληνικής. Πέραν, όμως, των όσων ειπώθηκαν, η ισχύς της αρβανίτικης είναι ιδιαίτερα σημαντική σε συμβολικό επίπεδο.

Ως απόρροια των διαφορετικών χρήσεων της εθνοτικής γλώσσας οι οποίες μόλις αναφέρθηκαν, θα τολμούσα να πω ότι πιθανόν ο θάνατος της αρβανίτικης γλώσσας, που αποτελεί την πλέον δυσοίωνα πρόβλεψη, δεν θα σημαίνει απαραίτητα και την εξαφάνιση τη αρβανίτικης ταυτότητας, εφόσον η κοινότητα θα θελήσει να πορευτεί ξεχωρίζοντας. Αν τώρα, τα πράγματα θα συμβούν έτσι ή όχι, αυτό θα φανεί στο μέλλον. Πα ένα νομίζω ότι μπορούμε να είμαστε σίγουροι: όταν μια προφορική γλώσσα πεθαίνει, σβήνει μαζί της και ένα κομμάτι του πολιτισμού που αυτή κουβαλούσε.

RÉSUMÉ

MARIA VELIOTI-GEORGOPOULOS

Particularité linguistique et identité ethnique Arvanites et arvanitika

Dans cette communication, j'ai étudié la relation entre la particularité linguistique et l'identité ethnique, dans le cas présent la relation entre la langue arvanite, ou arvanitika, et le sentiment d'appartenance au groupe ethnique des Arvanites. Ce sujet a été examiné du point de vue de l'Anthropologie Sociale ayant comme base ethnographique Didima, un des villages arvanitophones d'Argolide.

La question principale est dans quelle mesure l'un des deux substantifs de la relation « langue-identité » constitue une présupposition pour l'autre. C'est-à-dire, comment quelqu'un est défini comme Arvanite par les membres de la communauté étudiée ? Celui qui parle l'arvanitika ? Or, celui qui ne parle pas l'arvanitika, ce n'est pas un Arvanite ? Et, celui qui est Arvanite, il faut impérativement qu'il parle arvanitika ? Dans d'autres termes, ont été recherchées les limites linguistiques dans lesquelles les gens définissent leur identité ethnique.

La recherche a montré que les limites concernant la langue arvanite sont fluides, souples et selon le cas réadaptées et négociables. Ce qui est le plus important pour l'attribution et l'acquisition de l'identité ethnique n'est pas la connaissance de la langue arvanite mais surtout son acceptation. En fonction des limites, l'identité ethnique (identité arvanite) est continuellement négociable et reconstituée.

Finalement, la communauté locale s'est avérée très souple en ce qui concerne sa particularité linguistique dans la mesure où cette dernière n'est pas rejetée. Par conséquent, l'identité fondée sur la langue n'est pas contestée ni rejetée, parce que cela pourrait mettre en danger la substance de la communauté elle-même qui est encore basée sur l'identité arvanite.

ΕΛΕΝΗ ΚΟΥΡΙΝΟΥ

Τα πώρινα ανάγλυφα από την ακρόπολη
των Μυκηνών

Στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο φυλάσσονται οκτώ αποσπασματικά σωζόμενα πώρινα ανάγλυφα, καταχωρισμένα στο Ευρετήριο της Συλλογής Γλυπτών με αρ. ευρ. 2866, 2867, 2868, 2869, 2870, 2871, 4471 και 15337, τα οποία προέρχονται από την ακρόπολη των Μυκηνών. Έξι από αυτά, τα αρ. ευρ. 2866, 2867, 2868, 2869, 2870 και 2871, είναι ευρήματα των ανασκαφών του Χρ. Τσούντα¹ κατά τα έτη 1866 και 1895· από τα υπόλοιπα δύο, το αρ. ευρ. 15337 είναι εύρημα του Α. Wace² στις ανασκαφές των ετών 1920–1923, ενώ το αρ. ευρ. 4471, είναι εύρημα των ανασκαφών του Ι. Παπαδημητρίου³ το έτος 1955 (εικ. 1).

Τα ανάγλυφα αρ. ευρ. 2866, 2867, 2868, 2869 και 2870, δηλαδή τα ευρήματα του Τσούντα, εκτός από το ανάγλυφο αρ. ευρ. 2871, δημοσιεύθηκαν και σχολιάστηκαν αναλυτικά για πρώτη φορά το 1901 από τον Κ. Κουρουνιώτη⁴. Λίγα χρόνια αργό-

1. Ανάγλυφα αρ. ευρ. 2866 και 2867: Τσούντας 1886, 61.

Ανάγλυφο αρ. ευρ. 2868: Περιλαμβάνεται σε αδημοσίευτο Πρωτόκολλο παράδοσης και παραλαβής ευρημάτων των ανασκαφών του Τσούντα στις Μυκήνες τα έτη 1886–1889· το Πρωτόκολλο, που χαρακτηρίζεται «Πρωτόκολλον ΚΑ'», φυλάσσεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.

Ανάγλυφο αρ. ευρ. 2869: Τσούντας 1895, 24.

Ανάγλυφο αρ. ευρ. 2870: Η είδηση για την εύρεση του αναγλύφου περιλαμβάνεται στην από 23 Ιουλίου 1895 αναφορά του Χρ. Τσούντα προς την Αρχαιολογική Εταιρεία για την πρόοδο των ανασκαφών στις Μυκήνες (Αρχείο της Αρχαιολογικής Εταιρείας).

Ανάγλυφο αρ. ευρ. 2871: Πρόκειται κατά πάσα πιθανότητα για το ένα από τα δύο ανάγλυφα που σημειώνει, χωρίς περιγραφή ή άλλες λεπτομέρειες, ο Τσούντας 1895, 24.

2. Το ανάγλυφο εντοπίστηκε ακατάγραφο στις αποθήκες της Συλλογής Γλυπτών από τη Bookidis, βλ. Bookidis, 169 («fig.a»). Η Klein 1997, 256 σημ. 26, 286 σημ. 106 επιβεβαίωσε την άποψη της Bookidis με βάση τα ημερολόγια του Wace.

3. Παπαδημητρίου 232.

4. Kuruniotis.

τερα, ο Ι. Σβορώνος τα παρουσίασε στον Κατάλογο των γλυπτών του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου περιλαμβάνοντας και το ανάγλυφο αρ. ευρ. 2871, το οποίο είχε παραλείψει ο Κουρουνιώτης⁵. Το 1967 η Ν. Bookidis τα εξέτασε προσθέτοντας δύο ακόμη ανάγλυφα: το ανάγλυφο αρ. ευρ. 15337, το οποίο, όπως προαναφέρθηκε, ήταν εύρημα του Α. Wace στις ανασκαφές των ετών 1920–1923, και το ανάγλυφο αρ. ευρ. 4471, που είχε βρει ο Ι. Παπαδημητρίου το 1955⁶. Τα ανάγλυφα, εκτός του αναγλύφου 15337, παρουσιάστηκαν και πάλι συνολικά, με αναλυτικά σχόλια, από την F. Harl-Schaller το 1972–73⁷.

Τα ανάγλυφα από τις Μυκήνες έχουν απασχολήσει επανειλημμένα την έρευνα για τη χρονολόγηση, τον προσδιορισμό του είδους τους και την ερμηνεία των παραστάσεων, χωρίς, ωστόσο, να έχουν εξασφαλισθεί ικανοποιητικές απαντήσεις για όλα τα παραπάνω ζητήματα⁸: σοβαρά προσκόμματα αποδείχθηκαν η αποσπασματική διατήρησή τους και οι ασαφείς διαθέσιμες πληροφορίες για την προέλευσή τους. Οι απόψεις και οι υποθέσεις που έχουν διατυπωθεί παρουσιάζονται παρακάτω επιγραμματικά: προσδιορίζεται έτσι το πλαίσιο στο οποίο κινήθηκε η έρευνα έως σήμερα, ώστε να γίνουν περισσότερο σαφείς οι δυσχέρειες και τα σχετικά προβλήματα.

Το ενδιαφέρον των μελετητών προσέκλυσε εξ αρχής το ανάγλυφο αρ. ευρ. 2869 με τη γυναικεία μορφή, εξαιτίας της παράστασης και των στοιχείων που προσφέρει για ακριβέστερη χρονολόγηση (εικ. 2). Αυτό το ανάγλυφο ήταν εκείνο στο οποίο στήριξε η πλειονότητα των ερευνητών τη χρονολόγηση των υπολοίπων αναγλύφων. Θεωρώντας, δηλαδή, οι περισσότεροι ερευνητές δεδομένο το ότι όλα τα θραύσματα προέρχονται από την ίδια θέση, και συγκεκριμένα τη ΝΑ γωνία του κρηπιδώματος του ελληνοστικού ναού των Μυκηνών, τα αντιμετώπισαν ως «σύνολο» και στήριξαν την άποψή τους για την πρώιμη χρονολόγηση όλων των αναγλύφων στη χρονολόγηση του αναγλύφου 2869. Ωστόσο, μερικοί ερευνητές επικαλούμενοι τεχνικά ή εικονογραφικά στοιχεία, αποσυσχέτισαν το συγκεκριμένο ανάγλυφο από τα υπόλοιπα, τα οποία αντιμετώπισαν και πάλι ως σύνολο, με οψιμότερη, όμως, χρονολόγηση. Σύμφωνα με τα προαναφερόμενα, οι χρονολογήσεις που

5. Svoronos.

6. Bookidis.

7. Harl-Schaller.

8. Προφανώς, η επισκόπηση της σχετικής έρευνας είναι επιγραμματική και οι βιβλιογραφικές παραπομπές δεν αντιπροσωπεύουν παρά το ελάχιστο της σχετικής βιβλιογραφίας. Για την αναλυτική βιβλιογραφία καθενός θραύσματος χωριστά και για τις απόψεις που έχουν διατυπωθεί βλ. Κουρίνου (*Κατάλογος...*) στα αντίστοιχα λήμματα.

έχουν προταθεί για τα ανάγλυφα καλύπτουν το διάστημα από τα μέσα του 7ου αι. π.Χ. έως τα μέσα του 6ου αι. π.Χ.⁹. Πρέπει μάλιστα να σημειωθεί ότι, με εξαίρεση το αναγλυφο 2869, δεν απασχόλησε την έρευνα η αναλυτική εξέταση της χρονολόγησης καθενός αναγλύφου χωριστά.

Ούτε, όμως, οι διαφορές ως προς τα εξωτερικά χαρακτηριστικά τους, που είχαν επισημανθεί από τον Κ. Κουρουνιώτη ήδη στην πρώτη δημοσίευση των γνωστών έως τότε αναγλύφων, αξιοποιήθηκαν ως ενδείξεις για την ενδεχόμενη ύπαρξη και άλλων, άλλου είδους, διαφορών μεταξύ τους. Ο Κουρουνιώτης¹⁰, με κριτήρια τα εξωτερικά χαρακτηριστικά των αναγλύφων, και συγκεκριμένα την ποιότητα και το χρώμα του πωρολίθου, τα μεγέθη των μορφών και τα πάχη των πλακών, κατέληξε στον διαχωρισμό τους σε δύο ομάδες. Στην πρώτη περιέλαβε τα ανάγλυφα αρ. ευρ. 2869 και 2870, ενώ στη δεύτερη τα ανάγλυφα αρ. ευρ. 2866, 2867 και 2868, χρονολογώντας τα όλα στον 6ο αι. π.Χ. Αργότερα, η Bookidis¹¹, προσθέτοντας στα αποφασιστικά κριτήρια τα στοιχεία των παραστάσεων, διέκρινε επίσης δύο ομάδες. Στην πρώτη κατέταξε τα ανάγλυφα αρ. ευρ. 2866, 2867, 2868, 2871, 4471 και 15337 και υποστήριξε ότι προέρχονται από μετόπες, στις οποίες απεικονίζονταν σκηνές μάχης, και ότι χρονολογούνται στις αρχές του 6ου αι. π.Χ. Τη δεύτερη ομάδα τη συγκρότησε από τα ανάγλυφα αρ. ευρ. 2869 και 2870, για τα οποία υπέθεσε ότι ενδέχεται να είναι αναθηματικά και πρότεινε για το πρώτο από αυτά χρονολόγηση στο τελευταίο τέταρτο του 7ου αι. π.Χ.¹² Η F. Harl-Schaller¹³ ακολούθησε την αρχική διάκριση, δηλαδή εκείνη του Κουρουνιώτη, εντάσσοντας στην πρώτη ομάδα το ανάγλυφο αρ. ευρ. 4471. Χρονολόγησε και τις δύο ομάδες στα τέλη του 7ου αι. π.Χ. και υποστήριξε, επιπλέον, ότι συγκροτούν ένα ενιαίο εικονογραφικό σύνολο: στα ανάγλυφα της μιας ομάδας εικονίζονταν μορφές σε έντονη

9. Βλ. ενδεικτικά Fröber 8: 7ος αι. π.Χ. Harl-Schaller 115: 630 π.Χ. Wallenstein 104 αρ. 11: 630 π.Χ. Kähler 100 αρ. 33–3: τρίτο τέταρτο του 7ου αι. π.Χ. Felten 20 αρ. 5: τελευταίο τέταρτο του 7ου αι. π.Χ. Klein 1997, 291: τελευταίο τέταρτο του 7ου αι. π.Χ. Καλτσός 38: 630–620 π.Χ. Floren 192: περί το 620 π.Χ. Junker 161: τέλη 7ου αι. π.Χ. Η Bookidis, 172κε., χρονολογεί το ανάγλυφο 2869 προς τα τέλη του 7ου αι. Ο Rolley, 142, το χρονολογεί στα μέσα του 7ου αι., ενώ για τα υπόλοιπα (Rolley 206) προτείνει χρονολόγηση στον 6ο αι. π.Χ.. Η Ridgway, 334, υποθέτει ότι το ανάγλυφο 2870 είναι σύγχρονο με το 2869 και χρονολογεί και τα δύο στο 630 π.Χ. Ωστόσο, η ίδια (Ridgway 357 αρ. 8.5) διατυπώνει την υπόθεση ότι όλα τα αποσπασματικά ανάγλυφα από τις Μυκήνες χρονολογούνται στο 600 π.Χ ή λίγο μετά το 600 π.Χ. Ο Kuruniotis, 18κε., χρονολογεί τα ανάγλυφα αρ. ευρ. 2866, 2867, 2868, 2869 και 2870 στον 6ο αι. π.Χ.

10. Kuruniotis 18κε.

11. Bookidis 171κε.

12. Bookidis 168κε.

13. Harl-Schaller 96κε., 114κε.

κίνηση, ίσως πολεμιστές, ενώ σε εκείνα της δεύτερης μορφές σε ήρεμη στάση.

Μεγαλύτερος προβληματισμός υπήρξε σχετικά με τον προσδιορισμό του είδους των αναγλύφων. Με εξαίρεση τον I. Σβορώνο, ο οποίος υποστήριξε ότι τα ανάγλυφα ήταν αναθηματικά¹⁴, άποψη που δεν βρήκε άλλους υποστηρικτές, οι περισσότεροι ερευνητές δέχονται ότι ήταν αρχιτεκτονικά¹⁵. Πρέπει, πάντως, να σημειωθεί ότι μερικοί ερευνητές δεν αποδέχονται αυτόν τον χαρακτηρισμό για όλα τα ανάγλυφα. Για παράδειγμα, ο Fröber¹⁶ εξαίρεσε από αυτόν το ανάγλυφο 2870, η Bookidis¹⁷ υποστήριξε ότι τα ανάγλυφα αρ. ευρ. 2869 και 2870 είχαν αναθηματική χρήση, ενώ η Ridgway¹⁸ αντιμετώπισε με πολλές επιφυλάξεις το ενδεχόμενο να προέρχονται τα ανάγλυφα αρ. ευρ. 2869 και 2870 από μια δωρική ζωφόρο· επιφυλάχθηκε, επίσης, και ως προς τον χαρακτηρισμό των αναγλύφων αρ. ευρ. 2866–2868, 2871, 4471 και 15337 ως κανονικών μετοπών και διατύπωσε την εναλλακτική υπόθεση ότι κοσμούσαν ένα Ηρώο, ή έναν ταφικό περιβόλο.

Η ευρύτερα αποδεκτή σήμερα άποψη είναι εκείνη που εξέφρασε αρχικά ο Τσουντας και επανέλαβε αργότερα ο Κουρουγιώτης, δηλαδή ότι τα αποσπασματικά σωζόμενα ανάγλυφα προέρχονται από μετόπες¹⁹. Επίσης, μερικοί ερευνητές έχουν υποστηρίξει ότι προέρχονται από ζωφόρο, ενώ, ειδικά για το ανάγλυφο αρ. ευρ. 2869, έχει διατυπωθεί και η υπόθεση ότι προέρχεται από αέτωμα²⁰. Με εξαίρεση τον A. Wace, που θεώρησε ότι τα ανάγλυφα ήταν μετόπες ενός δωρικού βωμού²¹ οι περισσότεροι ερευνητές υποθέτουν ότι τα ανάγλυφα κοσμούσαν τους τοίχους ενός απλού σηκού και δεν θεωρούν πιθανόν το ενδεχόμενο να ήταν μετόπες ενός μεγάλου περίπτερου δωρικού ναού, με επιχείρημα την απουσία άλλων αρχιτεκτονικών καταλοίπων, που θα μαρτυρούσαν την ύπαρξη ενός τέτοιου ναού²².

14. Svoronos.

15. Βλ. αναλυτικά Harl-Schaller 107κε.

16. Fröber 6.

17. Bookidis 172.

18. Ridgway 334–335. Η Ridgway δεν απέκλεισε την πιθανότητα να προέρχονται τα ανάγλυφα από τον διάκοσμο ενός ηρώου ή ενός ταφικού περιβόλου.

19. Bookidis 171. Harl-Schaller 95 σημ. 10 με την παλαιότερη βιβλιογραφία, 109κε., 111. Ο Junker, 161, έχει αμφισβητήσει αυτόν τον χαρακτηρισμό.

20. O Rodenwaldt, 63κε., έχει αποκλείσει με επιχειρήματα αυτό το ενδεχόμενο. Βλ. ειδικά Harl-Schaller 95 σημ. 11 με την παλαιότερη σχετική βιβλιογραφία, 108κε. Επίσης, Klein 1997, 287. Kaminski 90.

21. A. Wace, *Mycenae 1939*, JHS 59(1939)210. Αυτή η άποψη αντιμετωπίστηκε με σοβαρές επιφυλάξεις από το σύνολο των ερευνητών. Βλ. ενδεικτικά Bookidis 168. Harl-Schaller 110κε.· Junker 161κε.· Klein 1997, 286κε.

22. Βλ. ενδεικτικά Bookidis 168· Harl-Schaller 109κε.· 111. Klein 1997, 286κε.· Kaminski 90.

Ανάλογος προβληματισμός υπάρχει και για την ερμηνεία των παραστάσεων των αναγλύφων εξαιτίας της πολύ αποσπασματικής διατήρησής τους· αρκετοί, πάντως, ερευνητές συμφωνούν ότι απεικονίζονται πολεμιστές ή σκηνές μάχης στα περισσότερα από αυτά²³.

Τρία από τα ανάγλυφα των Μυκηνών έχουν απασχολήσει περισσότερο την έρευνα για την ερμηνεία των παραστάσεών τους: τα ανάγλυφα αρ. ευρ. 2869, 2870 και 4471. Η γυναικεία μορφή του αναγλύφου 2869, που ανασύρει με το αριστερο χέρι το μιάτιό της στη χειρονομία της ανακάλυψης, έχει αναγνωρισθεί ως θεά και η επικρατούσα άποψη είναι ότι πρόκειται για την Ήρα²⁴. Έχει, όμως, διατυπωθεί και η υπόθεση πως πρόκειται για την ωραία Ελένη²⁵. Η παράσταση του αναγλύφου με αρ. ευρ. 2870 έχει ερμηνευθεί πειστικά από την Harl-Schaller ως σκηνή μεταφοράς νεκρού από μυθικά όντα, πιθανότατα δύο σφίγγες, που παριστάνονταν σε εραλδική διάταξη²⁶. Τέλος, όσον αφορά στο ανάγλυφο με αρ. ευρ. 4471 έχει υποστηριχθεί πρόσφατα ότι απεικονίζεται η σκηνή της αναίρεσης του νεκρού Αχιλλέα από τον Αίαντα²⁷.

Η εκ νέου εξέταση του αναγλύφου αρ. ευρ. 4471²⁸ ήταν η αφορμή για την επα-νεξέταση όλων των αναγλύφων από την ακρόπολη των Μυκηνών, από την οποία προέκυψαν νέα, ενδιαφέροντα στοιχεία. Τα στοιχεία αυτά αφορούν κυρίως στη θέση εύρεσης, στα εξωτερικά χαρακτηριστικά και τη χρονολόγησή τους και είναι δυνατόν να στοιχειοθετήσουν επιχειρήματα για την αναθεώρηση μερικών παλαι-

---

23. Η Harl-Schaller παραθέτει διεξοδικά τις απόψεις που έχουν διατυπωθεί από παλαιά σχετικά με τις παραστάσεις σε κάθε ένα ανάγλυφο. Βλ. επίσης την πρόσφατη, αλλά επιγραμματική, θεώρηση της Klein 1997.

24. Βλ. ενδεικτικά Harl-Schaller 98κε· Klein 1997, 285. Η Kaminski, 9, την χαρακτηρίζει ως γυναίκα ή θεά.

25. E. Harrison στο D. Buitron-Oliver (ed.), *New Perspectives in Early Greek Art*, *Studies in the History of Art* 32(1991)230.

26. Για την ερμηνεία της παράστασης έχουν διατυπωθεί πολλές απόψεις. Για παράδειγμα, ο Χρ. Τσούντας στην από 23.7.1895 αναφορά του προς την Αρχαιολογική Εταιρεία, επειδή θεώρησε ότι η ανδρική μορφή παριστάνεται όρθια, υποστήριξε ότι εικονίζεται ο Ηρακλής να συμπλέκεται με το λιοντάρι της Νεμέας· για τον ίδιο λόγο, η Ridgway, 357κε. αρ. 8.5, υπέθεσε ότι απεικονίζεται ένας άνδρας να αντιμετωπίζει δύο λιοντάρια. Μερικοί ερευνητές υπέθεσαν ότι τα σκέλη ζώου, που εικονίζονται στο ανάγλυφο, και έχουν πολλά στοιχεία σκελών αιλουροειδούς, ανήκουν σε μια μόνον σφίγγα· βλ. Kurumiotis 28. Bookidis 171. Klein 1997, 285. Για τη διεξοδική παρουσίαση του θέματος βλ. Harl-Schaller 99–103, 113–115.

27. Κουρίνου 2007.

28. Βλ. σημ. 27.

ών απόψεων· επίσης αφορούν και στις παραστάσεις που έφεραν κάποια από τα ανάγλυφα²⁹.

Θέση εύρεσης. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, η άποψη που επικρατεί είναι ότι τα ανάγλυφα, και κατά κύριο λόγο αυτά του Χρ. Τσουντα, δηλαδή τα αρ. ευρ. 2866, 2867, 2868, 2869, 2870 και 2871, βρέθηκαν όλα στη ΝΑ γωνία του κρηπιδώματος του ελληνοιστικού ναού. Όμως, τα νέα στοιχεία, τα οποία προέκυψαν από αδημοσίευτο αρχαιολογικό υλικό και συμπληρώνουν, σε μεγάλο βαθμό, τις σχετικές πληροφορίες που καταχωρίζονται στα αντίστοιχα ΠΑΕ, αποδεικνύουν ότι η παραπάνω άποψη δεν ευσταθεί. Από τα έξι ανάγλυφα τα οποία βρήκε ο Χρ. Τσουντας, μόνον τα δύο, δηλαδή τα αρ. ευρ. 2866 και 2867 προέρχονται, μαζί με τμήμα γείσου, από τη ΝΑ γωνία του κρηπιδώματος του ελληνοιστικού ναού³⁰. από την ίδια θέση προέρχονται πιθανότατα και τα ανάγλυφα αρ. ευρ. 2868 και 2871 (εικ. 3). Το ανάγλυφο αρ. ευρ. 2869 βρέθηκε, σύμφωνα με αδημοσίευτο ημερολόγιο των ανασκαφών του Χρ. Τσουντα, χαμηλότερα από το πρότυλο του μυκηναϊκού ανακτόρου³¹, ενώ το ανάγλυφο αρ. ευρ. 2870 βρέθηκε, σύμφωνα με αδημοσίευτη αναφορά του ίδιου ανασκαφέα, στην ανατολική πλευρά του λόφου της ακρόπολης³² (εικ. 3). Όσον αφορά στα δύο υπόλοιπα ανάγλυφα, το αρ. ευρ. 15337 βρέθηκε από τον A. Wace στην πρόσταση του μυκηναϊκού μεγάρου³³, ενώ το αρ. ευρ. 4471 βρέθηκε από τον Ι. Παπαδημητρίου βόρεια από την αυλή του μυκηναϊκού ανακτόρου και κοντά στα θεμέλια του ελληνοιστικού ναού³⁴ (εικ. 3). Συνεπώς, όσον αφορά ειδικά στη θέση εύρεσής τους, τα ανάγλυφα δεν αποτελούν «σύνολο».

Εξωτερικά χαρακτηριστικά. Οι διαφορές των αναγλύφων, ως προς τα εξωτερικά χαρακτηριστικά τους, είχαν επισημανθεί από παλαιά και αποτέλεσαν, σε μερικές περιπτώσεις μαζί με τα στοιχεία των παραστάσεων, τα κύρια κριτήρια για τη διάκρισή τους σε ομάδες. Ορισμένα νέα στοιχεία, τα οποία δεν είχαν επισημανθεί και προέκυψαν από την επανεξέταση των θραυσμάτων, συμπληρώνουν σε ικανοποιητικό βαθμό τα παλαιά δεδομένα. Οι παρατηρήσεις συνοψίζονται ως εξής:

29. Αναλυτικά βλ. Κουρίνου (*Κατάλογος...*), στα αντίστοιχα λήμματα.

30. Τσουντας 1886, 61.

31. Το ημερολόγιο φυλάσσεται στο Αρχείο του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου. Η εύρεση του γλυπτού σημειώνεται στη σελίδα 40 με ημερομηνία καταχώρισης την 16η Ιουνίου 1895. Για τη θέση του προτύλου βλ. Sp. Iakovidis, *Late Helladic Citadels on Mainland Greece*, 1983, 55 σχέδ. 12 αρ. 9, 58. E. French, *Mycenae. Agamemnon's Capital*, 2002, 58 εικ. 20, 59.

32. Η αναφορά, με ημερομηνία 23 Ιουλίου 1895, φυλάσσεται στο Αρχείο της Αρχαιολογικής Εταιρείας.

33. Klein 1997, 256 σημ. 26, 286 σημ. 106.

34. Παπαδημητρίου 232.

Τα ανάγλυφα δεν είναι κατασκευασμένα όλα από τον ίδιο πωρόλιθο, δεν έχουν όλα το ίδιο πάχος, δεν έχουν το ίδιο ύψος αναγλύφου, οι μορφές, που σώζονται αποσπασματικά στις παραστάσεις, δεν έχουν το ίδιο μέγεθος και δεν έχουν τα ίδια στοιχεία επεξεργασίας των λεπτομερειών. Τα αρ. ευρ. 2869 και 4471 είναι κατασκευασμένα από καθαρό πωρόλιθο καστανής απόχρωσης. Από παρόμοιο πωρόλιθο είναι κατασκευασμένο και το ανάγλυφο αρ. ευρ. 2870. Οι πλάκες αυτών των τριών αναγλύφων έχουν μικρό πάχος, όμως, το αναγλυφικό ύψος είναι το ίδιο και οι μορφές των παραστάσεων είναι ισομεγέθεις μόνον στα δύο πρώτα. Τα υπόλοιπα ανάγλυφα, δηλαδή τα αρ. ευρ. 2866, 2867, 2868, 2871 και 15337, είναι κατασκευασμένα από καθαρό πωρόλιθο χρώματος ελαφρώς τεφρού. Οι πλάκες τους έχουν το ίδιο, μεγάλο πάχος και οι μορφές, που σώζονται στις παραστάσεις, έχουν το ίδιο μικρό μέγεθος· εξαίρεση ως προς την τελευταία λεπτομέρεια αποτελεί το ανάγλυφο 15337, στο οποίο απεικονίζεται μορφή μεγάλου μεγέθους. Η επεξεργασία της επιφάνειας στις οπίσθιες πλευρές και τους κροτάφους των αναγλύφων, όπου σώζονται, επιβεβαιώνει την άποψη ότι όλα ήταν αρχιτεκτονικά γλυπτά.

Χρονολόγηση. Παρά την αποσπασματική κατάσταση διατήρησής τους, τα ανάγλυφα σώζουν κάποια στοιχεία που είναι δυνατόν να αξιοποιηθούν για τη χρονολόγηση μέσω συγκρίσεων³⁵.

Τα ανάγλυφα δεν είναι σύγχρονα μεταξύ τους. Από τις χρονολογήσεις που έχουν προταθεί για το ανάγλυφο αρ. ευρ. 2869³⁶, πιθανότερη είναι εκείνη που το τοποθετεί στο τελευταίο τέταρτο του 7ου αι. π.Χ., προς τα τέλη του οποίου χρονολογείται και το ανάγλυφο αρ. ευρ. 4471³⁷.

Από την ομάδα των αναγλύφων που βρέθηκαν στη ΝΑ γωνία του κρηπιδώματος του ελληνοιστικού ναού, τα ανάγλυφα αρ. ευρ. 2866, 2867 μπορούν να χρονολογηθούν, από τις ανατομικές λεπτομέρειες των αποσπασματικά σωζόμενων μορφών στις παραστάσεις και την επεξεργασία του αναγλύφου, που συγκρίνονται με τις αντίστοιχες λεπτομέρειες μορφών στο δυτικό αέτωμα του ναού της Γοργούς

35. Λεπτομερέστερα βλ. Κουρίνου (*Κατάλογος...*), στα αντίστοιχα λήμματα.

36. Βλ. ενδεικτικά Fröber 8: 7ος αι. π.Χ. Rolley 142: μέσα 7ου αι. π.Χ. Lippold 25: μέσα 7ου αι. π.Χ. Alscher 77: 640–630 π.Χ. Croissant 83: 630 π.Χ. Harl- Schaller 115: 630 π.Χ. Καρούζου 4: 630 π.Χ. Wallenstein 104 αρ. 11: 630 π.Χ. Kähler 100 αρ. 33–3: τρίτο τέταρτο του 7ου αι. π.Χ. Adams 35: 635–630 π.Χ. Klein 2002, 102: 630 π.Χ. Καλτσάς 38: 630–620 π.Χ. Richter 32: 630–620 π.Χ. Felten 20 αρ. 5: τελευταίο τέταρτο του 7ου αι. π.Χ. Klein 1997, 291: τελευταίο τέταρτο του 7ου αι. π.Χ. Floren 192: περί το 620 π.Χ. Junker 161: τέλη 7ου αι. π.Χ. Bookidis 172: προς τα τέλη του 7ου αι. Ridgway 334: 630 π.Χ.: ωστόσο, η ίδια (Ridgway 357 αρ. 8.5) διατυπώνει την υπόθεση ότι όλα τα θραύσματα από τις Μυκήνες χρονολογούνται στο 600 π.Χ. ή λίγο μετά το 600 π.Χ. Kuruniotis, 18κε.: 6ος αι. π.Χ.

37. Κουρίνου 2007.

στην Κέρκυρα, στο πρώτο τέταρτο του βου αι. π.Χ.: την ίδια χρονολόγηση υποδεικνύει η επεξεργασία και στα ανάγλυφα αρ. ευρ. 2868 και 2871. Το ανάγλυφο αρ. ευρ. 2870 χρονολογείται πιθανότατα προς τα τέλη του δεύτερου τέταρτου του βου αι. π.Χ.: τη χρονολόγηση αυτή στηρίζουν η απόδοση και οι αναλογίες του ανθρωπίνου σώματος και των σκελών των σφιγγών, που ανακαλούν αντίστοιχα αναλογίες κούρων, καθώς και τις αναλογίες σκελών λιονταριών και σφιγγών αυτής της περιόδου. Επίσης, στο δεύτερο τέταρτο του βου αι. π.Χ. οδηγούν η πλαστική απόδοση και τα καμπύλα περιγράμματα της μορφής όσον αφορά και στο ανάγλυφο αρ. ευρ. 15337.

Παραστάσεις. Είναι γεγονός ότι η αποσπασματική κατάσταση διατήρησης των αναγλύφων δυσχεραίνει, ή κάνει και αδύνατη σε μερικές περιπτώσεις, κάθε προσπάθεια ερμηνείας των παραστάσεων. Από τα οκτώ ανάγλυφα, μόνον τρία, δηλαδή τα αρ. ευρ. 2869, 2870 και 4471 απασχόλησαν περισσότερο την έρευνα — όπως αναφέρθηκε παραπάνω— για την ερμηνεία των παραστάσεών τους³⁸. Από αυτά, μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει το ανάγλυφο 2869 με τη γυναικεία μορφή, για την οποία έχει υποστηριχθεί ότι είναι η Ήρα ή η ωραία Ελένη, ενδεχόμενο το οποίο φαίνεται πιθανό. Σε κάθε περίπτωση, το μοτίβο της ανακάλυψης, φανερώνει, όπως έχουν επισημάνει μερικοί ερευνητές, ότι η μορφή δεν απεικονιζόταν μόνη της³⁹. Μια δεύτερη μορφή πρέπει να απεικονιζόταν στα δεξιά, εμπρός από τη γυναίκα, όπως φανερώνουν στοιχεία που σώζονται στο ανάγλυφο, τα οποία δεν σχετίζονται με την απόδοση του ενδύματός της, καθώς και η διαφορά του πάχους του σωζόμενου τμήματος της πλάκας εμπρός και πίσω της. Η απόδοση του προσώπου της γυναίκας κατενώπιον προς τον θεατή, ενώ ο άνω κορμός της παριστάνεται σε στάση τριών τετάρτων προς τα δεξιά, δημιουργεί την εντύπωση ότι αποστρέφει το πρόσωπο από τη μορφή που βρισκόταν απέναντί της.

Εκτός, όμως, από τα προαναφερόμενα, τρία επιπλέον ανάγλυφα, τα αρ. ευρ. 2866, 2867 και 15337 σώζουν στοιχεία, που επιτρέπουν τη διατύπωση κάποιων υποθέσεων σχετικά με τις παραστάσεις τους⁴⁰.

Στο ανάγλυφο 2866 σώζεται το αριστερό σκέλος μιας ανδρικής μορφής προς τα αριστερά και πίσω του ένα αριστερό άκρο πόδι, προς την ίδια κατεύθυνση. Η επικρατούσα άποψη είναι πως το σκέλος και το άκρο πόδι ανήκουν στην ίδια

38. Πρέπει, ωστόσο, να σημειωθεί ότι η Harl-Schaller καταχώρισε αναλυτικά τις απόψεις που έχουν διατυπωθεί για την παράσταση που έφερε κάθε ένα ανάγλυφο και εξέτασε όλες τις πιθανές ερμηνείες.

39. βλ. Harl-Schaller 98, 111κε.· Rolley 142· Kaminski 90.

40. Βλ. αναλυτικά Κουρίνου (*Κατάλογος...*), στα αντίστοιχα λήμματα.

ανδρική μορφή, η οποία απεικονιζόταν μόνη, ή ήταν μέλος μιας πομπής παρόμοιων μορφών προς τα αριστερά⁴¹. Ωστόσο, οι λεπτομέρειες που σώζονται στο ανάγλυφο φανερώνουν ότι και το άκρο πόδι είναι αριστερό, πράγμα που σημαίνει ότι στο ανάγλυφο εικονίζονταν δύο μορφές, που κινούνταν προς τα αριστερά, η μια πίσω από την άλλη. Σημαντικό στοιχείο για την ερμηνεία της παράστασης είναι το μικρό αναγλυφικό έξαρμα, που σώζεται μεταξύ του ανώτερου τμήματος του άκρου ποδιού και του πεδίου του αναγλύφου, το οποίο πιθανότατα αντιστοιχεί στο κάτω άκρο ενός μακρού ενδύματος· αυτή η λεπτομέρεια φανερώνει ότι το άκρο πόδι ανήκει σε μια γυναικεία μορφή, η οποία απεικονιζόταν να ακολουθεί μια προπορευόμενη ανδρική. Το μοτίβο απαντά σε απεικονίσεις σκηνών απαγωγής, οι πρωταγωνιστές των οποίων ταυτίζονται συχνά από την έρευνα με τον Μενέλαο και την Ελένη⁴².

Από την παράσταση στο ανάγλυφο 2867 σώζονται τμήματα από δύο σκέλη μιας ανθρωπίνης μορφής προς τα αριστερά⁴³. Το ένα, που σώζεται από το κατώτερο τμήμα της κνήμης και πατεί με ολόκληρο το πέλμα, είναι δεξιό σκέλος. Το δεύτερο σκέλος, που απεικονίζεται να στηρίζεται με το λυγισμένο γόνατο στο έδαφος και σώζεται από το κατώτερο τμήμα του μηρού έως και το επάνω τμήμα της κνήμης, είναι το αριστερό. Το μοτίβο του άνδρα ο οποίος γονατίζει, ακουμπώντας το ένα του γόνατο στο έδαφος, οδήγησε μερικούς μελετητές να υποστηρίξουν ότι απεικονιζόταν μια μορφή που τοξεύει⁴⁴, ή ένας πολεμιστής που καταβάλλεται από τον όρθιο αντίπαλό του⁴⁵. Σημαντική λεπτομέρεια για την ερμηνεία της παράστασης, σε συνδυασμό και με άλλα στοιχεία που σώζονται στο ανάγλυφο, είναι η κλίση στην οποία απεικονίζεται το δεξιό, όρθιο σκέλος, που φανερώνει ότι και το επάνω μέρος του σώματος της μορφής έκλινε επίσης προς τα εμπρός, με το βάρος να στηρίζεται σε αυτό ακριβώς το σκέλος. Το συγκεκριμένο μοτίβο ανακαλεί σκηνές ενέδρας, οι οποίες σχετίζονται με δύο επεισόδια του Τρωικού Κύκλου: την ενέδρα του Αχιλλέα στον Τρωίλο και την ενέδρα του Διομήδη και του Οδυσσέα για τη σύλλη-

41. Kuruniotis 21κε. Klein 1997, 286. Κατσάς 38. Μερικοί ερευνητές υποθέτουν ότι απεικονιζόταν ένας οπλίτης, βλ. Kähler 42. Bookidis 170. Η Harl-Schaller, 105, 112, θεωρεί ότι και τα δύο μέλη ανήκουν σε μια ανδρική μορφή, που ήταν μέλος μιας πομπής ή απεικονιζόταν σε σκηνή απαγωγής.

42. Βλ. ενδεικτικά Ε. Kunze, *Archaische Schildbänder*, OIForsch. 2(1950)163κε. Ρ. Bol, *Argivische Schilde*, OIForsch. 17(1989)74κε. LIMC IV (1988)546κε. s.v. Helene (L. Kahil, N. Icard).

43. Το ότι ανήκουν σε μία μορφή έχει υποστηριχθεί από παλαιά. Βλ. ενδεικτικά Fröber 6. Kähler 42. Bookidis 169. Harl-Schaller 112. Klein 1997, 286.

44. Klein 1997, 286.

45. Fröber 6. Kähler 42. Harl-Schaller 112.

ψη του Δόλωνος⁴⁶. Τα σωζόμενα, λοιπόν, στοιχεία και οι λεπτομέρειες των παραστάσεων στα ανάγλυφα 2866 και 2867 οδηγούν σε θέματα του Τρωικού Κύκλου, όπως, εξάλλου, συμβαίνει επίσης με το ανάγλυφο 4471⁴⁷ και, πιθανώς, και με το ανάγλυφο 2869.

Στο ανάγλυφο 15337 σώζεται το κατώτερο τμήμα από το σώμα μιας ανδρικής ιθυφαλλικής μορφής σε έντονο διασκελισμό προς τα δεξιά. Σημαντική λεπτομέρεια για την ερμηνεία της παράστασης είναι η ανάγλυφη επιμήκης επιφάνεια, που σώζεται πίσω από το δεξιό ισχύο της μορφής και κατεβαίνει έως περίπου το μέσον του αντίστοιχου μηρού. Πιθανότατα πρόκειται για ουρά, στοιχείο το οποίο, σε συνδυασμό με τον ανορθωμένο φαλλό και τον έντονο διασκελισμό, επιτρέπει την υπόθεση ότι απεικονίζεται ένα σάτυρος να χορεύει.

Με κριτήρια τη χρονολόγηση, τη θέση εύρεσης και τα εξωτερικά χαρακτηριστικά τους, όπως προσδιορίστηκαν παραπάνω, τα ανάγλυφα είναι δυνατόν να χωρισθούν σε τρεις σαφώς διακριτές ομάδες (εικ. 4). Την πρώτη αποτελούν τα ανάγλυφα με αρ. ευρ. 2869 και 4471, που είναι τα πρωιμότερα και χρονολογούνται στο τελευταίο τέταρτο του 7ου αι. π.Χ. Οι θέσεις όπου βρέθηκαν απέχουν, όμως η χρονολόγηση και τα εξωτερικά χαρακτηριστικά τους κάνουν πολύ πιθανό τον περαιτέρω συσχετισμό τους. Τη δεύτερη ομάδα αποτελούν τα ανάγλυφα αρ. ευρ. 2866, 2867, 2868 και 2871 από τη γωνία του κρηπιδώματος του ελληνιστικού ναού. Η θέση εύρεσής τους, η χρονολόγησή τους στο πρώτο τέταρτο του 6ου αι. π.Χ. και τα κοινά εξωτερικά χαρακτηριστικά τους κάνουν μάλλον ασφαλή τον συσχετισμό τους. Τα ανάγλυφα αρ. ευρ. 2870 και 15337 δεν ανήκουν σε καμία από τις παραπάνω ομάδες, όπως φανερώνει κατά κύριο λόγο η χρονολόγησή τους στο δεύτερο τέταρτο του 6ου αι. π.Χ. και επιπλέον οι παραστάσεις τους, ανεξάρτητα από τους συσχετισμούς που θα ήταν δυνατόν να γίνουν με κριτήριο μόνον τα εξωτερικά χαρακτηριστικά τους.

Από όσα αναφέρθηκαν παραπάνω είναι φανερό ότι τα ανάγλυφα δεν αποτελούν ενιαίο σύνολο και, συνεπώς, δεν είναι δυνατόν να προέρχονται όλα από το ίδιο οικοδόμημα.

Μερικές ενδείξεις ως προς το θέμα της απόδοσης των αναγλύφων σε κάποιο

46. Βλ. ενδεικτικά D. Kemp-Lindemann, *Darstellungen des Achilles in griechischer und römischer Kunst*, Bern 1975, 94κε. Aik. Despini, *A Bronze Schildband from Sindos*, στο Ν. Σταμπολίδης (ed.), *Γενέθλιον. Αναμνηστικός τόμος για τη συμπλήρωση είκοσι χρόνων λειτουργίας του Μουσείου Κυκλαδικής Τέχνης*, Αθήνα 2006, 173κε.

47. Κουρίνου 2007.

οικοδόμημα, υπάρχουν μόνον για την ομάδα των αναγλύφων αρ. ευρ. 2866, 2867, 2868 και 2871, του πρώτου τέταρτου του 6ου αι. π.Χ. Προσφάτως δημοσιεύθηκαν από την Ν. Klein πέντε τμήματα γείσου τα οποία είχαν βρεθεί στο νότιο άκρο της θεμελίωσης του ελληνιστικού ναού των Μυκηνών⁴⁸, καθώς και κατάλοιπα κεράμωσης αρχαϊκών χρόνων, που βρέθηκαν στη θεμελίωση ή κοντά στη θεμελίωση του ελληνιστικού ναού⁴⁹. Η Klein πρότεινε για τα τμήματα του γείσου μια χρονολόγηση στα τέλη του 7ου ή στις αρχές του 6ου αι. π.Χ. σε συσχετισμό με τη χρονολόγηση των αναγλύφων στα τέλη του 7ου αι. π.Χ., για τα οποία ακολούθησε την επικρατούσα άποψη, ότι δηλαδή είχαν βρεθεί όλα μαζί στην ίδια θέση και, συνεπώς, ήταν σύγχρονα μεταξύ τους· σημείωσε, επίσης, ότι τα τμήματα του γείσου σώζουν στοιχεία επισκευής, ή δεύτερης χρήσης⁵⁰. Τέλος, υποστήριξε ότι τα ανάγλυφα και τα γείσα ανήκουν σε έναν ναό του τελευταίου τέταρτου του 7ου αι. π.Χ., με δίριχτη στέγη, λίθινους τοίχους, όπου ήταν ενσωματωμένα τα ανάγλυφα, γείσο και πηλίνη κεράμωση⁵¹. Αναγνωρίζοντας δύο τύπους κεράμωσης, υπέθεσε ότι έγινε αντικατάσταση της στέγης του οικοδομήματος κατά τη διάρκεια του 6ου αι. π.Χ.⁵²

Παρότι τα τμήματα του γείσου χρονολογήθηκαν στον 7ο αι. π.Χ. ή στις αρχές του 6ου αι. π.Χ., η εύρεσή τους στην ίδια περίπου θέση με τα ανάγλυφα 2866 και 2867 καθώς και με τα 2868 και 2871 φανερώνει ότι πιθανότατα προέρχονται όλα, δηλαδή τα τμήματα του γείσου και τα τέσσερα ανάγλυφα, από το ίδιο οικοδόμημα, ένα ναϊκό οικοδόμημα του πρώτου τέταρτου του 6ου αι. π.Χ., όπως φανερώνει η χρονολόγηση των αναγλύφων· η πρώιμη χρονολόγηση των τμημάτων του γείσου που προτείνει η Klein δεν είναι ισχυρό αντεπιχείρημα κατά της παραπάνω άποψης δεδομένου μάλιστα ότι παρουσιάζουν στοιχεία δεύτερης χρήσης. Ωστόσο, δεν φαίνεται πιθανόν το ενδεχόμενο το συγκεκριμένο οικοδόμημα του 6ου αι. π.Χ. να ήταν ένας περίπτερος δωρικός ναός, ούτε το ενδεχόμενο να προέρχονταν τα ανάγλυφα από τις μετόπες του⁵³. Επρόκειτο μάλλον για έναν απλό σηκό, που βρισκόταν στο πλάτωμα, εκεί όπου οικοδομήθηκε αργότερα ο ελληνιστικός ναός των Μυκηνών. Η θέση εύρεσης των τεσσάρων αναγλύφων του πρώτου τέταρτου του 6ου αι. π.Χ., επιτρέπει να υποθέσουμε ότι κοσμούσαν τον τοίχο στη νότια πλευρά του οικοδομήματος, δηλαδή την πρόσοψή του.

48. Klein 1997, 282–284, 286, 291.

49. Klein 1997, 288κε.

50. Klein 1997, 284, 291.

51. Klein 1997, 286κε., 291.

52. Klein 1997, 289.

53. Από όσα γνωρίζω, δεν έχουν δημοσιευθεί άλλα αρχιτεκτονικά μέλη, που θα τεκμηριώναν την ύπαρξη τέτοιου ναού.

Τα δύο παλαιότερα ανάγλυφα, δηλαδή το αρ. ευρ. 2869 και το αρ. ευρ. 4471 ενδέχεται να ανήκουν σε ένα παλαιότερο ναϊκό οικοδόμημα στην ίδια θέση, έναν σηκό του τελευταίου τέταρτου του 7ου αι. π.Χ., που τον διαδέχθηκε ο σηκός του 6ου αι. π.Χ.⁵⁴. Ενδέχεται μάλιστα σε αυτό το παλαιότερο οικοδόμημα να ανήκαν, στην αρχική τους χρήση, και τα γείσα, για τα οποία έγινε λόγος παραπάνω. Τα ανάγλυφα ίσως ήταν τοποθετημένα στο κάτω τμήμα των τοίχων, όπως στον ναό του Πρινιά, χωρίς, βεβαίως, να υπάρχουν στοιχεία κατά πόσον ήταν τοποθετημένα μεμονωμένα ή σε συνεχή ζωφόρο.

Από τα δύο άλλα ανάγλυφα, δηλαδή τα αρ. ευρ. 2870 και 15337, που χρονολογούνται στο δεύτερο τέταρτο του 6ου αι. π.Χ., ενδείξεις για πιθανή χρήση παρουσιάζει μόνον το πρώτο. Το ιδιαίτερο θέμα της παράστασης, δηλαδή η μεταφορά του νεκρού άνδρα από δύο σφίγγες, χωρίς εικονογραφικό παράλληλο από όσα γνωρίζω, το ιδιαίτερο εννοιολογικό περιεχόμενό της και οι εντυπωσιακές διαστάσεις του αναγλύφου⁵⁵ θα επέτρεπαν, ίσως, την υπόθεση ότι προέρχεται από τον διάκοσμο ενός Ηρώου.

Βιβλιογραφία

Adams	Adams, L., <i>Orientalizing Sculpture in Soft Limestone</i> , Oxford 1978.
Alscher	Alscher, L., <i>Griechische Plastik</i> , Bd. I, <i>Monumentale Plastik und ihre Vorstufen in der griechischen Frühzeit</i> , Berlin 1954.
Bookidis	Bookidis, N., <i>A Study of the Use and Geographical Distribution of Architectural Sculpture in the Archaic Period Greece, East Greece and Magna Graecia</i> , Pennsylvania 1967.
Croissant	Croissant, F., <i>Les débuts de la plastique argienne</i> , στο M. Piérart (éd.), <i>Polydipsion Argos</i> , Athènes 1992.
Felten	Felten, F., <i>Griechische tektonische Friese archaischer und klassischer Zeit</i> , Waldsassen 1984.
Floren	Floren, J., <i>Die Griechische Plastik I</i> , München 1987.
Fröber	Fröber, J., <i>Die Komposition der archaischer und frühklassischen griechischen Metopenbilder</i> , Würzburg 1933.
Fuchs	Fuchs, W., <i>Die Skulptur der Griechen</i> , Darmstadt 1983.
Giuliani	Giuliani, L., <i>Die archaischen Metopen von Selinunt</i> , Mainz 1979.
Harl-Schaller	Harl-Schaller, F., <i>Die archaischen «Metopen» aus Mykene</i> , <i>Ojh</i> 50(1972-3)94-116.
Junker	Junker, K., <i>Der älterer Tempel im Heraion am Sele. Vierzierte Metopen im architektonischen Kontext</i> , Köln 1993.

54. Την υπόθεση αυτή θα μπορούσε να στηρίζει και το μεμονωμένο θραύσμα μιας κεραμίδας από κεράμωση πρωτοκορινθιακού τύπου που αποδίδει η Klein 1997, 288, στην πρώτη, όπως υποθέτει, στέγη του ναϊκού οικοδομήματος.

55. Βλ. την αποκατάσταση της Harl-Schaller 111.

- Kähler Kähler, H., *Das griechische Metoprenbild*, München 1949.
- Καλτσάς Καλτσάς, Ν., *Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Τα γλυπτά*, Αθήνα 2002².
- Kaminski Kaminski, G., *Dadalische Plastik*, στο P. Bol et al.(eds.), *Die Geschichte der antiken Bildhauerkunst I. Frühgriechische Plastik*, Mainz 2002, 71–95.
- Καρούζου Καρούζου, Σ., *Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Συλλογή Γλυπτών. Περιγραφικός κατάλογος*, Αθήνα 1967.
- Klein 1997 Klein, N., *Excavation of the Greek Temples at Mycenae by the British School at Athens*, BSA 92(1997)247–322.
- Klein 2002 Klein, N., *Evidence for the Archaic and Hellenistic Temples at Mycenae*, στο R. Hägg (ed.), *Peloponnesian Sanctuaries and Cults, Proceedings of the Ninth International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 11–13 June 1994*, Stockholm 2002, 99–105.
- Κουρίνου 2007 Κουρίνου, Ε., *Τὸ ἀνάγλυφο ἀριθ. εὐρ. 4471 τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου ἀπὸ τῆς Μυκῆνης, Πρακτικά τοῦ Ζ' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Πύργος–Γαστούνη–Αμαλιάδα, 11–17.9.2005, Πελοποννησιακά. Παράρτημα 27, τόμ. Β', 389–400.*
- Κουρίνου (Κατάλογος...) Κουρίνου, Ε., (στα αντίστοιχα λήμματα), στο Γ. Δεσπίνης– Ν. Καλτσάς (eds.), *Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Κατάλογος Γλυπτών. Π1 Αρχαϊκά* (υπό εκτύπωση).
- Kuruniotis Kuruniotis, K., *Porossculpturen aus Mykene*, JdI 16(1901)18–22.
- Lippold Lippold, G., *Die Griechische Plastik*, München 1950.
- Παπαδημητρίου Παπαδημητρίου, Ι., *Ἀνασκαφαὶ ἐν Μυκῆναις*, ΠΑΕ 1955, 231–232.
- Richter Richter, G., *Korai. Archaic Greek Maidens*, London 1968.
- Ridgway Ridgway, B., *The archaic Style in Greek Sculpture*, Chicago 1993².
- Rodenwaldt Rodenwaldt, G., *Metopai aus Mykenai*, στο *Corolla Ludwig Curtius*, Stuttgart 1937, 63–66.
- Rolley Rolley, C., *La sculpture grecque I. Des origines au milieu du Ve siècle*, Paris 1994.
- Svoronos Svoronos, J.N., *Das Athener Nationalmuseum*, Athen 1908.
- Τσουντας 1886 Τσουντας, Χρ., *Ἀνασκαφαὶ Μυκηνῶν τοῦ 1886*, ΠΑΕ 1986 [1888], 59–79.
- Τσουντας 1895 Τσουντας, Χρ., ΠΑΕ 1895 [1896], 23–25.
- Wace A. *Mycenae 1939*, JHS 59(1939)210–212.
- Wallenstein Wallenstein, K., *Korinthische Plastik des 7. und 6. Jahrhunderts v. Chr.*, Bonn 1971.

SUMMARY

ELENI KOURINOY

The limestone reliefs from the acropolis of Mycenae

The eight fragmentary limestone reliefs found during the excavations carried out by Chr. Tsountas, A. Wace and later I. Papadimitriou on the acropolis of Mycenae are kept in the National Archaeological Museum at Athens under inv. nr. 2866, 2867, 2868, 2869, 2870, 2871, 4471 and 15337. The reliefs are a favourite subject of study for many scholars, and a subject of controversy as well, concerning their date and function. The reliefs are considered by most scholars to have played an important role in the development of early Greek sculpture, in combination with the development of early Greek temple architecture.

In this paper some new elements are presented briefly concerning the find-spots, the chronology, the technical characteristics and the representations of the reliefs. The existing data suggest that the reliefs are not contemporary, they were not found at the same spot and they do not all have the same technical characteristics; in addition, some of the reliefs still preserve elements and details which could be very helpful for the interpretation of their representations.

Taking in account their chronology, findspots and technical characteristics, the reliefs can be divided into three groups. The first group, composed of the reliefs inv. nr. 2869 and 4471, can be dated to the last decades of the 7th c. BC. The second group, dated to the first quarter of the 6th c. BC, is made of the reliefs inv. nr. 2866, 2867, 2868 and 2871. The criterion for the third group, which is made of reliefs inv. nr. 2870 and 15337, is only their chronology to the second quarter of the 6th c. BC, perhaps near the middle of the century. It is, therefore, obvious that the reliefs could not be associated with only one building. The evidence suggest that the reliefs inv. nr. 2869 and 4471 could belong to an early sekos, dated to the last decades of the 7th c. BC, which was built on the plateau on the acropolis at Mycenae. The reliefs inv. nr. 2866, 2867, 2868 and 2871 must have come from a building which replaced, at the same site, the earlier sekos. Finally, the relief inv. nr. 2870 could belong to the sculptural decoration of an Heroon, as is suggested by its unique iconographical theme.

ANNA ΜΠΑΝΑΚΑ-ΔΗΜΑΚΗ

Μαγούλα Κεφαλαρίου 1984

Σωστική ανασκαφική έρευνα σε ιερό αρχαϊκών χρόνων (αγρός Ανδρέα Καντζάβελου)

Η Μαγούλα Κεφαλαρίου¹ δεν ήταν άγνωστη στην αείμνηστη και αγαπητή συνάδελφο Τασούλα Οικονόμου καθώς συγκέντρωνε ένα μέρος των επιστημονικών της ενδιαφερόντων που μοιραζόταν μαζί μας, προσπαθώντας να αναλύσει με ανήσυχο πάντα πνεύμα τη φυσιογνωμία της περιοχής σε σχέση με το Άργος και την αργολική πεδιάδα. Ελάχιστη συμβολή στη μνήμη της και στα γόνιμα χρόνια της συνεργασίας μας η παρούσα μελέτη.

Η κατασκευή της Εθνικής οδού Άργους – Μύλων – Τρίπολης αποτελούσε μέρος ενός ευρύτερου προγράμματος οδοποιίας της Κυβέρνησης του νεοσύστατου Ελληνικού Κράτους. Ο βαυαρός καθηγητής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο του Μονάχου Fr. Thiersch, που συνοδεύει τον Όθωνα στην Ελλάδα, περιγράφει μονοπάτια και στενούς χωματόδρομους που περνούν μόνο ζώα σε μια προσπάθεια σύνδεσης και επικοινωνίας της ενδοχώρας με τη θάλασσα. Στο διάστημα 1830–1880 προγραμματίστηκαν δράσεις που ήδη από τη δεκαετία του 1850 χαρακτηρίστηκαν με τον όρο «Δημόσια Έργα»².

1. Η ανασκαφική έρευνα στην ιδιοκτησία Ανδρέα Καντζάβελου με τίτλο «Μαγούλα Κεφαλαρίου: μία πρώτη παρουσίαση των ανασκαφικών δεδομένων» ανακοινώθηκε στο 6ο Διεθνές Συνέδριο Πελοποννησιακών Σπουδών (Τρίπολη, 24–30.9.2000). Η συμβολή της Ελισάβετ Σπαθάρη, Επίτιμης Εφόρου Αρχαιοτήτων, Προϊσταμένης τότε στη Δ' ΕΠΚΑ Ναυπλίου, των συναδέλφων Αλκ. Παπαδημητρίου και Γεωργίας Ήβου, του Φώτη Δημάκη, Συντηρητή Έργων Τέχνης, της Μαρίας Νιώτη, σχεδιάστριας της Εφορείας, και του φωτογράφου Πάνη Πατρικιάνου, είναι ανεκτίμητη. Η προθυμία, όμως, παραχώρησης της άδειας μελέτης του υλικού από την Αγγέλικα Ντούζουγλη, Διευθύντρια του Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Ιωαννίνων και ανασκαφέα της Μαγούλας το 1984, με τιμή ιδιαίτερα. Τους ευχαριστώ όλους θερμά.

2. Μ. Συναρέλλη, *Δρόμοι και λιμάνια στην Ελλάδα, 1830–1880*, ΕΤΒΑ 1989, σ. 47–49.

Η σύνδεση του Άργους με την Τρίπολη περιλαμβάνεται σε αυτά ως ένα ιδιαίτερα σημαντικό εγχείρημα που έχει προχωρήσει αρκετά στις αρχές του 19ου αι. προκαλώντας σημαντικές αλλαγές στη Μαγούλα (εικ. 1), ένα χαμηλό έξαρμα σε μικρή απόσταση από τον Ερασίνο ποταμό, ανατολικά από το Κεφαλάρι³.

Με διαμόρφωση σε δύο τμήματα εκατέρωθεν του άξονα της αμαξιτής οδού η θέση καταγράφεται στην επιστημονική βιβλιογραφία μετά τον εντοπισμό αρχαίων καταλοίπων⁴ και παραμένει γνωστή μέχρι σήμερα με το όνομα αυτό⁵. Ξεκινώντας από τις διαθέσιμες και προσιτές πληροφορίες φθάνουμε στον W. Vollgraff, ο οποίος το 1904 και σε διάστημα ολίγων ημερών, σύμφωνα με τα αναγραφόμενα από τον ίδιο στο ανασκαφικό ημερολόγιο της εποχής (εικ. 2), ερευνά με πέντε εργάτες εμφανείς λιθόπλινθους πολύ καλά δομημένες και διατηρημένες στον αγρό ιδιοκτησίας Γαβρίλη ή Μιχαλόπουλου, σε απόσταση πέντε λεπτά από τη συμβολή του Ερασίνου ποταμού με την εθνική οδό⁶, δηλαδή στο άμεσο περιβάλλον της Μαγούλας και με κατεύθυνση προς τους Μύλους. Έρευνα εξαιρετικά αποδοτική, που, παρά την ολιγοήμερη διάρκειά της, έφερε στο φως τη γωνία ενός μικρού οικοδομήματος, ένα δωρικό μονολιθικό κίονα, μαρμάρινο θραύσμα αγάλματος και έναν αποθέτη με ειδώλια και πλήθος αγγείων του 7ου και 6ου αι. π.Χ.⁷.

3. Πρόκειται για το πλέον σύνθετες τοπωνύμιο στην αργολική πεδιάδα, που ακολουθεί αριθμητικά τα συνδεόμενα με τη λατρεία των Αγίων, βλ. Δ. Β. Βαγιακάκος, *Σύγχρονον τοπωνυμικόν Άργολίδος*, Πρακτικά του Β' Τοπικού Συνεδρίου Άργολικών Σπουδών, Πελοποννησιακά, Παράρτημα 14, Αθήναι 1989, 343.

4. Α. Αρβανιτόπουλος, ΠΑΕ 1916–1919, 79 όπου διαβάζουμε: «Περαιτέρω, βαδίζων τις ἐπὶ τῆς εἰς τοὺς «Μύλους» ἀμαξιτοῦ, ὀλίγον μετὰ τὸν σιδηροδρομικὸν σταθμὸν Κεφαλαρίου, συναντᾷ λοφίσκον ταπεινόν, ἀλλ' ἔκτενῆ, ἐφ' οὗ ὑπάρχει ἔτι τὸ πρῶτον ἐν Ἑλλάδι ἰδρυθὲν δημόσιον Πυριτιδοποιεῖον. Ἐπ' αὐτοῦ διακρίνονται κατεσπαρμένα θραύσματα ἀγγείων χειροποίητων, ἀβαφῶν καὶ μονοχρόμων τοῦ θεσσαλικοῦ τύπου τῶν νεολιθικῶν συνοικισμῶν. Ὑπάρχει λοιπὸν καὶ ἐνθάδε, ὅμοιος τῷ ἐν Μακρυρράχει Ἄργους μνημονευθέντι νεολιθικὸς συνοικισμὸς, ἐφ' οὗ ἐξηκολούθησαν οἰκοντες ἄνθρωποι καὶ κατὰ τὴν μυκηναίαν καὶ τὴν ἀρχαϊκὴν περίοδον, μέχρι ποῦ τῆς Δ' π. Χ. ἑκατονταετηρίδος, ὡς δύναται τις νὰ εἰκάσῃ ἐκ τῶν θραυσμάτων τῶν ἀγγείων». Ο Κ. Συριόπουλος (*Προϊστορικὴ κατοικίαις τῆς Πελοποννήσου*, Αθήναι 1964, 28–29), ταυτίζει τη θέση με τον λόφο της Μαγούλας. Επίσης J. L. Bintliff, *Natural Environment and Human Settlement in Prehistoric Greece*, Part i, BAR 1977, 325–326.

5. Γ. Α. Πίκουλας, *Λεξικὸ τῶν οἰκισμῶν τῆς Πελοποννήσου. Παλαιὰ καὶ νέα τοπωνύμια*, Αθήνα 2001, 267 αρ. 2261.

6. Ο εντοπισμός του ανασκαφικού ημερολογίου οφείλεται στην προθυμία των συναδέλφων της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολῆς Άννας Φίλιππα-Touchais και Gilles Touchais, τους οποίους ευχαριστώ θερμά. Παράλληλα συνεχίζουμε την έρευνα για την ακριβή ταύτιση της ιδιοκτησίας που αναφέρεται από τον Vollgraff σε σχέση με τη Μαγούλα.

7. BCH 31(1907)179–180. Δεν έχουμε πολλά στοιχεία για την αρχική αποθήκευση των ευρημάτων αυτών, που στην βιβλιογραφία αναφέρονται από τον ανασκαφέα τρία χρόνια μετά τη συλ-

Τα ευρήματα συγκρίνονται με τα αντίστοιχα από το Ηραίο του Άργους και τα κατάλοιπα ταυτίζονται από τον ανασκαφέα με το ιερό της Άρτεμις που μνημονεύεται από τον Πausανία στην περιοχή του Κεφαλαρίου⁸. Δεν γνωρίζουμε το λατρευτικό προσηγορικό επίθετο της θεότητας στην περιοχή αυτή, η οποία όπως σχεδόν όλοι οι θεοί του ελληνικού πάνθεου λατρευόταν και στην Αργολίδα με διαφορετικές ιδιότητες⁹.

Πολλά χρόνια αργότερα η περιστασιακή ανοικοδόμηση στην περιοχή της Μαγούλας επέβαλε τον προληπτικό έλεγχο του υπεδάφους. Άφθονη κεραμική της πρωτοελλαδικής I-II περιόδου¹⁰, έρευνα τάφων μεσοελλαδικής εποχής¹¹ όστρακα ιστορικών χρόνων αλλά και της πρώτης και μέσης βυζαντινής περιόδου¹² αποτελούν σαφείς ενδείξεις ότι η θέση αποτελεί μία ακόμα διαχρονική πολιτιστική και ιστορική

λογή τους. Ωστόσο, η φύλαξή τους «στο μικρό Μουσείο του Δημαρχείου», που μνημονεύεται από τους περιηγητές ήδη από το 1873 (βλ. Michel Seve, *Oi Γάλλοι ταξιδιώτες στο Άργος*, σειρά *Sites et Monuments* XII, ΓΑΣ 1993, σ. 22, § 39 και σ. 23, § 45) θεωρείται βέβαιη, αφού σε κλοπή αντικειμένων καθώς και του καταλόγου του Μουσείου του Δημαρχείου από Ιταλούς στη διάρκεια της στρατιωτικής κατοχής του Άργους περιλαμβάνονταν και «εσφραγισμένα κιβώτια των ανασκαφών του W. Vollgraff», βλ. σχετικά *Ζημίες των Άρχαιοτήτων εκ του Πολέμου και των Στρατών Κατοχής*, Υπουργείου Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας – Διεύθυνσης Αρχαιοτήτων και Ιστορικών Μνημείων, Αθήναι, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου 1946, 25. Αυτός ίσως ήταν ο βασικός λόγος για τη μεταφορά τους με σκοπό την περαιτέρω ασφαλή φύλαξη, όσων επιστράφησαν από τους πρωταγωνιστές της κλοπής, στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο στην Αθήνα. Στο νέο Μουσείο του Άργους φθάνει ένα κιβώτιο πολλά χρόνια αργότερα στη δεκαετία του '70. Την πληροφορία αυτή οφείλω στον Χαρ. Κριτζά, Επίτιμο Διευθυντή του Επιγραφικού Μουσείου, Επμελητή Αρχ/των τότε στο Ν. Αργολίδος, τον οποίο ευχαριστώ θερμά.

8. Πaus. II 24, 5. A. Foley, *The Argolid 800–600 B.C. An Archaeological Survey*, Göteborg 1988, 150–151.

9. Πaus. II 35, 1 (Άρτεμις Ιφιγένεια με ιερό στην Ερμιόνη), II 28, 2 (Άρτεμις Κορυφαία με ιερό στην περιοχή της Επιδαύρου), II 24, 5 (Άρτεμις Ορθία με ιερό στην κορυφή του αργολικού όρους Λυκώνα), II 21, 1 (Άρτεμις Πειθώ με ιερό στο Άργος αφιέρωμα της Υπερμήστρας κόρης του Δαναού), II 23, 5 (Άρτεμις Φεραία με άγαλμα – ξόανο της θεάς που είχε μεταφερθεί από τις Φερέες της Θεσσαλίας).

10. A. Dousougli, *Makrovouni, Kefalari – Magoula, Talioti. Bemerkungen zu den Stufen FH I und FH II in der Argolis*, *Prähistorische Zeitschrift* 6 (1987)164–220. Της ίδιας, *Η αργολική πεδιάδα στην ύστερη Νεολιθική και Προτοχαλκή εποχή: Σύνοψη της προβληματικής από μια διεπιστημονική προσέγγιση*, στο A. Pariente – G. Touchais (éd.), *Άργος και Αργολίδα. Τοπογραφία και πολεοδομία. Argos et l'Argolide : Topographie et Urbanisme, Actes de la Table Ronde internationale, 28.4–1.5.1990, Athènes – Argos*, ÉFA, *Recherches Franco-Helléniques* 3, 1998, 30.

11. Οικόπεδο Γεωργίου Μπιλιώνη, *AD* 29(1973–74)B 2 Χρονικά, 246. F. Brommer, *Topographische Sammlung von Scherben aus der Peloponnes*, *AM* 90(1975)172, αρ. 699.

12. Β. Κόντη, *Συμβολή στην ιστορική γεωγραφία του Νομού Αργολίδας*, *Σύμμεικτα* 5(1983)190.

αναφορά της παρουσίας των Αργείων αρκετά μακριά από τα τείχη της πόλης τους.

Το 1984 χωρίς προηγούμενη ενημέρωση της αρχαιολογικής υπηρεσίας γίνεται εκθάψιση του αρδευτικού αγωγού παράλληλα με την Εθνική οδό Άργους – Τρίπολης σε επαφή με τον αγρό Ανδρέα Καντζάβελου (εικ. 3). Οι παλαιές εκσκαφές¹³ δεν είχαν φθάσει σε βάθος, ώστε να διαταράξουν τις αρχαίες επιχώσεις, κάτι που προκαλείται με τη δεύτερη αυτή επέμβαση¹⁴ και δίνεται η αφορμή για βραχύχρονη έρευνα με πληθώρα ευρημάτων¹⁵.

Με αφετηρία μέτρησης την επιφάνεια του σημερινού ασφαλτοστρωμένου δρόμου απομακρύνθηκε διαταραγμένη επίχωση μέσα στο αυλάκι με μήκος τουλάχιστον 25–30μ. και πλάτος 4μ. που περιείχε σποραδικά όστρακα και διάσπαρτα ειδώλια αρχαϊκών χρόνων¹⁶. Ακολούθησε στρώμα καταστροφής πάχους 20 εκ. περίπου με καστανόφαιο χρώμα και σειρές από πεσμένες και σπασμένες κεραμίδες στέγης (εικ. 4–5), θραύσματα ηγεμόνων κεράμων, ειδώλια ζών και κεραμική αρχαϊκών και κλασικών χρόνων¹⁷. Η αρχική εξέταση των ευρημάτων του στρώματος αυτού έδωσε ακόμα μικρό αριθμό οστράκων μελαμβαφών αγγείων του 4ου αι. π.Χ. (σκύφος, κάνθαρος), όστρακα τεφρών αγγείων (gray ware), δύο πηνία, τμήμα οικιακού αγγείου με μολύβδινο σύνδεσμο επιδιόρθωσης, ελάχιστα όστρακα στολιδωτής κεραμικής (blister ware), πινάκια με καστανέρυθρο επίχρισμα. Στην κεραμική περιλαμβάνεται ακόμα το ανώτερο μέρος άβαφου αγγείου (αμφορέας ή δίωτο ληκύθιο) ο τύπος του οποίου δεν είναι γνωστός στην εγχώρια αργείτικη κεραμική¹⁸. Το στρώμα αυτό ακουμπούσε σε λεπτό χαλίκι πάχους 20 εκ. περίπου με μυκηναϊκά και αρχαϊκά όστρακα καθώς και ειδώλια αρχαϊκών χρόνων¹⁹.

Τα δεδομένα ήταν πιο πυκνά και παρουσίασαν μεγαλύτερο ενδιαφέρον, όταν μέσα σε κιτρινόφαιο χρώμα χωρίς χαλίκι ή πέτρες εμφανίστηκαν σωροί από μικρά αγγεία των αρχαϊκών χρόνων πακτωμένα σε μία σφικτή μάζα²⁰. Πολλά από αυτά ήταν σχεδόν αέραια και τοποθετημένα το ένα μέσα στο άλλο. Όσα βρέθηκαν

13. Στο αρχείο της Δ' ΕΠΚΑ δεν βρέθηκαν στοιχεία σχετικά με τις παλαιές εκσκαφές.

14. Οι εκσκαφικές εργασίες έγιναν από τους εργολήπτες Αδελφούς Ασήμη, κατοίκους Άργους.

15. Στην ανασκαφή (Μάιος – Δεκέμβριος 1984) έλαβαν μέρος οι εργάτες Κωνσταντίνος Κατσουλέρης, Κωνσταντίνος Καρκαλέμης, Δήμος Δαγρές, Παναγιώτης Σκουργιάς, Δημήτρης Τότσικας, Αναστάσιος Τσαπανίδης, Γεώργιος Ζαμπιάκος, Βασίλειος Μπάκος, Γεώργιος Παρασκευόπουλος και Δημήτριος Χασάπης. Μνεία της ανασκαφής γίνεται στο BCH 109(1985)776.

16. Στρώμα 1, βάθος 0.95–1.25μ.

17. Στρώμα 2, βάθος 1.25–1.40/1.45μ.

18. Το σχήμα του αγγείου, που χαρακτηρίζεται από χροανοειδές και έξω νεύον χείλος να ακουμπά στις λαβές, θυμίζει κυπριακά πρότυπα.

19. Στρώμα 3, βάθος 1.50–1.70μ.

20. Στρώμα 4, βάθος 1.70/1,75–1.90μ.

σπασμένα δημιουργούσαν στρώση οστράκων, ένδειξη ότι θρυμματίσθηκαν στην αρχική τους θέση (εικ. 6). Μαζί τους συλλέγονται ειδώλια ζώων και ιππέων, μικρά οστά ζώων, τμήματα σιδηρών και χάλκινων αντικειμένων, «λύχνοι», απιόσχημοι πρωτοκορινθιακοί αρύβαλλοι, μία τριφυλλόστομη οινοχοϊσκη της ίδιας περιόδου, αρκετοί κάλαθοι με ή χωρίς λαβή.

Το επόμενο στρώμα με σκουρότερο χρώμα από ό,τι το προηγούμενο²¹ περιλάμβανε ανομοιογενή χρονολογικά κεραμική καθώς συνυπήρχαν πρωτοελλαδικά, μεσοελλαδικά, μυκηναϊκά και λίγα αρχαϊκά όστρακα και εδραζόταν σε στρώση από πλίθρες²². Αρκετά κομμάτια πηλού με λίγα σπασμένα αγγεία, μικρές πέτρες και υπολείμματα δαπέδου μαζί με πρωτοελλαδική και μεσοελλαδική κεραμική, όση ήταν δυνατόν να περισυλλεχθεί²³, αποτέλεσαν την ανασκαφική διερεύνηση σε βάθος στη φάση αυτή. Κανένα από τα προαναφερόμενα στρώματα δεν εξαντλήθηκε σε έκταση καθώς κατευθύνονται ανατολικότερα προς τον αγρό, ούτε αποκαλύφθηκε το φυσικό έδαφος, αφού σε βάθος -2.40μ., ανέβλυζε νερό, η στάθμη του οποίου εμπόδιζε την περαιτέρω έρευνα.

Βόρεια της κύριας τομής και σε απόσταση 22μ. περίπου αποκαλύφθηκαν σε βάθος από -1.30μ. έως -1.40μ. λίθοι, που ο προσεκτικός καθαρισμός αλλά κυρίως η σχεδιαστική τους τεκμηρίωση αποδεικνύουν ότι ορισμένοι από αυτούς σχηματίζουν παρεία προς τη μία πλευρά τους με κατεύθυνση ΝΔ προς ΒΑ, σαν να προσδιορίζεται ο περίβολος ενός κτίσματος ή χώρου (εικ. 7).

Εξωτερικά (δυτικά) από τη σειρά αυτή δεν βρέθηκαν όστρακα σε αντίθεση με τα όσα αναφέραμε στην περιγραφή των στρωμάτων, τα οποία αντιστοιχούν στο χώρο που ορίζεται ανατολικά από το λιθόστρωτο. Η νοητή δε επέκταση της σειράς των λίθων που μόλις αναφέρθηκε περικλείει το στρώμα 4, για το οποίο δεν υπάρχει αμφιβολία ότι πρόκειται για στρώμα αναθημάτων ιερού.

Αν και οι τομές ανάμεσα στο ρείθρο της Εθνικής οδού και στον αγρό Καντζάβελου ήταν περιορισμένων διαστάσεων τα ακίνητα και κινητά ευρήματα της ανασκαφής είναι ιδιαίτερα σημαντικά. Οι παρατηρήσεις που ακολουθούν αφορούν σε μέρος των ευρημάτων, που ανέρχεται σε εκατό περίπου αγγεία και αντίστοιχο αριθμό ειδωλίων, αφού για πρακτικούς λόγους δεν είναι δυνατόν να προσεγγίσουμε όλο το υλικό.

Από αυτά επιλέξαμε ένα ακόμα πιο περιορισμένο αριθμό προκειμένου να ανταποκριθούμε στις ανάγκες της παρουσίασης αυτής.

21. Στρώμα 5, βάθος 1.90–2.10μ.

22. Στρώμα 6, βάθος 2.10μ.

23. Στρώμα 7, βάθος 2.40μ.

Ο πηλός και τα επιμέρους μορφολογικά στοιχεία των αγγείων της Μαγούλας επιτρέπουν κάποιες παρατηρήσεις. Η κεραμική χαρακτηρίζεται από καθαρό ιδιαίτερα εύθριπτο πηλό, ο οποίος χαράσσεται εύκολα. Το χρώμα του κυμαίνεται από ωχρό, καστανό έως καστανέρυθρο και πορτοκαλέρυθρο. Τα άφθονα ιζήματα, που καλύπτουν την επιφάνεια των αγγείων εξαιτίας της γεωλογικής σύστασης της Μαγούλας, έχουν συντελέσει στην ευκολότερη απομάκρυνση του επιχρίσματος των αγγείων. Το επίχρισμα από ανοικτό έως βαθύ μελανό και από πορτοκαλί έως καφέ καλύπτει σχεδόν ολόκληρη την επιφάνεια εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων, όπου διακόπτεται λίγο πιο πάνω από τη βάση. Σε μερικές περιπτώσεις η χρήση του εργαλείου - πινέλου από ευθύγραμμη γίνεται καμπύλη.

Υπερτερούν οι κρατήρες μετρίων διαστάσεων²⁴ με περίγραμμα έντονα γωνιώδες (εικ. 8) και με σαφείς μεταβάσεις στα επιμέρους τμήματα (λαμμός, ώμος, κοιλιά και βάση). Τα τοιχώματα είναι ιδιαίτερος λεπτά σχεδόν ωκελύφα ανεξάρτητα από τις διαστάσεις των αγγείων. Οι ταινιωτές λαβές αποτελούν προέκταση του χείλους και απολήγουν συνηθέστερα στους ιδιαίτερα διογκωμένους ώμους. Ο λαμμός είναι άλλοτε κατακόρυφος ταινιωτός και άλλοτε ελαφρά κοίλος, η δε βάση επίπεδη δισκοειδής. Σε ορισμένους από τους κρατήρες η σύμπτυξη του σώματος επάνω από την κωνική κοίλη εξωτερικά βάση ξεχωρίζει αισθητά και δίνει μία ραδινότητα στα αγγεία. Με αυτόν τον τρόπο μπορούμε να διακρίνουμε ομάδες και υποομάδες κρατήρων, κάτι που δεν είναι δυνατόν να ολοκληρωθεί στο πλαίσιο αυτής της παρουσίασης. Συγγενικά παράλληλα από το Άργος²⁵, τις Μυκήνες²⁶, την περιοχή του Ηραίου του Άργους²⁷ δείχνουν την προτίμηση των εγχώριων εργαστηρίων στην παραγωγή αγγείων με το σχήμα αυτό που απαντά κυρίως σε χώρους λατρείας και σε μικρότερα ποσοστά σε αποθέτες οικιστικών συνόλων.

Τα μόνωτα κύπελλα - κύαθοι είναι ρηχά ή αρκετά βαθιά χωρίς διάκοσμο, άβαφα ή με επίχρισμα²⁸. Ακολουθούν οι καλυκόσχημοι στην πλειονότητά τους κάλαθοι (εικ. 9) που μπορούν να διακριθούν σε δύο κατηγορίες τουλάχιστον λαμβάνοντας υπόψη το δακτυλιόσχημο ή κατακόρυφο χείλος, που περιτρέχει το άνω

24. Κυμαινόμενες διαστάσεις αγγείων 9.5–0.11 εκ. ύψος και 9.6–10.5 εκ. διάμ. χείλους.

25. Κ. Μπαρακάρη-Γλένη, *Συμβολή στη μελέτη της τοπογραφίας της αρχαίας πόλης του Άργους. Στοιχεία από την ανασκαφή στο οικόπεδο Γ. Λεμπετζή*, στο *Argos et l'Argolide*, όπ. π., 277 και 289, εικ. 34.

26. Στο Αγαμεμνόνειο των Μυκηνών έχουν βρεθεί αγγεία αυτού του τύπου με ύψος από 0.05–0.20 εκ. (J. M. Cook, *The Agamemnoneion*, BSA 48(1953)42–44, πίν. 19, Β 4 και Β 6).

27. AJA 43(1939)424, εικ. 12, αρ. 1225, εικ. 13 επίσης σ. 425.

28. BSA 48(1953)45, πίν. 19, Β 20, πίν. 20, C 4.

μέρος του αγγείου ως ταινία και την επίπεδη, κωνική ή δακτυλιόσχημη βάση²⁹.

Οι φιάλες με μέτρια έως άριστη διατήρηση φαίνεται ότι έφεραν εκτός από απλό επίχρισμα και κάποιο διάκοσμο. Διαφόρων διαστάσεων και χειροποίητες στο σύνολό τους αποτελούν αντιπροσωπευτικά δείγματα του β' μισού 7ου και κυρίως του 6ου αι. π.Χ. Απλές μικρές γραμμές περιμετρικά στο χείλος του αγγείου ή δέσμες από έξι παράλληλες που διασταυρώνονται στο εσωτερικό (εικ. 10) παραπέμπουν σε αντίστοιχα παραδείγματα από ανασκαφές στο Άργος³⁰, Ηραίο του Άργους³¹, Τίρυνθα³² και Μυκήνες³³.

Η κατηγορία του αναθηματικού λέβητα (εικ. 11) αντιπροσωπεύεται προς το παρόν με δύο μόνο αγγεία αντίστοιχα με αυτά από το Ηραίο³⁴, την Τίρυνθα³⁵, τις Μυκήνες, το Κουρτάκι και το Σπηλιωτάκη. Στον έλεγχο της κεραμικής ξεχώρισαν και ελάχιστοι λύχνοι ανοιχτού τύπου με έσω νεύον δακτυλιόσχημο χείλος και μικρή λεπτή ή πεπλατυσμένη οιγμοειδή λαβή με εξιτήριο καστανέρυθρο επίχρισμα (εικ. 12). Η σύγκρισή τους με τα δημοσιευμένα από την Βονοπ ευρήματα από τις ανασκαφές μέσα στην πόλη του Άργους δεν μας επιτρέπει να ανατρέξουμε σε κάποιο ως ιδιαίτερα συγγενικό παράλληλο, παρά μόνο στην επισήμανση ότι έχουν βρεθεί λύχνοι ανοιχτού τύπου που χρονολογούνται στην περίοδο από το 600–480 π.Χ.³⁶ Από την Τίρυνθα³⁷, το Ηραίο του Άργους³⁸, την Αττική, Βοιωτία, Κόρινθο κ.ά. υπάρχουν παραδείγματα αντίστοιχα της Μαγούλας, που με την ονομασία *κώθων* επικρατούν κυρίως τον 6ο και 5ο αι. π.Χ.

Τα πήλινα ειδώλια από το ιερό χρονολογούνται στον 7ο και 6ο αι. π.Χ. Η διατήρησή τους είναι μέτρια, εκτός κάποιων εξαιρέσεων, προέρχονται από αργείοιο εργαστήριο και στο σύνολό τους είναι χειροποίητα και συμπαγή. Σε ορισμένα διατηρείται σκούρο καστανό επίχρισμα. Αναγνωρίζεται ο τύπος των όρθιων ειδωλίων με κυλινδρικό πεπλατυσμένο κορμό και πτηνόμορφο πρόσωπο με δισκοειδή

29. BCH 81(1957)675, εικ. 19. BCH 93(1969)998, εικ. 18 (άνω σειρά, δεύτερο αγγείο από αριστερά). BCH 92(1968)1032, εικ. 14. Ch. Waldstein, *Argive Heraeum II*, Boston – New York 1905, 124. εικ. 45. BSA 48(1953)46, πίν. 19, Β 26, Β 28 και 47, εικ. 21, Β 27.

30. BCH 93(1969)998, εικ. 18 (κάτω σειρά). BCH 104(1980)698 και εικ. 12 (Λόφος Προφήτη Ηλία – «Ασπίδα»).

31. Ch. Waldstein, όπ. π., 96, εικ. 32 α.

32. A. Frickenhaus, *Tiryns I*, Mainz 1912, 97–99, εικ. 31.

33. BSA 48(1953) πίν. 20, C 11–14.

34. Ch. Waldstein, όπ. π., 98, εικ. 33.

35. *Tiryns I*, 101, εικ. 37.

36. A. Bovon, *Lampes d'Argos, Études Péloponnésienes* 5, Paris 1966, 15.

37. *Tiryns I*, 100–101.

38. Ch. Waldstein, όπ. π., 97, εικ. 32 d, e.

μάτια³⁹ (εικ. 13). Η απόδοση του άνω μέρους με το διπλό περιδέραιο, την πλαστική απόδοση της κόμης και η διαμόρφωση των χεριών οδηγούν σε ταξινομήσεις ομάδων λαμβάνοντας υπόψη ότι δηλώνονται ως περυγιόσχημες αποφύσεις, από τις οποίες άλλες είναι οριζόντιες, άλλες καμπυλώνονται προς τα κάτω ή εμπρός⁴⁰. Ο ιδιαίτερα ψηλός κορμός που παρατηρείται σε μερικά από αυτά δεν αποκλείεται να υπαινίσσεται κάποιο ξόανο (εικ. 13α).

Τα κεφάλια των πτηνόμορφων ειδωλίων διακρίνονται επίσης σε τύπους. Ο πιο κοινός είναι ο τύπος με την πλαστική πρόσθετη ταινία, που δηλώνει τον πόλο, γνωστός από το Άργος⁴¹, Τίρυνθα, Μυκήνες, Κουρτάκι, Σπηλιωτάκη, Επίδαυρο (ιερό Απόλλωνα Μαλεάτα)⁴² ή εκείνα που η κόμη υποδηλώνεται με πλατιά ταινία πηλού, η οποία καλύπτει τον αυχένα και καταλήγει ψηλά στους ώμους (εικ. 14). Αν και είναι λιγοστά τα θραύσματα ειδωλίων καθήμενων γυναικείων μορφών αργεΐτικου τύπου, το κενό αναπληρώνεται από την παρουσία της ένθρονης μορφής με τον γραπτό διάκοσμο (εικ. 15). Σπάνιος τύπος κοροπλαστικής που στην Αργολίδα είναι γνωστός από τις ανασκαφές στο Ηραιο του Άργους⁴³, το Αφροδίσιο του Άργους⁴⁴ και το Αγαμεμόναιο των Μυκηνών⁴⁵. Οι τυπολογικές ομοιότητες στην απόδοση του άνω τμήματος του κορμού των ένθρονων ειδωλίων από το Αγαμεμόναιο και τη Μαγούλα με την όρθια μορφή από το Αφροδίσιο του Άργους, που στα προτεταμένα άκρα φέρει προσφορές σε σχήμα τετράκτινου ασπεριού⁴⁶, επιτρέπει να προτείνουμε αντίστοιχη συμπλήρωση και για το ειδώλιο της Μαγούλας.

Στους ξεχωριστούς τύπους της κοροπλαστικής από τη Μαγούλα πρέπει να αναφερθεί πήλινο ομοίωμα ορχουμένων γυναικών με αυλητή στο κέντρο του συμπλέγματος⁴⁷ καθώς και το μετωπικό ειδώλιο κενταύρου με τη διαιδαλικής

39. Κατάλογος έκθεσης *ΤΡΟΙΑ, ΜΥΚΗΝΕΣ, ΤΙΡΥΝΣ, ΟΡΧΟΜΕΝΟΣ. Έκατό χρόνια από το θάνατο του Ερρίκου Σλήμαν*, επιμέλεια Κ. Δημακοπούλου, Αθήνα 1990, 375, αρ. 366 (7ος αι. π.Χ.)

40. Πρβλ. Ε. Πέππα-Παπαϊωάννου, *Πήλινα ειδώλια από το ιερό του Απόλλωνα Μαλεάτα Επίδαυρας*, διδ. Διατριβή, Αθήνα 1985, 89 και 164, πίν. 23, αρ. Β174 και Α91, όπου αναγνωρίζονται επιβιώσεις μορφολογικών στοιχείων μυκηναϊκής πηλοπλαστικής.

41. M. Guggisberg, *Terrakotten von Argos. Ein Fundkomplex aus dem Theater*, BCH 112(1988)174, πίν. 4, αρ. 7.

42. Ε. Πέππα-Παπαϊωάννου, όπ. π., 89 και 164, πίν. 23, Β175.

43. Ch. Waldstein, όπ. π., σ. 24, αρ. 80, πίν. XLIV, 1.

44. Η πληροφορία οφείλεται στον Fr. Croissant, ανασκαφέα – μελετητή των ευρημάτων από το Αφροδίσιο Άργους, τον οποίο ευχαριστώ θερμά.

45. BSA 48(1953) πίν. 22, I, ii.

46. BCH 93(1969)1000, εικ. 27.

47. Για συμπλέγματα χορού σε πηλό βλ. Corinth XV, ii, σ. 42. Ρ. Λοράνδου-Παπαντωνίου,

τεχνοτροπίας κόμμωση⁴⁸ (εικ. 16). Ο Nilsson τους ονομάζει «αλογόμορφους δαίμονες» που ζουν μέσα στη θαλερή φύση κοντά στα δέντρα και τα νερά⁴⁹. Οι κένταυροι ως θέμα δεν είναι άγνωστοι στην Αργολίδα, αυτό τουλάχιστον αποδεικνύει το ειδώλιο της Μαγούλας αλλά και η γραπτή απόδοση του κενταύρου (Χείρωνας ;) στην πίσω όψη της πλήινης αναθηματικής ασπίδας από την Τίρυνθα, που στυλιστικά χρονολογείται στις αρχές του 7ου αι. π.Χ.⁵⁰. Η απόδοση της πελοποννησιακής κενταυρομαχίας του Ηρακλή στην κορινθιακή κεραμική του 7ου και 6ου αι. π.Χ. έχει συμβάλει στη διάδοση και δημοτικότητα του μύθου γύρω από αυτά τα όντα και τις ξεχωριστές ικανότητες ορισμένων εξ αυτών (μουσική, ιατρική, μαντική, γυμναστική) και την επιλεκτική μεταφορά του στην κοροπλαστική⁵¹.

Συμμετοχή στη γιορτή της θεότητας μπορεί να σημαίνει και ένα μακρινό ταξίδι και το ειδώλιο ζώου που μεταφέρει τις προσφορές στη ράχη του⁵² (εικ. 17) μας φέρνει στον νου την εικόνα του ταξιδιώτη, γιατί «πράγματι, όσοι νοιάζονται για την επιβίωση, από τους θεούς αρχίζουν όταν ξεκινούν τα ταξίδια τους ...»⁵³. Το ειδώλιο του ζώου με το περιλαίμιο (εικ. 18) συναγωνίζεται καλλιτεχνικά τη φυσιοκρα-

---

Σολύγεια. Η ανασκαφή του 1957-1958, Αθήνα 1999, 87-88, αρ. 13-14 (7ος - αρχές 6ου αι. π.Χ.) και 94, αρ. 31 (τέλη 6ου - αρχές 5ου αι. π.Χ.) με βιβλιογραφία επί του θέματος και ευρήματα άλλων περιοχών. Πρβλ. στον κατάλογο της έκθεσης ΤΡΟΙΑ, ΜΥΚΗΝΕΣ..., όπ. π., σ. 375, αρ. 367 γυναικείο ειδώλιο (Τίρυνθα, τέλος 7ου αι. π.Χ.), όπου η προς τα πλάγια κίνηση των άνω άκρων δείχνει ότι ανήκει σε σύμπλεγμα χορού από το οποίο σώθηκε και το τμήμα πλακιδίου που εδράζεται η μορφή. Επίσης κατάλογος έκθεσης *ΜΟΥΣΩΝ ΔΩΡΑ. Μουσικοί και χορευτικοί απόηχοι από την αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα 2003, 278, αρ. 148 (Λευκάδα, 6ος αι. π.Χ.). Μ. Guggisberg, όπ. π. (Άργος). Τίρυνς I, όπ. π., 83, αρ. 143. Ch. Waldstein, όπ. π., 41, αρ. 248, πίν. 48 (Ηραίο Άργους).

48. P. V. C. Baur, *Centaurs in Ancient Art*, Berlin 1912. K. Fittschen, *Untersuchungen zum Beginn der Sagenarstellungen bei den Griechen*, Berlin 1969. B. Schiffler, *Die Typologie des Kentauren in der antiken Kunst vom 10. bis zum Ende des 4. Jhs. v. Chr.*, Frankfurt am Main 1976. W. Schürmann, *Katalog der antiken Terrakotten im Badischen Landesmuseum Karlsruhe*, Göteborg 1989, 47, αρ. 106, πίν. 23, όπου αναφέρεται σπάνιος τύπος ειδωλίου με διπλό κένταυρο από τη Βοιωτία (6ος αι. π.Χ.). LIMC VIII (1997), s.v. Kentauroi et Kentaurides.

49. M. P. Nilsson, *Ελληνική λαϊκή θρησκεία*, μτφρ. Ι. Θ. Κακιδής, 2006³, 9-10.

50. J. D. Baumbach, *The Significance of Votive Offerings in Selected Hera Sanctuaries in the Peloponnese, Ionia and Western Greece*, BAR International Series 1249, Oxford 2004, 68.

51. Βλ. επίσης το αρ. TC 274 πλήλιο ειδώλιο κενταύρου από τις ανασκαφές στη Νεμέα. S. G. Miller, *Νεμέα. Μουσείο και Αρχαιολογικός Χώρος*, μτφρ. Φ. Μπάλλα, Αθήνα 2005, 38-39 εικ. 20.

52. Για αντίστοιχο θέμα πρβλ. Τίρυνς I, όπ. π., 84, αρ. 145. Είναι γνωστά ειδώλια ζώων (άλογα, ημίονοι, βοοειδή) που μεταφέρουν ξύλα, αγγεία ή καλάθια με προσφορές και χρονολογούνται στη μυκηναϊκή εποχή, παράδοση που συνεχίζεται και από τους κοροπλάστες των ιστορικών χρόνων, βλ. G. Richter, *A Handbook of Greek Art*, London 1965, 230-231, εικ. 328.

53. M. Lefkowitz, *Θνητοί και Αθάνατοι. Οι θεοί των αρχαίων Ελλήνων και ο ρόλος τους στη ζωή των ανθρώπων*, μτφρ. Α. Μελίστα, Αθήνα 2005, 322.

τική κεφαλή ειδωλίου ίππου - κέλητος με την πλούσια πρόστυπη χαίτη (εικ. 19) και αποτελούν εξαιρετικά δείγματα από συμπλέγματα, συνωρίδες ή άρματα που στην παρούσα φάση η Μαγούλα κρατά καλά φυλαγμένα. Σε τίποτα όμως δεν υστερούν τα ειδώλια των ιππέων από τους απλούστερους τύπους που η κεφαλή διαμορφώνεται σε οξύ πέρας⁵⁴ (εικ. 20) έως εκείνα που φέρουν κάλυμμα κεφαλής, πιθανότατα μίμηση κράνους, με ριπιδόσχημη στραμμένη προς τα εμπρός απόληξη⁵⁵ (εικ. 21α). Η δυσαναλογία ζώου χωρίς φάλαρα ή ιπποσκευή και του αναβάτη που σφίγγεται στον λαιμό του (εικ. 22). δεν αποτελεί αδυναμία του τεχνίτη και δεν μειώνει το αισθητικό αποτέλεσμα καθώς συγγενικά παράλληλα από το Άργος και άλλες περιοχές της Αργολίδας αναδεικνύουν την ένταση μιας συγκεκριμένης στιγμής που επιθυμεί να διαιωνίσει ο κοροπλάστης⁵⁶. Ένταση κάποιου αγωνίσματος ίσως, αφού μας είναι γνωστές οι προσεκτικές αναλογίες άλλων ειδωλίων ιππέων που τονίζουν τη σοβαρότητα που απαιτεί η συμμετοχή σε μια τελετή ή πομπή.

Τα όσα έχουμε στη διάθεσή μας και προσπαθήσαμε να μοιρασθούμε μαζί σας προέρχονται από την περιορισμένη σε έκταση και χρόνο ανασκαφή της Εφορείας στη Μαγούλα το 1984, τα οποία χωρίς αμφιβολία αντικατοπτρίζουν χώρο ιερού, με μεγάλο αριθμό επισκεπτών, όπως αποδεικνύουν τα πολυπληθή αναθήματα. Τα σποραδικά ευρήματα των μεσοελλαδικών χρόνων δεν μπορούν να συσχετισθούν με το ιερό, οι αρχές του οποίου ανάγονται χρονολογικά στον 7ο αιώνα π.Χ. Η συνέχιση της μελέτης αλλά κυρίως μία ανασκαφική έρευνα μέσα στον παρακαίμενο αγρό Καντζάβελου θα δώσουν πολλές πληροφορίες και θα αποδειχθεί η άνθιση ή μη του ιερού στις περιόδους που ακολουθούν. Η ύπαρξη μελαμβαφούς κεραμικής του 4ου αι. π.Χ. που βρέθηκε στο στρώμα καταστροφής είναι μία ένδειξη προς την κατεύθυνση αυτή. Με την αρχική προσέγγιση του υλικού φαίνεται ότι τα ευρήματα της Μαγούλας προέρχονται από εργαστήριο με παραγωγή ακόσμητων κυρίως αγγείων σε αντίθεση με την κεραμική από το Κουρτάκι στα ΒΑ του Άργους. Τα κοφτά γωνιώδη περιγράμματα στις μεταβάσεις των επιμέρους στοιχείων των αγγείων δεν περνούν απαρατήρητα καθώς υποδεικνύουν άμεση σχέση.

54. Ch. Waldstein, όπ. π., σ. 16, αρ. 1, πίν. XLII, 1. Tiryns I, όπ. π., σ. 150, αρ. 78. M. Guggisberg, όπ. π.

55. BSA 48(1953), πίν. 23, I, 19 (Μυκήνες – Αγαμεμνόνειο). Ch. Waldstein, όπ. π., 40, αρ. 244. πίν. XLVIII, 2. Tiryns I, όπ. π., σ. 83, αρ. 141. Aik. Barakari-Gleni – E. Peppa-Papaioannou, *A new cult place of the archaic period in Argos*, στο R. F. Docter – E. M. Moormann (eds.), *Proceedings of the XVth International Congress of Classical Archaeology*, Amsterdam 1998, 62–65, πίν. 5 α (τα ειδώλια ιππέων στην τρίτη σειρά της εικόνας).

56. BSA 48(1953), πίν. 23, I, 16.

επιβίωση χαρακτηριστικών εργαστηρίων μεταλλοτεχνίας ή και απλή απομίμηση πιο ακριβών μεταλλικών αντιστοιχών.

Εδώ πρέπει να τεθεί και το ερώτημα αν το υλικό της Μαγούλας αποτελεί την αρχή της παραγωγής των αργείτινων κρατηρίσκων, των οποίων η χρονική διάρκεια, η τυπολογική εξέλιξη και ο θεματικός κυρίως διάκοσμος παρατηρείται με ευχέρεια στο Κουρτάκι. Τα λίγα πρωτοκορινθιακά αγγεία που βρέθηκαν στην κεραμική της Μαγούλας θα βοηθήσουν σημαντικά προς την κατεύθυνση αυτή. Ας μη ξεχνάμε επίσης ότι ευρήματα από τις ανασκαφές στην πόλη του Άργους, που ταυτίστηκαν με χώρο εργαστηρίου όπου συνυπάρχει πρωτοκορινθιακή κεραμική, αποτελούν μια συγκριτική βάση για τη χρονολογική ταξινόμηση της εγχώριας παραγωγής⁵⁷.

Κανένα από τα προαναφερόμενα ανασκαφικά στρώματα της Μαγούλας δεν εξαντλήθηκε σε έκταση καθώς κατευθύνονται ανατολικότερα, εκτός της Εθνικής οδού. Το στρώμα 4 όμως, το στρώμα των αναθημάτων όπως το ονομάσαμε, αξίζει να συγκεντρώσει τον προβληματισμό και την προσπάθεια μας για ερμηνεία.

Η πυκνότητα των ευρημάτων σε μία έκταση 32 τουλάχιστον τ.μ. μόνο ως απλός αποθέτης δεν μπορεί να χαρακτηριστεί, γεγονός που εξαιρεί τη Μαγούλα από τη χαρτογράφηση των αποθετών που έχουν επισημανθεί σε διάφορες περιοχές εκτός του Άργους, π.χ. Σύνορο Μαλανδρενίου⁵⁸, Σπηλιωτάκη (αρχαίος Ελαιούς)⁵⁹, Τουλούπα (Δούκα Βρύση)⁶⁰, Φίχτια (Μπόρσα) κá. Ακέραια και φθαρμένα αναθήματα αποκαλύφθηκαν μαζί πακτωμένα, όπου εκτός των άλλων συννευρημάτων, υπήρχαν τμήματα κορινθιακών στρωτήρων και καλυπτήρων κεραμίδων και θραύσματα ηγεμόνων ακροκεράμων με το τριγωνικό μέτωπο (εικ. 23) που χαρακτηρίζει τους ηγεμόνες καλυπτήρες του 7ου και των αρχών του 6ου αι. π.Χ.⁶¹. Αντίστοιχα συγγενικά παραδείγματα προερχόμενα από τις ανασκαφές μέσα στην πόλη του Άργους (αρχαία Αγορά, ιερό Απόλλωνα Δειραδιώτη⁶²) χρονολογούνται περι-

57. Ειρ. Ψαρρά, *Ανασκαφή οικοπέδου Γ. Παναγιωτόπουλου στο Άργος. Χρήσεις του χώρου κατά την αρχαιότητα*, στο *Α' Αρχαιολογική Σύνοδος Νότιας και Δυτικής Ελλάδος, Πρακτικά*, Πάτρα 9-12.6.1996, Αθήνα 2006 (ΥΠΠΟ, ΤΑΠΑ), 335-344.

58. Κ. Μπαράκη-Γλένη, *Ο αποθέτης κλασικών χρόνων στο «Σύνορο» Άργους*, δημοσίευση ανακοίνωση στο 6ο Διεθνές Συνέδριο Πελοποννησιακών Σπουδών, Τρίπολις 24-30.9.2000.

59. ΑΔ 19(1964) Χρονικά, 121-122. Πρβλ. Α. Μπανάκα-Δημάκη, *Αργείτινες κόμμες*, ΑΔ 54(1999) Α' Μελέτες, 91-102, πίν. 7-8.

60. ΑΔ 25(1970) Χρονικά, 156, πίν. 122 α, β.

61. E. D. van Buren, *Greek Fictile Revetments in the Archaic Period*, London 1926, εικ. 6, από το Άργος.

62. W. Vollgraff, *Le sanctuaire d' Apollon Pythéen a Argos*, Paris 1956, 19, εικ. 15.

που το 570–550 π.Χ., θεωρούνται ως τα πρωιμότερα ευρήματα της κατηγορίας αυτής⁶³ και απαντούν και στην Κορινθία το τελευταίο τέταρτο του βου αι. π.Χ.⁶⁴. Το θέμα της χρονολόγησης των ευρημάτων της ανασκαφής της Μαγούλας με απόλυτη ακρίβεια παραμένει ανοικτό, αλλά το συμπέρασμα ότι έχουμε να κάνουμε με ένα στεγασμένο χώρο ιερού που κατέρρευσε δεν αμφισβητείται. Θα μπορούσε κανείς να αντιπαραθέσει περιπτώσεις αποθετών στεγασμένων με κεραμίδια, π.χ. του ιερού της Δήμητρας και Κόρης στον Ακροκόρινθο. Πρόκειται όμως για ορθογώνιους κτιστούς λάκκους που βρέθηκαν σε δύο από τα δωμάτια του ιερού⁶⁵.

Επανερχόμενοι στην περίπτωση της Μαγούλας γίνεται αντιληπτό ότι το πλήθος των ευρημάτων δηλώνει ότι έχουμε ένα προσφιλές ιερό με αμέτρητες προσφορές, που κατακλύζουν τους χώρους, στους οποίους επιτρέπεται να έχει πρόσβαση ο αναθέτης. Η φύλαξη τους επομένως γίνεται επιτακτική και η αποκάλυψη τμήματος του αποθηκευτικού χώρου, ο οποίος σχετίζεται με την προστασία των αναθημάτων που αντιστοιχούν στην παλαιότερη φάση του ιερού της Μαγούλας, είναι κατά την άποψή μας, αυτό που έφερε στο φως η ανασκαφική έρευνα του 1984. Ο μικρός προς το παρόν αριθμός οστράκων της μελαμβαφούς κεραμικής είναι μία ένδειξη των εκπλήξεων, με τις οποίες θα μας φέρει αντιμετώπους μελλοντικά η Μαγούλα αποκαλύπτοντας μία άλλη περίοδο ζωής του ιερού σε συνδυασμό πιθανότατα με το πολιτικό, θρησκευτικό και κοινωνικό κλίμα που διαμορφώνεται στην πεδιάδα του Άργους μετά τη μάχη της Σήπειας.

Δεν γνωρίζουμε αυτή τη στιγμή τις διαστάσεις του ιερού, τη διάταξη των χώρων ή τον προσανατολισμό του. Ελπίζουμε ότι κάποια εικόνα θα διαμορφώσουμε με τη μελέτη των αποτελεσμάτων της μαγνητικής διασκόπησης που βρίσκεται σε εξέλιξη σε συνεργασία με το ΙΓΜΕ. Παρά τις δυσκολίες της έρευνας, εάν υποθέσουμε ότι πρόκειται για τη θέση του βωμού ιερού και ότι τα ευρήματα του στρώματος 4 αποτελούν τις προσφορές στη διάρκεια μιας τελετουργίας, πόσο τυχαίο γεγονός θα μπορούσε να χαρακτηριστεί η παντελής έλλειψη καταλοίπων καύσης ή σάχτης; Ο μικρός αριθμός των λύχνων χωρίς κατάλοιπα αφής θα μπο-

63. M.-F. Billot, *Terres cuites architecturales d'Argos et d'Epidaure. Notes de typologie et d'histoire*, στο N. A. Winter (ed.), *Proceedings of the First International Conference on the Archaic Greek Architectural Terracottas*. Princeton 1990 (Hesperia 59), 109, εικ. 5, 111 και 139· το ίδιο βλ. K. G. Kolokotsas, *Αρμονικές χαράξεις στα αρχαϊκά αρχιτεκτονικά πήλινα του Άργους και της Επιδαύρου*, 144, εικ. 3.

64. N. A. Winter, *Defining regional styles in Archaic Greek Architectural Terracottas*, στο *First International Conference on the Archaic Greek Architectural Terracottas*, όπ. π., 24, εικ. 9, ε.

65. R. S. Stroud, *The Sanctuary of Demeter and Kore on Acrocorinth. Preliminary Report I: 1961–1962*, Hesperia 34(1965)6–10, πίν. 1, c, d.

ρούσε να είναι επίσης τυχαίος ή ένδειξη τελετών μόνο κατά τη διάρκεια της ημέρας; Η αιτία δημιουργίας του στρώματος καταστροφής 2 του ιερού και του στρώματος 3 με το λεπτό χαλίκι δεν αποκλείεται να οφείλεται σε υπερχείλιση του Ερασίνου, ο οποίος όπως γράφει ο Στράβωνας φασί τὸν ποταμὸν τοῦτον ἐκπίπτειν εἰς τὴν Ἀργεῖαν καὶ ποιεῖν ἐπίρρυτον τὸ πεδίον⁶⁶. Η ρέουσα δύναμη του ποταμού δημιουργεί μια αναγκαία βάση στο θρησκευτικό συναίσθημα των Αργείων και θεοποιείται⁶⁷ καθώς παρεμβαίνει στη ζωή τους άλλοτε γενναϊόδωρα και άλλοτε καταστρεπτικά.

Ο αριθμός ειδωλίων γονιμικής λατρείας εμφανίζεται μικρότερος σε σχέση με την πολυπληθέστερη παρουσία των ζώων και κυρίως των αλόγων με τους ιππείς (εικ. 24) δηλώνοντας το ἵππόβοτον Ἄργος, τη συμμετοχή ανδρών στη γιορτή ή ότι η ανασκαφή του 1984 στη Μαγούλα έφερε στην επιφάνεια, κατά την άποψή μας, ένα μικρό τμήμα από το αναφερόμενο από τον Πausanία στο δρόμο από το Ἄργος για τη Λέρνα ιερό των Διοσκούρων⁶⁸. Προς την κατεύθυνση αυτή θα μπορούσε να συσχετισθεί το ειδώλιο του πωγωνοφόρου ιππέα (εικ. 25), αν θυμηθούμε την περιγραφή των Διοσκούρων από τον Πausanία στην λάρνακα του Κύπελου εἰσὶ δὲ ἐπὶ τῇ λάρνακι Διόσκουροι, ὁ ἕτερος οὐκ ἔχων πω γένεια, μέση δὲ αὐτῶν Ἑλένη⁶⁹. Η συνύπαρξη ιερών δύο θεοτήτων —Ἄρτεμις και Διόσκουροι— στη

66. Στράβ. VIII 6, 8 (371).

67. Πaus. II 24, 6. Ν. Παπαχατζής, *Πausanίου Ελλάδος Περιήγησις, Κορινθιακά...*, Αθήνα 1976, 181 σημ. 1. Από την αρχαϊκή εποχή σε βαθιά φρέατα λαξευμένα στο αρχαίο Θέατρο λατρεύεται ο «εν Ἀργεῖ Ερασίνο» (W. Vollgraft, *De Erasino Argivo*, *Mnemosyne* II, 60(1933)231–238. Περιγραφή σε χάλκινο αναθηματικό αγγείο που χρονολογείται περίπου το 475 π.Χ. αναφέρεται στην προσωποποίηση του ποταμού). Βλ. J.-Ch. Moretti, *L'implantation du Théâtre d'Argos dans un lieu plein de sanctuaries*, στο *Argos et l'Argolide*, ὄπ. π., 239–240. RE VI, 1 (1902), 332 s.v. Erasinos.

68. Για την εικονογραφία των Διοσκούρων στους αρχαϊκούς και κλασικούς χρόνους βλ. A. Hermary, *Recherches sur l'iconographie des Dioscures*, Paris 1978. Οι Διόσκουροι λατρεύονταν στην Αργολίδα ως «άνακες». Υπήρχε ιερό με ξόανα των θεών στην κοίτη του ποταμού Ερασίνου (Πaus. II 36, 6) ὅμοια με τα ξόανα που είχαν στηθεί στο ναό τους στην πόλη του Ἄργους (Πaus. II 22, 5–6). Στο Ἄργος έχει βρεθεί αναθηματική επιγραφή (τέλη 5ου–αρχές 4ου αι. π.Χ.) προς τους Διόσκουρους [ΑΔ 27(1972) Β 1, 203–205], τη λατρεία των οποίων επιβεβαιώνουν και οι IG IV 566 και 590 επιγραφές καθώς επίσης και το ανάγλυφο που σώζεται στην πάροδο του αρχαίου Θεάτρου [BCH 80(1956)388, εικ. 50–51 και SEG XVI 245]. Στην παλιά εκκλησία του Αγίου Δημητρίου στο Ἄργος υπήρχε εντοχιωμένη αναθηματική επιγραφή (τέλη 6ου – αρχές 5ου αι. π.Χ.), η οποία μετά την κατεδάφιση του ναού μεταφέρθηκε στο Μουσείο του Ἄργους (αποθήκη γλυπτών). Βλ. επίσης I. Κοφινιώτης, *Ιστορία τοῦ Ἄργους ἀπὸ τῶν ἀρχαϊστᾶτων χρόνων μέχρις ἡμῶν*, εν Αθήνας 1892, 279 καθώς επίσης IG IV 561 και SEG XV 201.

69. Πaus. V 19, 2.

Μαγούλα Κεφαλαρίου μπορεί να ερμηνευθεί με βάση ιδιαίτερες και όχι σπάνιες χαρακτηριστικές ιδιότητές τους που συνδέονται με τη φύση, το νερό, την προστασία των οδοιπόρων από τα ενόδια ἔλκη⁷⁰. Εδώ υπάρχει ένα σημαντικό για πολιτικούς και στρατηγικούς λόγους αρχαίο οδικό δίκτυο, το οποίο περιβάλλει τη Μαγούλα, και συνεχίζεται προς την Αρκαδία και τη Λακωνία⁷¹ και η προστασία της περιοχής από θεούς – ήρωες, είναι επιβεβλημένη.

«Δεν ανήκει στις εύκολες και πρόχειρες απολαύσεις ο ελληνικός τόπος με τα μνημεία του. Χρειάζεται αργό περπάτημα, συγκέντρωση, σιγανή μελέτη. Αν περάσουμε βιαστικοί ή έστω με υποσυνείδητη περηφάνεια για το πόσο εμείς έχουμε προοδεύσει όχι μόνο δεν θα κερδίσουμε τίποτε από τον πλούτο του αλλά και θα φύγομε ζημωμένοι. Πολλές φορές ο τόπος τούτος και η ιστορία του μας βάζει ανίγματα»⁷².

Στον τόπο που αγάπησε η Τασούλα, το Παλαμήδι, η ελιά που φυτέψαμε στη μνήμη της οι φίλοι και συνάδελφοι της στην Δ' ΕΠΚΑ θυμίζει το πέρασμά της, ένα κύκλο από άσπρες καθαρές ποταμίσιες πέτρες, σαν αυτές που αγκαλιάζουν το δέντρο της ζωής της μέσα στο Κάστρο (εικ. 26).

---

70. Π. Χρυσοστόμου, *Η Θεσσαλική θεά Εν(ο)δία ή Φεραία θεά*, Αθήνα 1998, 261.

71. Γ. Α. Πίκουλας, *Όδικό δίκτυο και ἄμυνα. Από την Κόρινθο στο Άργος και την Αρκαδία*, Αθήνα 1995. Κ. Tausend, *Verkehrswege der Argolis. Rekonstruktion und historische bedeutung*, *Geographica Historica* 23, Stuttgart 2006, 133, χάρτης 12.

72. Χρ. Καρούζος, *Αρχαία Τέχνη. Ομιλίες – Μελέτες*, Αθήνα 1972, 8.

Γ. Α. ΠΙΚΟΥΛΑΣ

Ἄμαξιτοὶ ὁδοὶ στὶς Λίμνες Ἀργολίδος

Ἄντι προλόγου

Ἔχουν περάσει 14 χρόνια ἀπὸ τὴν ἔκδοση τῆς μονογραφίας μου γιὰ τὴν Ἀργολίδα¹ καὶ 23 ἀπὸ τότε πὺν πρωτοπερπάτησα τούτη τὴν περιοχὴ, δηλαδὴ τὴν ὄρεινὴ ἐνδοχώρα τῶν Μυκηνῶν, ἀπὸ τὸ Ἄγιονόρι στὶς Λίμνες καὶ τὴν Πρόσυμνα/Μπερμπάτι². Χρέος ἀδήριτο ἀπέναντι στὴν καλὴ μου συμφοιτήτρια μού ἐπέβαλε νὰ ἀνοίξω πάλι τὰ χαρτιά μου καὶ νὰ ἐπανέλθω στὴ γενέτειρά της, γιὰ ἐπιβεβαιώσεις καὶ ἐπανέλεγχο τοῦ ἐκεῖ ἀρχαίου ὁδικοῦ δικτύου. Πολύτιμο παραστάτη εἶχα τὸν γιγενὴ ἱερέα αἰδεσιμότατο Γεώργιο Γεώργα, ὁ ὁποῖος, ὡς συνήθως, κινητοποίησε τὸ χωριὸ γιὰ χάρη μου³.

I. Εἰσαγωγή

Κρίνω σκόπιμο νὰ παραθέσω μία ἐπιγραμματικὴ εἰσαγωγὴ γιὰ τὸ ἀρχαῖο ἀμαξήλατο ὁδικὸ δίκτυο. Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες, γνωστοὶ ἤδη ἀπὸ τὰ τόσα τους ἐπιτεύγματα στὸν χῶρο τῆς τεχνολογίας, δὲν θὰ μπορούσαν νὰ ὑστεροῦν στὸν τομέα τῆς χερσαίας ἐπικοινωνίας καὶ τῶν μεταφορῶν. Οἱ πρόσφατες συναφεῖς ἔρευνες ἀποδεικνύουν τὴν πρόοδό τους στὴν ὁδοποιία καὶ ἀναδεικνύουν τὰ ἄξια θαυμασμοῦ ἔργα τους. Ἀνέπτυξαν καὶ δημιούργησαν πυκνότατο ὁδικὸ δίκτυο, τελείως ἰδιότυπο καὶ ρηξικέλευθο, ἐξασφαλίζοντας ἔτσι τὴν ἀπρόσκοπτη ἀμαξήλατη ἐπικοινωνία γιὰ ὅλο σχεδὸν τὸν ἑλλαδικὸ χῶρο⁴.

1. Γ. Α. Πίκουλας, *Ὀδικὸ δίκτυο καὶ ἄμυνα. Ἀπὸ τὴν Κόρινθο στοὺς Ἄργος καὶ τὴν Ἀρκαδία*, Ἡόρος: Ἡ Μεγάλὴ Βιβλιοθήκη [=ΟΔΑ], Ἀθήνα 1995.

2. Γ. Α. Πίκουλας, *Ἀγιονόρι. Ἀρχαῖα χρόνια*, *Ιστορικογεωγραφικά* 2(1987/8)227–231 πίν. 21–24 (συνδημοσίευση μὲ τὸς Ε. Κουρίνου, Π. Φάκλαρη).

3. Νεώτερες αὐτοψίες στὶς 8.11.08 καὶ 10.4.09· στὴ δεύτερη εἶχα παραστάτες τὸς φοιτητές μου τοῦ σεμιναρίου «Παυσανίας» (Ἐαρινὸ 2008–09).

4. Βλ. πληρέστερη ἀνάλυση Γ. Α. Πίκουλας, ΟΔΑ· ἰδίου, *Ταξιδεύοντας στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα*,

Οί δρόμοι πού διέσχιζαν τὴν ἑλληνικὴ ὑπαιθρο —ἀλλὰ καὶ αὐτὴ τῶν ἀποικιῶν τους— ἦταν δύο εἰδῶν: αὐτὸς πού προοριζόταν μόνο γιὰ πεζοπόρους καὶ ὑποζύγια, ἓνα δηλαδὴ στενὸ πολυπατημένο μονοπάτι, καὶ αὐτὸς πού εἶχε κατασκευασθεῖ γιὰ ἄμαξες. Ἐπειδὴ ἡ πρώτη κατηγορία ἔχει μίᾳ διαχρονικὴ, συνεχὴ, παρουσία καὶ ἐπομένως ὑπάρχει ἀδυναμία ἀκριβοῦς χρονολογήσεως (τὸ μονοπάτι δηλαδὴ εἶναι ἢ ἴδια κατασκευὴ σ' ὅλες τὶς ἐποχές), ἡ ἔρευνά μου ἀσχολεῖται πρωτίστως μὲ τὴ δευτέρη, δηλαδὴ τὶς ἀμαξηλάτους ἢ ἀμαξιτοὺς ὁδούς, ἐπειδὴ αὐτὲς μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν μὲ ἀσφάλεια. Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες, λοιπόν, εἶχαν δημιουργήσει ἓνα ἐντελῶς δικό τους σύστημα ἀμαξηλάτης ἐπικοινωνίας: Χάραζαν στὰ βραχώδη ἐδάφη αὐλάκια, παντοῦ καὶ πάντοτε μὲ σταθερὸ μετατόξιο 1.40μ., μέσα στὰ ὁποῖα κινιόταν ἡ δίτροχη ἢ τετράτροχη ἄμαξα. Οἱ ἀρχαῖοι ὀνόμαζαν αὐτὰ τὰ αὐλάκια ἀρματροχιῆς ἢ ἀμαξοτροχιῆς. Οἱ ἀρματροχιῆς σῶζονται μόνο στὰ βραχώδη μέρη, ἀφοῦ στὰ πεδινὰ ἐδάφη δὲν ἦταν τὸ ἴδιο ἐφικτὴ ἢ διατηρησὴ τους: προσφάτως, ὅμως, ἔχουν βρεθεῖ καὶ ἀρματροχιῆς σὲ χῶμα, κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ ὁδῶν. Σήμερα, ἀναζητώντας σὲ κάθε τόπο τὶς ἀρματροχιῆς μποροῦμε νὰ σχεδιάσουμε στὸν χάρτη ἐπακριβῶς τὴ διαδρομὴ μᾶς ἀρχαίας ὁδοῦ. Ἡ ἄμαξα δηλαδὴ εἶχε προκαθορισμένη διαδρομὴ καὶ κινιόταν μὲ τοὺς τροχοὺς μέσα στὶς ἀρματροχιῆς, χωρὶς νὰ μπορεῖ νὰ λοξοδρομήσει. Αὐτὸ ἦταν καὶ τὸ μείζον ἐπίτευγμα τῶν Ἑλλήνων ὁδοποιῶν. Στὴν πραγματικότητά παραλληλίζοντας τὸ σύστημά τους μὲ τὰ σημερινὰ δεδομένα θὰ λέγαμε ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ ἓνα εἶδος σιδηροδρόμου: ὅπως ὁ σιδηροδρόμος (πιὸ σωστὰ τὸ τραμ) ἔχει τοὺς τροχοὺς ἐπάνω στὶς ράγες, ἀντιστοίχως οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες εἶχαν τὴν ἄμαξα νὰ κινεῖται σταθερὰ μέσα στὶς ἀρματροχιῆς. Προφανῶς, ἡ δυνατότητα νὰ διασταυρωθοῦν δύο ἄμαξες σὲ τόπο δύσκολο ἦταν ἀδύνατη καὶ γινόταν μόνο σὲ ἐπιλεγμένα σημεῖα. Ἄν θυμηθοῦμε μάλιστα τὴ γνωστὴ ἱστορία τῆς ὀδικῆς διαμάχης Οἰδίποδος καὶ Λαῖου (Σοφ. ΟΤ 800-812), γίνεται κατανοητὸ ὅτι ἐφάμιλλες μὲ τὶς σημερινές θὰ ἦταν οἱ διαμάχες τῶν ἀμαξηλατῶν, ὅταν ξαφνικὰ εὐρίσκονταν ἀντιμέτωποι. Πιθανότατα ὑπῆρχαν ὀρισμένες ἀρχές ὀδικῆς συμπεριφορᾶς, πού προφανῶς μᾶς διαφεύγουν. Μὲ τὰ ὑπάρχοντα δεδομένα πιθανολογῶ ὅτι στὰ ἐπίκαιρα σημεῖα μᾶς δύσκολης διαδρομῆς θὰ ὑπῆρχαν ἄτομα ἐπιφορτισμένα μὲ τὸ καθήκον νὰ εἰδοποιοῦν ἐξ ἀποστάσεως τὸν ἐρχόμενο —ὀπτικά ἢ ἠχητικά—, ἐάν ἦταν ἐλεύθερο τὸ συγκεκριμένο σκέλος τῆς ὁδοῦ. Μία τέτοια λύση ἦταν ἀναγκαία σὲ ὀρεινὲς ὁδούς, ἰδίως σὲ ἀνόδους καὶ καθόδους, ὅποτε ὁ ἐνδιάμεσα μεσολαβὼν ἀνχένας, μὲ τὴ θέα πού κατὰ κανόνα παρέχει καὶ πρὸς τὶς δύο πλευρές, προσφερόταν τόσο γιὰ τὴ θέση τοῦ ἐπιβλέπο-

EIE: Επιστήμης Κοινωνία, Δ' Κύκλος ομιλιῶν 4.3–15.4.2003: *Το ταξίδι ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους ἕως τοὺς νεότερους χρόνους*, Ἀθήνα 2003, 15–35, ὅπου καὶ ἡ νεώτερη βιβλιογραφία.

ντος, όσο και για την άνετη διασταύρωση τῶν ὁχημάτων. Στις πεδινές διαδρομές ἀναμφιβόλως τὰ πράγματα ἦταν πολὺ πιὸ εὐκόλα, ἀπὸ κάθε ἄποψη· ἄλλωστε, ὑπάρχουν σὲ ὀρισμένα σημεῖα οἱ ἐνδείξεις καὶ γιὰ διπλές, παράλληλες, διαδρομές. Οἱ διακλαδώσεις, ἐκτροπές κατὰ τοὺς ἀρχαίους, μάλιστα εἶναι ἴδιες μὲ τὰ «ψαλίδια» τοῦ σιδηροδρόμου, ὥστε νὰ καθίσταται ἐφικτὴ ἡ ἀλλαγὴ πορείας τῆς ἄμαξας.

Διευκρινίζω ὅτι οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες δὲν λιθόστρωναν τὶς ὁδοὺς τους. Κανεὶς δηλαδὴ ἀρχαῖος δρόμος τῆς ἑλληνικῆς ὑπαιθρου δὲν εἶχε λιθόστρωτο ὁδόστρωμα. Στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο λιθοστρώσεις γιὰ παράδειγμα συναντοῦμε μόνον σὲ δρόμους τοῦ ἄστεως. Οἱ ἀστικοὶ δρόμοι εἶχαν συνήθως γιὰ ὁδόστρωμα πατημένο χῶμα μαζὶ μὲ χαλίκι ἢ σπασμένα κεραμίδια, τὰ λιθόστρωτα σπάνιζαν καὶ καθιερώθηκαν μόνο κατὰ τὰ ρωμαϊκὰ χρόνια. Οἱ δρόμοι ἦταν κατὰ κανόνα στενοί, ἐὰν ἐξαιρέσουμε τὶς κεντρικὲς ἀρτηρίες, μὲ πλάτος πού κυμαινόταν ἀπὸ τὰ 2 ἕως τὰ πέντε μέτρα.

Ἐπιπλέον, σημειῶνω ὅτι οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες γιὰ λόγους οἰκονομίας κατασκεύαζαν τὰ ἀπολύτως ἀπαραίτητα τεχνικὰ ἔργα· ἔτσι, εἶναι λίγες γιὰ παράδειγμα οἱ σωζόμενες λίθινες γέφυρες, ἐνῶ περισσότερες θὰ ἦταν οἱ ξύλινες⁵.

Οἱ Ρωμαῖοι ἐφάρμοσαν ἓνα διαφορετικὸ σύστημα γιὰ τὴν ἀμαξιλάτη ἐπικοινωνία τους: λιθόστρωναν πάντοτε τὸν δρόμο ἐπάνω σὲ ἰσχυρὴ θεμελίωση, πλάτους ±4μ., καὶ δὲν χάραζαν ἀρματροχιές, παρὰ μόνον στὰ βραχῶδη ἐδάφη· ἐπιπλέον συνήθιζαν τὰ πολλὰ καὶ μεγάλης κλίμακος τεχνικὰ ἔργα. Ἡ Ἐγνατία Ὀδὸς ἀποτελεῖ τυπικὸ δεῖγμα ρωμαϊκοῦ δρόμου.

Τὰ φέροντα ἢ ἐλκτικά ζῶα δὲν εἶναι ἄλλα ἀπὸ τὰ διάφορα ἵπποειδῆ καὶ βοοειδῆ. Στὰ πρῶτα κυριαρχεῖ ὁ ἥμιονος, γεγονός ἀλλωστε φυσιολογικὸ, ἐὰν ἀναλογιστοῦμε τὶς δυσκολίες τοῦ ἑδαφικοῦ ἀναγλύφου τῆς Ἑλλάδος σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς πολυποίκιλες δυνατότητες τοῦ ζώου. Ἐπιγραμματικῶς θὰ μπορούσα νὰ σημειώσω, παρὸτι αὐτὴ ἡ ἀπλοποίηση εἶναι ἐπικίνδυνο νὰ παρανοηθεῖ, ὅτι ὁ ἵππος ἀποτελεῖ τὴν ἔκφραση τῆς ταχύτητος ἢ τοῦ πλούτου καὶ τῆς πολυτέλειας, ἐνῶ ἀντιθέτως ὁ ἥμιονος, ὁ ὄνος καὶ τὸ βόδι ἰσοδυναμοῦν μὲ τὸν ἀπολύτως ἀναγκαῖο ἐξοπλισμὸ γιὰ τὴν πρωτογενὴ οἰκονομία, παραγωγὴ καὶ μεταφορὰ.

Τὸ ὁδικὸ σύστημα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων χρονολογεῖται τουλάχιστον ἀπὸ τὸν 7ο καὶ 6ο αἰῶνα π.Χ.⁶. Τὸ πιὸ πυκνὸ δίκτυο βρίσκεται στὴν Πελοπόννησο —Λακωνία,

5. Βλ. Γ. Α. Πίκουλας, *Ὅλες οἱ γέφυρες δὲν ἦταν λίθινες...*, στὸ Θ. Π. Τάσιος (ed.), *Αρχαιοελληνικὴ γεφυροποιία*, Πρακτικὰ Ἡμερίδας «ΕΜΑΕΤ Ἀθήνα 20.5.02, Ἐκδόσεις Ε.Μ.Π. Ἀθήνα χ.χ. [=2004], 97–102.

6. Βλ. Γ. Α. Πίκουλας, *Τὸ ὁδικὸ δίκτυο τῆς Λακωνίας. Χρονολόγηση, ἀπαρχές καὶ ἐξέλιξη*, V. Mitsopoulos-Leon (Hrsg.), *Forschungen in der Peloponnes, Akten des Symposions anlässlich der Feier «100 Jahre Österreichisches Archäologisches Institut Athen»*, Ἀθήνα 5–7.3.98, Ἀθήνα 2001, 325–330.

Ἄρκαδία, Ἄργολιδοκορινθία— και εἶναι ἔργο τῆς Σπάρτης. Ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὅτι καὶ στὰ προϊστορικά χρόνια, τουλάχιστον οἱ Μυκηναῖοι, διέθεταν ἓνα παρόμοιο ἀμαξήλατο δίκτυο. ἀπὸ τὸ ὁποῖο πιθανὸν νὰ κληρονόμησαν τεχνογνωσία οἱ ἐπερχόμενοι. Τὸ δίκτυο ἀρχίζει νὰ ἐγκαταλείπεται στὸ μεταίχμιό τοῦ 4ου καὶ 5ου μ.Χ. αἰώνα.

Ἐπειδὴ ἡ ἔρευνα γιὰ τοὺς ἀρχαίους ἑλληνικοὺς δρόμους διεξάγεται συστηματικῶς μόλις τὴν τελευταία εἰκοσαετία, ἡ διεθνὴς βιβλιογραφία ἀγνοεῖ τὰ ἐδῶ πεπραγμένα καὶ συνεχίζει νὰ θεωρεῖ τοὺς Ρωμαίους ὡς πρῶτους καὶ ἀριστοὺς ὁδοποιούς. Χωρὶς νὰ ὑποβαθμίζω τὴν προσφορὰ τῆς Ρώμης στὴν ἐξέλιξη —ὄχι ὁμως καὶ στὴ δημιουργία— τῆς ὁδοποιίας, πιστεύω ὅτι πρέπει νὰ ἀναθεωρήσουμε τάχιστα τὶς ὑπάρχουσες ἀπόψεις γιὰ τὸ ποιὸς ἔθεσε τὶς βάσεις τῆς. Ἡ Ἑλλάδα εἶχε νὰ ἐπιδείξει πληρὴς ὁδικὸ δίκτυο μερικὸς αἰῶνες πρὶν ἀπὸ τὴ Ρώμη. Καταλήγω, λοιπόν, ὅτι ἡ ρωμαϊκὴ ὁδοποιία ὀφείλει περισσότερο ἀπὸ ὅ,τι φανταζόμαστε στοὺς Ἕλληνες: ἀπὸ αὐτοὺς πρέπει νὰ δανεισθῆκε τὴν τεχνογνωσία, διὰ μέσου τῶν ἀποικῶν τῆς Μεγάλης Ἑλλάδας, τὴν ὁποία ὁμως προήγαγε καὶ παγίωσε⁷.

Νὰ σημειώσω ἐνημερωτικά ὅτι ἡ ἔρευνά μου ἔχει καλύψει μεγάλο μέρος τῆς Πελοποννήσου: δημοσίευσα τὰ δεδομένα τῆς Ἄργολιδοκορινθίας καὶ τῆς Ἄρκαδίας, ἐνῶ σὲ τελικὸ στάδιο βρίσκεται ἡ μελέτη τῆς Λακωνίας. Τὸ ἴδιο δίκτυο ὑπῆρχε στὴ Στερεὰ Ἑλλάδα (αὐτοψίες στὴ Βοιωτία, Φωκίδα), στὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου (αὐτοψίες στὰ Κύθηρα, Νάξο, Ἄναφη, Κέα, Τήνο), στὴν Ἡπειρο καὶ τὴ Θεσσαλία, ἐνῶ συνεχίζουμε νὰ τὸ ἀναζητοῦμε στὴ Μακεδονία.

Κατακλείδα σὲ αὐτὴν τὴ σύντομη θεώρηση ἃς εἶναι μικρὴ παρέκβαση γιὰ τὰ δεδομένα τῶν μεσαιωνικῶν χρόνων καὶ τῆς Τουρκοκρατίας, ὅταν οἱ συνθῆκες τῆς χερσαίας ἐπικοινωνίας καὶ μεταφορῶν ἀλλάζουν ριζικὰ⁸. Αὐτὰ τὰ χρόνια δὲν ὑπάρχει ἡ ἀμαξήλατος ὁδός, ὅπως τὴν γνωρίζουμε κατὰ τὴν προρρωμαϊκὴ ἀρχαιότητα στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο ἢ ἀργότερα στὶς ρωμαιοκρατούμενες ἐπαρχίες. Ἡ χρῆση τῆς ἄμαξας, ὅπως προανέφερα, περιορίζεται κατὰ πολὺ καὶ κυριαρχεῖ τὸ ὑποζύγιο. Οἱ χερσαῖες μεταφορὲς γίνονται ἀποκλειστικὰ μὲ τὰ καραβάνια. Ἡ ἀνασφάλεια τῶν καιρῶν ὑπαγορεύει τὴ συγκέντρωση μεγάλου ἀριθμοῦ ὑποζυγίων. Τὸ ὑποζύγιο ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ ἀλλάξει πορεία, νὰ ἀποκρῦβει πρὸ εὐκόλα ἢ νὰ διαφύγει ταχύτερα ἀπὸ τὴν ὁποια ἐπιβουλή, σ' ἀντίθεση μὲ τὶς δυσμετακίνητες ἄμαξες, πού ἀπαιτοῦν, τὸ κυριότερο, καὶ εἰδικῆς κατασκευῆς ὁδὸ γιὰ νὰ κυκλο-

7. Βλ. Γ. Α. Πίκουλας, *Ταξιδεύοντας*, ὅπ. π., 32–33.

8. Βλ. Γ. Α. Πίκουλας, *Ἀπὸ τὴν ἄμαξα στὸ ὑποζύγιο καὶ ἀπὸ τὴν ὁδὸ στὸ κалντερίμ [Δρόμοι καὶ μεταφορὲς στὸ Βυζάντιο καὶ τὴν Τουρκοκρατία]*, ΙΑ' Συμπόσιο Ἱστορίας καὶ Τέχνης: Ἐπικοινωνίες καὶ μεταφορὲς στὴν προβιομηχανικὴ περίοδο, Μονεμβασία 23–26.7.98, *Ἡὸρος* 13(1999)245–258.

φορήσουν. Ἐπιπλέον, ἔχει περιορισθεῖ σὲ μεγάλο βαθμὸ τὸ διαμετακομιστικὸ ἔμποριο τῶν βασικῶν ἀγαθῶν διαβιώσεως καὶ ὅλη ἡ ὑπαιθρος χώρα, εἰάν ἐξαιρέσουμε τὰ μεγάλα ἀστικά κέντρα, εἶναι στὴν κυριολεξία αὐτάρκης. Ἄμαξες, οἱ γνωστοὶ ἀραμπάδες, ὑπῆρχαν μόνο σὲ πεδινὲς περιοχὲς (Θεσσαλία ἢ Μακεδονία) ἢ στὰ πέριξ καὶ ἐντὸς ἑνὸς μεγάλου οἰκιστικοῦ κέντρου (λ.χ., Ἀνάπλι ἢ Τριπολιτσά).

Αὐτὰ τὰ χρόνια κατασκευάζονται ἀποκλειστικὰ λιθόστρωτα μονοπάτια, τὰ γνωστὰ *καλντερίμια*. Στὰ ὄρεινά, σὲ ἀναβάσεις, ἀλλεπάλληλα ἀναλήμματα μὲ συνεχεῖς ζητσοειδεῖς ἔλιγμους ἀναλαμβάνουν νὰ καλύψουν τὶς ὑψομετρικὲς διαφορὲς. Τὸ «καλίγωμα»/λιθόστρωση τοῦ δρόμου —συχνὰ μὲ «σκάλες» (σκαλοπάτια ἀνὰ τακτὰ διαστήματα), ἀπὸ ὅπου καὶ τὸ τόσο κοινὸ νεώτερο τοπωνύμιο *Σκάλα*— κρίνεται ἀναγκαῖο τόσο στὰ βραχώδη ἐδάφη, ὅσο καὶ στὰ πεδινὰ κυρίως γιὰ νὰ μὴν «κόβει» (=κάταγμα) τὰ πόδια τοῦ ζώου ἀντιστοίχως μία κοιλότητα βράχου ἢ ἡ λάσπη. Ἡ λιθόστρωση, τὸ «καλίγωμα» ἢ «καλντερίμωμα», ἐπέβαλε τὸ πετάλωμα τῶν ζώων γιὰ τὴν προστασία τῶν ὀπλῶν τους, τεχνικὴ ποὺ κυριαρχεῖ τουλάχιστον ἀπὸ τὰ μεσοβυζαντινὰ χρόνια, μία ἐπιπλέον διαφορὰ ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ποὺ ἄφηναν κατὰ κανόνα ἀπροστάτευτες τὶς χηλὲς τῶν ζώων⁹.

II. Τα δεδομένα

Τὸ ἀμιγῶς ἀρβαντοχώρι Λίμνες, στὴν ἀνατολική, ὄρεινὴ ἐνδοχώρα τῆς Ἀργείας, συνεχίζει μέχρι σήμερα νὰ ἀποτελεῖ ἀκμαῖο οἰκισμό, μὲ τὴν οἰκονομία του νὰ στηρίζεται σχεδὸν ἀποκλειστικὰ στὴν κτηνοτροφία προβάτων καὶ αἰγοειδῶν. Ἦδη, ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ ἔ80 γνωρίζαμε τὴ σημασία τῆς περιοχῆς ὡς διάμεσου τῆς Κορινθίας καὶ τῆς Ἀργολίδος. Ἡ ἐπιφανειακὴ ἔρευνα ἀπέφερε καὶ τὶς ἀποδείξεις, ποὺ ξεπέρασαν τὶς ἀρχικὲς ὑπόνοιες, ἀνάγοντας τὶς Λίμνες σὲ κόμβο.

Στοὺς περισσότερους εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ κύρια ἀρτηρία ἀπὸ Κόρινθο πρὸς Ἄργος ἦταν αὐτὴ τοῦ Τρητοῦ, τὰ σημερινὰ Δερβενάκια, ἐνῶ ὡς ἰσάξιά της λειτουργοῦσε καὶ ἡ Κοντοπορεία, τὸ πέρασμα, δηλαδή, ἀπὸ τὸ Ἅγιονόρι στὴν Πρόσυμνα/Μπερμπάτι. Πλέον, διαθέτουμε μία ἀκόμη κύρια ὁδὸ, νοτιότερη τῶν δύο παραπάνω, ποὺ ἐξασφάλιζε τὴν ἐπικοινωνία ἀπὸ τὴ ΝΑ Κορινθία στὴν Ἀργεῖα, μὲ διαδρομὴ ἀπὸ τὸν Ἅγιο Ἰωάννη καὶ τὸ Ἄγγελόκαστρο στὴ Μιδέα/Γκέρμπεσι, διὰ μέσου τῶν Λιμνῶν. Ἐπιπλέον, οἱ Λίμνες ἐπικοινωνοῦσαν καὶ μὲ τὶς Μυκῆνες, ἢ τὸ Ἄργος διὰ τῆς Πρόσυμνας, ὁδὸς ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ χαρακτηριθεῖ ὡς ἐκτροπὴ τῆς παραπάνω κύριας. Οἱ εὐρεθεῖσες ἀρματοροχίες παρέχουν τὰ ἀδιαμφισβήτητα τεκμήρια. Παρέχω τὶς θέσεις ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς τὰ δυτικὰ (πίν. 13: χάρτης):

9. Βλ. Γ. Α. Πίκουλας, ΟΔΑ 20–21.

I. Ἀγγελόκαστρο ἢ Ἅγιος Ἰωάννης – Λίμνες – Μιδέα

1. Κολόνιτσα: Πουραγέλι. GPS: 37°.44.218–022°.56.056 – 37°.44.219–022°.56.077, ὑψόμετρο ±744μ. Προσανατολισμός ΑΒΑ–ΔΝΔ στις 248°.

Ἡ θέση Κολόνιτσα βρίσκεται στο μέσον περίπου τοῦ αὐλώνος, πού συνδέει τίς Λίμνες μέ τὸ Ἀγγελόκαστρο, 1.5χλμ. ἀνατολικότερα ἀπὸ τὸ Πηγάδι τοῦ Τζέροου· στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ αὐλώνας διευρύνεται καὶ τὰ μαλακὰ ἄνθηρα τῆς βόρειας πλευρᾶς του εἶναι ὄστρακοβριθῆ· σημειῶν λίγα μυκηναϊκά, μελαμβαφῆ ἀρχαῖα καὶ κλασικά, πρωτοβυζαντινά (wheel-ridged καὶ combed), πληθώρα τῆς μεσοβυζαντινῆς κεραμικῆς —κυρίως 12ος αἰ.— μέ κυρίαρχα τὰ ἐφυσλωμένα πινάκια (πράσινα, ὠχρά, καστανά, κίτρινα, καὶ ἐμπέστα), λιγότερα ὑστεροβυζαντινά¹⁰· ἐπιπλέον, ἀπολεπίσματα καστανοῦ πυριτόλιθου, θραύσματα μυολίθων καὶ ἀρμακάδες κτισμάτων, ὀρισμένοι ναῖδια κατὰ τὴν παράδοση. Ἡ παραπάνω οἰκιστικὴ ἐγκατάσταση ἦταν παρόδια σὲ διαχρονικὴ βάση, στὴν ἀρτηρία πού προανέφερα. Ἦταν ἀπὸ τίς θέσεις πού εἶχε περπατήσει ἐπανειλημμένως ἡ Τασοῦλα Οἰκονόμου¹¹. Σημειῶν ὅτι ἀνατολικότερα ἀπὸ τὴν Κολόνιτσα συμβάλλει στὸν αὐλώνα τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸν Ἅγιο Ἰωάννη· τὸ ἕψωμα Νταλαβίτσι ἐλέγχει τὴ συμβολὴ καὶ ὑπάρχουν ἐνδείξεις γιὰ τὴ χρήση του κατὰ τὴν ἀρχαιότητα¹².

Ἀμέσως δυτικότερα ἀπὸ τὴν Κολόνιτσα, στὴ θέση Πουραγέλι, πάντοτε στὴ βόρεια πλευρὰ/ὄχθη τοῦ αὐλώνος διεσώθησαν στὸν τοπικὸ ἀσβεστόλιθο οἱ ἀρματοροχίες τῆς ἀρχαίας ὁδοῦ σὲ συνολικὸ μῆκος ±25μ. Μία πιὸ ἐπισταμένη αὐτοψία εἶναι βέβαιο ὅτι θὰ ἀπέφερε καὶ ἄλλα ἴχνη. Διασώζονται ἐναλλάξ οἱ ἀρματοροχίες τῆς ὁδοῦ, μέ καλύτερη διατήρηση τῆς ἀριστερῆς/νότιας, πού κατέλιπε χαρακτηριστικὰ δείγματα· κυμαινόμενα πλάτη καὶ βάθη, μετατρόχιο 1.40μ. (εἰκ. 2α–β)

Στὴ θέση Μασοκλίμα, 1χλμ. δυτικότερα, σωζόταν, ἐπίσης, μικροῦ μήκους ἀρματοροχία, σύμφωνα μέ διασταυρωμένες πληροφορίες.

2. Ζαροστάνη – Παλτοχωράφι. GPS: 37°.42.786–022°.53.816 – 37°.42.731–022°.53.601, ὑψόμετρο ±572–541μ. Προσανατολισμός ΒΑ–ΝΔ ἀπὸ 220° ἕως 260° (λόγω μικροκαμπῶν)¹³. Σύμφωνα μέ τὴν καταγραφή τῆς προφορικῆς παραδόσεως στὴν περιοχὴ Ζαρο-

10. Αὐτοψία 24.8.04, 8.11.08. Ἀναφέρεται ἡ εὑρεση πολλῶν νομισμάτων· παράδοση στὴν 5η ΕΒΑ. Ἀντίστοιχη θέση μέ τὴ βυζαντινὴ Κολόνιτσα εἶναι τὸ Μιγίό – Κατελίμα: κοινὴ κεραμικὴ, μεγάλοι ἀξονες διασπορᾶς.

11. Δὲν κατάφερα νὰ ἐντοπίσω δημοσιευμένη ἀναφορὰ στὸ ἔργο της.

12. Αὐτοψία 13.5.2000.

13. Συντεταγμένες σὲ 10 χαρακτηριστικὰ σημεῖα: GPS: 37°.42.786–022°.53.816 – 37°.42.785–022°.53.811 – 37°.42.775–022°.53.799 – 37°.42.770–022°.53.787 – 37°.42.746–022°.53.721 –

στά νι (στό) και στά άνδρα στο Παλτοχωράφι (ή Πιλατὺ Χωράφι) σώζονται σὲ ὀρισμένα σημεῖα ἀρματροχιές. Ἡ θέση βρίσκεται στά ΑΝΑ τῶν Λιμνῶν, περίπου 1 χλμ. ἀνατολικότερα ἀπὸ τὸ Μεσόνη (βλ. ἐπόμενη ἀρ. 3). Ἡ ἀρχικὴ αὐτοψία ἀπέβη ἀκαρπῆ, ἀλλὰ μὲ τὴ βοήθεια ὀδηγοῦ οἱ πληροφορίες ἐπιβεβαιώθηκαν¹⁴. Πράγματι, στὴ θέση καὶ κατὰ τόπους σώζονται —παρὰ τὴ μηχανικὴ καλλιέργεια— ἐναλλάξ οἱ ἀρματροχιές τῆς ὁδοῦ, ἢ καὶ ἐνίοτε καὶ οἱ δύο, ἀπὸ χαρακτηριστικὰ κατάλοιπα ἕως σχεδὸν ἐξίτηλα ἴχνη λίγων ἑκατοστῶν (ἀνάλογα μὲ τὶς νησίδες τοῦ ἀσβεστόλιθου), σὲ μῆκος μεγαλύτερο τοῦ 1χλμ.: κυμαινόμενα πλάτη καὶ βάθη, μετατόχιον 1.40μ. (εἰκ. 3)

Εἶναι βέβαιο ὅτι, ἐὰν γίνῃ πολυήμερη, ἐπισταμένη ἔρευνα, θὰ ἐντοπισθοῦν καὶ ἄλλα κατάλοιπα ἕως τὸ Πουραγκέλι (προηγούμενη ἀρ. 1 θέση), καταγράφοντας τὴν ὅλη διαδρομὴ. Σημειῶν ὅτι ἡ ἀρχαία ὁδὸς ἄφηνε τὸν ἀδλῶνα¹⁵ —ἴσως ἐπειδὴ αὐτὸς «κλείνει» ἀρκετὰ στὴ δυτικὴ του ἔξοδο— καὶ συνέχιζε μὲ διαδρομὴ ἀμέσως νοτιότερὰ του, μετὰ τὸν Ἅγιο-Λιά.

Ἡ ἐντοπισθεῖσα ἀρματροχία στό Μεσόνη (ἢ ἐπόμενη ἀρ. 3) ἐπιβεβαιώνει ἀκριβῶς τούτῃ τὴ διαδρομὴ.

3. Μεσόνη (Παναγία). GPS: 37°.42.646–022°.53.069, ὑψόμετρο ±496μ. Προσανατολισμὸς ΑΒΑ–ΔΝΔ στὶς 240°.

Ἡ θέση βρίσκεται 200μ. ἀνατολικότερα ἀπὸ τὴν Παναγία, στά νότια περὶχωρα τῶν Λιμνῶν. Τύχη ἀγαθὴ θέλησε νὰ διατηρηθεῖ ἐδῶ ἡ δεξιὰ/βόρεια ἀρματροχία τῆς ὁδοῦ γιὰ 3.40μ., ἀκριβῶς παρόδια, σὲ νησίδα σκληροῦ ἀσβεστόλιθου τύπου Ὠλονοῦ. Ὑψὸς ἐκβραχισμού 0.19μ. καὶ πλάτος 0.09μ. (εἰκ. 4α–β)

4. Φερτοπό. GPS: 37°.42.100–022°.52.620, ὑψόμετρο ±479μ.

Ἡ θέση βρίσκεται νοτιότερα τῶν Λιμνῶν σὲ χαρακτηριστικὸ πέρασμα, πῶς σωστὰ διάσχιση τῆς μογάγκειας τοῦ Ρέματος Μπονταῖτη, ποῦ συμβάλλει στό Βαθίμι (βλ. παρακάτω Π1). Ἐδῶ σώζονταν μέχρι πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια σὲ μεγάλη ἀσβεστολιθικὴ πλάκα γιὰ ἀρκετὰ μέτρα ἢ ἀρματροχία (μία;), ποῦ λόγω, ἀκριβῶς, τοῦ ἐντυπωσιακοῦ δείγματος τὸ γνωρίζουν ὅλοι στὶς Λίμνες. Σήμερα, ἡ διάνοιξη χωματόδρομου ἐξάλειψε τὰ ἴχνη καὶ οἱ ἐξορυγμένοι μὲ δυναμίτες βράχοι ἀπόκεινται στά πέριξ.

37°.42.743–022°.53.700 – 37°.42.737–022°.53.663 – 37°.42.736–022°.53.627 – 37°.42.735–022°.53.620 – 37°.42.731–022°.53.601.

14. Μοναδικὸς γνώστης ὁ βοσκὸς τῆς περιοχῆς Σταῦρος Ἰωάν. Κακοῦρος (1954), ὁ ὁποῖος καὶ μᾶς τὶς ὑπέδειξε, ὥστε νὰ τοῦ εἶμαι ὑπόχρεως· τοῦ τὶς εἶχε πρωτοδείξει ὁ παπποῦς του!

15. Δὲν εἶχε, δηλαδὴ, κοινὴ διαδρομὴ μὲ τὸν σημερινὸ ἀσφαλτόδρομο.

5. Μπάλ(η) Μιχάλη (Ράχη). GPS: 37° 41.891-022° 52.363 – 37° 41.883-022° 52.335, υψόμετρο ±514μ. Προσανατολισμός ABA-ΔΝΔ στις 250°.
 Η θέση βρίσκεται στην πλαγιά ύψωματος σχεδόν 1χλμ. δυτικότερα από την προηγούμενη, τὸ Φεροπό. Ἐδῶ, μέσα στὸν ἐλαιώνα τοῦ μπάριμπα Τάση Ἀργύρη (1923–Νοέμ. 2008), 15μ. βορειότερα ἀπὸ τὸν χωματόδρομο γιὰ τὴ Μιδέα, εὐτυχῶς διεσώθησαν τὰ ἴχνη τῆς ὁδοῦ, χάρις στὶς κατὰ τόπους νησίδες τοῦ βράχου (εἶδος μαλακοῦ ἀσβεστόλιθου). Σῶζεται ἡ ἀριστερή/νότια ἀρματοροχιά κατὰ τόπους γιὰ σχεδὸν 20μ. συνολικά. Καλύτερο δείγμα γιὰ 13.80μ., μέγιστο βάθος 0.20μ., πλάτος 0.36μ. καὶ στεφάνη 0.04–0.042μ. (εἰκ. 5)

II. Λίμνες – Πρόσυμνα

1. Σπηλιὰ στὸ Βαθίκι.

Ἡ θέση εἶναι παρόδια στὸν δρόμο ἀπὸ τὶς Λίμνες γιὰ τὴν Πρόσυμνα, στὴ δεξιὰ/ΒΑ ὄχθη τοῦ Ρέματος Βαθίκι, στὰ κράσπεδα τοῦ Ἁγίου-Κωνσταντίνου. Τὴν πληροφορία γιὰ ὑπαρξὴ ἀρματοροχίᾶς ἐδῶ κατέγραψα παλαιότερα καὶ τὴν περιέλαβα στὴ μονογραφία μου (ΟΔΑ ἀρ. I 46). Ἡ αὐτοψία χωρὶς ὁδηγὸ δὲν εὐτύχησε¹⁶, ἀλλὰ οἱ ἐνδείξεις συνηγοροῦν γιὰ τὴ διέλευση ἀπὸ τὸ Βαθίκι, τὴ μοναδικὴ φυσικὴ δίοδο, μᾶς ὁδοῦ, ἀφοῦ δὲν μπορεῖ οἱ Λίμνες νὰ μὴν ἐπικοινωνοῦσαν ἀπευθείας μὲ τὴν Πρόσυμνα.

Κατακλείδα

Οἱ ἐπισημανθεῖσες ἀρματοροχίᾶς διεσφάλισαν στὸν χάρτη τὴ διαδρομὴ τῆς ἀμαξιτῆς ὁδοῦ, πῶ σωστά ἀρτηρίας, πού ἀπὸ τὴ ΝΑ Κορινθία ὁδηγοῦσε στὴν Ἀργεῖα, μὲ ἀφετηρία τὸν Ἅγιο Ἰωάννη καὶ τὸ Ἀγγελόκαστρο καὶ κατάληξη στὴ Μιδέα/Γκέρμπεσι, πάντοτε διὰ μέσου τῶν Λιμνῶν. Ἐπιπλέον, μῖα δευτέρη ἀμαξιτὴ ὁδός, ὡς ἐκτροπὴ τῆς παραπάνω κύριας, ἐξυπηρετοῦσε τὴν ἐπικοινωνία ἀνάμεσα στὶς Λίμνες καὶ τὶς Μυκῆνες, ἢ τὸ Ἄργος διὰ μέσου τῆς Πρόσυμνας. Ὅπως δὴποτε στὰ νεώτερα χρόνια πρέπει νὰ ἀποδώσουμε τὰ ἐντυπωσιακὰ δείγματα τοῦ δρόμου ἀπὸ τὸν Προδέκτη¹⁷, πού ἀπὸ τὶς Λίμνες ὁδηγεῖ στὴν Πρόσυμνα, παρακάμπτοντας τὸ Βαθίκι ἀπὸ τὰ δυτικὰ του. Περιπάτησα τὸ συγκεκριμένο δρόμο, μὲ τὰ στιβαρὰ ἀναλήμματα —ὄλα νεώτερες κατασκευές, τέλη 19ου–ἀρχὲς 20ου αἰ.—, χωρὶς καλντερίμι γιὰ νὰ ἐλέγξω, ἐὰν πρόκειται γιὰ ἀρχαία διάνοιξη. Τὰ δεδομένα, ὁμως, ἀπέκλεισαν ἓνα τέτοιο ἐνδεχόμενο.

16. Ὁ μοναδικὸς γνώστης Τάσης Ζωνίτσας (Γαρδικίης) εἶναι σήμερα κατάκοιτος. Παρὰ τὶς πιέσεις, ἰδίως τοῦ Παπα-Γιῶργη, δὲν βρέθηκε ἄλλος ἐθελοντής.

17. GPS: 37° 42.493-022° 51.208 – 37° 42.497-022° 51.128 – 37° 42.524-022° 51.023, υψόμετρο ±430–415μ.

Οἱ Λίμνες μὲ τίς παραπάνω ἀρματροχιές, πῆραν ἐπάξια θέση στὸν χάρτη τῆς Ἀργολίδας μὲ τὸ ἀρχαῖο ὁδικὸ δίκτυο, μάλιστα χαρακτηρίσθηκαν καὶ κόμβος, ὄντας σημεῖο ἐκτροπῆς-διασταυρώσεως δύο ὁδῶν.

SUMMARY

YANIS PIKOULAS

Ancient wheel-roads at Limnes in the Argolid

There were two main cart-roads leading from SE Korinthia to the Argeia, i.e. the region of ancient Argos, that of *Tretos* at Dervenakia Pass and the other one of *Kontoporeia*, from the Kleisoura of Agionori to modern Prosymna/Berbati; I have examined them thoroughly in my monography *Odiko diktyo kai amyna* (1995). Recently I investigated one more carriage road in the area of the village Limnes, south of the two roads mentioned above. The route of this road, which led from Agios Ioannis, or Aggelokastro, to Midea/Gerbesi via Limnes, can be traced easily due to the wheel-tracks that are preserved at many sites. There was also one more wheel-road, as a branch of the main one, leading from Limnes to modern Prosymna/Berbati.

ΕΛΕΝΗ ΣΑΡΡΗ

Τμήμα λουτρικής εγκατάστασης στο οικόπεδο Α. Πακουμάκη στο Άργος

Το οικόπεδο Αντώνη Πακουμάκη βρίσκεται στον Προσφυγικό Συνοικισμό του Άργους (εικ. 1)¹, έχει εμβαδόν 265 τ.μ. και πρόσωπο στην οδό Κιλικίας, η οποία είναι γνωστή και ως οδός Σταδίου, καθώς οδηγεί από την οδό Τριπόλεως στο χώρο των αθλητικών εγκαταστάσεων της σύγχρονης πόλης. Στην έναντι πλευρά της οδού Σταδίου εκτείνεται το νεκροταφείο της σύγχρονης πόλης με τον κοιμητηριακό ναό της Παναγίας. Ερευνήθηκε το μεγαλύτερο τμήμα του οικοπέδου διαστάσεων 21 X 7μ., κατά τους θερινούς μήνες των ετών 2004 και 2005². Δεν ερευνήθηκε το βόρειο τμήμα του, όπου εκτεινόταν ο ακάλυπτος χώρος της αιτούμενης προς ανέγερση οικοδομής.

Στο νότιο τμήμα του οικοπέδου που εφάπτεται με την οδό Σταδίου ερευνήθηκε το

---

1. Ο χάρτης αυτός αποτελεί αναπαραγωγή από το άρθρο της Α. Παναγιωτοπούλου, *Ρωμαϊκά και υστερορωμαϊκά λουτρά στο Άργος*, *Pariente – Touchais*, 381 εικ. 1.

2. Η ανασκαφή διενεργήθηκε μέσα στο πλαίσιο του προγράμματος των σωστικών ανασκαφών της Δ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, μετά από αίτημα του ιδιώτη για ανέγερση οικοδομής. Ευχαριστώ θερμά: α) την τότε Διευθύντρια της Δ' ΕΠΚΑ Ζωή Ασλαματζίδου, η οποία μου εμπιστεύθηκε την επίβλεψη της ανασκαφής, β) τη νυν Διευθύντρια της ίδιας Εφορείας Άννα Μπανάκα για το ενδιαφέρον της για τη συντήρηση των ευρημάτων, γ) την αρχαιολόγο Παναγιώτα Κολιάτση, η οποία ως συμβασιούχος τήρησε το ημερολόγιο και των δύο ανασκαφικών περιόδων, δ) τις σχεδιάστριες Αικ. Κοτσοβού, Μ. Οικονόμου και Γ. Καλακανάκου για την εκπόνηση των σχεδίων της ανασκαφής, ε) τους συντηρητές Β. Γαλάνη, Κ. Πιτερό, Π. Νάντη και Μ. Σοφού, οι οποίοι επωμίστηκαν το έργο της συντήρησης των ευρημάτων της και στ) όλο το εργατικό δυναμικό που απασχολήθηκε σε αυτήν. Επίσης θα ήθελα να ευχαριστήσω τους συναδέλφους Γ. Βαραλή, Ο. Ψυχογιού, Αν. Βασιλείου, Α. Νικολακοπούλου, Α. Χατζηδημητρίου και Δ. Αθανασούλη για την ποικιλότροπη βιβλιογραφική βοήθεια που μου παρείχαν κατά τη μελέτη των ευρημάτων της ανασκαφής.

δουτικό τμήμα λουτρικής εγκατάστασης³ των ύστερων ρωμαϊκών – παλαιοχριστιανικών χρόνων⁴ (εικ. 2). Η εγκατάσταση αυτή εκτεινόταν στα νότια χαλικοστρωμένου δρόμου⁵ με πλάτος 2.50μ, κατεύθυνση Α–Δ και κατά μήκος πλινθόκτιστο αγωγό, ο οποίος καλύπτεται με αδρές λιθόπλακες. Ο αύλακας του έχει πλάτος 0.35μ. και ύψος 0.37μ.

Εντός των ορίων της ανασκαφής αποκαλύφθηκε το μεγαλύτερο τμήμα του υπόγειου χώρου θερμότητας⁶ της αίθουσας του θερμού λουτρού (*caldarium* ή θερμός ή εσώτερος – ενδότερος οίκος)⁷, διαστάσεων 4.50 (Β–Ν) X 4.30μ. (Α–Δ). Πρόκειται για τη μία από τις τέσσερις κύριες αίθουσες του λουτρού⁸, η οποία α) εκτει-

3. Σχετικά με τα λουτρά του Άργους των ρωμαϊκών και υστερορωμαϊκών χρόνων βλ. Α. Παναγιωτοπούλου, όπ. π., 373–384· Οικονόμου-Laniado, 71· Η. G. Saradi, *The Byzantine City in the Sixth Century, Literary images and historical reality*, Society of Messenian Archaeological Studies, Athens 2006, 325, 341.

4. Η ιδιαίτερη ενασχόληση της Τασούλας με τη μεταβατική αυτή περίοδο, όπως καταγράφεται στη διδακτορική διατριβή της *Argos Paléochrétienne : Contribution à l'étude du Péloponnèse Byzantin* καθώς και η μνημειακή διατήρηση των λειψάνων που αποκαλύφθηκαν στο οικοπέδο Πακουμάκη συνηγόρησαν υπέρ της επιλογής παρουσίασης και ανάπτυξης του συγκεκριμένου θέματος στην ημερίδα που οργανώθηκε στη μνήμη της.

5 Σχετικά με τους δρόμους αυτούς του Άργους βλ. Α. Μπανάκα-Δημακά – Α. Παναγιωτοπούλου – Α. Οικονόμου-Laniado, *Το Άργος κατά τη ρωμαϊκή και την παλαιοχριστιανική περίοδο: Σύνοψη των αρχαιολογικών δεδομένων*, Pariente – Touchais, 329–330.

6. Σχετικά με τη διάκριση ανάμεσα στο υπόκαυστο των λατινικών πηγών (όλο το σύστημα θέρμανσης των λουτρών, το οποίο σύμφωνα με τις πηγές αποδίδεται στον Γάιο Ξέργιο Οράτα γύρω στο 80 π.Χ.) και τον υπόγειο χώρο, στον οποίο διοχετεύεται η θερμότητα από τις εστίες, βλ. Δ. Χ. Αθανασούλης, *Λουτρική εγκατάσταση στην Κοκκινόραχη Σπάρτης, Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Άργος-Ναύπλιον, 6–10.9.1995*, Πελοποννησιακά, Παράρτημα 22, τόμ. Β', Αθήνα 1996–97, 225, σημ. 59· J. Delaine, *Recent Research on Roman Baths*, JRA 1(1988)14–17· F. Yegül, *Baths and Bathing in Classical Antiquity*, Cambridge MA 1992, 377κ.

7. Πληροφορίες για την κατασκευή και τη λειτουργία των λουτρών αντλούμε από το έργο του Βιτρούβιου, *De Architectura*, V 10 καθώς και από τα πολυάριθμα λουτρά που έχουν έλθει στο φως σε όλα τα μέρη της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Βλ. επίσης J. Delorme, *Étude architecturale sur Vitruve*, V II 2, BCH 73(1949)399–420.

8. Οι άλλες τρεις αίθουσες, οι οποίες ήταν απαραίτητες για την πλήρη λειτουργία του, ήταν το αποδυτήριο (*vestibulum*), η αίθουσα του ψυχρού λουτρού (*frigidarium* ή ξέω οίκος) καθώς και η αίθουσα του χλιαρού λουτρού (*tepidarium* ή μέσος οίκος). Σχετικά με βιβλιογραφία για τις λουτρικές εγκαταστάσεις που διαχωρίζονται σε βαλανεία (*balnea*) και θέρμες (*thermae*) με βάση το μέγεθός τους, τη διάταξη ή μη των χώρων τους κατά μήκος ενός κεντρικού άξονα και την ύπαρξη ή μη περιβόλου και παλαιόστρας, βλ. Α. Παναγιωτοπούλου, όπ. π., 374, σημ. 5, 9· R. Ginouvès, *Sur un aspect de l'évolution des bains en Grèce vers le IVème siècle de notre ère*, BCH 79(1955)135–152· R. Rebuffat, *Vocabulaire thermal, Actes de la table ronde organisée par l'École Française de Rome sur les thermes romains, Rome, 11–12 novembre 1988*, Paris 1990, 1–32· F. Yegül, όπ. π.: Γούναρης 1999, 202–207· Δ. Χ. Αθανασούλης, όπ. π., 211, σημ. 6· Α. Χατζηδημητρίου, *Αλιβέρι. Συμβολή στην αρχαιολογική έρευνα της περιοχής*, Αθήνα 2000, 9–15.

νόταν στο δυτικό τμήμα του συγκροτήματος, κατά τη συνήθη διάταξη των χώρων του θερμού και του χλιαρού λουτρού στα νοτιοδυτικά⁹, ώστε να φωτίζονται και να θερμαίνονται καλύτερα τις χειμωνιάτικες ημέρες και τις απογευματινές ώρες, κατά τις οποίες οι πολίτες επισκέπτονταν τα λουτρά, μετά την εργασία τους και β) θα πρέπει να ήταν τετράγωνη με πλευρά 4.50μ., της οποίας το ανατολικό ακραίο τμήμα εκτείνεται στο τμήμα του οικοπέδου πλάτους 1μ., που παρέμεινε άσκαφο για λόγους ασφαλείας της όμορης στα ανατολικά προσφυγικής κατοικίας. Στο συμπέρασμα αυτό οδηγούμαστε από το γεγονός ότι κατά μήκος του ανατολικού ορίου της ανασκαφής αποκαλύφθηκαν οι συνήθεις σε επαφή με τα πλευρικά τοιχώματα των υποκαύστων ορθογώνιοι πεσίσκοι στήριξης του δαπέδου της ισόγειας αίθουσας του *caldarium*. Οι πεσίσκοι αυτοί ανέρχονται στους έξι και διατάσσονται σε μία σειρά κατά τον άξονα Β–Ν. Η μεταξύ τους απόσταση είναι 0.42μ., εκτός από τους δύο κεντρικούς, οι οποίοι εφάπτονται. Η ορατή πλευρά των πλίνθων τους έχει μήκος 0.15μ.

Στο κεντρικό τμήμα του υπογείου του *caldarium* διατηρούνται *in situ* τριάντα (30) κιονίσκοι¹⁰ διατεταγμένοι σε επτά (7) σειρές κατά τον άξονα Α–Δ. Οι κιονίσκοι αυτοί αποτελούνται από πήλινους σφονδύλους διαμέτρου 0.20μ.¹¹ και μέγιστου ύψους 0.03μ., οι οποίοι φέρουν αυλακώσεις για την καλύτερη πρόσφυση του συνδετικού κονιάματος. Το μέγιστο ύψος τους ανέρχεται στα 0.59μ. Η ακέραια διατηρούμενη στυλίδα στο ΒΔ τμήμα του υπογείου δεικνύει ότι το ύψος του προσέγγιζε τα 98εκ.¹² Κάθε στυλίδα εδράζεται σε τετράγωνη πλίνθο διαστάσεων 0.24 X 0.30 X 0.04μ., η οποία με τη σειρά της εδράζεται στο γνωστό ως *area*¹³ δάπε-

9. Vitr. V 10, 1, VI 4, 1.

10. Πρόκειται για τις στυλίδες ή *pilae* που στήριζαν το δάπεδο της ισόγειας αίθουσας, στην οποία κυκλοφορούσαν οι λουόμενοι, βλ. Δ. Αθανασούλης, *οπ. π.*, 225–226, σημ. 61 και I. Nielsen, *Termae et Balnea: the Architecture and Cultural History of Roman Public Baths*, I–II, Aarhus 1990, εικ. 13, 21.

11. Πρόκειται για συνήθεις διαστάσεις σφονδύλων στυλίδων υποκαύστων, γνωστές από τις Θέρμες καθώς και από μικρότερες λουτρικές εγκαταστάσεις του Αργους, βλ. Δ. Αθανασούλης, *οπ. π.*, 225–226, σημ. 62· Aupert 1990, 630, 636· I. Παπαχριστοδούλου, *ΑΔ* 22(1967) Β, 175.

12. Σχετικά με ομοίως υψηλούς θαλάμους θερμότητας βλ. S. Charitonidis – R. Ginouvès, *Bain romain de Zevgoliatio près de Corinthe*, BCH 79(1955)108–109, σημ. 1· Corinth I: IV, 147· Γούναρης 1999, 205· Γ. Γούναρης, *Τò βαλανείο και τὰ βόρεια προσκτίσματα του Όκταγώνου τῶν Φιλίππων*, Ἀθήναι 1990, 16, σημ. 55· K. Höghammar, *The Dating of the Roman Bath at Asine in Argolis*, *OpAth* XV: 7(1984)79. Υψηλότερος ο υπόγειος θάλαμος του *caldarium* ή *terpidarium* που αποκαλύφθηκε στο οικόπεδο Αυγουστή στο Αργος, βλ. I. Παπαχριστοδούλου, *οπ. π.*, 75· Α. Παναγιωτοπούλου, *οπ. π.*, 375.

13. J.-M. Degbomont, *Hypocaustes. Le chauffage par hypocauste dans l'habitat privé. De la place St. Lambert à l'Aula Palatina de Trèves*, *Études et recherches archéologiques de l'Université de Liège*, no 17, Liège 1984, 107.

δο της αίθουσας. Το δάπεδο αυτό αποτελείται από πήλινες πλάκες μήκους 0.29μ. και πλάτους κυμαινόμενου από 0.24μ. έως 0.29μ.¹⁴, στις οποίες διατηρούνταν ίχνη φωτιάς. Οι αρμοί των πλακών δεν διατάσσονται στην ίδια ευθεία. Η μεταξύ των βάσεων τους απόσταση ανέρχεται στα 0.33μ. κατά μέσον όρο, εκτός από τη δυτική σειρά, η οποία απέχει μόλις 0.22μ. από την πλησιέστερη ανατολική. Τα αποτυπώματα των βάσεων των στυλίδων στις πλάκες υποδεικνύουν ότι α) υπήρχε και έβδομη σειρά κατά τον άξονα Β–Ν και β) οι στυλίδες με τους σφονδύλους στην κεντρική αίθουσα του *caldarium* ανέρχονταν στους σαράντα δύο (42) τουλάχιστον.

Η υπόγεια αυτή αίθουσα θερμαινόταν άμεσα από το *prae-furnium*¹⁵ που ανοίγεται στο μέσον του βόρειου τοίχου της ορθογώνιας αίθουσας - λουτήρα¹⁶, η οποία διαμορφώνεται στα βόρεια της κεντρικής αίθουσας και έχει εσωτερικές διαστάσεις 3.95 X 2.20μ. Συγκεκριμένα στην εξωτερική πλευρά της σχηματίζεται διάυλος¹⁷ με τοξωτή επίστεψη και πλάτος 0.40μ. ανάμεσα σε δύο τοιχία μήκους 1.75μ., ενώ ένα τρίτο τοιχίο τέμνει κάθετα το δυτικό (εικ. 3). Ο διάυλος αυτός θα χρησίμευε για τη στήριξη του λέβητα του νερού πάνω από τους πυριμάχιους λίθους που διατηρούνται *in situ*¹⁸. Τοξωτή είναι η επίστεψη του *prae-furnium* πάνω από το δάπεδο της αίθουσας όπου κυκλοφορούσαν οι λουόμενοι, ώστε να επιτυγχάνεται η καλύτερη κυκλοφορία του θερμού αέρα προς αυτήν. Στο χώρο βόρεια του *prae-furnium* αφαιρέθηκαν επάλληλα στρώματα καύσης.

Το τμήμα του διάυλου κυκλοφορίας του θερμού αέρα προς την κεντρική αίθουσα του *caldarium* διαχωρίζει το υπόκαυστο του βόρειου χώρου σε δύο τμήματα. Το ανατολικό τμήμα έχει τετράγωνο σχήμα και εσωτερικές διαστάσεις 2 X 1.70μ., ενώ το δυτικό τριγωνικό με βάση 1.50μ. και ύψος 0.95μ. Και στους δύο υπόγειους χώρους διατηρούνται οι στυλίδες στήριξης του δαπέδου της ισόγειας αίθουσας. Οι στυλίδες αποτελούνται από κυκλικές, τετράγωνες και ορθογώνιες

14. Aupert 1990, 630–631: πλίνθοι *pedales*.

15. Πρόκειται για τη γνωστή από τον Βιτρούβιο υπόκαυση (V 10, 1). Παραδίδεται και ως *forax* (Scribonius Largus, *Comp.* 60). Πρβλ. Corinth XVII, πίν. 55.

16. Ικανός αριθμός θερμών οίκων των λουτρών του Άργους διέθεταν ορθογώνιους λουτήρες. βλ. P. Aupert, BCH 98(1974), II, εικ. 6· Aupert 1980, 396, εικ. 1.

17. Α. Χατζηδημητρίου, *οπ. π.*, 24, σημ. 81, I. Nielsen, *οπ. π.*, εικ. 13, 14, 15, 21, 24 και Σ. Καραπάνου, *Το Λουτρό της αρχαίας Τρίκκης, Υγεία και Καθαριότητα στην αρχαία Ελλάδα*, Λάρισα 1999, 27. Πρβλ. H. Arbman, *The Roman Bath*, στο O. Frödin – A. W. Persson (eds.), *ASINE, Results of the Swedish Excavations 1922–1930*, Stockholm 1938, 109, εικ. 78 (IV) και K. Höghammar, *οπ. π.*, 80, εικ. 1 (IV).

18. Σχετικά με το σύστημα της θέρμανσης των αιθουσών του θερμού και του χλιαρού νερού, βλ. Δ. Αθανασούλης, *οπ. π.*, 231, σημ. 96, 97.

πλίνθους και εδράζονται απευθείας πάνω στο δάπεδο από πήλινες πλάκες. Οι πλάκες αυτές έφεραν διαγώνιες αυλακώσεις και ήταν είτε ακέραιες με διαστάσεις 0.60X0.51μ.¹⁹ είτε τμηματικές.

Στον ανατολικό τοίχο²⁰ του τετράγωνου χώρου διαμορφώνονται δύο αεραγωγοί με διατομή σε σχήμα Π²¹ (εικ. 4), οι οποίοι χρησίμευαν για την κυκλοφορία του θερμού αέρα στους πλευρικούς τοίχους του ισογείου. Επίσης διατηρείται το νότιο και δυτικό τμήμα του δαπέδου του (εικ. 5), το οποίο έχει πάχος 0.30μ.²² και στο οποίο χρησιμοποιούνται μεγάλες πήλινες πλάκες με πλευρά 0.50 και 0.56μ.²³ (*bipedales*), διατεταγμένες σε τρεις σειρές. Οι δύο κατώτερες σειρές εδράζονται στις στυλίδες του υπόκαυστου²⁴, ενώ η τρίτη αποτελεί την επένδυση του δαπέδου του θαλάμου. Ανάμεσά τους παρεμβάλλεται παχύ στρώμα ισχυρού ασβεστοκονιάματος. Η κατασκευή αυτή, η οποία εξασφάλιζε τόσο τη στεγανότητα του υπόγειου θαλάμου όσο και την προστασία των λουομένων από την τρομακτική ζέση του, αναφέρεται στις πηγές ως *suspensura*²⁵ και τα λουτρά που την έφεραν ως *balneae pensiles*, δηλ. κρεμαστά. Ο θερμός αέρας κυκλοφορούσε προς τον υπόγειο θάλαμο θερμότητας της κεντρικής αίθουσας του *caldarium* διαμέσου διόδου που διαμορφώνεται ανάμεσα στους δύο πλινθόκτιστους πεσσούς που στήριζαν την *suspensura* κατά μήκος του νοτίου ορίου του λουτήρα. Αντίστοιχα δύο πεσσοί εξυπηρετούσαν την ίδια κατασκευή που δεν διατηρείται πλέον στον τριγωνικό χώρο.

Δεύτερος λουτήρας διαμορφώνεται στη δυτική πλευρά της κεντρικής αίθουσας του *caldarium* (εικ. 6). Είναι ημικυκλικός²⁶ και έχει ακτίνα 2.15μ. και χορδή 2.90μ. Στο κέντρο του αφιδωτού τοίχου του, ο οποίος διατηρείται σε ύψος 0.71–1.35μ., διακρίνεται το στόμιο πυροδότησης (*prae-furnium*) ύψους 1μ. και πλά-

19. Η επένδυση των *area* με *tegulae/bipedales* είναι αρκετά συνηθισμένη, βλ. Δ. Αθανασούλης, όπ. π., 225, σημ. 60.

20. Ο τοίχος αυτός καθώς και όλο το βόρειο τμήμα του *caldarium* υπέστησαν καταστροφές κατά την ανέγερση προσφυγικής οικίας στο νότιο τμήμα του οικοπέδου. Τα θεμέλια των τοίχων της είναι ακόμη εμφανή στο ανατολικό όριο της ανασκαφής.

21. Α. Παναγιωτοπούλου, όπ. π., 375, σημ. 12.

22. Ανάλογο πάχος έχει το δάπεδο του δυτικού οίκου του λουτρού της Νότιας Στοάς της Αγοράς της Κορίνθου, *Corinth XVII*, 148.

23. Πρβλ. το δάπεδο των Θερμών Α του Άργους, στο οποίο καθεμία στυλίδα χρησιμοποιείται για τη στήριξη των γωνιών τεσσάρων πλίνθων *bipedales* (Aupert 1990, 632–633) και το δάπεδο του *terpidarium* του πολυτελούς λουτρού κοντά στις Θέρμες Α, το οποίο φέρει επένδυση με μαρμάρινες πλάκες (Aupert 1980, 397).

24. J.-M. Degbomont, όπ. π., 117.

25. *Vitr. V 10*, 2. J.-M. Degbomont, όπ. π., 114. I. Nielsen, όπ. π., 161.

26. Βλ. Α. Χατζηδημητρίου, όπ. π., 21, 59, σημ. 80.

τους 0.35μ., το οποίο έχει επιχωματωθεί και φραγεί στο άνω τμήμα του με ασβεστολιθική λιθοπλίνθο. Ο θερμός αέρας διοχετευόταν στον υπόγειο χώρο της κεντρικής αίθουσας του *caldarium* μέσω κτιστού δίαυλου και στους δύο πλευρικούς μέσω τριγωνικών ανοιγμάτων²⁷ στα τοιχώματα του δίαυλου. Ο θερμός αέρας κυκλοφορούσε ανάμεσα στον υπόγειο χώρο της κεντρικής αίθουσας και στο νότιο πλευρικό χώρο του λουτήρα μέσω ανοίγματος πλάτους 0.25μ., το οποίο διαμορφωνόταν στη μεσοτοιχία των δύο χώρων.

Κτιστός από επάλληλες σειρές οπτοπλίνθων δίαυλος με κατεύθυνση ΒΑ-ΝΔ, μήκος 3μ. και εσωτερικό πλάτος 0.30μ. πιθανότατα εξυπηρετούσε την κυκλοφορία του θερμού αέρα προς το βόρειο υπόγειο χώρο (εικ. 2). Το ΒΑ άκρο του φράσσεται από το πλευρικό τοίχωμα του *praefurnium*. Κατά τον καθαρισμό του ανευρέθη θι σόλιδος του Ιουστινιανού²⁸ των ετών 545-565²⁹.

Το δάπεδο του υπογείου θαλάμου του ημικυκλικού λουτήρα καλύπτεται με πήλινες πλάκες και είναι όμοιας κατασκευής με το δάπεδο του κεντρικού χώρου. Σε αυτό εδράζονται είτε απευθείας, είτε πάνω σε τετράγωνη πλίνθο, στυλίδες με κυκλικές πλίνθους.

Πολύ κοντά στο στόμιο πυροδότησης και σε επαφή με την εξωτερική παρεία του αφιδωτού τοίχου αποκαλύφθηκε εν μέρει τοίχος όμοιας τοιχοποιίας με τον αφιδωτό, ο οποίος πιθανώς οριοθετούσε την εστία της φωτιάς και αποτελούσε το ένα από τα δύο παράλληλα τοιχώματα στα οποία θα εδραζόταν χάλκινος λέβητας νερού πάνω από την πυρά.

Ένας ακόμη υπόγειος θάλαμος θερμότητας εντοπίστηκε σε επαφή με το νότιο τοίχο του υπογείου της κεντρικής αίθουσας (εικ. 2). Εντός των ορίων της ανασκαφής αποκαλύφθηκε μόνο το βόρειο τμήμα του, εσωτερικών διαστάσεων 4.70X1.10μ. Συγκεκριμένα ήλθε στο φως τμήμα του δυτικού τοίχου διαστάσεων 2.55X0.50X1.20μ. καθώς και η όψη ενός πολύ μικρού τμήματος του ανατολικού τοίχου, ο οποίος στο σημείο αυτό θα πρέπει να έχει βαθμιδατή διαμόρφωση. Το πραγματικό μήκος της αίθουσας θα πρέπει να είναι ελαφρώς μεγαλύτερο από το ανιχνευθέν εντός των ορίων της ανασκαφής των 4.70μ. Το βόρειο τμήμα του δυτικού τοίχου έχει ημικυ-

27. Πρβλ. παρόμοια ανοίγματα στους τοίχους των υπογείων θαλάμων θερμότητας του λουτρού της Ασίνης, Η. Arbman, όπ. π., εικ. 78 (V) και Κ. Höghammar, όπ. π., 80, εικ. 1 (V).

28. W. Wroth, *Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum*, I, London 1908, 27, αρ. 8, 17, πίν. IV.11.12· Α. Bellinger, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, I, Washington D.C. 1966, 70, αρ. 9b, 71, αρ. 9d.2.1, 72, αρ. 10, 11, πίν. XIII· C. Morrisson, *Catalogue des monnaies byzantines de la Bibliothèque nationale*, I, Paris 1970, πίν. IX, αρ. 21.

29. Όλες οι χρονολογίες αντιστοιχούν στη μ.Χ. εποχή.

κλικό περίγραμμα. Στο κοινό με τον υπόγειο χώρο της κεντρικής αίθουσας πλευρικό τοίχωμα διαμορφώνονται τρία ανοίγματα πλάτους 0.40μ. (τα δύο ακραία) και 0.46μ. (το μεσαίο), τα οποία θα εξυπηρετούσαν την κυκλοφορία του θερμού αέρα ανάμεσα στις υπόγειες αίθουσες. Στο εσωτερικό του χώρου αυτού διατάσσονται δεκαεννέα (19) στυλίδες σε τρεις σειρές κατά τον άξονα Α–Δ, από τις οποίες η βόρεια εφάπτεται με τον αντίστοιχο τοίχο. Οι στυλίδες αποτελούνται από πήλινους σφονδύλους ίδιας διαμέτρου με αυτούς των στυλίδων του υπογείου της κεντρικής αίθουσας και εδράζονται στο δάπεδο του υπογείου χώρου (*area*) μέσω τετράγωνων πλίνθων. Η καλύτερα διατηρούμενη στυλίδα αποτελείται από δεκαέξι (16) σφονδύλους και έχει ύψος 0.76/0.82μ. μαζί με την πλίνθο της βάσης. Παραστάδες με ορθογώνιες πλίνθους εφάπτονται ως αντηρίδες στη ΒΔ και τη ΒΑ γωνία του χώρου. Αξιοσημείωτη είναι η βαθμιδωτή διάταξη των τριών παραστάδων της ΒΔ γωνίας του. Η *area* είναι επενδεδυμένη με πήλινες πλάκες παρόμοιες με αυτές του δαπέδου του υπογείου της κεντρικής αίθουσας και του δυτικού λουτήρα. Οι πλάκες αυτές είναι τετράγωνα με πλευρά 0.28/0.29μ.³⁰ και φέρουν διαγώνιες αυλακώσεις χαραγμένες με μυστρί³¹.

Η περιουλογοή πολύ μικρών τμημάτων ψηφιδωτού καθώς και τμήματος ψηφιδωτού δαπέδου με διακόσμηση αντίπτων πελτών κατά την αφαίρεση στρώματος με μεγάλη πυκνότητα ψιλού χαλικιού, το οποίο εντοπίστηκε σε μήκος 2μ. πάνω από τις στυλίδες, υποδεικνύει την πιθανή ύπαρξη ψηφιδωτού δαπέδου στην αίθουσα αυτή, η οποία θα μπορούσε να ταυτιστεί ή με το νότιο λουτήρα του *caldarium* ή με το *tepidarium*³².

Οι τοίχοι του συγκεκριμένου λουτρικού συγκροτήματος διατηρούνται σε ικανό ύψος. Υψηλότερα από όλους σώζεται ο βόρειος τοίχος του ορθογώνιου λουτήρα. Το ύψος του προσεγγίζει το 1.66μ. και η ανωδομή του διατηρείται σε ύψος 0.38μ. Στο δυτικό τοίχο του έχει εντοιχιστεί λίθινο κατώφλι, πιθανότατα σε δεύτερη χρήση. Επίσης διατηρείται η ανωδομή του ημικυκλικού λουτήρα σε ύψος 0.20–0.30μ. Κατά την έρευνα του λουτρού δεν εντοπίστηκαν στοιχεία της θολωτής στέγασης³³ των χώρων του.

Οι τοίχοι του είναι κτισμένοι κατά το *opus testaceum*³⁴ με οπτόπλινθους μέσου

30. Βλ. σημ. 14.

31. Aupert 1990, 630.

32. Καθώς η αίθουσα αυτή δεν έχει αποκαλυφθεί πλήρως, δεν είμαστε βέβαιοι για την ακριβή ταύτισή της, στην οποία θα βοηθούσε αποτελεσματικά ο εντοπισμός ή μη *praefurnium* σε αυτήν.

33. I. Nielsen, *όπ. π.*, 99–100.

34. Χ. Θ. Μπούρας, *Μαθήματα Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής*, Α', Αθήνα³, 378 και Aupert 1990, 623.

πάχους 0.03μ., οι οποίοι αποτελούν τους καλύτερους θερμοσυσσωρευτές. Το πλάτος τους ανέρχεται στα 0.50μ., εκτός από τον δυτικό τοίχο του ορθογώνιου λουτήρα και το νότιο της κεντρικής αίθουσας, οι οποίοι έχουν πλάτος 0.60μ. Η θεμελίωσή τους ύψους 0.30μ. αποτελείται από αργούς λίθους και συνδετικό κονίαμα. Στις εσωτερικές παρειές των υπογείων των δύο λουτήρων διατηρείται υδραυλικό κονίαμα.

Από το στρώμα καταστροφής των χώρων του λουτρού περισυνελέγη οικοδομικό υλικό: λίθοι και οπτόπλινθοι που είχαν χρησιμοποιηθεί για την κατασκευή των στυλίδων και των τοίχων, καθώς και για την επένδυση της *area*. Στις πλίνθους διατηρούνται είτε κυματοειδείς αυλακώσεις, είτε διπλές διαγώνιες³⁵, οι οποίες έχουν γίνει με τα δάχτυλα του τεχνίτη για την καλύτερη πρόσφυση του κονιάματος.

Την ύπαρξη διπλών τοιχωμάτων με *tegulae mammatae*³⁶ διαμέσου των οποίων κυκλοφορούσαν η αιθάλη και ο θερμός αέρας πριν απελευθερωθούν στην ατμόσφαιρα, υποδεικνύει η ανεύρεση αρκετών τμημάτων τους τόσο στο στρώμα καταστροφής των χώρων του λουτρού, όσο και έξω από αυτούς. Σε στρώμα καταστροφής που ερευνηθήκε στα νότια του δυτικού λουτήρα ανευρέθησαν τμήματα στελεχών πήλινου αγωγού κυκλικής διατομής, απαραίτητου για την τροφοδοσία³⁷ του λουτρού με νερό. Παρόμοια ευρήματα (*tegulae mammatae* και αγωγός) ήλθαν στο φως κατά την ανασκαφή του όμορου στα δυτικά οικοπέδου Καρανικόλα³⁸, στο οποίο θα πρέπει να εκτεινόταν ο εξωτερικός διάδρομος, απαραίτητος για την τροφοδότηση του δυτικού *praefurnium* του *caldarium* με καύσιμη ύλη, καθώς και για την απορροή των υδάτων. Με την τροφοδοσία του λουτρικού συγκροτήματος του οικοπέδου Πακουμάκη με νερό θα πρέπει να σχετίζονται η ερευνηθείσα στο οικόπεδο Καρανικόλα δεξαμενή από ισχυρή οπτοπλινθοδομή, καθώς και το φρέαρ με στόμιο από πλίνθους και πήλινους δακτυλίους χαμηλότερα, το οποίο είχε κατασκευαστεί σὲ επαφή με το νότιο ανάλημμα του αρχαίου δρόμου και το οποίο δεχόταν νερό μέσω υδαταγωγού.

35. Aupert 1990, 630.

36. Σχετικά με τις πήλινες αυτές πλάκες με τις κωνόσχημες αποφύσεις στη μια πλευρά τους και τον τρόπο στηρίξής τους με τη βοήθεια σιδερένιων καρφιών, βλ. Α. Παναγιωτοπούλου, *όπ. π.*, 375 σμ. 11· Δ. Αθανασούλης, *όπ. π.*, 226, 232–233, 237.

37. Η τροφοδοσία του λουτρού με νερό και καύσιμη ύλη ήταν απαραίτητη για τη λειτουργία του λουτρού και την καθιστούσε ιδιαίτερα δαπανηρή. Σχετικά με τα λειτουργικά έξοδα των λουτρών (*tutela*), στα οποία περιλαμβανόταν και η αμοιβή του προσωπικού, βλ. I. Nielsen, *όπ. π.*, 123. Η άδεια λειτουργίας του λουτρού συνοδευόταν από την άδεια χρήσης και μεταφοράς του νερού από το δημόσιο υδραγωγείο ή από δεξαμενή και σε αυτήν αντιστοιχούσε φόρος (*vectigal*).

38. Α. Παναγιωτοπούλου, *όπ. π.*, 377, εικ. 1 [519].

Τμήμα υαλοστασίου³⁹, που βρέθηκε κατά τον καθαρισμό του ανατολικού τμήματος του ορθογώνιου λουτρήρα, θα πρέπει να έφρασσε άνοιγμα της ανωδομής του. Παρόμοια ανοίγματα⁴⁰ χρησίμευαν στο φωτισμό των λουτρών και όχι στην άνοδο της εσωτερικής θερμοκρασίας.

Οι πρόσφατες εργασίες διάνοιξης υδρευτικού αγωγού⁴¹ κατά μήκος του βορείου τμήματος της όμορης στα νότια οδού Σταδίου έφεραν στο φως τμήματα των ΝΑ χώρων του λουτρού του οικοπέδου Πακουμάκη και διαπιστώθηκε ότι ο νότιος χώρος του δεν εκτεινόταν κάτω από το οδόστρωμα. Συνεπώς το νότιο τμήμα του χώρου αυτού θα πρέπει να αναζητηθεί στο άσκαφο για λόγους ασφαλείας του ρείθρου νότιο τμήμα του οικοπέδου πλάτους 1.50μ. καθώς και στο ρείθρο. Το δε πλάτος του δεν θα πρέπει να υπερβαίνει τα 3.50μ. περίπου.

Συγκεκριμένα στο τμήμα του αγωγού μήκους 13.50μ. και πλάτους 0.50μ. που διανοίχτηκε στα ΝΑ του οικοπέδου Πακουμάκη αποκαλύφθηκαν δύο ψηφιδωτά δάπεδα με γεωμετρικά μοτίβα, τα οποία διαχωρίζονται από τετράγωνη λιθόπλινθο⁴² (εικ. 7) και παρουσιάζουν μικρή κλίση⁴³ από Α προς Δ. Τα δάπεδα αυτά αποτελούνται από μεγάλες ψηφίδες τριών χρωμάτων: λευκό στο έδαφος, μαύρο και ανοιχτό ιώδες στα κοσμήματα. Το δυτικό (εικ. 8) αποκαλύφθηκε σε μήκος 3.50μ. και κοσμείται με ταινία με επάλληλα τρίγωνα, από τα οποία το εσωτερικό είναι βαθμιδωτό. Ανάμεσά τους παρεμβάλλονται ανεστραμμένα βαθμιδωτά τρίγωνα. Το ανατολικό (εικ. 9) αποκαλύφθηκε σε μήκος 6.10μ. και κοσμείται με μεγάλα οκτάγωνα, τα οποία συνδέονται μεταξύ τους με τετράγωνα και των οποίων το εσωτερικό καταλαμβάνουν πελτόμορφα κοσμήματα. Το κέντρο των οκταγώνων και των τετραγώνων καταλαμβάνουν βαθμιδωτά τετράγωνα. Το ανατολικό τμήμα του έχει υποστεί καταστροφή και το ακραίο τμήμα του εφάπτεται με στενή πλινθόκτιστη κατασκευή εσωτερικού πλάτους 1.80μ. και όμοιας τοιχοδομίας με τους χώρους του «Θερμού Οίκου» του οικοπέδου Πακουμάκη. Το δάπεδο της κατα-

39. Ανάλογα ευρήματα προέρχονται από βασιλικές, βλ. Οικονομου-Laniado, 33, σμμ. 232, εικ. 33.

40. Δ. Αθανασούλης, όπ. π., 233, σμμ. 106, Α. Χατζηδημητρίου, όπ. π., 10, σμμ. 13.

41. Οι εργασίες αυτές πραγματοποιήθηκαν το καλοκαίρι του 2007. Ευχαριστώ θερμά τη συνάδελφο Άλκ. Παπαδημητρίου, η οποία δεν είχε αντίρρηση για την παρουσίαση στη συγκεκριμένη μελέτη των στοιχείων και των δεδομένων της ανασκαφικής έρευνας. Επίσης, ευχαριστώ την αρχαιολόγο Αμ. Παννακούλη και τη σχεδιάστρια Γ. Παννακούλη, οι οποίες εργάστηκαν στο τμήμα αυτό του αγωγού και με ενημέρωσαν διεξοδικά για τα ανασκαφικά δεδομένα της συγκεκριμένης έρευνας.

42. Δεύτερη παρόμοια λιθόπλινθος ήλθε στο φως στο ΝΔ τμήμα του οικοπέδου Πακουμάκη, στα νότια του αφιδωτού δυτικού λουτρήρα του *caldarium*. Η λιθόπλινθος αυτή δεν βρέθηκε στην αρχική της θέση.

43. Εντοπίζονται σε βάθος 1-1.10 και 1.20μ. χαμηλότερα από το οδόστρωμα.

σκευής αυτής είναι επενδεδυμένο με πήλινες πλάκες. Στην όψη του ανατολικού τοίχου της και στο δαπεδό της διατηρείται υδραυλικό κονίαμα. Η ακριβής χρήση της (δεξαμενή;) θα διευκρινιστεί μόνο μετά τη διενέργεια έρευνας εκατέρωθεν του αγωγού, καθώς και στο γειτονικό προς βορρά οικόπεδο.

Τα ψηφιδωτά δάπεδα⁴⁴ θα πρέπει να αντιστοιχούν σε αίθουσες αποδυτηρίου και αναμονής των επισκεπτών του λουτρού πριν από την είσοδό τους στην αίθουσα του θερμού λουτρού που εκτείνεται στα δυτικά, εντός των ορίων του νοτίου τμήματος του οικοπέδου Πακουμάκη. Συνεπώς οι υπόλοιποι χώροι του λουτρού θα πρέπει να αναζητηθούν στα βόρεια των ψηφιδωτών και στις όμορες στα ανατολικά του οικοπέδου Πακουμάκη ιδιοκτησίες. Μετά την έρευνα των ιδιοκτησιών αυτών θα έχουμε πλήρη εικόνα της συγκεκριμένης λουτρικής εγκατάστασης, της οποίας οι αίθουσες εκτείνονται σε μήκος 21.50μ., με προσανατολισμό ανατολικά – δυτικά και σε μέγιστο πλάτος 16μ.⁴⁵.

Η εγκατάσταση αυτή εντασσόταν σε οικοδομικό τετράγωνο —*insula*— το οποίο οριζόταν α) στα ανατολικά από χαλικοστρωμένο δρόμο⁴⁶, πλάτους 5μ., με κεντρικό αποχετευτικό αγωγό και διεύθυνση Β–Ν. Τμήμα του οδοστρώματός του⁴⁷ αποκαλύφθηκε κατά τις πρόσφατες εργασίες κατασκευής του αποχετευτικού δικτύου της σύγχρονης πόλης στο νότιο τμήμα της οδού Σταδίου και αμέσως στα ΝΑ των ψηφιδωτών δαπέδων που περιγράφηκαν παραπάνω και β) στα βόρεια από το δευτερεύοντα δρόμο, ο οποίος ερευνήθηκε στο οικόπεδο Πακουμάκη⁴⁸ και ο οποίος στα ανατολικά συναντούσε τον παραπάνω δρόμο⁴⁹. Επίσης εκτεινόταν στα νότια της αρχαίας Αγοράς, κοντά στα τείχη της αρχαίας πόλης (εικ. 10)⁵⁰ και

44. I. Nielsen, όπ. π., 100.

45. Ο υπολογισμός του πλάτους είναι υποθετικός και βασίζεται στην απόσταση ανάμεσα στα ψηφιδωτά δάπεδα και τη νοητή πορεία του χαλικοστρωμένου δρόμου του οικοπέδου Πακουμάκη προς ανατολάς.

46. Σχετικά με τη σημασία των αγωγών των παρακείμενων στα λουτρά δρόμων για τη λειτουργία των εγκαταστάσεων αυτών, βλ. Α. Παναγιωτοπούλου, όπ. π., 78, σημ. 34.

47. Τα στοιχεία αυτά τέθηκαν υπόψη μου από τη συνάδελφο Άλκ. Παπαδημητρίου, η οποία επέβλεψε τις εργασίες διάνοξης του αποχετευτικού δικτύου κατά μήκος της οδού Σταδίου το χειμώνα του 2008. Την ευχαριστώ θερμά για την παροχή των σημαντικών αυτών πληροφοριών.

48. Βλ. 1–2.

49. Η μελλοντική έρευνα των οικοπέδων που εκτείνονται στα ανατολικά του οικοπέδου Πακουμάκη και κοντά στη συμβολή των οδών Τριπόλεως και Κιλικίας – Σταδίου θα επιβεβαιώσει ή θα καταρρίψει αυτή την υπόθεση.

50. Ο χάρτης αυτός αποτελεί αναπαραγωγή από το άρθρο του συναδέλφου Χρ. Πιτερού, στο οποίο προσδιορίζεται η πορεία του τείχους στη ΝΔ πλευρά της πόλης, με βάση τα ανασκαφικά δεδομένα και τις βασικές αρχές της αμυντικής οχυρωματικής τέχνης, βλ. Χ. Ι. Πιτερός, *Συμβολή στην*

στο δρόμο⁵¹, ο οποίος από την Αγορά οδηγούσε στη Λέρνα και του οποίου η πορεία στο μεγαλύτερο τμήμα της ταυτίζεται με τον άξονα της οδού Τριπόλεως.

Στην ίδια περιοχή, αλλά πολύ πιο κοντά στις Θέρμες Α και Β⁵² που αποκαλύφθηκαν στους δημόσιους χώρους της αρχαίας πόλης, έχουν μερικώς ερευνηθεί δύο ακόμη λουτρά. Συγκεκριμένα ένα ιδιωτικό, ιδιαίτερα πολυτελές λουτρό (εικ. 10: Γ) έχει έλθει στο φως κατά τις ανασκαφές της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής⁵³ στα ΝΑ και σε επαφή με τις αίθουσες Β5 και D3 των Θερμών Α. Επίσης τμήμα αφιδωτού οικοδομήματος με τοίχους από σποτοπλίνθους και κουρασάνι και δύο δάπεδα από πήλινες πλάκες σε διαφορετικά επίπεδα, το οποίο αποκαλύφθηκε στο οικόπεδο Κουτσοπούλου⁵⁴, 50μ. νότια των Θερμών Α, έχει αποδοθεί από τους ανασκαφείς σε λουτρική εγκατάσταση (εικ. 1 [186]). Η λειτουργία των λουτρών αυτών προϋπέθετε την επάρκεια νερού, η οποία εξασφαλίστηκε με την κατασκευή του νότιου σκέλους του Αδριανείου υδραγωγείου⁵⁵ που μετέφερε το νερό στην πόλη από τις πηγές του Κεφαλαρίου.

Στον υπόγειο θάλαμο του νότιου χώρου του λουτρού περισυνελέγησαν πολλά θραύσματα αμφορέων μεταφοράς και αποθήκευσης. Τα τμήματα που έχουν συγκολληθεί ανήκουν στον τύπο Βερενίκης LR2⁵⁶ με το σφαιρικό σώμα, τον

Αργειακή Τοπογραφία. Χώρος, Οχυρώσεις, Τοπογραφία και Προβλήματα, Pariente – Touchais, 187, 202, εικ. 8. Στο χάρτη αυτό το οικόπεδο Πακουμάκη φέρει την ένδειξη Δ, ενώ με τις ενδείξεις Α, Β προσδιορίζονται οι Θέρμες που έχουν ερευνηθεί από τη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή Αθηνών και με την ένδειξη Γ το λουτρό που έχει αποκαλυφθεί στα ΝΑ και σε επαφή με τις Θέρμες Α.

51. Χ. Πιτερός, *όπ. π.*, 201, εικ. 6.

52. Βλ. Α. Παναγιωτοπούλου, *όπ. π.*, 377, σημ. 30, 31 (με σχετική βιβλιογραφία των ανασκαφών της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής): Aupert 1994, 193–200· του ίδιου, *Un Sèrapieion argien?*, CRAI (1985)151–175· του ίδιου, *Une toiture révolutionnaire à Argos*, στο *Actes du Colloque “The Greek Renaissance in the Roman Empire”* (London 1986), London 1989, 151–155· του ίδιου, *Les Thermes comme lieux de culte*, στο *Actes de la table ronde organisée par l’École Française de Rome sur les thermes romains, Rome, 11–12 novembre 1988*, Paris 1990, 189, εικ. 4· του ίδιου, *Pausanias et l’Asklepieion d’Argos*, BCH 116(1992)514–515· Οικονομου-Laniado, 6–8, 21· Ο. Ψυχογιού, *Τα λουτρά του θεάτρου. Οι λεγόμενες «Θέρμες Α»*, Αργειακή Γη 4(2008)127–134.

53. Aupert 1990, 395–399, εικ. 1, 2.

54. Α. Παναγιωτοπούλου, *όπ. π.*, 377, σημ. 28 [186].

55. Σχετικά με την τροφοδοσία των Θερμών Α από το υδραγωγείο αυτό, βλ. Aupert 1994, 193, 199, εικ. 1. Τμήμα του αποκαλύφθηκε στο οικόπεδο Ε. και Μ. Κυριάκη στο Κεφαλάρι, βλ. Α. Μπάνια, ΑΔ 49(1994) Β1, 146.

56. Ο τύπος αυτός απαντά σε στρώματα της αθηναϊκής Αγοράς του 4ου αιώνα και αρκετά συχνά σε στρώματα της Κορινθίας και της Αργολίδας του 5ου, 6ου και των αρχών του 7ου αιώνα. Στο Άργος αποτελεί τον πιο κοινό τύπο αμφορέα κατά τον 6ο αιώνα, βλ. Οικονομου-Laniado, 38–39, 47, 72, 147· εικ. 72, αρ. κατ. 14· J. Hjhloman, *Farming the Land in Late Antiquity, The Case of Berbati in the Northeastern Peloponnese*, Stockholm University 2002, 17–18, 25–26, 94–96, 99, 149 (αρ. 38–39).

πλατύ, κωνικό λαϊμό, το έκτυπο χείλος και τις τοξωτές λαβές που ξεκινούν από το μέσον του λαϊμού και απολήγουν στον ώμο. Τα χαρακτηριστικά του σχήματός τους —πλατύς λαϊμός που απολήγει σε χοανόσχημο στόμιο— καθώς και η διακοσμησή τους με οριζόντιες πυκνές εγχαράξεις στον ώμο και στο ανώτερο τμήμα της κοιλιάς υποδεικνύουν την ένταξή τους στην παραλλαγή 2 του Ivantchik⁵⁷ που απαντά σε στρώματα του Άργους από τα τέλη του 4ου – αρχές 5ου αιώνα μέχρι και τις αρχές του 7ου αιώνα. Ορισμένα τμήματα αμφορέων φέρουν διακόσμηση με κυματοειδείς, βαθιές εγχαράξεις και θα πρέπει να χρονολογηθούν στο δεύτερο μισό του 6ου – αρχές 7ου αιώνα⁵⁸.

Ορισμένα ευρήματα συνδέονται με την απαραίτητη για την πραγματοποίηση του λουτρού σκευή⁵⁹ —ληκύθια και φλασκιά με αρωματικά έλαια, σπλεγγίδες, σανδάλια, σπόγγοι, αρύταινες, σαπούνη—, την οποία οι λουόμενοι προμηθεύονταν είτε από τους υπαλλήλους⁶⁰ του λουτρού, είτε έφεραν μαζί τους⁶¹, όπως μαρτυρούν οι παραστάσεις σε τοιχογραφίες και ψηφιδωτά δάπεδα⁶² λουτρών.

Στη σκευή των χρηστών του λουτρού του οικοπέδου Πακουμάκη περιλαμβάνονται τα εξής ευρήματα:

1) κάλυμμα γυάλινο μυροδοχείου (BE⁶³ 04/3647)⁶⁴, το οποίο θα περιείχε αρωματικό έλαιο απαραίτητο για το άλειμμα των κορμιών τους,

2) χάλκινη χοάνη (BE 05/2343), η οποία κοσμεύεται με οριζόντιες εγχαράξεις διατεταγμένες σε τέσσερις συστάδες, έχει ύψος 0.071μ. και διάμετρο χείλους 0.0625μ. (εικ. 11),

3) μικρή, τριφυλλόσχημη οινοχόη (BE 05/5719)⁶⁵ από πηλό σκούρο ερυθρωπό με λευκά εγκλείσματα (εικ. 12). Έχει ύψος 0.102μ., απόσχημο σώμα, κοντό λαϊμό που απολήγει σε τριφυλλόσχημο στόμιο και ταινιωτή λαβή που φύεται από το χεί-

57. A. I. Ivantchik, *Un puits de l'époque paléochrétienne sur l'Agora d'Argos*, BCH 126(2002) 346–347, 382–383, εικ. 17: αρ. 121–122.

58. Πρβλ. Corinth XVII, 89, εικ. 6, πίν. 34: αρ. 28.

59. I. Nielsen, *όπ. π.*, 141–144.

60. Σχετικά με το προσωπικό των λουτρών —βαλανεύς, ίματιοφύλακας ή καψάριος, παραχύτης, ύποκαυστής, αλείπτης, δρωπακιστής, παραφύλας κά.— βλ. Α. Χατζηδημητρίου, *όπ. π.*, 12–13 (με σχετική βιβλιογραφία).

61. Για τη μεταφορά της σκευής οι λουόμενοι χρησιμοποιούσαν ειδικά δοχεία και κουτιά που στις πηγές αντιστοιχούν στους όρους βαλανάριον και τὸ πρὸς βαλανείον: I. Nielsen, *όπ. π.*, 143.

62. I. Nielsen, *όπ. π.*, 128, εικ. 40, 46, 47, 48.

63. Η ένδειξη BE αντιστοιχεί σε αριθμό του Βιβλίου Εισαγωγής Αρχαίων στο Μουσείο Άργους.

64. Έχει ύψος 0.025μ. και διάμετρο χείλους 0.046μ.

65. Ανευρέθη 0.15μ. υψηλότερα από την area της κεντρικής αίθουσας του caldarium.

λος και απολήγει κάτω ακριβώς από το μέσον της κοιλιάς⁶⁶. Αποτελεί προϊόν τοπικού εργαστηρίου⁶⁷ και θα περιείχε αρωματικό έλαιο, το οποίο χυνόταν στο εσωτερικό της πιθανότατα από την παραπάνω χοάνη.

Πολλά ευρήματα από το χώρο των υποκαύστων συνδέονται με την ανθρώπινη δραστηριότητα στις ισόγειες αίθουσες του λουτρού και την καθημερινή λειτουργία του. Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν:

4) ένα σιδερένιο κουδούνι (BE 05/605)⁶⁸ με ύψος 0.076μ., μέγιστη διάμετρο 0.057μ. και πεπλατυσμένο κωνικό σώμα. Διατηρείται τμήμα του γλωσσιδίου του. Το αντικείμενο αυτό θα χρησίμευε στην ειδοποίηση των πελατών για την ικανοποιητική θερμοκρασία του νερού, καθώς και για την ενημέρωσή τους σχετικά με την τελευταία ευκαιρία που είχαν εντός της ημέρας για ένα καλό, ζεστό λουτρό⁶⁹,

6) μολύβδινο βάρος⁷⁰ (BE 05/5942) με σιδερένια θηλιά και δύο χάλκινα άγκιστρα ανάρτησης. Έχει διάμετρο 0.061μ. και βάρος 1200kg,

7) χάλκινα άγκιστρα – εξαρτήματα βαρών (BE 05/638 και 05/2341)⁷¹ που χρησιμοποιούσε ο υπεύθυνος για τη λειτουργία του λουτρού στη μέτρηση των υλικών που χρησιμοποιούσε για το σκοπό αυτό (π.χ. λάδι),

8) τμήματα γυάλινων κανδηλών⁷² και πήλινοι λύχνοι, είτε αέριοι είτε αποσπασματικοί που επιβεβαιώνουν τη λειτουργία του λουτρού και μετά τη δύση του ηλίου⁷³. Οι περισσότεροι λύχνοι εντάσσονται στον τύπο XXVIII του Broneer⁷⁴.

Σε επαφή σχεδόν με την *area* του λουτρού βρέθηκαν οι τέσσερις παρακάτω λύχνοι:

α) Λύχνος (BE 05/5728)⁷⁵ διαστάσεων 0.108 X 0.078 X 0.039μ. (εικ. 13: άνω αριστερά). Πηλός ερυθρωπός με λευκά εγκλείσματα. Λείπει μικρό τμήμα του κάτω

66. Πρβλ. J. Hjohloman, όπ. π., 51, 58, 168: αρ. 174.

67. Aupert 1990, 422–432, J. Hjohloman, όπ. π., 99.

68. Πρβλ. J. Hjohloman, όπ. π., 48, 54: αρ. 134.

69. I. Nielsen, όπ. π., 136.

70. Πρβλ. M. Balance, J. Boardman, S. Corbett & S. Hood, *Excavations in Chios 1952 – 1955. Byzantine Emporia*, BSA Suppl. 20, London 1989, 135–136, εικ. 55 (F 116).

71. Πρβλ. J. Hjohloman, όπ. π., 49, 56, 164: αρ. 148, 149 (σιδερένια άγκιστρα), 151 (από κράμα χαλκού): M. Balance et. al., όπ. π., 134 (F 103, F 104).

72. Πρβλ. Δ. Πάλλας, *Άνασκαφή της Βασιλικής τοῦ Κρανείου ἐν Κορώνῳ*, ΠΑΕ 1972, 247, πίν. 230α: J.-P. Sodini – K. Kolokotsas, *Aliki II, La basilique double*, I – II, *Études Thasiennes*, EFA, Athènes – Paris 1984, 189, πίν. 70h.

73. Αρκετά ιδιωτικά λουτρά λειτουργούσαν και το βράδι. Από τον 3ο αιώνα ορισμένα λουτρά παρέτειναν τη λειτουργία τους και μετά τη δύση του ηλίου ενώ από τον 4ο αιώνα έγινε συνηθέστερη η λειτουργία τους και κατά τις νυκτερινές ώρες, βλ. Α. Χατζηδημητρίου, όπ. π., 13 – 14, 27, σημ. 47, 90: I. Nielsen, όπ. π., 136.

74. Corinth IV: II, 102–114.

75. Ο λύχνος αυτός βρέθηκε σε επαφή σχεδόν με την *area* του νότιου χώρου του *caldarium*.

μέρους του κωνικού σωματός του. Η κάθετη, συμπαγής λαβή του φέρει βαθιές εγχαράξεις: δύο στην μπροστινή επιφάνεια και τέσσερις στην οπίσθια. Οι τελευταίες απολήγουν σε δύο μικρές θηλίες⁷⁶. Ο δίσκος κοσμείται με εντεκάφυλλο ρόδακα. Στον ώμο διατάσσονται δέκα ανάγλυφοι, μικροί κύκλοι ως εξής: έξι στα τέσσερα διάχωρα που διαμορφώνονται ανάμεσα στα δύο γεφύρια, δύο στο εσωτερικό των γεφυριών και δύο ανάμεσα στις διπλές εγχαράξεις που πλαισιώνουν τον μυκτήρα⁷⁷. Η κάτω επιφάνεια της βάσης κοσμείται με εγχάρακτο κλαδί ανάμεσα σε δύο εγχάρακτους δακτυλίους⁷⁸.

β) Ακέραιος λύχνος (BE 04/1703)⁷⁹, διαστάσεων 0.09 X 0.069 X 0.038μ. (εικ. 13: άνω δεξιά). Πηλός ανοικτός ερυθρωπός. Σώμα κωνικό με ελαφρά προβαλλόμενο μυκτήρα. Λαβή κάθετη, συμπαγής με τρεις εγχαράξεις στην μπροστινή επιφάνεια. Ο ελαφρά βυθισμένος δίσκος φέρει οπή πληρώσεως και οπή εξαερισμού, τονίζεται από δύο ανάγλυφους δακτυλίους και κοσμείται με δεκαεξάφυλλο ρόδακα με λογχόσημα φύλλα. Ώμος επίπεδος ακόσμητος με γεφύρια που δηλώνονται με δύο εγχάρακτες, παράλληλες γραμμές⁸⁰. Εκατέρωθεν του μυκτήρα δύο συγκλίνουσες προς την οπή εξαερισμού εγχάρακτες γραμμές και μία τρίτη κάθετη, ανάμεσά τους. Στην κάτω επιφάνεια της βάσης δύο ανάγλυφοι δακτύλιοι περιβάλλουν την υπογραφή KY⁸¹ ανεστραμμένη.

γ) Λύχνος σωζόμενος αποσπασματικά (BE 05/5721)⁸², διαστάσεων 0.083 X

76. Πρβλ. B. Lindros Wohl, *A Deposit of Lamps from the Roman Bath at Isthmia*, Hesperia 50(1981)133–134, πίν. 42, αρ. 32.

77. Παρόμοιος λύχνος έχει βρεθεί στο Ωδείο του Άργους, βλ. A. Bonon, *Lampes d'Argos*, Études Péloponnésiennes 5, Paris 1966, 67, πίν. 11: αρ. 447. Και οι δύο λύχνοι εντάσσονται στην κατηγορία V των λύχνων του 4ου αιώνα σύμφωνα με την κατάταξη που επιχείρησε η μελετήτρια με βάση τη διακόσμηση του ώμου και του δίσκου. Παρόμοιος ρόδακας κοσμή το δίσκο υστερότερου λύχνου με ωσειδές σώμα, βλ. A. Bonon, όπ. π., 66, πίν. 10: αρ. 417.

78. Πρβλ. Corinth IV: II, 231, εικ. 164: αρ. 967.

79. Ο λύχνος αυτός βρέθηκε κοντά στην area του υπόγειου τριγωνικού χώρου.

80. Βλ. Corinth IV: II, 231, 231–235· A. Bonon, όπ. π., 75–79 (κατηγορία VIII). Πρβλ. Agora VII, 115, πίν. 16, 49: αρ. 719 (μέσα 4ου αιώνα).

81. Πρόκειται για την υπογραφή αθηναίου λυχνοποιού του οποίου το πλήρες όνομα έχει αναγνωριστεί στην υπογραφή ΚΥΡΑΚΟΣ. Η διάρκεια του εργαστηρίου του προσδιορίζεται ανάμεσα στο δεύτερο τέταρτο του 4ου αιώνα και το πρώτο τέταρτο του 5ου αιώνα. Η Α. Karivieri προτείνει υστερότερη χρονολόγηση, ανάμεσα στα μέσα του 4ου και τα τέλη του 5ου αιώνα, βλ. A. I. Ivantchik, όπ. π., 341, σημ. 28. Σχετικά με την υπογραφή αυτή σε κορινθιακούς λύχνους που προέρχονται από ατιτικές μήτρες καθώς και σε αργειακούς, βλ. K. S. Garnett, *Late Roman Corinthian Lamps from the Fountain of the Lamps*, Hesperia 44(1975)181–182, εικ. 1: 12, Agora VII 66 και Α. I. Ivantchik, όπ. π., 341.

82. Ο λύχνος αυτός καθώς και ο επόμενος περισυνελέγησαν 0.05–0.10μ. υψηλότερα από την area του ΒΔ τμήματος της κεντρικής αίθουσας του caldarium.

0.68 X 0.038μ. (εικ. 13: κάτω αριστερά). Πηλός ερυθρωπός. Επιφάνεια καστανή και κατά το ήμισυ γκριζωπή εξαιτίας της μη πετυχημένης όπτησης. Δεν σώζεται τμήμα του μυκτήρα και του κάτω μέρους του κωνικού σώματος. Έχει κάθετη και συμπαγή λαβή. Ο μυκτήρας του ορίζεται εκατέρωθεν από δύο συγκλίνουσες σε μη διαμετρική οπή αυλακώσεις⁸³. Ο δίσκος του φέρει οπή πληρώσεως και οπή εξαιρισμού, περιβάλλεται από δύο δακτυλίους και κοσμείται με παράσταση καθιστού σκύλου⁸⁴ στραμμένου προς τα αριστερά. Ο επίπεδος ώμος του κοσμείται με τέσσερις διπλές σπειρές⁸⁵, οι οποίες διατάσσονται ανά ζεύγος εκατέρωθεν των γεφυριών. Στη βάση διακρίνεται τμήμα της εγχάρακτης διακοσμησής της⁸⁶ με δύο αμυγδαλόσχημους δακτυλίους που περιβάλλουν ρόμβο με κλαδί και κύκλο. Τα χαρακτηριστικά του σχήματός του⁸⁷ υποδεικνύουν ότι πρόκειται για κορινθιακό λύχνου των αρχών του 5ου αιώνα⁸⁸.

δ) Ακέραιος λύχνος (BE 05/5724) διαστάσεων 0.093 X 0.064 X 0.04μ. (εικ. 13: κάτω δεξιά). Πηλός ερυθρωπός. Σώμα ωοειδές. Ο ορθογώνιος δίσκος του⁸⁹, ο οποίος περιβάλλεται από ιχθυάκανθα, απολήγει σε διάτρητο «κανάλι» και κοσμείται με σταυρό, ο οποίος πλαισιώνεται από τέσσερις οπές, φέρει δύο κύκλους στις οριζόντιες κεραίες, ιχθυάκανθα στις κάθετες⁹⁰ και κύκλο στη διασταυρωσή τους. Και η μπροστινή επιφάνεια της λαβής κοσμείται με ιχθυάκανθα. Στη βάση δύο αμυγδαλόσχημοι δακτύλιοι περιβάλλουν μάλλον κλαδί(;), του οποίου διακρίνεται αμυδρά το

83. Corinth IV: II, 105, εικ. 49.1.

84. Η παράσταση του καθιστού σκύλου είναι πολύ δημοφιλής στους αττικούς λύχνους του 3ου και 4ου αιώνα. Πιθανότατα ο δίσκος του λύχνου αυτού να προέρχεται από αττική μήτρα του πρώτου μισού του 4ου αιώνα. Το ίδιο μοτίβο χρησιμοποιείται και από τους κορινθίους κεραμείς, βλ. Agora VII, 128–129, Corinth IV: II 263, εικ. 187: αρ. 1254· K. S. Garnett, όπ. π., 191–192, αρ. 7· Οικονομού, όπ. π., 484–485, εικ. 2: αρ. 28, 29.

85. Corinth IV: II, 103, εικ. 48.18.

86. Πρόκειται για τυπική διακόσμηση βάσεων κορινθιακών λύχνων, οι οποίοι έχουν συνδυαστεί με δίσκο προερχόμενο από την ίδια αττική μήτρα, βλ. K. S. Garnett, όπ. π., 191–192: αρ. 7· Οικονομού, 499, εικ. 10.6

87. Βλ. K. S. Garnett, όπ. π., 178–184.

88. Πρβλ. παρόμοιους λύχνους με παράσταση ιχθύων στο δίσκο, Corinth IV: II, πίν. XIX: 1285 και BCH 94(1970)777, εικ. 19.

89. Ο λύχνος αυτός εντάσσεται στην κατηγορία X σύμφωνα με την κατάταξη της Βονοπ. Κατά τη μελέτητρία οι δίσκοι με ορθογώνιο δίσκο απαντούν στα τέλη του 4ου και τις αρχές του 5ου αιώνα, Α. Βονοπ, όπ. π., 80–81. Ανάλογο παράδειγμα αλλά με διαφορετικό σταυρό, όπ. π., 81, πίν. 15: αρ. 575.

90. Η διακόσμηση του σταυρού με κύκλους και ιχθυάκανθα θα πρέπει να αποδοθεί σε μια προσπάθεια μίμησης των περίτεχνων σταυρών που χρησιμοποιούνταν από την Εκκλησία και παριστάνονταν σε ψηφιδωτά, βλ. K. S. Garnett, όπ. π., 197.

άνω τμήμα (παρόμοια διακόσμηση με αυτή της βάσης του παραπάνω λύχνου).

Τόσο οι λύχνοι που περιουνελέγησαν κοντά στην *area* όσο και αυτοί⁹¹ που ανευρέθησαν σε ακέραιη ή σε αποσπασματική κατάσταση στους λάκκους των πυρών εξωτερικά του βόρειου *prae-furnium* μαρτυρούν συνεχή χρήση του λουτρικής εγκατάστασης από τα μέσα του 4ου μέχρι και το πρώτο μισό του 5ου αιώνα. Η χρονολόγηση της κατασκευής της στα μέσα του 4ου αιώνα επιβεβαιώνεται και από τα κατασκευαστικά στοιχεία των τοίχων της, στους οποίους παρατηρείται μείωση του πάχους των πλίνθων σε σχέση με αυτό του συνδεδειγμένου κονιάματος με αποτέλεσμα η μέση πυκνότητά τους να είναι μικρότερη της μιας μονάδας⁹². Το λουτρό θα πρέπει να χρησιμοποιήθηκε μέχρι και το δεύτερο μισό του 6ου αιώνα. Η εγκατάλειψή του θα πρέπει να οφείλεται σε σεισμική δράση⁹³, καθώς τμήματα της ανωδομής του βρέθηκαν αποκολλημένα και σκληρό στρώμα πλίνθων, λίθων και κονιάματος εντοπίστηκε σε όλη την έκταση ανάμεσα στο *caldarium* και τον αρχαίο δρόμο.

Η τοιχοποιία των τοίχων του λουτρού του οικοπέδου Πακουμάκη παρουσιάζει ομοιότητες με ανάλογες οικοδομικών φάσεων λουτρών της Κορινθίας που χρονολογούνται στο δεύτερο μισό του 3ου και τον 4ο αιώνα, με χαρακτηριστικότερα παραδείγματα το Μεγάλο Λουτρό της οδού Λεχαιίου και το λουτρό της Νότιας Στοάς της Κορίνθου⁹⁴. Με το δεύτερο λουτρό παρουσιάζει και ομοιότητες ως προς τη διάταξη των χώρων, καθώς σε αυτό το αποδυτήριο καταλαμβάνει το χώρο μπροστά από το *tepidarium*, το *sudatorium* και το *caldarium*. Απομένει η έρευνα των ιδιοκτησιών στα ανατολικά του οικοπέδου Πακουμάκη για να διευκρινιστεί η διάταξη⁹⁵ των χώρων του συγκεκριμένου λουτρού και η ακριβής πορεία των λουμένων μέσα σε αυτό.

91. Πρβλ. BCH 80(1956)394, εικ. 56α· A. I. Ivantchik, όπ. π., 374, 376, εικ. 13: αρ. 76.

92. Η μέση πυκνότητα των οπτοπλίνθων και του κονιάματος στο δυτικό λουτήρα είναι 0.97. ενώ στο βόρειο τοίχο είναι 0.50, βλ. Aupert 1990, όπ. π., 612, 615: σχεδιάγραμμα 3.

93. Στις πηγές αναφέρονται τρεις σεισμοί την εποχή του Ιουστινιανού και συγκεκριμένα κατά τα έτη 521/522, 543 και 551. Η σεισμική αυτή δραστηριότητα καταγράφεται και στα μνημεία της Αργολίδας και της Κορινθίας, βλ. Οικονομου-Laniado, 2. Άλλωστε σε σεισμό οφείλεται και η τελική καταστροφή του αύλειου χώρου του Μεγάλου Λουτρού της οδού Λεχαιίου καθώς και του λουτρού της Νότιας Στοάς της Κορίνθου, βλ. Corinth XVII, 32, H· G. Saradi, όπ. π., 33.

94. I. Nielsen, όπ. π., 33: C. 261, C. 262, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Σχετικά με τις κατασκευαστικές ομοιότητες με το λουτρό της Νότιας Στοάς, βλ. παραπάνω σημ. 12 και 21.

95. Τολμούμε να υποθέσουμε ότι το λουτρό, του οποίου μόνο ένα τμήμα αποκαλύφθηκε στο οικοπέδο Πακουμάκη, ανήκει στον εν σειρά και ειδικότερα στο γωνιώδη, στον οποίο οι λουόμενοι περνώντας από το αποδυτήριο και το *frigidarium* κατέληγαν στο *tepidarium* και το *caldarium* που έχει έλθει στο φως στο συγκεκριμένο οικοπέδο και επέστρεφαν στο αποδυτήριο περνώντας πάλι από τις ίδιες αίθουσες, βλ. Α. Παναγιωτοπούλου, όπ. π., 375, σημ. 16.

Καταλήγοντας, θα ήθελα να επισημάνω ότι η έρευνα τμήματος λουτρικής εγκατάστασης στο οικόπεδο Πακουμάκη επιβεβαίωσε την ανέγερση λουτρών στο Άργος κατά την ύστερη αρχαιότητα⁹⁶, τα οποία εξακολουθούν να χρησιμοποιούνται και κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο, συνεχίζοντας την παράδοση των μεγάλων και πολυτελών λουτρών του 2ου αιώνα⁹⁷, τα οποία αποτελούσαν τόπο κοινωνικής συναναστροφής και πολλαπλών εκδηλώσεων, καθώς και μέσο προβολής και προπαγάνδας των χορηγών, είτε αυτοί ήταν οι Ρωμαίοι αυτοκράτορες, είτε αξιωματούχοι και επιφανείς πολίτες της τοπικής κοινωνίας είτε αργότερα η ίδια η Εκκλησία.

Συντομογραφίες

- Aupert 1980 P. Aupert, *Objets de la vie quotidienne à Argos en 585 ap. J.-C. : la salle de bain*, Études Argiennes, BCH Suppl. VI, Paris – Athènes 1980, 395–405.
- Aupert 1990 P. Aupert, *L'évolution des appareils en Grèce à l'époque impériale*, BCH 114 (1990)593–637.
- Aupert 1994 P. Aupert, *L'eau curative à Argos*, στο R. Ginouvès et al., *L'eau, la santé et la maladie dans le monde grec*, Actes du colloque de Paris (1992), BCH Suppl. 28, 93–200.
- Γούναρης 1999 Γ. Γούναρης, *Εισαγωγή στην Παλαιοχριστιανική Αρχαιολογία. Α' Αρχιτεκτονική*, Θεσσαλονίκη 1999, 202–207.
- Oikonomou A. Oikonomou, *Lampes paléochrétiennes d'Argos*, BCH 112(1988)481–502.
- Oikonomou-Laniado A. Oikonomou-Laniado, *Argos Paléochrétienne. Contribution à l'étude du Péloponnèse Byzantin*, BAR International Series 1173, Oxford 2003.
- Pariente – Touchais A. Pariente – G. Touchais (éd.), *Άργος και Αργολίδα. Τοπογραφία και πολεοδομία. Argos et l'Argolide: Topographie et Urbanisme, Actes de la Table Ronde internationale, 28.4-1.5.1990, Athènes – Argos, ÉFA, Recherches Franco-Helléniques 3, 1998.*

96. Τον 4ο αιώνα ανεγείρονται και οι Θέρμες Β στο χώρο του Γυμνασίου της Αγοράς, νότια της στοάς σε σχήμα Π, βλ. Α. Παναγιωτοπούλου, όπ. π., 377, σημ. 31.

97. Τον 3ο αιώνα καταγράφεται μικρή δραστηριότητα στην κατασκευή λουτρών σε όλα τα Βιλιάνια, αντανακλώντας τις αναταραχές που μάστιζαν την περιοχή. Αντίθετα στους ύστερους ρωμαϊκούς και βυζαντινούς χρόνους μαρτυρούνται πολλές ανακαινίσεις λουτρών, οι οποίες επιβεβαιώνονται από την αρχαιολογική έρευνα. Όμως την εποχή του Ιουστινιανού δεν μαρτυρείται καμία ανακαινίση ή κατασκευή νέου λουτρού στον ελλαδικό χώρο, βλ. I. Nielsen, όπ. π., 95–99· F. Yegül, όπ. π., 315–349· H. G. Saradi, όπ. π., 325κε.

SUMMARY

HELEN SARRI

Bath complex uncovered at the A. Yakoumaki plot, Argos

The A. Yakoumaki plot lies just opposite of the modern cemetery of the Panaghia at Argos and to the south of the ancient Agora and the Thermae A and B, on a spot quite close to the southwest part of the city wall.

On the south part of the plot and over an area of 70 m² a roman bath complex has been partly uncovered. Only about thirty small piers which supported the floor of the *caldarium* have been found; the basements of two apsidal bathtubs have been unearthed to the west and south. Remnants of the tiled floor of the northeast tub and the *praefurnium* to the north have also been brought to light. The walls of the bath are preserved up to a height of 1.66 m; they are built in *opus testaceum*.

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΜΠΑΡΑΚΑΡΗ-ΓΛΕΝΗ

Ψηφιδωτό δάπεδο Ελληνιστικών χρόνων στο Άργος (ανασκαφή οικ. Καρδαρά, 1989)

Με την αείμνηστη Τασούλα συναντηθήκαμε πολλές φορές στο Άργος, όταν ερχόταν από τη Σπάρτη για τη διενέργεια αυτοψιών. Αργότερα, όταν δημιουργήθηκε το Γραφείο της 5ης ΕΒΑ και εγκαταστάθηκε στο Άργος, συνεργαστήκαμε σε αρκετές σωστικές ανασκαφές στα πλαίσια της συναρμοδιότητας των δύο Εφορειών.

Σύντομα άρχισε να μεταφέρει μεγάλο αριθμό οστράκων και ευρημάτων από τις ανασκαφές της στην αποθήκη του Μουσείου. Δεν θα ξεχάσω ποτέ τη χαρά της, όταν ως υπεύθυνη του Μουσείου Άργους εισηγήθηκα στην τότε Προϊσταμένη της Δ' ΕΠΚΑ κ. Φ. Παχύγιαννη, να της παραχωρηθεί το ισόγειο του απαλλοτριωμένου ακινήτου Μπονώρη, επί της οδού Τριπόλεως, στα δυτικά όρια της Αγοράς για αποθήκευση των ευρημάτων, δημιουργία γραφείου και χώρου διαμονής στον όροφο του κτιρίου, αφού έγιναν στοιχειώδεις εργασίες.

Σε μια από τις σωστικές ανασκαφές, στο οικοπέδο ιδιοκτησίας Καρδαρά (σε πάροδο της οδού Δαναού/επέκταση της Αντ. Χατζή), στο ΝΑ τμήμα της πόλης, χρειάστηκε να αναλάβω τη διενέργεια της ανασκαφής, στην τομή V, στο ΝΔ τμήμα της πόλης. Η Τασούλα Οικονόμου είχε εντοπίσει αρχιτεκτονικά λείψανα και ευρήματα αρμοδιότητας της Δ' ΕΠΚΑ. Η ανασκαφή στο σύνολό της είχε αποκαλύψει πυκνά οικοδομικά λείψανα Παλαιοχριστιανικών χρόνων, αλλά σε βαθύτερα στρώματα είχαν αποκαλυφθεί σπαράγματα τοίχων Ρωμαϊκών χρόνων και σε κατώτερο επίπεδο βρέθηκε σε βάθος 1.40μ. ψηφιδωτό δάπεδο, οριζόντιου σχήματος με προσανατολισμό από ΝΑ προς ΒΔ, με σωζόμενες διαστάσεις πλάτος 2μ. και μήκος 2μ./1μ., το οποίο είχε καταστραφεί κατά το ήμισυ στη βυζαντινή περίοδο (βλ. εικ. 1)¹.

1. Ευχαριστίες οφείλονται στην συνάδελφο Άννα Μπανάκα, Προϊσταμένη της Δ' ΕΠΚΑ και τη Σοφία Προύντζου για τη βοήθειά τους στην προετοιμασία του άρθρου.

Το ψηφιδωτό διακοσμούσε παράσταση με γυναικείες μορφές. Στα δεξιά εικονίζεται όρθια γυναικεία μορφή που έφερε φτερά έως τους αστραγάλους και με το δεξιό χέρι κρατούσε ένα σφαιρικό αντικείμενο στο ύψος του στήθους. Τα πέλιματά της μορφής είναι πτηνόσχημα. Κάτω από τη μορφή εικονίζονται δυο έλικες από βλαστόσπειρα. Στο άνω μεσαίο τμήμα του ψηφιδωτού εικονίζεται γυναικεία μορφή σε οριζόντια διάταξη, που φέρει φτερά και με το αριστερό χέρι κρατά λύρα. Στο κάτω μεσαίο τμήμα σε παράλληλη διάταξη με την προηγούμενη μορφή, αποκαλύφθηκε το άνω τμήμα δεύτερης γυναικείας μορφής, η οποία φέρει επίσης φτερά. Το κάτω τμήμα της μορφής, αλλά και το ήμισυ του ψηφιδωτού είχαν καταστραφεί από παραβίαση βυζαντινών χρόνων, που περιείχε κεραμική και χάλκινα ευρήματα, αλλά και από μεταγενέστερους τοίχους.

Το ψηφιδωτό κατασκευάστηκε από ψηφίδες θαλάσσης σε δυο χρώματα λευκό και μπλέ. Με λευκές ψηφίδες αποδίδονται ο πόλος και η κεφαλή, ενώ τα χαρακτηριστικά του προσώπου δηλώνονται με μπλε ψηφίδες. Η παράσταση ορίζεται με μια σειρά από λευκές ψηφίδες, ενώ περιμετρικά της παράστασης υπάρχει παράσταση βλαστόσπειρας. Η αποκόλληση του ψηφιδωτού έγινε σε τρία τμήματα από τους συντηρητές του Μουσείου Άργους Θ. Κούσουλα και Β. Κοντό (βλ. εικ. 2, 3) και μεταφέρθηκε για φύλαξη στην αποθήκη Λακασά επί της οδού Θεάτρου, στο χώρο της Αρχαίας Αγοράς. Παρά τις προσπάθειες της Δ' ΕΠΚΑ για την οργάνωση Εργαστηρίου Συντήρησης ψηφιδωτών στη συγκεκριμένη αποθήκη, πολύ σύντομα ο χώρος μετατράπηκε σε αποθήκη φύλαξης των ψηφιδωτών και δεν ήταν εφικτή η συντήρησή του.

Στα ΝΔ του ψηφιδωτού κάτω από στρώμα που περιείχε κεραμική και ευρήματα Ελληνιστικών χρόνων αποκαλύφθηκε τάφος γεωμετρικών χρόνων που περιείχε μια οινοχοϊσκη και δυο χάλκινες φιάλες.

Σχεδιάζαμε μαζί με την Τασούλα μια κοινή δημοσίευση της ανασκαφής στο BCH, αλλά δεν τα καταφέραμε. Μετά την επικείμενη συντήρηση του ψηφιδωτού (βλ. εικ. 4) θα γίνει εκτενής δημοσίευση του ευρήματος.

Οι δυο μορφές του ψηφιδωτού αναγνωρίζονται ως σειρήνες, που θεωρούνταν δαίμονες θανάτου. Τα πρώτα στοιχεία του μύθου τους ανευρίσκονται στην Όδυσσεια (μ 158–202) και συνδέονται με τον Οδυσσέα και τους συντρόφους του που τον έδεσαν στο ιστίο του πλοίου, για να μη συγκινηθεί από το μελωδικό τραγούδι των Σειρήνων. Είναι γνωστή η απεικόνιση της σκηνής σε στάμνο του Βρετανικού Μουσείου. Τον μύθο των Σειρήνων διαρρύθμισαν μεταγενέστεροι ποιητές, οι οποίοι αύξησαν τον αριθμό τους από δύο, που αναφέρονται από τον Όμηρο, σε τέσσερις ή οκτώ και δημιούργησαν δεσμούς φιλικούς ή εχθρικούς των Σειρήνων με άλλες θεότητες, ιδίως με την Περσεφόνη (Απολλώνιος Ρόδιος) και τις Μούσες, τις

οποιές προκάλεσαν σε μουσικούς αγώνες με την υποκίνηση της Ήρας και τις νίκησαν.

Οι Σειρήνες είχαν ως σύμβολα τη λύρα και τους διπλούς αυλούς σε παραστάσεις αγγειογραφίας. Στον Όμηρο και τους τραγικούς δεν υπάρχει πληροφορία για τη μορφή τους. Οι υπομνηματιστές, όμως, μας πληροφορούν ότι είχαν σώμα πτηνού με κεφαλή γυναίκας. Με αυτή τη μορφή αποδίδονται σε επιτύμβια ανάγλυφα και σαρκοφάγους και θεωρούνταν αναπαράσταση της ψυχής του νεκρού. Δεν ήταν όμως πάντοτε κακοποιοί δαίμονες του θανάτου. Ήταν δυνατόν με ικεσίες να εξευμενιστούν σε ευεργετικές θεές, όπως οι Ερινύες μεταβάλλονταν σε Ευμενίδες. (Ευρ., Έλένη 168) και αποκτούσαν αποτρεπτικό χαρακτήρα, δηλαδή προστάτιδες κατά των κακών δαιμόνων.

Ελπίζω με αυτή την ιδιότητά τους να την συνοδεύουν στο ταξίδι της Σειρήνες...

Οι αναμνήσεις μου από την Τασούλα είναι πολλές και έντονες. Είτε αφορούσαν πρακτικές δυσκολίες για τη δουλειά, ή χαρούμενες στιγμές με συναδέλφους στον κήπο του Μουσείου του Άργους (πίν. 3.2)

Κάθε φορά που παρατηρούσε κάποιο εύρημα, και αναζητούσε τη χρονολόγηση ενός λύχνου ή ενός νομίσματος, άρχιζε να χαίρεται σαν ένα μικρό παιδί!

Θυμάμαι τα μεσημέρια, στο Μουσείο του Άργους μετά την ανασκαφή, όταν η κούραση και η μεγάλη ζέστη μας εξουθένωνε, πηγαίναμε στο μαγέρικο της οδού Καλλέργη, και είμασταν πολύ χαρούμενες, γιατί τρώγαμε μια φέτα παγωμένο καρπούζι! Άλλοτε πάλι, πηγαίναμε τα απομεσήμερα στις μικρές ταβέρνες στο Σταροπάζαρο και ανταλλάσσαμε τα νέα της ημέρας.

Θυμάμαι με μεγάλη συγκίνηση την Τασούλα, όταν κρατούσε από το χέρι το Δημητρώ της. Ποτέ δεν την είχα δει τόσο χαρούμενη!

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Χ. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΣ

Το Αρχαιολογικό Μουσείο Ναυπλίου και η συμβολή των Σουηδών στην οργάνωσή του (1833–1933)

Είναι γνωστή σε ειδικούς και μη η ανασκαφική δραστηριότητα των Σουηδών αρχαιολόγων στην Αργολίδα¹. Όμως, είναι σχεδόν άγνωστη η συμβολή τους στη μεταστέγαση του Αρχαιολογικού Μουσείου Ναυπλίου από το Βουλευτικό² στο σημερινό κτίριο της Πλατείας Συντάγματος, καθώς και οι σχέσεις τους με την τοπική Αρχή, δηλαδή το Δήμο Ναυπλιέων.

Νομίζω ότι είναι ενδιαφέρον να δούμε την ιστορία του Μουσείου Ναυπλίου. Βέβαια, όταν μιλάμε για Μουσείο το 19ο αιώνα, εννοούμε το αρχαιολογικό μουσείο, αφού, τουλάχιστον κατά την πρώτη πεντηκονταετία από την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους, η έννοια της πολιτιστικής κληρονομιάς ταυτίζεται με τις αρχαιότητες³. Ο νεοκλασικισμός των Βαυαρών έρχεται να εξάψει την προγονολατρεία και να την θρέψει με μνημειακές και άλλες προσφορές⁴. Μόνο στα τέλη του

---

1. Η παρούσα ανακοίνωση είναι προϊόν, κυρίως, αρχαιακής έρευνας, η οποία άλλοτε στέφθηκε από επιτυχία και άλλοτε όχι. Δυστυχώς, δεν μπορέσαμε να εντοπίσουμε στοιχεία στο αρχείο της Δ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, μιας και το αρχείο της υπηρεσίας αυτής έχει τεκμήρια μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, καθώς και στο αρχείο του Σουηδικού Ινστιτούτου στην Αθήνα, όπως και στα αρχεία της Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού, στο αρχείο Ταμείου Εθνικής Αμυνας (ΤΕΘΑ), το οποίο διατηρεί τους φακέλους όλων των ακινήτων του Υπουργείου Εθνικής Αμυνας, καθώς και στο αρχείο του Κέντρου Εκπαιδύσεως Μηχανικού στο Ναύπλιο.

2. Έτσι έχει καθιερωθεί να λέγεται από τους ντόπιους το νεότερο από τα δύο τζαμιά της πόλης, όπου λειτούργησε η Α' Βουλή των Ελλήνων από το φθινόπωρο του 1825 μέχρι την άνοιξη του 1826.

3. Quinet Edgar, *Η Ελλάδα του 1830 και η σχέση της με την αρχαιότητα*, Αθήνα 1988 (αναφέρεται στο Τ. Χατζηνικολάου, *Εισαγωγή*, Εθνογραφικά 12–13(2003)11).

4. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα 2000, 341.

19ου αιώνα αναγνωρίζεται ο ρόλος της βυζαντινής, υστεροβυζαντινής και νεότερης περιόδου, αλλά και πάλι αναγνωρίζεται ως το ενδιάμεσο διάστημα, ως ο κρίκος που συνδέει ιστορικά και πολιτιστικά την αρχαιότητα με τη σύγχρονη Ελλάδα⁵.

Για πρώτη φορά, από όσο γνωρίζω, γίνεται μνεία για την ίδρυση Αρχαιολογικού Μουσείου στο Ναύπλιο το 1840. Ειδικότερα, η «ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίου Ἐκπαιδύσεως Γραμματεία τῆς Ἐπικρατείας» απέστειλε εγκύκλιο προς τον Διοικητὴ Ἀργολίδας, με την οποία του ζητούσε να αναφέρει εἰάν μπορεῖ να συστήσει αρχαιολογικό μουσεῖο στην πρωτεύουσα της Διοίκησης «διὰ να συλλεγοῦν καὶ κατατεθοῦν εἰς αὐτὸ ὅλα τὰ ἀντικείμενα τῆς ἀρχαιότητος ὅσα κείνται τυχὸν παρερρομένα καὶ φθειρόμενα εἰς τὰ διάφορα τῆς διοικήσεώς σας μέρη»⁶.

Ο Διοικητὴς Ἰωάννης Κοντουμάς κοινοποίησε την εγκύκλιο στις 14 Ἰουλίου στο Δήμαρχο Γ. Μ. Αντωνόπουλο και του ζητούσε «ἐπὶ ἐπιστροφῇ ... νὰ ἀναφέρει περὶ τοῦ ὁποίου πρόκειται νὰ συσταθεῖ μουσεῖο καὶ περὶ τῶν τῆς ἐκ μέρους τοῦ Δήμου ἐπὶ μέρους αὐτοῦ συνδρομῆς». Ο Δήμαρχος γνωστοποίησε με ἔγγραφό του προς το Δημοτικὸ Συμβούλιο τον σχετικὸ με τις αρχαιότητες νόμο του 1834 και την εγκύκλιο της «ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίου Ἐκπαιδύσεως Γραμματεία τῆς Ἐπικρατείας» και ἔκανε την πρόταση: «..... Ἐν δωμάτιον τοῦ Νοσοκομείου δύναται νὰ χρησιμεύσῃ καταλλήλως πρὸς ἐναπόθεσιν καὶ διατήρησιν τῶν εἰς διάφορα τῆς Διοικήσεως μέρη ὑπαρχόντων λευψάνων τῆς ἀρχαιότητος, καὶ δὲν μένει παρὰ νὰ προσδιορισθῇ εἰς τὸν Δημοτικὸν Προϋπολογισμὸν τοῦ ἐρχομένου ἔτους ἀνάλογος χρηματικὴ ποσότης διὰ νὰ χρησιμεύσῃ εἰς τὴν συλλογὴν των». Μάλιστα, επικαλεῖτο και το παράδειγμα της Ερμούπολης της Σύρου, ὅπου συστάθηκε Μουσεῖο, του ὁποίου η συλλογὴ «εἶναι ἀρκετὰ ἀξιομένη καὶ καθεκαστην αὐξάνει δι' ἀφειρωμάτων»⁷. Η εισηγήση του Δημάρχου εἶναι ἀποκαλυπτικὴ για το

5. Μ. Οικονόμου, *Μουσείο: Αποθήκη ἢ ζωντανὸς οργανισμὸς; Μουσειολογικοὶ προβληματισμοὶ καὶ ζητήματα*, Ἀθήνα 2003, 53. Σχετικὰ με τις αρχαιότητες και τις αρχαιολογικὲς συλλογὲς εἶναι κατατοπιστικὴ ἡ ιστορικὴ αναδρομὴ της Ἀγγελικῆς Κόκκου, *Ἡ μέριμνα γιὰ τὶς ἀρχαιότητες στὴν Ἑλλάδα καὶ τὰ πρῶτα μουσεῖα*, Ἀθήνα 1977.

6. ΓΑΚ-Αρχεῖα Ν. Ἀργολίδας, Αρχεῖο Δήμου Ναυπλιέων, ΔΗΜ. 1.1, 1840/Ω 51 α, αρ. πρωτ. Διοικήσεως Ἀργολίδας 3145/18.5.1840. Η εγκύκλιος, προφανῶς, εἶχε ἀπευθυνθεῖ προς ὅλους τους Διοικητὲς των νομῶν του κράτους. Ἐχει ἡμερομηνία 13 Μαΐου 1840 και την υπογράφει ο ὑπουργὸς Ν. Γ. Θεοχάρης. Στην εγκύκλιο γίνεται μνεία του νόμου της 10 (22) Μαΐου 1834 «Περὶ τῶν ἐπιστημονικῶν καὶ τεχνολογικῶν συλλογῶν, περὶ ἀνακαλύψεως καὶ διατηρήσεως τῶν ἀρχαιοτήτων καὶ τῆς χρήσεως αὐτῶν» (Φ.Ε.Κ. αρ. 22/16 (28) Ἰουνίου 1834). Στα ἄρθρα 1, 2, 7, 8, 9 και 82 ἀναφέρεται ἡ σύσταση και λειτουργία μουσειῶν στην ἐδρα των νομῶν ἢ των επαρχιῶν, ἀκόμη και των δήμων.

7. ΓΑΚ-Αρχεῖα Ν. Ἀργολίδας, Αρχεῖο Δήμου Ναυπλιέων, ΔΗΜ. 1.1, 1840/Ω 51 α, αρ. πρωτ. 933/31.7.1840. Σχετικὰ με την αρχαιολογικὴ συλλογὴ της Ερμούπολης βλ. Α. Κόκκου, ὀπ. π., 150.

πώς εννοείτο εκείνη την εποχή το Μουσείο: ήταν ένας χώρος «έναπόθεσις και διατήρησις» τών ἀρχαιοτήτων⁸.

Δυστυχώς, όμως, όπως προκύπτει από την έρευνα, το θέμα ούτε καν ήρθε για συζήτηση στο Δημοτικό Συμβούλιο και καμία πίστωση δεν εγγράφηκε στον προϋπολογισμό του επόμενου έτους⁹. Γενικώς, τα οικονομικά του Δήμου ποτέ δεν ήταν ανθηρά και μάλιστα την περίοδο 1844–1845 η οικονομική κατάσταση χαρακτηριζόταν από το Δήμαρχο ως «έλεεινή». Επιπλέον, πιθανολογώ ότι ο Δήμαρχος δεν απάντησε, γιατί, ενώ η εγκύκλιος κοινοποιήθηκε από το Διοικητή με την επισήμανση «ἐπὶ ἐπιστροφῇ» βρέθηκε στο αρχείο του Δήμου, ενώ έπρεπε να είχε επιστραφεί στη Διοίκηση Αργολίδας¹⁰.

Η κατάσταση σχετικά με τις αρχαιότητες θα πρέπει να είχε επιδεινωθεί, γιατί μετά από τρία χρόνια περίπου ο Διοικητής Αργολίδας επανέρχεται καθιστώντας υπεύθυνο το Δήμαρχο «διὰ πᾶσαν βλάβην ἢ ἀφαίρεσιν» αρχαιοτήτων και προτείνοντας τη συλλογή και διατήρηση των αρχαιοτήτων «εἰς ασφαλὲς καὶ κοινὸν οἶκημα /συνήθως τὸ σχολεῖον/ τῆς πρωτεύουσας ἢ τοῦ πλησιεστέρου χωρίου τοῦ Δήμου»¹¹.

Η επιλογή των σχολείων ως χώρων «διατηρήσεως» των αρχαιοτήτων ήταν μια εύκολη και πρακτικά εφαρμόσιμη λύση, γιατί αφενός το κράτος δεν είχε να διαθέσει πόρους για τη σύσταση Μουσείων, αλλά ούτε οι τοπικές αρχές στις οποίες ανέθεσε αυτή την ευθύνη μπορούσαν, πλην εξαιρέσεων¹², να δαπανήσουν κονδύλια γι' αυτό το σκοπό, και αφετέρου στα σχολεία πάντα θα υπήρχε κάποιος χώρος για απόθεση αρχαιοτήτων, ενώ οι εκπαιδευτικοί είχαν την παιδεία, αν μη τι άλλο, να διαφυλάξουν τα λείψανα της αρχαιότητας «τὰ ὅποια συντελοῦσι τὰ μέγιστα εἰς τὴν δόξαν τῆς Πατρίδος, καὶ ἀναπολοῦσι τὴν ἀρχαίαν αὐτῆς εὐκλειαν»¹³.

Πράγματι, όπως πληροφορούμαστε από τις πηγές, το Φεβρουάριο του 1845 υπήρχε μουσείο στο Ναύπλιο. Συγκεκριμένα με έγγραφο του προς τους Δημάρ-

8. Βλ. και Μ. Οικονόμου, *ὀπ. π.*, 53.

9. ΓΑΚ–Αρχεία Ν. Αργολίδας, Αρχείο Δήμου Ναυπλιέων, ΔΗΜ. 1.1/Β.1.2 («Βιβλίο Πράξεων Δημοτικού Συμβουλίου Ναυπλίας 1839–1846») και ΔΗΜ. 1.1/Β.3.1 (Βιβλίο «Εσόδων – Εξόδων 1836–1853»).

10. Από το Δημοτικό Αρχείο Ναυπλίου δεν έχουν σωθεί Πρωτόκολλα Αλληλογραφίας αυτής της περιόδου, ώστε να επιβεβαιώσω την υπόθεση ότι ο Δήμαρχος δεν απάντησε.

11. ΓΑΚ–Αρχεία Ν. Αργολίδας, Αρχείο Δήμου Ναυπλιέων, ΔΗΜ. 1.1, 1843/Ρ 36 ε, αρ. πρωτ. 870/1.3.1843. Βλ. και Κ. Μπίχτα, *Το επίπονο έργο της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας κατά τον 19^ο αιώνα: περισυλλογή και καταγραφή των αρχαιοτήτων*, στο «... ανέφερα εγγράφως ...» *Θησαυροί του Ιστορικού Αρχείου της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας*, Αθήνα 2008, 23.

12. Βλ. Α. Κόκκου, *ὀπ. π.*, 304–305.

13. Βλ. *ὀπ. π.*, 126 και έγγραφο υποσημείωσης με αρ. 7.

χους ο Διοικητής Αργολίδας τους γνωστοποιεί «ὄτι εἰς τὸ ἐνταῦθα Γυμνάσιον συνεστάθη κατὰ Διαταγὴν τῆς Κυβερνήσεως μικρὸν Μουσεῖον ἀρχαιοτήτων», το οποίο «θέλει συντείνει εἰς τὸν καθωραϊσμὸν τῆς πρωτευούσης τῆς Διοικήσεως». Επιπλέον, νουθετοῦσε τους Δημάρχους να προτρέπουν τους δημότες που ἔχουν αρχαιότητες να τις προσφέρουν στο νέο Μουσεῖο. Μάλιστα, τα ονόματά τους θα δημοσιεύονταν στην εφημερίδα¹⁴. Εντωμεταξύ, μέχρι τότε οι αρχαιότητες φυλάσσονταν στη Διοίκηση Αργολίδας ἀλλὰ και στο Δήμο Ναυπλιέων¹⁵.

Ὅμως, τι περιείχε αὐτὸ το Μουσεῖο; Σε ἔγγραφο του Γυμνασιάρχου Χαράλαμπου Παμπούκη πρὸς το Δήμαρχο Ναυπλιέων Λυμπέριο Παννακόπουλο διαβάζουμε ὅτι: «... Καθόσον δὲ ἀφορᾷ τὰς παρὰ τῷ Γυμνασίῳ ἀρχαιότητας, ὑπάρχουσι παρ' ἡμῖν αἱ ἐφεξῆς: 1. Ἐν ἀνάγλυφον τετραγώνον, τεθλασμένον ἐν μιᾷ τῶν γωνιῶν, φέρον πέντε πρόσωπα, ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν: «Ἄριστόδημος Ἀνέθηκε», πρὸς τὰ ἄνω καί, «Μύσιος, Χρυσανθίς, Δαμάτηρ», πρὸς τὰ κάτω. 2. Μία κεφαλὴ, τεθλασμένη ὀλίγον κατὰ τὴν ρῖνα καὶ τὴν δέξην. 3. Ἐν βάθρον, τὴν κεφαλὴν φέρον, ὑπὸ ὑπογραφὴν: «Ἄριστόδημος Ἀνέθηκε». 4. Ἐν Ἀνάγλυφον φέρον κεφαλὴν, τεθλασμένην ὀλίγον κατὰ τὴν ρῖνα, ἐπιγραφόμενον πρὸς τὰ ἄνω: «Κηφισόδοτος», προσφορὰ τοῦ λοχαγοῦ Κ. Δ. Βότζαρη. Τὰς ἀρχαιότητας αὐτάς παρέδωκε πρὸς τὸ Γυμνασιαρχεῖον ἢ πρῶν Διοικήσις Ἀργολίδος τὴν 3 Φεβρουαρίου 1845, διὰ τῶν ὑπ' Ἀριθ. 466–467 ἐγγράφων αὐτῆς τῆς αὐτῆς ἡμερομηνίας.». Καὶ κατέληγε ὁ Γυμνασιάρχης: «Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω δὲν ἔχομεν ἄλλα, οὔτε ἡμεθα ἀρμόδιοι νὰ γνωρίζωμεν, ἂν ἄλλος τις ἔχη δημοσίως ἢ ἰδιωτικῶς.»¹⁶.

Ὡς πρὸς το χῶρο το Μουσεῖοῦ εἶναι πολὺ πιθανὸ νὰ ἐπρόκειτο γιὰ ἓνα μικρὸ χῶρο ἢ καὶ το γραφεῖο το Γυμνασίου, ὅπου θὰ εἶχαν τοποθετηθεῖ τα δύο ἀνάγλυφα καὶ ἡ κεφαλὴ με το βάθρο τῆς.

Το θέμα το Μουσεῖοῦ ἐπανερχετα μετὰ ἀπὸ σχεδόν πενήντα χρόνια με

14. ΓΑΚ–Αρχεῖα Ν. Αργολίδας, Αρχεῖο Δήμου Ναυπλιέων, ΔΗΜ. 1.1, 1845/Ρ36γ, αρ. πρωτ. 467/8.2.1845. Τη δημοσίευση τῶν ονομάτων τῶν δωρητῶν ἀρχαιοτήτων στον Τύπο προέβλεπε ὁ νόμος το 1834 στο ἀρθρο 82 (βλ. υποσημείωση με αρ. 6).

15. Βλ. σχετικά παρακάτω, καθὼς καὶ ἔγγραφο το Φρουραρχεῖοῦ Ναυπλίας, με το οποίο παραδίδεται στη Δημαρχία «... τὸ ἐσχάτως εἰς τὸ Φρούριον τοῦ Παλαμηδίου ἀνακαλυφθέν εἰκομμένον ἀνάγλυφον διὰ τὰ περαιτέρω.» (ΓΑΚ–Αρχεῖα Ν. Αργολίδας, Αρχεῖο Δήμου Ναυπλιέων, ΔΗΜ. 1.1, 1843/Ρ36 ε, αρ. πρωτ. 3644/30.9.1843).

16. ΓΑΚ–Αρχεῖα Ν. Αργολίδας, Αρχεῖο Δήμου Ναυπλιέων, ΔΗΜ. 1.1, 1849/Π γ, αρ. πρωτ. 530/7.12.1848. Το ἔγγραφο αὐτὸ ἦταν ἡ ἀπάντηση σε ἔγγραφο (βλ. ΓΑΚ–Αρχεῖα Ν. Αργολίδας, Αρχεῖο Δήμου Ναυπλιέων, ΔΗΜ. 1.1, 1849/Π γ, αρ. πρωτ. 8817/3.12.1848), με το οποίο ὁ Νομάρχης Αργολίδος καὶ Κορινθίας ζητοῦσε «ἐντὸς ὀκτῶ ἡμερῶν» νὰ ἀποστείλει ὁ Δημαρχος «ἀκριβῆ σημειῶσιν τῶν ἐντὸς τοῦ Δήμου εὐρισκομένων ἀρχαιολογικῶν Συλλογῶν Δημοσίων ἢ ἰδιωτικῶν, ...». Ὁ Δήμαρχος με τη σειρά το διαβίβασε το ἔγγραφο το Νομάρχῃ στο Γυμνασιάρχῃ Ναυπλίας.

αφορμή την κατεδάφιση του ανατολικού τμήματος των τειχών της πόλης¹⁷. Το Μάιο του 1894 η Ιστορική και Εθνολογική Εταιρία της Ελλάδος με έγγραφο της προς το Δήμαρχο Μιλτιάδη Γιαννόπουλο σχολιάζει θετικά «τὴν σύστασιν ἐν Ναυπλίῳ εἰδικοῦ Μουσείου τῆς ἱστορικῆς ταύτης πόλεως, ἧς ἡ μέση καὶ νεωτέρα ἱστορία συνδέεται ἀναποσπάτως πρὸς τὴν ὅλην ἱστορίαν τῆς Ἑλλάδος». Στο Μουσείο αυτό, που θα ήταν ένα Μουσείο της πόλης του Ναυπλίου¹⁸, θα φυλάσσονταν «καὶ αἱ ἐπιγραφαὶ τῶν τειχῶν, καὶ τὰ σύμβολα τῆς ἐνετικῆς πολιτείας», καθώς και καθετί που θα κατέθεταν οι πολίτες «ἀνήκον τῇ πόλει καὶ τῷ δήμῳ, ἀναμνησκον σελίδα τινὰ τῆς ναυπλιακῆς ἱστορίας»¹⁹. Ο Δήμαρχος απάντησε με σχετική καθυστέρηση γράφοντας ότι το Υπουργεῖο των Στρατιωτικῶν «δὲν ἐπέτρεψε τὴν ἐκ μέρους τοῦ Δήμου λήψιν οὐδενὸς ἀντικειμένου ἐκ τῶν καταδαφιζομένων ἐνετικῶν τῆς πόλεως τειχῶν, διατάξαν αὐστηρῶς νὰ συλληχθῶσι πάντες οἱ ἐνεπιγραφοὶ λίθοι καὶ τὰ σύμβολα τῆς ἐνετικῆς πολιτείας καὶ νὰ τεθῶσιν ἐντὸς ἰδιαίτερου δωματίου τῶν γραφείων τῆς διευθύνσεως τοῦ Ὀπλοστασίου, πρὸς περίσωιν αὐτῶν. Ἐπειδὴ δὲ ὁ ὕπ' ἐμὲ Δήμος δὲν προέβη μέχρι τοῦδε εἰς τὴν σύστασιν Μουσείου, τὸ ὑπὸ τοῦ Ὑπουργείου ληφθὲν μέτρον ἦτο ἄριστον»²⁰.

Η τελευταία φράση στο έγγραφο του Δημάρχου είναι κατατοπιστική και ως προς τη σύσταση του Μουσείου αλλά και ως προς το γενικότερο ενδιαφέρον του Δήμου για τα κατάλοιπα του παρελθόντος. Βλέπουμε, λοιπόν, ότι όχι μόνο Μουσείο δεν είχε συσταθεί, αν και είχαν περάσει πενήντα χρόνια από τη δημιουργία του Μουσείου στο Γυμνάσιο Ναυπλίου, αλλά και ότι το Υπουργεῖο Στρατιωτικῶν μὴν ἔχοντας, προφανῶς, καμία εμπιστοσύνη στη Δημοτική Αρχή φρόντισε να συλ-

17. Ενῶ στους σχετικούς φακέλους του Δημοτικού Αρχείου (1870/Ω39, 1875/Ω40, 1889/Β4, 1890/Ω39, 1891/Ω39) υπάρχουν εγκύκλιες και έγγραφα για τις αρχαιότητες, δε βρέθηκε κάποιο στοιχείο για το Μουσείο Ναυπλίου. Προφανῶς, τὸ θέμα του Μουσείου δεν ἐνδιέφερε τις τοπικὲς ἀρχές και τὴν τοπικὴ κοινωνία σε ἀντίθεση με ἄλλες πόλεις, ὅπως ἦταν ἡ Σπάρτη και ἡ Τρίπολη, ὅπου υἱῆρξε κινήτικότητα για τὴν ἰδρυση Μουσείου, βλ. Α. Κόκκου, ὅπ. π., 304–305.

18. Ακόμη και σήμερα το Μουσείο της πόλης του Ναυπλίου περιμένει τη σύστασή του. Μία ἄλλη πρόταση που ἔγινε ἀπὸ τον γράφοντα, χωρίς μέχρι σήμερα να βρει ἀναπόκριση, είναι ἡ δημιουργία Μουσείου «Ἀστικῆς οικίας τῆς πόλης του Ναυπλίου» (βλ. σχετικὸ δημοσίευμα του γράφοντος στην ἐφημερίδα «Ἀναγνώστης», ἀρ. φύλλου 535/24.7.2008, 15).

19. ΓΑΚ–Αρχεῖα Ν. Αργολίδας, Αρχεῖο Δήμου Ναυπλιέων, ΔΗΜ. 1.1, 1894/Ω39, ἀρ. πρωτ. 86/18.5.1894. Τὸ ἐγγράφο υπογράφει ὁ πρόεδρος τῆς Εταιρείας Ι. Ν. Μπότσης και ὁ Γραμματέας Α. Μηλιαράκης.

20. ΓΑΚ–Αρχεῖα Ν. Αργολίδας, Αρχεῖο Δήμου Ναυπλιέων, ΔΗΜ. 1.1, 1894/Ω39, ἀρ. πρωτ. 1097/ 16.6.1894.

λεγούν και φυλαχθούν τα αντικείμενα που παρουσίαζαν ιστορικό ενδιαφέρον.

Πέρασε το καλοκαίρι χωρίς κάποια εξέλιξη, όταν μεσούντος του Σεπτεμβρίου του 1894 ο Νομάρχης Αργολιδοκορινθίας θίγει το θέμα της δημιουργίας Μουσείου για να τοποθετηθούν οι πλάκες από τα τείχη «εις ανάμνησιν τῆς ποτὲ ὑπάρξεως τῶν τειχῶν». Μάλιστα, προτείνει να στεγαστεί το Μουσείο στην έπαυλη Καποδίστρια. Όμως, κύριο μέλημα του Νομάρχη δεν ήταν η σύσταση Μουσείου, αλλά η επισκευή του οικίσκου της έπαυλης του Καποδίστρια. Στο έγγραφό του κατακρίνει το Δήμαρχο γράφοντας «ὅτι δικαίως θὰ ἐπισύρωμεν καθ' ἡμῶν τὴν κατάκρισιν ὅταν τοῦ πρώτου τῆς πατρίδος μας Κυβερνήτου ἢ μικρὰ ἔπαυλις εὐρίσκειται εἰς ἀθλίαν κατάστασιν τὸν οἶκτον προκαλοῦσα» και του παραγγέλλει να υποβάλει προϋπολογισμό της δαπάνης επισκευής²¹.

Ο Δήμαρχος απαντά προσπαθώντας να διασκεδάσει την αργοπορία του για τον ευπρεπισμό του οικίσκου και παράλληλα ζητεί από το Νομομηχανικό να συντάξει προϋπολογισμό για την επισκευή του οικίσκου της έπαυλης «τοῦ ἀοιδήμου Καποδιστρίου κεμένης ἐπὶ τῆς Δημοσίας ὁδοῦ Προνοίας καὶ ὑπὸ τὰς ὑπωρείας τοῦ Παλαμηδίου», καθώς και του περιφράγματος αυτής²². Ο Νομάρχης επανέρχεται επαινώντας την ενέργεια του Δημάρχου για επισκευή του οικίσκου και του παραγγέλλει να φέρει το θέμα στην πρώτη συνεδρίαση του Δημοτικού Συμβουλίου²³. Όμως, από τις 17.9.1894 που έστειλε το έγγραφο ο Νομάρχης μέχρι 27.12.1895 που διαθέτουμε Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου το θέμα δεν ήρθε προς συζήτηση στο Δημοτικό Συμβούλιο²⁴. Ούτε στο βιβλίο εξόδων του Δήμου μέχρι το 1897 υπάρχει κάποιο σχετικό έξοδο²⁵. Απ' ό,τι φαίνεται, λοιπόν, ο οικί-

---

21. ΓΑΚ-Αρχαία Ν. Αργολίδας, Αρχείο Δήμου Ναυπλιέων, ΔΗΜ. 1.1, 1894/Ω39, αρ. πρωτ.15385/12.9.1894.

22. ΓΑΚ-Αρχαία Ν. Αργολίδας, Αρχείο Δήμου Ναυπλιέων, ΔΗΜ. 1.1, 1894/Ω39, αρ. πρωτ. 1621 και 1635/15.9.1894.

23. ΓΑΚ-Αρχαία Ν. Αργολίδας, Αρχείο Δήμου Ναυπλιέων, ΔΗΜ. 1.1, 1894/Ω39, αρ. πρωτ. 15389/17.9.1894.

24. ΓΑΚ-Αρχαία Ν. Αργολίδας, Αρχείο Δήμου Ναυπλιέων, ΔΗΜ. 1.1, Β.1.18 Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου 7.10.1891 – 27.12.1895. Το έτος 1894 ήταν ένα πολύ δύσκολο έτος εξαιτίας της νόσου «Ιμφλουέντζας» που έπληξε την «πνευστέραν τάξιν» της πόλης του Ναυπλίου και της Πρόνοιας, αλλά και εξαιτίας της ανεργίας και της υπερβολικής αύξησης της τιμής των τροφίμων. Μάλιστα, για να αντιμετωπιστεί η πείνα στα άτομα της φτωχότερης τάξης, συγκροτήθηκε ερανική επιτροπή υπό την προεδρία του Αρχιεπισκόπου Αργολίδας (Βλ. ΓΑΚ-Αρχαία Ν. Αργολίδας, Αρχείο Δήμου Ναυπλιέων, ΔΗΜ. 1.1, 1894/Ω39, έγγραφο του Νομάρχη Αργολίδας με αρ. πρωτ. 2185/18.2.1894).

25. ΓΑΚ-Αρχαία Ν. Αργολίδας, Αρχείο Δήμου Ναυπλιέων, ΔΗΜ. 1.1, Β.5.6 Βιβλίο Εξόδων 1892-1897.

σκος της έπαυλης Καποδίστρια δεν επισκευάστηκε και Μουσείο δεν έγινε²⁶. Βεβαίως, ο Ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897 και η ήττα που υπέστη ο ελληνικός στρατός θα επέδρασαν αρνητικά στην ίδρυση Μουσείου και μάλιστα σε μια πόλη σαν το Ναύπλιο, όπου η στρατιωτική παρουσία ήταν έντονη λόγω της ύπαρξης πολλών στρατιωτικών μονάδων.

Το θέμα του Μουσείου ανακινείται μετά από αρκετά χρόνια. Σε έγγραφο με ημερομηνία 23.6.1900 ο Υπουργός Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως ζητεί από τον επί της Δικαιοσύνης συνάδελφό του την παραχώρηση του Βουλευτικού, που μέχρι τότε λειτουργούσε «ως τόπος φυλακών», για να ιδρυθεί Μουσείο «πρὸς ἔξασφάλισιν πολλῶν ἀνὰ τὴν Ἀργολίδα διεσπαρμένων ἀρχαίων». Και μάλιστα σχεδιάζεται, εκτός από αρχαιολογικό Μουσείο, να ιδρυθεί και Μουσείο εκμαγείων «μέλλον νὰ συντελῆ καὶ πρὸς σπουδὴν τῆς ἀρχαίας Γλυπτικῆς καὶ πρὸς διέγερσιν τοῦ ενδιαφέροντος καὶ ἀναπτύξεως ἔρωτος ὑπὲρ τῶν ἔργων τῆς ἀρχαιότητος»²⁷.

Ὅμως, η παράδοση του κτιρίου καθυστερούσε και ο Υπουργός των Εκκλησιαστικών Στάης τηλεγραφεί στον Εισαγγελέα Εφετών Ναυπλίου και του ζητεί εξηγήσεις²⁸. Ο Εισαγγελέας απαντά ότι ναι μεν τα κτίρια των φυλακών στο Παλαμήδι είναι έτοιμα, αλλά έπρεπε να επισκευαστεί και ο παρακείμενος στρατώνας, όπου θα στεγαζόταν η φρουρά. Για το λόγο αυτόν καθυστερούσε η μεταγωγή των καταδίκων, οι οποίοι παρέμεναν στο Βουλευτικό²⁹.

Το κτίριο παραδίδεται στις αρχές Νοεμβρίου του 1900 από τον Οικονομικό Έφορο Ναυπλίας στο Γυμνασιάρχη «εις φρικώδη κατάστασιν»³⁰. Οι εργασίες της μεταποίησης της φυλακής σε Μουσείο έγιναν καθ' υπόδειξη του Γενικού Εφόρου Αρχαιοτήτων και υπεύθυνος για την επιμέλεια του κτιρίου εκ μέρους του Υπουργείου ορίστηκε ο καθηγητής μαθηματικών στο Γυμνάσιο Ναυπλίου Σπυρίδων Κόνδης³¹,

26. Η έπαυλη του Καποδίστρια με τον περιβάλλοντα χώρο παραχωρήθηκε προς «εξωραϊσμόν» από το Δημοτικό Συμβούλιο στο αρτισύστατο Σωματείο Κουρέων (Βλ. αίτηση του σωματείου προς το Δημοτικό Συμβούλιο για οικονομική ενίσχυση με ημερομηνία 10/7/1906. ΓΑΚ-Αρχαία Ν. Αργολίδας, Αρχείο Δήμου Ναυπλιέων, ΔΗΜ. 1.2, 1906/Ε4).

27. Αρχείο Υπουργείου Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, Φάκελος «Ναυπλίου. Μεταποίησις του βουλευτικού εις αρχαιολ. Μουσείον» 1900-1902 (με μολύβι, μεταγενέστερη αναγραφή). Σχέδιο εγγράφου με αριθμό πρωτ. 10014/23.6.1900. Το αρχείο απόκειται στο Υπουργείο Πολιτισμού / Διεύθυνση Εθνικού Αρχείου Μνημείων.

28. Αρχείο Υπουργείου Εκκλησιαστικών..., όπ. π., τηλεγράφημα με αρ. πρωτ. 4650/11.9.1900.

29. Αρχείο Υπουργείου Εκκλησιαστικών..., όπ. π., έγγραφο με αρ. πρωτ. 4954/13.9.1900.

30. Αρχείο Υπουργείου Εκκλησιαστικών..., όπ. π., έγγραφο του Γυμνασιάρχη Ναυπλίου προς το Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως με αριθμό πρωτ. 28/4.11.1900.

31. Με έγγραφο προς το Νομομηχανικό Ναυπλίου ο Υπουργός Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως προτείνει να γίνουν «... αί έξης μεταβολαί: α) νά κατεδαφισθῆ τὸ πρόσθετον ἀνώ-

ο οποίος ήταν σε συνεννόηση με το Γενικό Έφορο Αρχαιοτήτων³². Οι εργασίες τελείωσαν μετά το καλοκαίρι του 1902, αν και η παραλαβή του κτιρίου από την αρμόδια επιτροπή του Δημοσίου έγινε το Φεβρουάριο του 1903³³. Το κόστος είχε αναλάβει η Αρχαιολογική Εταιρεία, η οποία διέθεσε το ποσό των 10.000 δραχμών³⁴.

Λειτουργήσε, λοιπόν, το Αρχαιολογικό Μουσείο Ναυπλίου στο Βουλευτικό. Όμως, στο διπλανό κτίριο, στου «Λεονάρδου», εξακολουθούσαν να λειτουργούν φυλακές υποδίκων. Παρά τις παρακλήσεις του Υπουργού των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαίδευσης προς τον ομόλογό του επί της Δικαιοσύνης για απομάκρυνση των φυλακισμένων από το παρακείμενο κτίριο «Λεονάρδου», διότι η παραμονή τους «οὐ μόνον πολλήν ἀκοσμίαν καὶ ρυπαρότητα θέλει προξενεῖ ἀλλὰ καὶ ἀπάδει ὄλωσ πρὸς τὸν σκοπὸν δι' ὃν ἀδραῖ δαπάνη τῆς ἀρχ. ἑταιρείας μετεποιήθη τὸ ἐν Ναυπλίῳ Βουλευτικόν»³⁵ αυτό δεν κατέστη δυνατό. Η μεταστέγαση των φυλακίων «Λεονάρδου» θα πρέπει να πραγματοποιήθηκε το 1930, 2–3 χρόνια πριν μεταφερθεί το Μουσείο από το Βουλευτικό στο κτίριο της Πλατείας Συντάγματος.

Την ίδια χρονιά, 1902, πραγματοποιείται και η δωρεά του Ευστάθιου Γλυμενόπουλου³⁶. Δε γνωρίζουμε εάν η δωρεά έχει σχέση με την αποπεράτωση των εργασιών και τη λειτουργία του αρχαιολογικού μουσείου στο Βουλευτικό ή εάν συνέπεσε χρονικά.

Ειδικότερα στις 12 Ιουνίου 1902 ο τότε Υπουργός των Εκκλησιαστικών και της

τατον πάτωμα β) να κατεδαφισθῆ τὸ δωμάτιον της ἐπιστασίας, ὅπως οὕτω φανῆ ὀλόκληρος ἡ τὸ μέτωπον τοῦ οἰκοδομήματος ἀποτελούσα στοά γ) νὰ ἀνοιχθῶσι τὰ κλεισμένα παράθυρα καὶ νὰ διορθωθῶσιν αἱ θύραι, τὸ πάτωμα καὶ τὰ παράθυρα δ) ἐν τῷ ἰσογείῳ νὰ κατεδαφισθῶσιν οἱ πρόσθετοι τοῖχοι.». Αρχεῖο Υπουργείου Εκκλησιαστικῶν..., ὅπ. π., ἔγγραφο με αρ. πρωτ. 23793/29.11.1900. Σχετικὰ με τον καθηγητὴ Στυρίδωνα Κόνδη βλ. Ι. Γ. Δεμοῖρος, *Ἱστορία τοῦ Γυμνασίου Ναυπλίου*, Αθήνα 1939, 110.

32. Αρχεῖο Υπουργείου Εκκλησιαστικῶν..., ὅπ. π., τηλεγράφημα του Γενικοῦ Εφόρου Αρχαιοτήτων προς τον καθηγητὴ Κόνδη με αρ. πρωτ. 15948/17.3.1901.

33. Αρχεῖο Υπουργείου Εκκλησιαστικῶν..., ὅπ. π., «Πρωτόκολλον προσωρινῆς παραλαβῆς τῶν ὑπὸ τοῦ ἐργολάβου Δημ. Δημητρίου ἐκτελεσθεισῶν ἐργασιῶν πρὸς μετασκευὴν τοῦ Βουλευτικοῦ εἰς Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον». Βλ. καὶ Πρακτικὰ της ἐν Αθήναις Αρχαιολογικῆς Εταιρείας του ἔτους 1903, Αθήνα 1906, 25.

34. Αρχεῖο Υπουργείου Εκκλησιαστικῶν..., ὅπ. π., ἔγγραφο της Εταιρείας προς το Υπουργεῖο των Εκκλησιαστικῶν καὶ Δημοσίας Εκπαιδύσεως με αρ. πρωτ. 528/30.5.1901. Βλ. καὶ Πρακτικὰ της ἐν Αθήναις Αρχαιολογικῆς Εταιρείας (ΠΑΕ) του ἔτους 1902, Αθήνα 1903, 34.

35. Αρχεῖο Υπουργείου Εκκλησιαστικῶν..., ὅπ. π., σχέδιο εγγράφου με αρ. πρωτ. 24963/13.12.1901 καὶ ἄλλο σχέδιο εγγράφου χωρὶς αρ. πρωτ. καὶ ἡμερομηνία 4.8.1902.

36. Ο Ευστάθιος Γλυμενόπουλος (1833–1912) γεννήθηκε στο Ναύπλιο. Ἦταν διπλωματικὸς υπάλληλος καὶ χρημάτισε πρόξενος στην Ἑπειρο, Θεσσαλονίκη, Κάιρο, Σουεζ καὶ Ανδριανούπολη. Δώρισε πλοῦσια αρχαιολογικὴ συλλογὴ στα Μουσεία Αλεξάνδρειας καὶ Ναυπλίου. Εργάσθηκε ὡς δικηγόρος στην Αἴγυπτο, βλ. Νέα Ἑλληνικὴ Εγκυκλοπαίδεια Χάρη Πάτση, τόμ. 10, 123.

Δημοσίας Εκπαιδεύσεως Α. Μομφεράτος απέστειλε επιστολή προς το Δήμαρχο Ναυπλίου Δημήτριο Τερζάκη, με την οποία του ανακοίνωσε ότι «Ὁ ἐκ Ναυπλίου καταγόμενος συγγενής μου κ. Εὐστάθιος Γλυμενόπουλος μοι δηλοῖ ὅτι προσφέρει ὡς δωρεάν εἰς τὸ Ναύπλιον πρὸς πλουτισμὸν τοῦ ἀρχαιολογικοῦ μουσείου αὐτόθι σπουδαιότητα συνλογῆν, ἣς σημείωσιν εὐρίσκετε ἐγκλειστον ὧδε». Ἡ επιστολή τελείωνε με τὴν ιδιόχειρη σημείωση του υπουργοῦ: «Δὲν θὰ ἦτο ἄσκοπον ἂν ἤρχεσθε ἐνταῦθα ἵνα καὶ προσωπικῶς συνεννοηθῶμεν»³⁷.

Ὁ Δήμαρχος ἀπάντησε ἀμέσως ὅτι ἀναμένει τὸν δωρητὴ καὶ προτίθεται, μόλις ἀφίχθῃ αὐτός, νὰ συγκαλέσει τὸ Δημοτικὸ Συμβούλιον γιὰ νὰ ἀποδεχθῆι τὴ δωρεὰ καὶ νὰ ἐκδώσει αὐτὸ «κατάλληλον εὐχαριστήριον ψήφισμα»³⁸.

Στὸ σημείωμα ποὺ συνόδευε τὴν επιστολή του υπουργοῦ καταγράφεται τὸ περιεχόμενο τῆς συλλογῆς ὡς ἐξῆς: «1) Πλήρης σχεδὸν σειρὰ τῶν Βυζαντινῶν νομισμάτων ἀπὸ Κωνσταντίνου τοῦ Μεγάλου μέχρι τοῦ τελευταίου Παλαιολόγου, χιλίων ἑκατὸν τὸν ἀριθμὸν, ἐξ ὧν διακόσια χρυσά. 2) Τριακόσια περίπου Πτολεμαίων, Ἀλεξάνδρων καὶ Γραικο – Ρωμαϊκὰ Ἀλεξανδρείας. 3) Ὑπὲρ τὰ χίλια Ἑλληνικὰ καὶ Ρωμαϊκὰ νομίσματα, μὴ ἀποτελοῦντα μὲν ἐπιστημονικὰς σειρὰς, ἀρκούντως ὁμως ἐνδιαφέροντα, ὡς παριστῶντα τὰ χαρακτηριστικὰ πλείστων ἑλληνικῶν πόλεων καὶ τὰς προτομὰς πάντων τῶν Αὐτοκρατόρων. 4) Περὶ τὰ πεντακόσια Βενετικὰ καὶ Φραγκικὰ μέταλλα καὶ νομίσματα, ἐν οἷς τὰ κοπέντα ἀναμνηστικὰ διὰ τὴν ἐκπόρθησιν Ναυπλίου καὶ ἄλλων Πελοποννησιακῶν φρουρίων. 5) Τριακόσια μέταλλα καὶ νομίσματα τῶν νεωτέρων χρόνων τῆς Ἑλλάδος, Τουρκίας καὶ τῶν πλείστων Εὐρωπαϊκῶν Κρατῶν καὶ τινὰ παλαιᾶς χρήσεως Τουρκικὰ καὶ Ἀβυσσινιακὰ ὄπλα. 6) Πάνθεον Αἰγυπτιακῶν ἐκ χαλκῶν καὶ ὀρειχαλκίνων εἰδωλίων, πολλοὺς σκαραβαίους χάνδρας καὶ διάφορα ἀντικείμενα τῆς ἀρχαίας Αἰγύπτου. 7) Διακόσια περίπου πῆλινα εἰδῶλια, ἀγγεῖα, πινάκια κλπ. διαφόρων ἑλληνικῶν τόπων, χρόνων, σχημάτων καὶ παραστάσεων. 8) Ἐν ἐκ τῶν ἀποκτηθέντων ἐσχάτως δύο ἀγαλμάτων (τὸν Ἀσκληπιὸν μᾶλλον ἢ τὸν Ἡρακλῆ) ἐκ Μακεδονίας εἰσκομισθέντων καὶ ἀναφερομένων εἰς τὴν δῆλωσιν τῆς 15 Μαΐου». Δυστυχῶς, δὲν ἔχουν σωθῆι τὰ Πρακτικὰ τοῦ Δημοτικοῦ Συμβουλίου γι' αὐτὴ τὴν περίοδο καὶ ἔτσι εἶναι δύσκολο νὰ παρακολουθήσουμε τὴν ἐξέλιξη τῆς ὅλης υπόθεσης³⁹.

37. ΓΑΚ–Αρχεῖα Ν. Αργολίδας, Αρχεῖο Δήμου Ναυπλιέων, ΔΗΜ. 1.2, 1902/Ζ 8.

38. Ὅπ. π., σχέδιο ἐγγράφου τοῦ Δημάρχου. Στον ἴδιο φάκελο ὑπάρχει ἐγγράφο τοῦ Νομάρχου Αργολίδας πρὸς τὸν Δήμαρχο, ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τοῦ ὁποίου συμπεραίνουμε ὅτι ὁ υπουργὸς εἶχε στείλει ἀνάλογο ἐγγράφο καὶ στὸ Νομάρχη.

39. Στὰ ΓΑΚ–Αρχεῖα Νομοῦ Αργολίδας, ὅπου ἀπὸκειται τὸ Αρχεῖο τοῦ Δήμου Ναυπλιέων, ὑπάρχει ἡ σειρὰ τῶν Πρακτικῶν τοῦ Δημοτικοῦ Συμβουλίου τῶν ἐτῶν 1835–1950. Ὅμως, γιὰ τὰ ἐτῆ 1896–1914 ὑπάρχει κενό.

Το Σεπτέμβριο του επόμενου έτους το Υπουργείο των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως διορίζει «ὡς ἄμισθον Ἐπιμελητὴν τοῦ ἐν Ναυπλίῳ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου καὶ τῶν κατὰ τὴν Ἀργολίδα Ἀρχαιοτήτων τὸν κ. Πέτρον Φαρμακόπουλον»⁴⁰.

Ἡ ὑπάρξη Ἐπιμελητῆ εἶναι βέβαιο ὅτι θα ἐπέδρασε θετικά στη λειτουργία καὶ τὴν οργάνωση τοῦ Μουσείου. Μάλιστα, ἡ ὑπάρξη τοῦ Μουσείου ἀποτελέσει ισχυρὴ βάση για να διεκδικεῖ ἡ Δημοτικὴ Ἀρχὴ τὴν παραμονὴ στο Νάυπλιο τῶν εὐρημάτων τῶν ανασκαφῶν τῆς περιοχῆς. Εἰδικότερα, στις 13.12.1915 συγκαλεῖται τὸ Δημοτικὸ Συμβούλιο «ἐπὶ τῇ πληροφορίᾳ τῆς ἀνευρέσεως πολυτίμων καὶ σπουδαίων ἀρχαιοτήτων ἐν τῇ περιφερείᾳ τοῦ τέως Δήμου Ναυπλιέων καὶ τῆς ἔνεκα ταύτης ἀφίξεως ἐν τῇ πόλει ἡμῶν τοῦ κυρίου Ὑπουργοῦ ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως.

Ἀκοῦσαν τοῦ κ. Δημάρχου ἐκθέσαντος ὅτι ἀφοῦ αἱ ἀρχαιοτήτες αὐταὶ κατετέθησαν καὶ διεφυλάχθησαν ὑπὸ τῶν αἰώνων ἐν τῇ περιφερείᾳ τοῦ Δήμου ὀρθὸν καὶ δίκαιον εἶναι νὰ παραμένωσι πλησίον τοῦ τόπου ἐν ᾧ ἀνευρέθησαν· ἀφοῦ δ' ἐν Ναυπλίῳ ὑπάρχει Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν Ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων αὐταὶ καὶ ἐν ἀσφαλείᾳ θὰ εὐρίσκονται ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς μελετῶντας τὰ τῆς Ἀρχαιότητος χρησιμώτεροι ἐνταῦθα, ἵνα οὗτοι ἀντιλαμβάνονται συγχρόνως καὶ τοῦ τόπου τῆς εὐρέσεώς τῶν τῆς πόλεως δ' οὔσης κέντρου καὶ ἀφετηρίας τῶν ξένων ἐπισκεπτῶν τῆς τε Τίρυνθος, Ἡραίου, Μυκηνῶν καὶ Ἐπιδαύρου εἶναι ἐπίσης ὀρθὸν τὸ Μουσεῖον νὰ πλουτίζηται δι' ὄλων τῶν θησαυρῶν τῆς Ἀρχαιότητος τῶν ἐν τοῖς πέριξ εὐρισκομένων. Ἀποφασίζει. Ἐὰν μὲν πραγματοποιηθῇ ἡ ἐπίσκεψις τοῦ κυρίου Ὑπουργοῦ νὰ παρουσιασθῇ σύσσωμον ἐνώπιον αὐτοῦ καὶ ἐξαιτήσηται τὴν πραγμάτωσιν τῆς δικαίας εὐχῆς του ὅπως τὰ ἐν Τίρυνθι ἀνευρεθέντα⁴¹ κατατεθῶσιν ἐν τῷ Μουσείῳ Ναυπλίου, ἂν ἄλλως νὰ διαβιβάσῃ τὴν εὐχὴν

40. ΓΑΚ-Αρχεῖα Ν. Αργολίδας, Αρχεῖο Δήμου Ναυπλιέων, ΔΗΜ. 1.2, 1903/Ε16. Ἐγγραφο τοῦ Νομάρχου Αργολίδας πρὸς τὸν Δήμαρχο Ναυπλίου με ἀρ. πρωτ. 4310/27.9.1903. Τὸν Πέτρο Π. Φαρμακόπουλο τὸν βλέπομε να εἶναι Ἐπιμελητὴς τοῦ Αρχαιολογικοῦ Μουσείου καὶ τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1907 (βλ. ΓΑΚ-Αρχεῖα Ν. Αργολίδας, Αρχεῖο Δήμου Ναυπλιέων, ΔΗΜ. 1.2, 1907/Ζ4. Ἐγγραφο τοῦ Νομάρχου Αργολίδας πρὸς τὸν Δήμαρχο Ναυπλίου με ἀρ. πρωτ. 142/12.1.1907), ἀλλὰ καὶ τὸ Μάϊο τοῦ 1908 (βλ. ΓΑΚ-Αρχεῖα Ν. Αργολίδας, Αρχεῖο Δήμου Ναυπλιέων, ΔΗΜ. 1.2, 1908/Ζ8. Ἐγγραφο τοῦ «Γενικοῦ Ἐπιμελητῆ τῶν ἐν Ἀργολίδι Ἀρχαιοτήτων καὶ Μουσείων» πρὸς τὸν Δήμαρχο Ναυπλίου με ἀρ. πρωτ. 1/3.5.1908). Με τὸ παραπάνω ἔγγραφο ὁ Πέτρος Φαρμακόπουλος ζήτησε ἀπὸ τὸν Δήμαρχο Ναυπλίου «τὴν παραχώρησιν εἰς τὸ Μουσεῖον Ναυπλίου τῶν δύο τετραγωνικῶν ἐρυθρῶν λελαξευμένων λίθων, τῶν εὐρισκομένων ἐν τῇ εἰσόδῳ τοῦ Δημαρχείου», για να τοὺς χρησιμοποιήσῃ «ὡς βᾶθρα πολυτίμων ἀγγείων τοῦ Μουσείου».

41. Προφανῶς, ἡ ομιλία που θα πραγματοποιήσῃ στον ἀρχαιολογικὸν χώρον τῆς Τίρυνθος ὁ Ἐφορος τῶν ἀρχαιοτήτων τοῦ νομοῦ Αλέξανδρος Φιλαδέλφους τὴν Κυριακὴ 12 Ἀπριλίου στις 4 μ.μ.

ταύτην τηλεγραφικῶς εἰς τὸν Κύριον Ἑπιμελητὴν»⁴². Ὁ Ἐπιμελητὴς δὲν πρέπει νὰ ἦρθε στο Νάυπλιο, γιατί ὁ Δήμαρχος διαβίβασε τηλεγραφικῶς τὴν ευχὴ τοῦ Δημοτικοῦ Συμβουλίου⁴³.

Τὸ 1922 ἀρχισαν οἱ ανασκαφές τῶν Σουηδῶν στὴν Ἀσίνη. Οἱ ανασκαφές ἔληξαν τὸν Ἰούνιο τοῦ 1924⁴⁴ καὶ, ὅπως μας πληροφορεῖ ὁ Ἐπιμελητὴς Ἀρχαιοτήτων Σ. Παρασκευαΐδης, ἡ σουηδικὴ ἀποστολὴ ἀναχώρησε ἀπὸ τὸ Νάυπλιο στὶς 4 Ἰουλίου. Τὴν προηγούμενη ἡμέρα εἶχε συναντηθεῖ με τὸν Alex W. Persson, ὁ ὁποῖος εἶχε μεταφέρει τὰ ευρήματα τῶν ανασκαφῶν «ὄστρακα συνεσκευασμένα ἐντὸς χαρτίνων κυτίων, χάλκινα σκευή, ἀγγεῖα πήλινα καὶ ἀρκετὰ χρυσὰ καὶ ἄλλα πολυτίμητα κοσμήματα» καὶ τὰ εἶχε εναποθέσει «ἐντὸς ἑνὸς ἐφθαρμένου καὶ κακόσμου κατωγείου τοῦ Μουσείου». Ὁ Persson δε γνῶριζε εἰάν θὰ τοῦ ἐπιτρεπόταν ἡ μεταφορὰ τῶν ευρημάτων στὴ Σουηδία καὶ ἦταν πολὺ στεναχωρημένος γι' αὐτό. Ἐπίσης, ἐξέφρασε στὸν Παρασκευαΐδη «βαρῦθυμον παράπονον διὰ τὸ ὀλίγον ἐνδιαφέρον τὸ ὁποῖον ἔδειξαν τόσοσιν ἡ ἡμετέρα Ἑπηρεσία [δηλαδὴ ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑπηρεσία] ὅσον καὶ οἱ ἡμετέροι ἀρχαιολόγοι διὰ τὰς ἐνταῦθα ἐργασίας τοῦ, παρὰ τὰς ἐπανελημμένας τοῦ προσκλήσεις». Τέλος, ὡς πρὸς τὴν τοποθέτηση τῶν ευρημάτων στὴν Ἀθήνα ἢ τὸ Νάυπλιο ὁ Ἐπιμελητὴς Ἀρχαιοτήτων ἀναφέρει ὅτι «Ὁ κ. Persson προτιμᾷ διὰ πολλοὺς λόγους τὸ Νάυπλιο. Πλήν ἡ σημερινὴ κατάστασις τοῦ Μουσείου καὶ τῶν ἀποθηκῶν τοῦ καθὼς καὶ ὁ τρόπος καθ' ὃν ἠναγκάσθη νὰ στοιβάξῃ τὰ εὑρήματα ἐντὸς ἑνὸς μουχλιασμένου καὶ ἀραχνιασμένου κατωγείου εἶναι τόσοσιν ἀντίθετα πρὸς τὴν εὐλάβειαν καὶ τὸν ζῆλον μετὰ τὸν ὁποῖον ταῦτα συνελέγησαν καὶ κατετάχθησαν, ὥστε εἰς τὸν κ. Persson ἐγεννᾶτο φανερὰ ἀπογοήτευσις διὰ τὸ μέλλον τῶν ἐργασιῶν τῶν καὶ μάλιστα μετὰ τὴν μέθοδον μετὰ τὴν ὁποῖαν ἐπεθύμουν νὰ τὰς ἐνεργήσουν». Ὁ Ἐπιμελητὴς Παρασκευαΐδης συνεχίζει τὴν ἀναφορὰ τοῦ προτείνοντας τὴν ἐπισκευὴ τῶν ἰσογείων δωματίων τοῦ Μουσείου, προκειμένου νὰ χρησιμοποιηθοῦν ὡς ἀποθήκες. Μάλιστα, γιὰ τὰ δύο ἀπὸ αὐτὰ ἡ ἀνάγκη ἐπισκευῆς ἦταν ἀμεση καὶ γι' αὐτό ἐπισυνάπτει προϋπολογισμό τῆς ἐπισκευῆς⁴⁵.

εἶχε σχέση με τὰ ευρήματα τῶν ανασκαφῶν τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου Ἀθηνῶν. (βλ. ΓΑΚ-Ἀρχεῖα Ν. Ἀργολίδας, Ἀρχεῖο Δήμου Ναυπλιέων, ΔΗΜ. 1.2, 1915/Ζ8. Ἐγγραφο τοῦ Νομάρχου πρὸς τὸν Δήμαρχο Ναυπλίου με ἀρ. πρωτ. 5900/10.4.1915).

42. ΓΑΚ-Ἀρχεῖα Ν. Ἀργολίδας, Ἀρχεῖο Δήμου Ναυπλιέων, ΔΗΜ. 1.2, 1915/Ζ8. Ἀπόσπασμα πρακτικοῦ συνεδρίασης Δημοτικοῦ Συμβουλίου Ναυπλίου.

43. βλ. τηλεγράφημα τοῦ Δημάρχου με ἡμερομηνία 13.12.1915, ὅπ. π.

44. βλ. καὶ Berit Wells, *Ἡ ζωὴ γύρω ἀπὸ μιὰ ανασκαφὴ*, Κατάλογος ἐκθεσης στὰ πλαίσια τῶν ἐορτασμιῶν γιὰ τὰ 50 χρόνια ἀπὸ τὴν ἰδρυση τοῦ Σουηδικοῦ Ἰνστιτούτου Ἀθηνῶν, Αἴθουσα Τέχνης Ναυπλίου, Ναύπλιο 1998, 11.

45. Ἐπιπλέον, σημειώνει ὅτι δύο ἀκόμη δωμάτια εἶχαν ἐπισκευαστεῖ ἀπὸ τοὺς Ἀγγλοὺς, με δικές τους δαπάνες, γιὰ νὰ ἀποθηκεύσουν τὰ ευρήματά τους ἀπὸ τὶς ανασκαφές στὶς Μυκίνες.

Όπως φαίνεται από την αναφορά υπήρχε πρόταση «να κατασκευασθῆ ἐντὸς τοῦ Μουσείου ἑξώστης καὶ κατὰ τρεῖς πλευρὰς αὐτοῦ πρὸς ἑκθεσίον καὶ μελέτην τῶν εὐρημάτων». Η πρόταση αὐτὴ εὗρισκε ἀντίθετο τον Persson ἀλλὰ καὶ τον ἴδιο τον Παρασκευαΐδη, ὁ ὁποῖος πρότεινε τὴν κατασκευὴ ἐνὸς ἢ δύο δωματίων στὴν πρόσοψη τοῦ Μουσείου καὶ πρὸς τὸ μέρος τῶν φυλακῶν «Λεονάρδου», τὰ ὁποῖα θὰ χρησιμοποιούνταν «πρὸς μελέτην, φωτογράφησιν κ.τ.λ. τῶν νέων εὐρημάτων, διὰ συγκολλητήριον, γραφεῖον καὶ προσωρινὴν διαμονὴν τοῦ Εφόρου ἢ ο,τιδήποτε ἄλλο»⁴⁶.

Ὅμως, σε ποία κατάσταση ἦταν τὸ Μοῦσεῖο; Ὁ ἴδιος Επιμελητὴς σε ἰδιαίτερη αναφορὰ τοῦ μετὰ ἀπὸ μερικὲς μέρες (10.7.1924) σχετικὰ με τὴν κατάσταση τοῦ Μουσείου μας πληροφορεῖ ὅτι τὰ κεραμίδια τοῦ τρούλου ἦταν πιθανῶς σπασμένα καὶ ὅτι ὁ τρούλος εἶχε χορταριάσει καὶ απορροφοῦσε τὰ νερὰ τῆς βροχῆς με ἀποτέλεσμα νὰ λέφτουν σοβάδες καὶ νὰ σπάνε τὰ τζάμια τῶν προθηκῶν ὅτι τὰ τζάμια τῶν παραθύρων τοῦ τρούλου εἶχαν σπάσει καὶ ἐτοί «ὁ ἄνεμος εἰσορμᾷ σφοδρὸς γεμίζων μὲ σκόνην τὸ Μοῦσεῖον, κατὰ δὲ τὸν χειμῶνα ἡ διαμονὴ ἐντὸς αὐτοῦ εἶναι ἀδύνατος»⁴⁷.

Δε γνωρίζουμε ποῖος καὶ πόσος κόσμος ἐπισκεπτόταν τὸ Μοῦσεῖο⁴⁸. Εἶναι βεβαίον ὅτι τὸ ἐπισκέπτονταν οἱ ξένοι πού ἐρχόνταν στο Νεῦπλιο γιὰ νὰ ξεναγηθοῦν στους ἀρχαιολογικοὺς χώρους τῆς περιοχῆς⁴⁹ καὶ «οἱ ἄνθρωποι τῶν γραμμῶν καὶ οἱ διανοοῦμενοι», προκειμένου νὰ μελετοῦν τους ἀρχαιολογικοὺς θησαυροὺς⁵⁰. Εἶναι χαρακτηριστικὸ τὸ ἔγγραφο τοῦ Νομάρχῃ Ἀργολιδοκορινθίας, με τὸ

Επισημαίνει, ὁμως, ὅτι αὐτὸ (δηλαδὴ νὰ ἐπισκευάζουν οἱ ξένοι ἀνασκαφεῖς τὰ οἰκῆματα με δικά τους χρήματα) δὲν πρέπει νὰ ἐπαναληφθεῖ «διότι ἐκτὸς τοῦ ὅτι μία τοιαύτη ἀνοχὴ ἀναμφιβόλως δὲν ἐξυπηρετεῖ τὴν ἀξιοπρέπειαν τῆς Ὑπηρεσίας, ἔχω λόγους νὰ γνωρίζω ὅτι καὶ στοὺς ἰδίους δαπανήσαντες τὸ πρᾶγμα δὲν κάμνει οὔτε καλὴν, οὔτε ἀπλῶς ἀδιάφορον ἐντύπωσιν»

46. Ἀρχεῖο Ὑπουργεῖου Ἐκκλησιαστικῶν καὶ Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως, Φάκελος «Περὶ τῆς καταστάσεως καὶ τῶν ἀναγκῶν μουσεῖου Ναυπλίου/1924». Αναφορὰ με ἀρ. πρωτ. τοῦ Ὑπουργεῖου 30565/11.7.1924. Τὸ ἀρχεῖο ἀπέκειται στο Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ/Διεύθυνση Ἐθνικοῦ Ἀρχεῖου Μνημείων. Στὴν ἴδια αναφορὰ ὁ Επιμελητὴς μᾶς πληροφορεῖ ὅτι στο χώρο τῆς ἐκθεσῆς υπήρχε τὸ συγκολλητήριον, καθὼς καὶ διάφορα ἀχρηστὰ αντικείμενα.

47. Ἀρχεῖο Ὑπουργεῖου Ἐκκλησιαστικῶν καὶ Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως, Φάκελος «Περὶ τῆς καταστάσεως...», ὁπ. π., αναφορὰ με ἀρ. πρωτ. τοῦ Ὑπουργεῖου 31033/14.7.1924.

48. Στὴ διάρκεια τῆς ἡμερίδας καὶ στὴ συζήτηση πού ἀκολούθησε τὴν ἀνακοίνωση ὁ ἀρχαιολόγος τῆς Δ' Ἐφορείας Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων κ. Χρήστος Πιττερός ἀνέφερε ὅτι στὴν ὑπηρεσία τοῦ ὑπάρχει ἓνα τετράδιον, στο ὁποῖο ἔχουν γραφεῖ ἐντυπώσεις τῶν ἐπισκεπτῶν τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ναυπλίου. Ζήτησα ἀπὸ τὴν Δ' Ἐφορεία νὰ μελετήσω τὸ τετράδιον, ἀλλὰ αὐτὸ δὲ βρέθηκε.

49. Βλ. ἀπόσπασμα πρακτικοῦ συνεδρίασης Δημοτικοῦ Συμβουλίου τῆς 13/12/1915, καθὼς καὶ δημοσιεύματα στὴν εφημερίδα «Ναυπλιακὴ Ἠχώ», φύλλα 208/4.5.1930 καὶ 211/25.5.1930.

50. Βλ. ὑποσημείωση με ἀριθμὸ 71.

οποίο ενημέρωνε το Διοικητή Χωροφυλακής⁵¹ και τους Δημάρχους Άργους και Ναυπλίου «ὅτι τὸ ἀτμόπλοιο Ἰφιγένεια φέρει ἄνω τῶν διακοσίων ἐκδρομῶν [καί] θὰ καταπλεύσει εἰς τὸν λιμένα Ναυπλίας τὴν πρωΐαν τῆς 21 Ἀπριλίου ἐ.ἔ. ἔνθα θὰ παραμείνῃ μέχρι τὸ ἑσπέρας τῆς 22ας. Οἱ ἐπιβαίνοντες τῆς Ἰφιγενείας ἐκδρομῆς εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον καθηγηταὶ τῆς ἑλληνικῆς φιλολογίας καὶ τέχνης Λυκείων καὶ σχολείων τῆς Γαλλίας καὶ κυρίαὶ καὶ κύριοι, οἵτινες εἴτε ἐκ τῆς ἐργασίας εἴτε ἐξ οἰκογενειακῶν δεσμῶν συνδέονται ἀνέκαθεν μὲ τὴν Ἑλλάδα καὶ ἑλληνικὰ γράμματα. Οἱ ἐκδρομῆς οὔτοι κατὰ τὴν διήμερον ἐν Ναυπλίῳ παραμονὴν του θὰ ἐπισκευθῶσιν τὴν πρώτην ἡμέραν τὴν πόλιν καὶ τὸ Μουσεῖον καὶ τὸ Παλαμῆδι. Τὸ ἀπόγευμα τὴν Ἐπίδαυρον. Τὴν δευτέραν ἡμέραν τὴν Τύρινθα τὸ Ἄργος καὶ τὰς Μυκήνας»⁵².

Ὡς πρὸς τὴν κτιριακὴν κατάστασιν τοῦ Μουσείου νομίζω ὅτι οἱ ἐπισκέπτες δε θα ἀποκόμιζαν τὶς καλύτερες ἐντυπώσεις. Το κτίριο, λοιπόν, ἢ ἐπρεπε να ἐπισκευαστεῖ ἢ το Μουσεῖο να μεταστεγαστεῖ. Καὶ εἶναι βέβαιον ὅτι Σουηδοὶ καὶ Ἕλληνες ἀρχαιολόγοι καλόβλεπαν τὸ βενετσιάνικο κτίριο τῆς πλατείας Πλατάνου ὡς λύση για τὴ μεταστέγαση τοῦ Μουσείου. Στὸ κτίριο αὐτὸ στεγαζόταν ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἡ στρατιωτικὴ λέσχη⁵³.

Τὸ 1926 εἶναι καθοριστικὸ ἔτος για τὴ μεταστέγαση τοῦ Μουσείου. Ἐνῶ οὗ Persson «σκάβει» στὴν Ἀσίνη, καλεῖται να ἀνασκάψει τὸ θολωτὸ τάφο στα Δενδρά. Τα εὐρήματα εἶναι ἐντυπωσιακά, μοναδικά. Ἐπίσης, εἶναι ἡ χρονία που τα εὐρήματα τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἀσίνης ἐπιστρέφουν συντηρημένα ἀπὸ τὴ Σουηδία καὶ παρουσία τοῦ Προέδρου τῆς Δημοκρατίας Πάγκαλου, παραδίδονται στοὺς Ἕλληνες ἀρχαιολόγους. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς τελετῆς ὁ πρεσβευτὴς τῆς Σουηδίας ἀνακοινῶναι ἐπισήμως ὅτι ἡ σουηδικὴ κυβέρνησις ἀναλαμβάνει τὰ ἐξοδα ἐπισκευῆς καὶ μετατροπῆς τοῦ στρατώνα σε Μουσεῖο.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι καθοριστικὴ ἡ συμβολὴ τοῦ Εφόρου Ἀρχαιοτήτων Νικολαίου Μπέρτου. Ὁ Ἐφορὸς χειρίστηκε τὸ ὅλο θέμα με θέρμη καὶ ἀποφασιστικότητα.

51. Ὁ Διοικητὴς Χωροφυλακῆς προφανῶς ενημερώθηκε για να μερμνήσει σχετικὰ με τὴν ἀσφάλεια τῶν ἐκδρομῶν. Στὸ παρελθόν εἶχαν παρατηρηθεῖ κρούσματα ἐπίθεσης με πέτρες καὶ ἀπρεπούς συμπεριφορὰς παιδιῶν κατὰ περιηγητῶν (Βλ. ἐγκύκλιο τοῦ υπουργείου Ἐθνικῆς Οἰκονομίας «πρὸς τοὺς Προέδρους Κοινοτήτων Ἀττικῆς, Βοιωτίας κ.λπ.» με ἡμερομηνία 31/3/1925. ΓΑΚ-Ἀρχεῖα Ν. Ἀργολίδας, Ἀρχεῖο Δήμου Ναυπλιέων, ΔΗΜ. 1.2, 1925/Ζ8).

52. ΓΑΚ-Ἀρχεῖα Ν. Ἀργολίδας, Ἀρχεῖο Δήμου Ναυπλιέων, ΔΗΜ. 1.2, 1930/Ε0. Το ἐγγράφο φέρει ἀρ. πρωτ. 4308/12.3.1930. Κατὰ τὴ μεταγραφὴ τηρήθηκε ἡ ὀρθογραφία τοῦ πρωτότυπου, ὅπως καὶ σε ὅλα τὰ ἐγγράφα που ἔχουν μεταγραφῆ. Ὁ Νομάρχης λίγες μέρες πρὶν τὴν ἀφίξιν τοῦ πλοίου ἐστεῖλε καὶ ἄλλο ἐγγράφο για υπενθύμιση (ἀρ. πρωτ. 7043/14.4.1930).

53. Το Ναύπλιο ἦταν ἡ ἑδρα τῆς IV μεραρχίας.

Στην υπόθεση μετατροπής του στρατώνα σε Μουσείο διακρίνει κανείς δύο παρατάξεις. Στην πρώτη έχουν ενταχθεί όσοι θέλουν να στεγαστεί το Μουσείο στο ενετικό κτίριο της Πλατείας Πλατάνου και την αποτελούν ο Έφορος Αρχαιοτήτων και ο Δήμαρχος Εμμανουήλ Σωφρόνης συνεπικουρούμενος από το Δημοτικό Συμβούλιο με δημοσιογραφικό όργανο την εφημερίδα «Σύνταγμα» του Παναγιώτη Ιατρού. Οι οπαδοί της δεύτερης παρατάξης έχουν ταχθεί υπό το Μέγαρχο στρατηγό Δημητριάδη⁵⁴ και έχουν ως δημοσιογραφικό όργανο την εφημερίδα «Ναυπλιακή Ηχώ» του Μιχαήλ Λάμπρου. Οι δύο αυτές παρατάξεις πλαισιώνονται από κατοίκους της πόλης αλλά και Ναυπλιώτες που κατοικούν στην Αθήνα.

Ας δούμε τα πράγματα από πιο κοντά. Όπως προείπαμε, το καλοκαίρι του 1926 γίνεται η τελετή παράδοσης των επιστραφέντων από τη Σουηδία αρχαίων αντικειμένων⁵⁵. Εκείνη τη χρονιά οι ανασκαφές έληξαν στις 10 Ιουλίου⁵⁶ και βεβαίως στην τελετή παράδοσης των αρχαίων θα ήταν παρόντες, εκτός από τον πρόεδρο της Σουηδίας, και οι Σουηδοί αρχαιολόγοι. Τότε «αποφασίστηκε να μετατραπεί το βενετσιάνικο κτίριο της πλατείας Συντάγματος σε Μουσείο» γράφει στο βιβλίο του για την Ασίη ο A. W. Petsson⁵⁷. Το δεύτερο 15νήμερο του Αυγούστου είναι χρόνος συντονισμένων ενεργειών. Στις 16 Αυγούστου ο Έφορος Αρχαιοτήτων Νικόλαος Μπέρτος αποστέλλει έγγραφο προς το Δήμαρχο, στο οποίο εκθειάζει τα ευρήματα του θολωτού τάφου των Δενδρών και ζητεί να ασφαλιστούν αυτά σε «άσφαλές σιδηρούν κιβώτιον», το οποίο ο Δήμος θα αγόραζε ή θα ενοικίαζε. Μάλιστα, καυτηριάζει την έλλειψη ενδιαφέροντος εκ μέρους των επαρχιακών πόλεων της Ελλάδας⁵⁸ για «τά εις Ἀθήνας ἀπαγόμενα κειμήλιά των» και προσθέτει: «Ἐπισεῖον ἐκάστοτε τὸ κέντρον τῶν Ἀθηνῶν τῶν ἐκ τῆς ἐλλείψεως τῶν μέσων τῆς ἀσφαλείας κίνδυνον τῶν κειμηλίων τούτων καὶ προφασιζόμενον ἀδυναμίαν

54. Ο στρατηγός Δημητριάδης ήταν Ναυπλιώτης.

55. Δυστυχώς, στον οικείο φάκελο «περὶ εὐρημάτων» αλλά και σε εκείνον τον «περὶ ἀρχαιοτήτων» του δημοτικού αρχείου δεν υπάρχει κάτι σχετικό. Επίσης, δεν μπορέσαμε να εντοπίσουμε κάποιο σώμα των τοπικών εφημερίδων. Πιθανολογώ ότι η τελετή έγινε στις 26 Ιουλίου 1926 με την ευκαιρία του εορτασμού της επετείου της καταστροφής του Δράμαλη στα Δερβενάκια. Έτσι, νομίζω ότι δικαιολογείται και η παρουσία του προέδρου της Δημοκρατίας, ο οποίος, όπως φαίνεται σε ανακοίνωση του Δημάρχου, θα παρευρισκόταν στις εορταστικές εκδηλώσεις που θα γίνονταν στον Άγιο Σώστη στις 26/7 (Βλ. ΓΑΚ-Αρχαία Ν. Αργολίδας, Αρχείο Δήμου Ναυπλιέων, ΔΗΜ. 1.2. 1926/E9).

56. B. Wells, *οπ. π.*, 11.

57. B. Wells, *οπ. π.*, 52. Βλ. και άρθρο του Νικόλαου Μπέρτου στην εφημερίδα «Σύνταγμα», *αφ. φύλλο* 1477/22.5.1927, ΓΑΚ-Αρχαία Ν. Αργολίδας, Αρχείο Δήμου Ναυπλιέων, ΔΗΜ. 1.2. 1927/Z8.

58. Στην περίπτωση του Ναυπλίου, όπως είδαμε προηγουμένως, υπήρξε δραστηριοποίηση της Δημοτικής Αρχής για την παραμονή των αρχαίων αντικειμένων από τις ανασκαφές της Τίρυνθας.

παροχής τῶν χρηματικῶν μέσων διὰ τὴν κατασκευὴν τῶν ἐμπρεπουσῶν ἐν ταῦτα προθηκῶν κατορθῶναι ν' ἀπογυμνῶναι τὰς ἐπαρχιακὰς πόλεις ἀπὸ τοὺς μουσειακούς των θησαυροὺς μεγίστην ἐπιφέρων εἰς ταύτας βλάβην ἀπὸ τε ἠθικῆς καὶ ἀπὸ ὕλικῆς ἀπόψεως»⁵⁹. Ὁ Μπέρτος ἀλλὰ καὶ παλαιότερα ὁ Παρασκευαΐδης καὶ ὁ Α. W. Persson ἠθέλαν τα ευρήματα των ανασκαφῶν τῆς Ἀσίνης καὶ των Δενδρῶν να παραμείνουν στο Ναύπλιο⁶⁰.

Τὴν Κυριακὴ 22 Αὐγούστου σε κύριο ἀρθρο τῆς εφημερίδας «Σύνταγμα» με τίτλο «Ἀνάγκη Μουσείου» ζητεῖται ἀπὸ τὴν Κυβέρνηση ἡ παραχώρηση του στρατώνα καὶ καταλήγει ὁ ἀρθρογράφος: «Ἡ ἴδρυσις τοῦ Μουσείου ἀποτελεῖ ἀνάγκην, ἐπ' οὐδενὶ δὲ λόγῳ πρέπει διὰ τὴν μὴ ὑπαρξίν ἀσφαλοῦς καὶ εὐπροσώπου τοιούτου νὰ φυγαδευθῶσιν ἐντεῦθεν τὰ ἐσχάτως εὑρεθέντα ἀρχαιολογικὰ κειμήλια εἰς Ἀσίνην καὶ Δενδρά, διότι τὸ Ναύπλιον ἔχει δικαιώματα ἐπ' αὐτῶν. Καθῆκον παντός Ναυπλιέως εἶναι νὰ ἐργασθῆ, ὅπως παραμείνωσι ταῦτα, διότι οὕτω πολλαπλῶς θὰ ἐξυπηρετηθῆ καὶ θὰ ὠφεληθῆ ἡ πόλις μας. Τὸ Ναύπλιον ὀφείλει ἐξαιρετικὴν ὑποχρέωσιν εἰς τὸν κ. Μπέρτον, ὅστις πολλαπλῶς διὰ τοῦτο ἐργάζεται»⁶¹.

Δύο μέρες μετὰ το δημοσίευμα⁶² συγκαλεῖται τὸ Δημοτικὸ Συμβούλιο του Δήμου Ναυπλιέων καὶ «... ὁ Δήμαρχος εἰσηγεῖται τὴν ἀνακήρυξιν ἐπιτίμων πολιτῶν τῆς πόλεως Ναυπλίου τῶν ἑξῆς.

1. Α. Β. Υ τοῦ Διαδόχου τῆς Σουηδίας Gustaw Adolf, ὡς παρασχόντος μεγάλας ὑπηρεσίας εἰς τὴν πόλιν τοῦ Ναυπλίου κατόπιν τῶν ἐνεργηθειῶν ἀρχαιολογικῶν ἀνασκαφῶν εἰς τὸ χωριὸν Ἀσίνη καθ' ἧς ἀνευρέθησαν ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα ἐκ τῶν σπανίων μεγάλης ἀξίας καὶ διὰ τὰ ὅποια πλεῖστοι ξένοι θέλουσι προσέρχονται κατ' ἔτος εἰς τὴν πόλιν μας ἵνα τὰ θαυμάζωσιν.

59. ΓΑΚ-Αρχεῖα Ν. Αργολίδας, Αρχεῖο Δήμου Ναυπλιέων, ΔΗΜ. 1.2, 1926/Ζ8, αρ. πρωτ. 96/16.8.1926.

60. Νομίζω ὅτι ἡ στάση αὐτῆ φανερώνει μιὰ διαφορετικὴ φιλοσοφία που σχετίζεται με ἓνα γενικότερο πνεῦμα ἀποσυγκέντρωσης. Στὴν προκειμένη περίπτωση, ἀν καὶ τὰ ευρήματα ἦταν μοναδικὰ καὶ υπήρχε κίνδυνος νὰ μεταφερθοῦν στὴν Ἀθήνα (ὁ Παρασκευαΐδης, πρὶν ἀκόμη βρεθοῦν τὰ ἐξαιρετικὰ ἀντικείμενα στους τάφους των Δενδρῶν, ἔγραφε στὴν ἀναφορὰ του: «Τὸ Μουσεῖον τοῦ Ναυπλίου ἀναμφιβόλως εἶναι προωρισμένον νὰ καταστῆ ἐν τῶν σπουδαιότερων Μουσείων τῆς Ἑλλάδος, τουλάχιστον διὰ τὰ μυκηναϊκὰ εὐρήματά του. Ἦδη κατέχει τὴν σημαντικότερην ἴσως συλλογὴν μυκηναϊκῶν ἀγγείων καὶ κατ' ἔτος πλουτίζεται με νέα εὐρήματα») οἱ τρεῖς ἀρχαιολόγοι ἐπέμεναν νὰ παραμείνουν στὸν τόπο τους. Εξάλλου καὶ τὸ ἀρθρο 8 του ἀρχαιολογικοῦ νόμου προέβλεπε κάτι τέτοιο.

61. Εφημερίδα «Σύνταγμα», αρ. φύλλου 1431/22.8.1926, ΓΑΚ-Αρχεῖα Ν. Αργολίδας, Αρχεῖο Δήμου Ναυπλιέων, ΔΗΜ. 1.2, 1926/Η2.

62. Τα μέλη του Δημοτικοῦ Συμβουλίου προσκλήθηκαν σε συνεδρίαση στις 21/8/1926. ΓΑΚ-Αρχεῖα νομοῦ Αργολίδας, Δημοτικὸ ἀρχεῖο Ναυπλίου, ΔΗΜ.1.2, 1926/Α8.

2. Baron Alstomer πρεσβευτού της Σουηδίας ἐν Ἀθήναις, ὡς προτείναντος τὴν μεταρρίθμῃσιν τῶν Στρατῶνων τῆς Πλατείας τοῦ Συντάγματος ἐν Ναυπλίῳ διὰ Μουσεῖον Ἀρχαιολογικόν, πρᾶγμα τὸ ὅποῖον πολὺ θέλει εὐεργετήσῃ τὴν πόλιν τοῦ Ναυπλίου.

3. Frans Ekelund, Stadts Architekt ἀρχιτέκτωνος ὡς χορηγήσαντος χρήματα διὰ τὰς ἀνασκαφὰς τοῦ χωρίου Ἀσσίνη καὶ διὰ τὴν κατασκευὴν βιτρινῶν ἐν τῷ Μουσεῖῳ.

4. Alex W. Persson καθηγητοῦ ἀρχαιολογίας, διότι οὗτος ὑπῆρξεν ὁ κύριος μοχλὸς καὶ ὑποκινητὴς τῶν Ἀνασκαφῶν.

Ὁ κ. Ἰατρίδης λαβὼν τὸν λόγον ἐπρότεινε ὅπως προηγήθῃ ἡ ἀνακήρυξις τοῦ Διαδόχου ἔνεκεν μεγαλυτέρας τιμῆς, εἰς ἑτέραν δὲ συνεδρίασιν τοῦ Συμβουλίου νὰ ἀνακηρυχθῶσιν καὶ οἱ λοιποὶ ὡς ἄνω Κύριοι. Εἶτα λαβὼν τὸν λόγον ὁ κ. Τάκης Παπαδόπουλος προτείνει ὅπως διὰ τὸν Διάδοχον γίνῃ εἰδικὴ Συνεδρίασις. Τέλος ὁ κ. Ροῦβαλης προτείνει νὰ γίνῃ μόνον ὁ διάδοχος ἐπίτιμος Πολίτης Ναυπλίου εἰς δὲ τοὺς ἑτέρους νὰ σταλῇ εὐχαριστήριον ἔγγραφον διὰ τὰς προσφερθείσας ὑπηρεσίας. Κατόπιν ψηφοφορίας γίνεται δεκτὴ ἡ πρότασις τοῦ κ. Δημάρχου καὶ πάντες οἱ ἀνωτέρω ἀνακηρύσσονται ἐπίτιμοι πολῖται Ναυπλίου.»⁶³ Εἶναι προφανές ὅτι ἡ ἀνακήρυξις τῶν Σουηδῶν ὡς ἐπιτίμων πολιτῶν εἶναι μιὰ πολιτικὴ πράξις τοῦ Δημάρχου καὶ τῆς συντριπτικῆς πλειοψηφίας τοῦ Δημοτικοῦ Συμβουλίου, προκειμένου νὰ λάβει διαστάσεις ἡ ὑπόθεσις τῆς μεταστέγασις τοῦ Μουσεῖου καὶ νὰ δημιουργηθοῦν τετελεσμένα.

Μάλιστα, ὁ Δήμαρχος ἀπέστειλε τηλεγράφημα στο Βαρόνο Alstomer, με το οποίο του γνωστοποιούσε τὴν ἀνακήρυξή του σε ἐπίτιμο πολίτη Ναυπλίου. Ὁ Σουηδὸς ἀξιωματοῦχος με τηλεγράφημά του, στις 2.9.1926, εὐχαριστοῦσε τὸ Δημοτικὸ Συμβούλιο «διὰ τὴν σπανίαν διακριτικὴν τιμὴν», με τὴν ὁποίαν τον περιέβαλλε ἀνακηρύσσοντάς τον ἐπίτιμο δημότη τῆς πόλης⁶⁴.

Ἡ κατάστασις, ὅμως, δὲν ἐξελίχθηκε ἀνέφελα. Σε ἀνώνυμο ἀρθρο που δημοσιεύτηκε στὴν εφημερίδα «Ναυπλιακὴ Ἠχώ» τὴν 1η Μαΐου ὁ συντάκτης τοῦ ἀρθρου φέρεται κατὰ τῆς μεταστέγασις τοῦ μουσεῖου ἀπὸ τὸ Βουλευτικὸ στο στρατῶνα τῆς πλατείας Συντάγματος⁶⁵. Ἡ εφημερίδα «Σύνταγμα» ἀπευθύνεται στὸν Ἐφορο Ἀρχαιοτήτων, ὁ ὁποῖος συντάσσει μακροσκελὴ ἐπιστολὴ δικαιολογώντας τὴ μετα-

63. «Πρακτικά ΚΓ Συνεδριάσεως Δημοτικοῦ Συμβουλίου τοῦ Δήμου Ναυπλιέων» στις 24/8/1926. ΓΑΚ-Αρχεῖα νομοῦ Ἀργολίδας, Δημοτικὸ ἀρχεῖο Ναυπλίου, ΔΗΜ.1.2/Β1.1.3.

64. Γ.Α.Κ. - Αρχεῖα νομοῦ Ἀργολίδας, Δημοτικὸ ἀρχεῖο Ναυπλίου, ΔΗΜ.1.2, 1926/Ε0.

65. Δυστυχῶς δὲν μπορέσαμε νὰ ἐντοπίσουμε τὸ σχετικὸ φύλλο τῆς εφημερίδας. Τα ὅσα ἀναφέρουμε ἐξάγονται ἀπὸ τὸ ἀρθρο-ἀπάντησις στὴν εφημερίδα «Σύνταγμα».

στέγαση του Μουσείου. Μεταξύ άλλων αναφέρει ότι η μεταστέγαση δε γίνεται για ευπρεπέστερη έκθεση των ευρημάτων αλλά γιατί προβλέπεται πληθώρα ευρημάτων από τους 47 τάφους της Ασίνης και τη νεκρόπολη της Μιδέας, με αποτέλεσμα και το νέο μουσείο να ασφυκτιά σε λίγο χρόνο. Μάλιστα, επισημαίνει ότι «Ἐάν δὲν κατορθωθῆ ἢ ἐντὸς ὀλίγου χρόνου μετατροπὴ τοῦ στρατῶνος εἰς Μουσεῖον, τότε οὐδεὶς Ναυπλιεὺς θὰ ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ κατηγορεῖ τὴν ὑπηρεσίαν διὰ τὴν εἰς τὰς Ἀθήνας μεταφορὰν τῶν σπουδαιότερων ἀρχαιολογικῶν κειμηλίων. Διὰ νὰ μείνουν ὅλα τὰ εὐρήματα ἐν Ναυπλίῳ πρέπει νὰ ὑπάρξῃ προηγουμένως ἀνάλογος χώρος πρὸς ἔκθεσιν καὶ ἐξασφάλισίν των. Αὐτὸ πρέπει νὰ κατανοηθῆ ἀπὸ ὅλους ἀρμοδίους καὶ μὴ». Επίσης, δημοσιεύονται τα δύο έγγραφα του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων προς το Υπ. Στρατιωτικῶν και το Γενικὸ Ἐπιτελεῖο του κατά γην Στρατοῦ, με τα οποία ζητεῖται το κτίριο της πλατείας Συντάγματος. Και τελειώνει την επιστολή του γράφοντας ότι «ὁ στρατῶν τοῦ Πλατάνου θὰ εἶχεν ἤδη μετατραπῆ εἰς Μουσεῖον ἔάν ὁ στρατηγὸς Δημητριάδης ἐνώπιον τοῦ Ἀρχηγοῦ τοῦ Ἐπιτελείου, δύο ἀνωτέρων ἀξίωματικῶν, τοῦ κ. Ἀντιπροσώπου τοῦ Ναυπλίου καὶ ἐμοῦ δὲν παρίστανεν ὡς ἀπόλυτον ἀνάγκην διὰ τὸν στρατὸν τὴν διατήρησιν τοῦ στρατῶνος ὡς τοιοῦτου»⁶⁶.

Ο Δήμαρχος φέρει το θέμα στο Δ.Σ. και υποστηρίζει τη μεταστέγαση του Μουσείου λέγοντας ότι «Οἱ ξένοι διερχόμενοι τῆς πόλεως μας θὰ ἀφήνωσι τὸ

66. Εφημερίδα «Σύνταγμα», αρ. φύλλου 1477/22.5.1927, ΓΑΚ-Αρχεῖα Ν. Αργολίδας, Αρχεῖο Δήμου Ναυπλιέων, ΔΗΜ. 1.2, 1927/Ζ8. Ὅπως προαναφέραμε στη διαμάχη πήραν μέρος και Ναυπλιῶτες κάτοικοι Αθηνῶν. Στο παραπάνω φύλλο της εφημερίδας δημοσιεύεται επιστολή του Αλέκου Μουτζουρίδη. Ο δικηγόρος και κάτοικος Αθηνῶν Αλέκος Μουτζουρίδης υποστηρίζει θερμὰ τη μετατροπὴ των στρατῶνων σε Μουσεῖο και κλείνει την επιστολή του μ' αυτές τις φράσεις: «Εἶμαι βέβαιος ὅτι σθεναρὴ ἀνακίνηση τοῦ ζητήματος θὰ τὸ ἔλυνεν αἰσια. Ἐάν δὲν τὸ μπορέσετε, ἔάν ἢ ἀντίδραση μεφιστοφιλικά ὑπερνηκίση τὴ δράση, ἔάν τὸ πράγμα δὲν κατορθωθῆ, τότε νὰ μοῦ ἐπιτρέψετε νὰ πιστεῦω στοὺς σύνθετους λόγους πού σὰς πνίγουν ὅλους ἐκεῖ κάτω και ὅτι ναὶ μὲν εἶστε «ἡ πρώτη πρωτεύουσα» τοῦ Κράτους, μὰ δίχως κατοίκους, δίχως νέους, δίχως ἀνθρώπους, δίχως αἶμα, δίχως ζωὴ. Νεκροῦπολις!». (Ο συγγραφέας της επιστολῆς ἀντιδρώντας στην ἀρνηση μιας μερίδας κατοίκων να μη μετατραπῆ ο στρατῶνας σε Μουσεῖο δανίζει τὸ νόημα του αἰσχύλιου στίχου: Νόσημα γὰρ αἰσχιστον εἶναι φημι οἰνωθέντους λόγους (Προμηθεὺς Δεσμώτης στ. 685–686· μτφρ.: «Δεν ὑπάρχει πιο φοβερὴ ἀρρώστεια ἀπὸ τους πλαστούς λόγους») και αναφέρει τους «σύνθετους λόγους» της ἐλληνικῆς κοινωνίας, που εἶναι: «Ἡ ὀλοκλήρωσις τῆς σημερινῆς ἐλληνικῆς διανοήσεως. Ἡ στίλβουσα ἐπιφάνεια πού σκεπάζει τὰ πιὸ σιχαμερὰ ἐσώτερα. Ὁ ἀριστοτεχνικὸς ἔλιγμός τοῦ κάθε συνανθρώπου να καρπωθῆ σιγουρῶτερα ἀπὸ τὴν ἀφέλειά μας. Ὁ δικολαβισμός. Ἡ ἐξαχρεῖωση τῆς πολιτικῆς χειραψίας. Τραινάριαμα σαπίλας και μπουλουκοδηγήσεως. Πάρλα και συμφέρον. Κατάπνιξη κάθε βλαστήσεως εὐγενικῆς ἰδέας. Μαράζωμα και χυκαῖ. Θάνατος. Νὰ οἱ σύνθετοι λόγοι!».)

χρήμα των εις τήν πόλιν και οὕτω τὸ ἐμπόριον θέλει ἐνισχυθεῖ». Το Δ.Σ. ζητεῖ να βεβαιώσει γραπτῶς ὁ Ἐφορος ὅτι θα αναλάβουν οικονομικά οἱ Σουηδοὶ τὴ διασκευή του στρατώνα σε Μουσεῖο⁶⁷. Ὁ Δήμαρχος διαβιβάζει τὸ αἴτημα⁶⁸ και ὁ Μπέρτος κάνοντας ἓνα διπλωματικό ἐλιγμὸ μεταθέτει τὸ κέντρο βάρους του θέματος απαντώντας ὅτι τὸ Δ.Σ. πρέπει να αποφασίσει εἰάν «Εἶνε σκόπιμον καὶ συμφέρον ἀπὸ πάσης ἀπόψεως ἠθικῆς και ὕλικῆς διὰ τήν πόλιν Ναυπλίου ὁ Στρατῶν τοῦ Πλατάνου νὰ μείνη ὡς ἔχει σήμερον ἢ νὰ μετατραπῆ εἰς Μουσεῖον;». Ὡς πρὸς τὸ ἐρώτημα για τὴν ἀνάληψη τῆς δαπάνης τῆς διασκευῆς του Μουσείου, ὁ Ἐφορος απαντᾷ ὅτι ἀπὸ τὴ στιγμή που ὁ Δήμος δεν εμπλέκεται οικονομικά δεν εἶναι στις ἀρμοδιότητες του Δημοτικού Συμβουλίου να ασχολεῖται με τὸ οικονομικό μέρος του θέματος και ὅτι «Τὸ οἰκονομικὸν μέρος τοῦ ζητήματος ἀφορᾷ τήν ἀρχαιολογικὴν ὑπηρεσίαν τοῦ Κράτους, και οὐδένα ἄλλον»⁶⁹.

Τὸ 1929 εἶναι ἔτος δημοτικῶν ἐκλογῶν. Οἱ ἐκλογές ὀρίζονται για τις 4 Αυγούστου. Ὁ ἐκλογικὸς ἀγῶνας εἶναι ἀμφίροπος⁷⁰. Τελικῶς, επικρατεῖ και ἐκλέγεται Δήμαρχος ὁ «ΚΑΠΑ-ΚΑΠΑ», ὁ στρατιωτικός Κωνσταντῖνος Κόκκινος. Στὸ συνδυασμὸ του Κόκκινου εἶχε ἐνταχθεῖ και ὁ Μιχαὴλ Λάμπρου, διευθυντῆς και ἰδιοκτήτης τῆς εφημερίδας «Ναυπλιακὴ Ἠχώ», ἡ ὁποία ἀντιπολιτευόταν τὴ μεταστῆ- γαση του Μουσείου στο κτίριο τῆς Πλατείας Συντάγματος.

Ὅμως, οἱ συνθήκες εἶχαν μεταβληθεῖ και εἶχε γίνει πλέον ἀποδεκτὴ ἡ μεταστῆ- γαση του Μουσείου, ὅπως φαίνεται στο ἀρθρο τῆς «Ναυπλιακῆς Ἠχούς», στο ὁποῖο ὁ συντάκτης του ἀναφέρει ὅτι «Ἡ μόνη και σοβαρὰ ἔλλειψις τοῦ Ναυπλίου ἦτο ἡ μὴ ὑπαρξίς καταλλήλου και εὐπρεποῦς μουσεῖου ἀλλὰ και αὐτὴ πρόκειται νὰ ἀρθῆ πολὺ σύντομα διὰ τῆς μετασκευῆς τοῦ μεγάλου κτηρίου τῆς πλατείας τοῦ συντάγματος, ὁπότε οἱ ἄνθρωποι τῶν γραμμῶν και οἱ διανοούμενοι θὰ ἔχουν

67. «Πρακτικά Συνεδριάσεως Δημοτικοῦ Συμβουλίου τοῦ Δήμου Ναυπλιέων» στις 22/6/1927. ΓΑΚ-Αρχεῖα νομοῦ Ἀργολίδας, Δημοτικὸ ἀρχεῖο Ναυπλίου, ΔΗΜ.1.2/Β1.1.3.

68. ΓΑΚ-Αρχεῖα νομοῦ Ἀργολίδας, Δημοτικὸ ἀρχεῖο Ναυπλίου, ΔΗΜ.1.2, 1927/Ζ8, σχέδιο ἐγγράφου με ἀρ. πρωτ. 1730/13.7.1927.

69. ΓΑΚ-Αρχεῖα νομοῦ Ἀργολίδας, Δημοτικὸ ἀρχεῖο Ναυπλίου, ΔΗΜ.1.2, 1927/Ζ8, ἐγγράφου με ἀρ. πρωτ. 146/30.7.1927.

70. Στις δημοτικῆς ἐκλογές του 1929 οἱ υποψήφιοι δήμαρχοι για τὸ Ναύπλιο ἦταν: Ὁ Νικόλαος Γεωργόπουλος, ὁ Μίμης Πατσόπουλος, βιομήχανος, ὁ Δημήτριος Γεωργιτσόπουλος και ὁ Κωνσταντῖνος Κόκκινος, στρατιωτικός. Λίγες μέρες πρὶν ἀπὸ τις ἐκλογές βυθίστηκε στον ἀργολικό κόλπο τὸ ατμόπλοιο «Γόησσα», που ἐρχόταν ἀπὸ τον Πειραιά, και πνίγηκε ὁ Μίμης Πατσόπουλος, με ἀποτέλεσμα οἱ ψηφοφόροι του να διασπαρθοῦν μεταξὺ των υπολοίπων υποψηφίων. Ουσιαστικά, ὁμως, ἡ ἐκλογικὴ ἀναμέτρηση κινήθηκε ἀνάμεσα στο Γεωργιτσόπουλο και τον Κόκκινο.

την εὐκαιρίαν καὶ τὰ μέσα νὰ μελετοῦν τοὺς ἀρχαιολογικοὺς θησαυροὺς του»⁷¹.

Τελικὰ, ὁ στρατώνας τῆς Πλατείας Συντάγματος μετατράπηκε σε Ἀρχαιολογικό Μουσείο καὶ μάλιστα δημιουργήθηκε σουηδική αίθουσα, ὅπου ἐκτέθηκαν τα εὐρήματα τῶν ανασκαφῶν τῶν Σουηδῶν. Δε γνωρίζουμε πότε ἐγιναν τα ἐγκαίνια· το πιθανότερο μετὰ το 1930⁷². Στὸ τέλος τοῦ 1933 μόνο ὁ πρῶτος ὄροφος λειτουργοῦσε γιὰ το κοινό. Το ἰσόγειο καὶ ὁ δεῦτερος ὄροφος δὲν εἶχαν ἐπισκευαστεῖ, προκειμένου νὰ μεταφερθοῦν καὶ τα ὑπόλοιπα ἀρχαία⁷³. Ἐπιλέον, τὸ πρόβλημα τῆς στέγης βασάνιζε γιὰ πολλὰ χρόνια τοὺς υπεύθυνους τοῦ Μουσείου⁷⁴.

Ἡ σχέση τοῦ Δήμου με τοὺς Σουηδοὺς ἐπίτιμους δημότες δὲν ἦταν κάτι το στιγμιαίο καὶ παροδικό. Ἐτσι, ὅταν τὸ 1930 εορτάζονται με ἰδιαίτερη λαμπρότητα «ἐν τῇ πρώτῃ πρωτεύουσῃ τῆς Ἑλλάδος» τα ἑκατὸ χρόνια ἀπὸ τὴ δημιουργία τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους καὶ προσκαλοῦνται στὸ Ναύπλιο οἱ πλέον ἐπίσημοι Ἕλληνες (Πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας, Πρωθυπουργός, Πρόεδρος τῆς Βουλῆς, Πρόεδρος τῆς Γερουσίας, ...) οἱ μόνοι ξένοι που προσκαλοῦνται εἶναι οἱ Σουηδοὶ ἐπίτιμοι πολῖτες⁷⁵.

Δυστυχῶς, ὁμως, δὲν παρευρίσκονται στὶς εορταστικὲς ἐκδηλώσεις, ὅπως προ-

71. Πρόκειται γιὰ ἀπόσπασμα ἀπὸ ἀρθρο τῆς εφημερίδας με τίτλο «Τὸ Ναύπλιον, ἀρχαιολογικὸν κέντρον», ἀρ. φύλλου 208/4.5.1930, 1η.

72. B. Wells, ὀπ. π., 52 καὶ 53.

73. Ἐγγραφο-ἀναφορὰ τῆς Εφόρου τῶν Ἀρχαιοτήτων Σ. Παπασπυριδῆ-Καρούζου πρὸς τὸ Ὑπουργεῖο Θρησκευμάτων καὶ Παιδείας «περὶ ἐπειγουσῶν ἀναγκῶν τοῦ Μουσείου Ναυπλίου», ΓΑΚ-Ἀρχεῖα νομοῦ Ἀργολίδας, Ἀρχεῖο Τεχνικῶν Ὑπηρεσιῶν ΥΠ.Ε.Π.Θ., ΔΙΟΙΚ.1.1/ Δέσμη 3.1, ἀρ. πρωτ. τοῦ ὑπουργείου 50906/26.9.1933.

74. Ἐγγραφο-ἀναφορὰ τῆς Εφόρου τῶν Ἀρχαιοτήτων Σ. Παπασπυριδῆ-Καρούζου πρὸς τὸ Ὑπουργεῖο Θρησκευμάτων καὶ Παιδείας «Περὶ ἐπείγουσας ἀνάγκης ἐξετάσεως τοῦ Μουσείου Ναυπλίου, ὑποστάντος φθορᾶς κατὰ τὰς βροχὰς τοῦ Ὀκτωβρίου», ΓΑΚ-Ἀρχεῖα νομοῦ Ἀργολίδας, Ἀρχεῖο Τεχνικῶν Ὑπηρεσιῶν ΥΠ.Ε.Π.Θ., ΔΙΟΙΚ.1.1/ Δέσμη 3.1, ἀρ. πρωτ. τοῦ ὑπουργείου 50906/26.9.1933. Ἀπὸ τὴν ἀναφορὰ πληροφοροῦμαστε ὅτι «μετὰ τὴν ραγδαίαν βροχὴν τοῦ Ὀκτωβρίου» τα νερὰ ἐτρέξαν ἀπὸ τὴ στέγη καὶ σχημάτισαν λίμνη στὸν πρῶτο ὄροφο τοῦ κτιρίου με ἀποτελεσμα νὰ διαλυθοῦν μερικὰ πῆλινα εἰδώλια που εἶχαν τοποθετηθεῖ πρόχειρα στὸ δάπεδο.

Ἐπίσης, ἀπὸ τὸ ἔγγραφο τοῦ Ἐπιμελητῆ τῆς Ζ' ἀρχαιολογικῆς Περιφέρειας Μ. Μισοῦ πρὸς τὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας/Τμήμα Ἀρχαιολογικὸ πληροφοροῦμαστε «ὅτι τὸ Βουλευτικὸν ἦτοι τὸ τζαμί, εἰς τὸ ὁποῖον ἐστεγάζετο ἄλλοτε τὸ Μουσεῖον ἐν Ναυπλίῳ λόγῳ φθορᾶς τῆς σκεπῆς τοῦ ἐπιτρέπει τὴν εἴσοδον τῶν ὑδάτων κατὰ τὰς βροχὰς. Εἰς τοῦτο εὐρίσκεται ὡς γνωστὸν πλείστα ἀκόμη πράγματα σπουδαῖα, τὰ ὁποῖα καταστρέφονται. Χθὲς π.χ. λόγω τῆς πολλῆς βροχῆς ἔσταξε τόσοσ ὥστε πολλὰ ἄγγεῖα καὶ ἄλλα πράγματα νὰ βραχῶσιν. Καὶ μετεφέραμεν μὲν ταῦτα λίγο πειὸ πέρα ἀλλὰ στᾶξει σχεδὸν παντοῦ», ΓΑΚ-Ἀρχεῖα νομοῦ Ἀργολίδας, Ἀρχεῖο Τεχνικῶν Ὑπηρεσιῶν ΥΠ.Ε.Π.Θ., ΔΙΟΙΚ.1.1/ Δέσμη 3.1, ἀρ. πρωτ. 42/17.1.1935.

75. Ἐπιστολή - πρόσκληση (πρόχειρο σχέδιο ἐγγράφου καὶ ἡ μετάφρασή τοῦ στα γαλλικὰ) ΓΑΚ-Ἀρχεῖα νομοῦ Ἀργολίδας, Δημοτικὸ ἀρχεῖο Ναυπλίου, ΔΗΜ.1.2, 1930/Ε16.

κύπτει από επιστολή του Πρεσβευτή Baron Alstromer⁷⁶, ο οποίος βρίσκεται από μηνών στο Βουκουρέστι⁷⁷.

Την επαφή των Σουηδών με την Αργολίδα επιβεβαιώνει έγγραφο του Δ/ντή των Αγροτικών Φυλακών Τίρυνθας προς το Δήμαρχο Ναυπλίου, με το οποίο του ζητεί «ίκανάς σημαίας Έλληνικές και Σουηδικές προς σημασιοτολισμόν του Καταστήματος τών Φυλακῶν» λόγω του ότι ο Διάδοχος θα επισκεπτόταν τις αρχαιότητες της Τίρυνθας, που γειτονεύουν με τις φυλακές⁷⁸.

Συμπερασματικά μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι οι εξαιρετικές προθέσεις και η υπομονή των Σουηδών, αρχαιολόγων και επισήμων, καθώς και η αποφασιστικότητα του Εφόρου Αρχαιοτήτων Νικόλαου Μπέρτου συντέλεσαν στη μεταστέγαση του μουσείου από το Βουλευτικό στο κτίριο της πλατείας Συντάγματος και έθεσαν τις βάσεις της μελλοντικής ανάπτυξης του Αρχαιολογικού Μουσείου Ναυπλίου.

76. Ο Πρεσβευτής στην από 1.10.1930 επιστολή του προς το Νομάρχη Αργολίδας Αλέξανδρο Παπαδάμ, μεταξύ άλλων, γράφει: «Η πόλις του Ναυπλίου, ή πρώτη πρωτεύουσα τής Ελλάδος ἐξεληθούσα νικήτρια ἐκ τοῦ ὑπερ ἀνεξαρτησίας ἀγώνος, ἔπαιξε πρὸ ἑνὸς αἰῶνος μέγα ρόλον εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ τόπου.

Τὴν δεκάτην τοῦ Μηνός, ἡ Ἑλληνική Κυβέρνησις θέλει ἑορτάσει μετὰ τῆς πόλεως τὴν μνήμην τῆς ἐνδόξου αὐτῆς ἐποχῆς.

Παραγγελία τῆς Αὐτοῦ Βασιλικῆς Ὑψηλότητος τοῦ Πρίγκηπος Διαδόχου τῆς Σουηδίας, ἐπιτίμου πολίτου τῆς πόλεως λαμβάνω τὴν τιμὴν νὰ σᾶς ἐκφράσω Κύριε Νομάρχα, καὶ δι' ὑμῶν εἰς ὄλους τοὺς πολίτας τοῦ Ναυπλίου, τὰς καλυτέρας εὐχὰς τῆς Αὐτοῦ Βασιλικῆς Ὑψηλότητος διὰ τὸ μέλλον καὶ τὴν εὐτυχίαν τῆς πόλεως καὶ διὰ τὴν εὐτυχίαν τοῦ πληθυσμοῦ τῆς.

Πολὺ ὑπερήφανος νὰ συμμετέχω μετὰ τῆς Α.Β. Ὑψηλότητος τῆς τιμῆς νὰ εἶμαι ἐπίτιμος πολίτης τῆς πόλεως σας τῆς ὁποίας ἔχω τόσας καλὰς ἀναμνήσεις λυποῦμαι ἀπείρως διότι δὲν θὰ δυνηθῶ νὰ παραστῶ προσωπικῶς εἰς τὴν μεγάλην αὐτὴν ἀναμνηστικὴν ἑορτὴν καὶ τὰ ἐγκαίρια τοῦ Μουσείου.». ΓΑΚ-Αρχεῖα νομοῦ Αργολίδας, Δημοτικὸ ἀρχεῖο Ναυπλίου, ΔΗΜ.1.2, 1930/Ε16. Η επιστολή δημοσιεύτηκε στον τοπικό Τύπο (Βλ. εφημερίδα «Ναυπλιακή Ηχώ», φ. 238/30.11.1930. 3).

77. Σε επιστολή του υποπροξένου της Σουηδίας στην Αθήνα Α. Μπρούμη, με ημερομηνία 27/11/1930, προς το Δήμαρχο Ναυπλίου αναφέρεται ότι ελήφθησαν οι προσκλήσεις και διαβιβίστηκαν στον Πρεσβευτή, καθώς και ότι «Ο κ. Πρεσβευτής διὰ τηλ/ματός του σημερον ἀνακοινοῖ ὅτι, εὐρισκόμενος ὑπὸ τὴν ἐντύπωσιν ἐξ ἐσφαλμένων ἄλλοθεν πληροφοριῶν ὅτι αἱ ἑορταὶ τοῦ Ναυπλίου ἐπρόκειτο νὰ τελεσθοῦν τὴν 10ην Ὀκτωβρίου, σᾶς ἀπηύθυνε τὴν 1ην ἰδίου μηνός ἐπιστολὴν συγχαρητήριον ἐξ ὀνόματός του καὶ ἐξ ὀνόματος τῆς Α.Β.Υ. τοῦ Πρίγκηπος Διαδόχου.

Ὁ κ. Πρεσβευτής μου ἀναθέτει νὰ σᾶς ἐρωτήσω ἂν ἐλάβετε ἐν καιρῷ τὴν ἐν λόγῳ ἐπιστολὴν τῆς ὁποίας τὸ περιεχόμενον σᾶς παρακαλεῖ νὰ θεωρήσετε ὡς ἰσχύον γιὰ τὰς ἑορτὰς τῆς 29ης τρέχοντος.». ΓΑΚ-Αρχεῖα νομοῦ Αργολίδας, Δημοτικὸ ἀρχεῖο Ναυπλίου, ΔΗΜ.1.2/, 1930/Ε16.

78. Γ.Α.Κ. – Αρχεῖα νομοῦ Αργολίδας, Δημοτικὸ ἀρχεῖο Ναυπλίου, ΔΗΜ.1.2, 1934/Ε1α. αρ. πρωτ. 5849/23.9.1934.

Αρχεία – Εφημερίδες

Αρχείο Τεχνικών Υπηρεσιών ΥΠ.Ε.Π.Θ., Φάκελος «Μουσείο Ναυπλίου», ΓΑΚ–Αρχεία νομού Αργολίδας.

Αρχείο Υπουργείου Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως / Τμήμα Αρχαιολογικό, Φάκελος «Ναυπλίου. Μεταποίησης του βουλευτικού εις αρχαιολ. Μουσείον» 1900-1902, Υπουργείο Πολιτισμού / Διεύθυνση Εθνικού Αρχείου Μνημείων.

Αρχείο Υπουργείου Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως / Τμήμα Αρχαιολογικό, Φάκελος «Περί της καταστάσεως και των αναγκών μουσείου Ναυπλίου / 1924», Υπουργείο Πολιτισμού / Διεύθυνση Εθνικού Αρχείου Μνημείων.

Δημοτικό Αρχείο Ναυπλίου 1835-1950, ΓΑΚ–Αρχεία νομού Αργολίδας.

Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος 1843–1846, ΓΑΚ–Αρχεία νομού Αργολίδας.

Εφημερίδα «Ναυπλιακή Ηχώ», «σώμα» αποτελούμενο από τα φύλλα 208/4.5.1930 – 258/7.4.1931, Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Ναυπλίου «Ο Παλαμήδης».

RÉSUMÉ

DEMETRES CH. GEORGOPOULOS

Le musée archéologique de Nauplie et la contribution des suédois a son organisation (1833–1933)

Les premiers efforts pour la création du musée archéologique à Nauplie ont commencé en 1840, quand on a proposé de transformer une salle de l'Hôpital en salle d'exposition mais cette proposition n'a été jamais réalisée. Le projet a été répété en 1845, quand le musée a été fondé dans le Premier Gymnase de Nauplie, où ont été transportées les collections archéologiques, peu nombreuses à cette époque. En 1894, à l'occasion de la démolition des murs de la ville de Nauplie et de la question de l'installation des bas-reliefs issus de cette démolition, une demande a été prononcée au Préfet du Département de l'Argolide et de la Corinthie concernant la transformation de la villa de Kapodistria en musée. La proposition n'a pas été réalisée.

Au début du 20ème siècle, la plus récente des deux mosquées de la ville a été cédée par le Ministère de la Justice. La mosquée a été réparée et ensuite a été utilisée comme musée archéologique. La dernière phase de la fondation du musée coïncide avec les fouilles des suédois à Asini en 1922. Les trouvailles très riches comme celles des fouilles de Dendra ont poussé vers la nécessité de la création d'un musée plus grand et plus présentable. Le bâtiment choisi était la caserne vénitienne située sur la place Syntagma qui a été réparée grâce aux efforts communs des archéologues suédois et plus particulièrement ceux d'Alex Persson, ainsi que du directeur des antiquités Nicolaos Bertos et du Maire de Nauplie Emmanuel Sofronis. Ainsi, le musée a commencé à fonctionner peu après 1930.

ΠΛΑΤΩΝ ΠΕΤΡΙΔΗΣ

Η Τασούλα Οικονόμου και η συμβολή της στη μελέτη της βυζαντινής κεραμικής της Αργολίδας

Το να μιλάς για την Τασούλα Οικονόμου και το έργο της σαν κάτι τετελεσμένο παραμένει εξαιρετικά δύσκολο, παρά τα δέκα και πλέον χρόνια που πέρασαν από τη βιαστική έξοδό της από τη ζωή. Οι αναμνήσεις από τη φιλική μας σχέση μεγάλωνουν την αμηχανία μου, στερώντας μου ίσως την αντικειμενικότητα με την οποία θα έπρεπε να προσεγγίσω το έργο της ως ένας από τους συγγενέστερους ως προς το επιστημονικό μας αντικείμενο¹.

Όπως έχω γράψει παλιότερα γι' αυτήν², της οφείλουμε πολλά για τους αγώνες που θαρραλέα έδωσε για τη διατήρηση του βυζαντινού παρελθόντος μιας πόλης

---

¹ Ένα θερμό ευχαριστώ οφείλω στους διοργανωτές της ημερίδας «Μνήμη Τασούλας Οικονόμου (1998–2008)» για την πρωτοβουλία που είχαν και για την τιμή που μου έκαναν να με συμπεριλάβουν στους προσκεκλημένους ομιλητές. Ευχαριστώ επίσης τον Α. Laniado και την Α. Βασιλείου για ορισμένες από τις φωτογραφίες που συνοδεύουν το σύντομο αυτό άρθρο – φόρο τιμής στο έργο και τη μνήμη μιας φίλης.

² Γυρίζοντας προς τα πίσω και αναζητώντας τη στιγμή της πρώτης γνωριμίας μας, νομίζω ότι θα πρέπει να ήταν στο συνέδριο για τη βυζαντινή κεραμική της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής το 1987. Ακολούθησαν συχνές επαφές κατά την ολιγόμηνη θητεία μου στην 5η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων της Σπάρτης το 1988 καθώς εργαζόμασταν στον ίδιο φορέα, εκείνη στο Άργος και εγώ στην πόλη της Σπάρτης και την ευρύτερη περιοχή της. Συχνότερη, καθημερινή σχεδόν, έγινε η επαφή μας στη Bibliothèque byzantine της rue du Cardinal Lemoine και τις αίθουσες του Institut d'Art στο Παρίσι όπου το 1989 ξεκινήσαμε τις μεταπτυχιακές και διδακτορικές μας σπουδές. Υφάναμε έτσι μια σχέση ατλής φιλίας συναδέλφων-συμφοιτητών, χωρίς εξιδανίκευση και συναισθηματικές εξάρσεις, αλλά με συχνούς αλληλοεξομολογητικούς καφέδες, ιδίως τα δύο πρώτα χρόνια, στο καφέ κοντά στη βιβλιοθήκη ή στο εστιατόριο της Cité universitaire όπου μέναμε και οι δύο. Αυτή τη σχέση διατηρήσαμε μέσα από μια, πολύ ραιώτερη βέβαια, επαφή μετά την επιστροφή της στην Ελλάδα.

2. BZ 98(2005)596–597.

της οποίας η συνεχής πολεοδομική εξάπλωση και ανοικοδόμηση υποθηκεύουν ανεπιστρεπτί το μέλλον της και αποβαίνουν καθημερινά μοιραίες για την αισθητική και τη συντήρηση της μνήμης της. Μιας μνήμης που η Τασούλα θεράπευσε με πάθος, ανασύροντας, έστω και αποσπασματικά, αρχιτεκτονικά λείψανα και κινητά ευρήματα και προσπαθώντας να αποκαταστήσει την εικόνα της πρωτοβυζαντινής πολεοδομίας της πόλης. Τα ευρήματά της, κινητά και ακίνητα, έμοιαζαν σαν κομμάτια ενός παζλ που όμως, όπως κάθε αρχαιολόγος της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, γνώριζε εκ των προτέρων ότι δεν υπάρχει πιθανότητα να αποκαταστήσει την εικόνα του στο σύνολό της.

Παράλληλα με τη φροντίδα της για την πολεοδομία του Άργους, η Τασούλα Οικονόμου ασχολήθηκε, όπως όλοι γνωρίζουμε, με τη μελέτη της βυζαντινής κεραμικής της περιοχής της Αργολίδας, τόσο της πρωτοβυζαντινής περιόδου όσο και της μέσης και της ύστερης. Είναι σημαντικό να τονίσουμε ότι το έκανε αυτό σε μια εποχή που ελάχιστοι ασχολούνταν με αυτή την κεραμική, ειδικότερα ανάμεσα στους αρχαιολόγους της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας. Από τη δημοσίευση των παλαιοχριστιανικών λυχναριών του Άργους το 1988³ ως το τελευταίο «πορνογραφικό» όστρακο που δημοσιεύθηκε το 1998⁴, η σχέση της με την κεραμική υπήρξε σταθερή και συνεπής, παρά τις «παρεκκλίσεις» προς την τοπογραφία και την αρχιτεκτονική που της επέβαλλε η ενασχόλησή της με τις σωστικές ανασκαφές στο Άργος. Φαντάζομαι ότι αυτή η στροφή και προς την τοπογραφία και την αρχιτεκτονική δεν υποβλήθηκε μόνο από τις ανάγκες της υπηρεσίας, αλλά υπήρξε και μια συνειδητή προσωπική επιλογή, ούτως ώστε να αποκτήσει και να μεταδώσει στη συνέχεια μια όσο το δυνατό πληρέστερη εικόνα της πόλης που ανέσκαπτε και μελετούσε.

Η σχέση με την κεραμική ξεκίνησε λοιπόν, αν δεν κάνω λάθος, από το συνέδριο μεσαιωνικής κεραμικής *Recherches sur la céramique byzantine* που διοργάνωσαν το 1987 οι V. Déroche και J.-M. Spieser στη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή όπου η Τασούλα παρουσίασε ανακοίνωση γύρω από την εφυσλωμένη κεραμική του Άργους με τίτλο «La céramique glaçurée d'Argos» και συνεχίστηκε με το άρθρο για τα παλαιοχριστιανικά λυχνάρια του Άργους που χρονολογείται στα 1988⁵.

Το πρώτο της αυτό άρθρο με θέμα κεραμολογικό⁶ παρουσιάζει το σύνολο των

3. *Lampes paléochrétiennes d'Argos*, BCH 112(1988)481–502.

4. *Une représentation pornographique sur un tesson d'Argos byzantine*, ΔΧΑΕ 20(1998) 259–260.

5. Όπ. π. σημ. 3.

6. Το άρθρο αυτό είναι δεύτερο χρονολογικά στην εργογραφία της. Το πρώτο, με τίτλο *H*

λυχνariών που βρέθηκαν το 1985 μαζί με ολόκληρα κεραμεικά ή με όστρακα, με θραύσματα γυάλινων αγγείων και με θησαυρό νομισμάτων, σε τρεις λάκκους κοντά σε μια συστάδα 35 τάφων. Τα λυχνάρια είναι αντίγραφα λυχνariών τύπου Βροπερ XXVII, XXVIII και XXXI (εικ. 1), δηλαδή κορινθιακών, αττικών και βορειοαφρικανικών αντίστοιχα, αλλά συναντούμε και αντίγραφα μικρασιατικών και κατωϊταλικών. Το συγκεκριμένο άρθρο αποτελεί ήδη ένα χαρακτηριστικό δείγμα του τρόπου με τον οποίο η Τασούλα Οικονόμου προσέγγιζε τη μελέτη της κεραμεικής: του αναλυτικού καταλόγου με αναφορές στην κατάσταση διατήρησης, τις διαστάσεις και το χρώμα του πηλού, προηγείται μια σύντομη περιγραφή του τύπου, με αναφορές στη μορφολογία και τη διακόσμηση, αλλά και με προεκτάσεις ως προς την ερμηνεία του διακόσμου που αντλεί από τη βιβλιογραφία. Τον κατάλογο ακολουθεί σχολιασμός των τεχνικών χαρακτηριστικών των λυχνariών, αναφορά στα κέντρα παραγωγής και παρουσίαση παραλλήλων από το Άργος και αλλού. Καταλήγει με τη χρονολόγηση που βασίζεται σε παράλληλα από την Κόρινθο αλλά και στα νομίσματα. Η δομή του άρθρου και ο σύντομος σχολιασμός κάθε κατηγορίας μπορεί να φαντάζουν παραδοσιακά ίσως για κάποιους, είναι πάντως αποτελεσματικά ως προς την πληρότητα της παρουσίασης του υλικού και εξασφαλίζουν στον αναγνώστη μια σαφή εικόνα, δίνοντάς του τη δυνατότητα να κάνει τις δικές του προεκτάσεις, αν θέλει. Και ας μην ξεχνούμε ότι μιλάμε για μια σωστική ανασκαφή του 1983, της οποίας το σημαντικότερο μέρος των ευρημάτων δημοσιεύεται ήδη μόλις πέντε χρόνια μετά από την ανασκαφή. Πρόκειται για ένα χρονικό περιθώριο ιδανικό και συνήθως ανέφικτο: αρκεί να σημειώσουμε ότι οι αρχαιολογικοί νόμοι του 1932 και του 2002 προβλέπουν πολύ στενά χρονικά περιθώρια για τη δημοσίευση των ευρημάτων που κανείς ουσιαστικά δεν τηρεί⁷.

Στο επόμενο, σχετικό με την κεραμεική, άρθρο της κάνει ένα άλμα στο χρόνο παρουσιάζοντας όστρακα πρωτομαγιόλικης κεραμεικής 12ου–14ου αι. από σωστικές ανασκαφές στο Άργος⁸. Πρόκειται κυρίως για κούπες (εικ. 2) αλλά στα ευρή-

---

εκκλησιαστική αρχιτεκτονική τον 12ο αιώνα στην Αργολίδα δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Ελλάβεο* το 1986 (153–159).

7. Νόμος υπ' αριθ. 3028/2002 «Πα την προστασία των Αρχαιοτήτων και εν γένει της Πολιτιστικής Κληρονομιάς», άρθρο 39 §3 : «Ο διευθύνων συστηματική ανασκαφή υποχρεούται να καταθέτει [...] και τελική δημοσίευση σε διάστημα έως 5 ετών μετά την περάτωση της ανασκαφής». Στην επόμενη παράγραφο γίνεται λόγος για τελική δημοσίευση σωστικής ανασκαφής εντός έξι ετών από την περάτωση της.

8. *La ceramique protomajolique d'Argos*, στο S. Gelichi (ed.), *La ceramica nel mondo bizantino tra XI e XV secolo et i suoi rapporti con l'Italia, Atti del Seminario, Certosa di Pontignano (Siena), 11–13 marzo 1991*, Firenze 1993, 307–316.

ματα συγκαταλέγονται και πολλές πρόχοι, ειδικά αυτές με τριφυλλόσχημη προχοή. Οι περιγραφές συνοδεύονται από πλούσια βιβλιογραφική τεκμηρίωση και η ύπαρξη των πρωτομαγιόλικων κεραμικών συνδέεται, πέρα από τις εμπορικές επαφές, με την παρουσία στο Άργος μετά την Δ' Σταυροφορία Ιταλών κυρίως, παρά Φράγκων.

Η συμβολή της με αναρτημένη πινακίδα στο 6ο συνέδριο της *Association internationale pour l'étude des céramiques médiévales en Méditerranée* αφορούσε τη βυζαντινή χρηστική κεραμική του Άργους του 12ου και 13ου αι.⁹ Παρουσιάστηκαν με συντομία λάγνοι, σταμνία (εικ. 3) και χύτρες με τυπολογική κατάταξη και περιγραφή του σχήματος, του πηλού και του διακόσμου. Η Τασούλα Οικονόμου υπήρξε, από ό,τι γνωρίζω, η πρώτη Ελληνίδα ερευνήτρια που δημοσίευσε στα *Πρακτικά των συνεδρίων αυτής της σημαντικής για τη μελέτη της μεσογειακής κεραμικής Διεθνούς Ένωσης*.

Πληροφορίες για την πρωτοβυζαντινή κεραμική του Άργους και ειδικότερα αυτή που βρέθηκε στα νεκροταφεία συλλέγουμε και από τη μία από τις δύο συμβολές της στο συνέδριο *Άργος και Αργολίδα*¹⁰ που ακολουθούν χρονικά. Εδώ το βάρος βέβαια πέφτει στα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, στην τυπολογία των τάφων, τις ταφικές πρακτικές και τις επιγραφές.

Το «πορνογραφικό» όστρακο (εικ. 4)¹¹, ένα μικρό αλλά εξαιρετικά ενδιαφέρον ενεπίγραφο θραύσμα εφυαλωμένου πινακίου ή κούπας 12ου ή 13ου αι. που βρέθηκε και αυτό σε σωστική ανασκαφή στο Άργος, δίνει τη δυνατότητα στην Τασούλα, στο πολύ σύντομο αυτό άρθρο, να αναζητήσει ερμηνείες της παράστασης (ενός γυναικείου κεφαλιού και μάλλον της βαλάνου ενός πέους) και κυρίως της επιγραφής του (Μεν κωμενι, ψωλη, πα). Η αναζήτηση των ερμηνειών αυτών γίνεται μέσα από το βυζαντινό δίκαιο και την εκκλησιαστική γραμματεία που στηλιτεύει την ύπαρξη παρόμοιων παραστάσεων.

Τέλος, η μεσοβυζαντινή κεραμική των 12ου–13ου αι. από αποθέτες που

9. *Céramique commune byzantine d'Argos*, στο G. Démians d'Archimbaud (éd.), *La céramique Médiévale en Méditerranée, Actes du VIe Congrès de l'AIECM2*, Aix-en-Provence 1997, 237–238 και πίν. ε.κ. 1.1, 1.3.

10. *Les cimetières paléochrétiens d'Argos και Το Άργος κατά τη ρωμαϊκή και την παλαιοχριστιανική περίοδο: σύνθεση των αρχαιολογικών δεδομένων* (με τις Α. Μπανάκα-Δημάκη, Α. Παναγιωτοπούλου), στο Α. Pariente – G. Touchais (éd.), *Άργος και Αργολίδα. Τοπογραφία και πολεοδομία. Argos et l'Argolide: Topographie et Urbanisme, Actes de la Table Ronde internationale, 28.4–1.5.1990, Athènes – Argos*, ÉFA, Recherches Franco-Helléniques 3, 1998, 405–416 και 327–336 αντίστοιχα.

11. Όπ. π. σημ. 4.

ήρθαν στο φως κατά τη διάρκεια και πάλι σωστικών ανασκαφών αποτέλεσε το αντικείμενο του τελευταίου χρονολογικά δημοσιευμένου άρθρου της που είχε παρουσιαστεί σε συνέδριο του 1996¹². Από τη μελέτη αυτή προκύπτει ότι τα αργεϊτικά εργαστήρια παράγουν ποικιλία σχημάτων και διακόσμου κατά τους αιώνες αυτούς, ενώ στενές είναι οι σχέσεις τους με άλλα πελοποννησιακά και ιταλικά κέντρα παραγωγής. Δύο κατηγορίες εφυαλωμένης κεραμικής είναι παρούσες στους αποθέτες που μελετήθηκαν: η επιπεδόγλυφη και η αδρεγχάρακτη (εικ. 5). Η μη εφυαλωμένη κεραμική περιλαμβάνει λαγήνια, σταμνία, τσουνκάλια, τζαρίκια. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον στο άρθρο αυτό παρουσιάζει ο σύντομος σχολιασμός των αποτυχημένων στο ψήσιμο αγγείων και των τριποδίσκων ψησίματος που μαρτυρούν την ύπαρξη εργαστηρίων σε συγκεκριμένη περιοχή του Άργους, καθώς και η αναφορά σε εύρεση κλιβάνου ίσως του 13ου αι., τη μελέτη και δημοσίευση του οποίου η Τασούλα υπόσχεται να πραγματοποιήσει μελλοντικά.

Η μονογραφία της για το παλαιοχριστιανικό Άργος¹³ που αποτελεί και τη σημαντικότερη επιστημονική της παρακαταθήκη και που διαθέτουμε σήμερα χάρη στην αφοσίωση και τις προσπάθειες του Ανί Laniado, συνενώνει τα διάσπαρτα κομμάτια της πρωτοβυζαντινής πόλης που ήρθαν στο φως, κυρίως από σωστικές ανασκαφές της ίδιας. Ακόμη και στη σχετικά ανεπεξέργαστη μορφή στην οποία τελικά δημοσιεύθηκε, η μελέτη αυτή αποτελεί ένα παράδειγμα για το ποιά θα πρέπει να είναι το πρώτο μέλημα των ανασκαφέων των πρωτοβυζαντινών στρωμάτων, προκειμένου οι πληροφορίες που συνέλεξαν να μη μείνουν στο σκοτάδι αλλά να προσφέρουν συγκριτικά δεδομένα σε ειδικούς διαφόρων κατηγοριών υλικού. Στο βιβλίο μελετώνται το αρχαίο κέντρο της πόλης (στο κεφάλαιο 1)¹⁴, εκκλησιαστικά κτήρια (κεφάλαιο 2)¹⁵, τρία νεκροταφεία (κεφάλαιο 3)¹⁶, επιτύμβιες επιγραφές (κεφάλαιο 5)¹⁷ και τμήματα σπιτιών (κεφάλαιο 6)¹⁸. Οκτώ βασιλικές, ένα μοναστήρι και δύο κοιμητηριακές εκκλησίες, τάφοι διαφόρων τύπων, σπίτια απλά και σύνθετα, με περίστυλη αυλή ή με πολλά δωμάτια χωρίς

12. *Μεσοβυζαντινή κεραμική από το Άργος (12ος–13ος αι.)*, στο *Α' Αρχαιολογική Σύνοδος Νότιας και Δυτικής Ελλάδος, Πρακτικά*, Πάτρα 9–12.6.1996, Αθήνα 2006 (ΥΠΠΟ, ΤΑΠΑ), 345–348.

13. *Argos Paléochrétienne : Contribution à l'étude du Péloponnèse Byzantin*, BAR International Series 1173, Oxford 2003. Στο εξής: *Argos Paléochrétienne*.

14. *Argos Paléochrétienne*, 5–10.

15. *Argos Paléochrétienne*, 11–25.

16. *Argos Paléochrétienne*, 27–34.

17. *Argos Paléochrétienne*, 51–57.

18. *Argos Paléochrétienne*, 59–75.

κεντρική αυλή, δύο πιθανές αγροτικές επαύλεις στον Παλιόπυργα και τον Άγιο Ταξιάρχη παρελάνουν από τις σελίδες του βιβλίου συνοδευόμενα από αναφορές στη στρωματογραφία και τα κινητά ευρήματα. Ανάμεσα στα τελευταία, η πρωτοβυζαντινή γλυπτική που φυλάσσεται στο μουσείο του Άργους και η κεραμική που βρέθηκε στα νεκροταφεία (κεφάλαιο 4)¹⁹. Η κεραμική αυτή αποτελείται από διαφορετικές κατηγορίες υλικού. Παρά την αποσπασματικότητα της προέλευσής της, το γεγονός ότι η Τασούλα την πραγματεύεται σε ένα ξεχωριστό κεφάλαιο, μάς προσφέρει μια αρκετά σαφή εικόνα των σκευών αυτών. Πρόκειται λοιπόν για πινάκια, αμφορείς και αμφορίσκους, ληκύθους, πρόχους, unguentaria, λυχνάρια, μία χύτρα, μία κούπα, ένα κύπελλο, ένα θυμιατήρι κá. Τα τοπικά προϊόντα υπερτερούν σε αριθμό, αλλά δε λείπουν και τα εισηγμένα, όπως τα αφρικανικά ερυθροβαφή πινάκια ή αμφορείς από το Αιγαίο και την Ανατολική Μεσόγειο και ένα κορινθιακό λυχνάρι. Η μακροσκοπική ανάλυση αυτού του υλικού οδηγεί στο συμπέρασμα ότι υπάρχει στενή σχέση με εργαστήρια άλλων πελοποννησιακών πόλεων και κυρίως της Κορίνθου, ειδικότερα δε για τα λυχνάρια κάνει λόγο για μια κοινή μοτίβων που θα εξηγούνταν μόνο από τη μεταφορά μητρών.

Όπως βλέπουμε λοιπόν, στα δώδεκα παραγωγικά χρόνια της Τασούλας Οικονόμου (1986–1998) το έργο της είναι σημαντικό σε έκταση, ειδικά αν συνυπολογίσουμε στα άρθρα που ασχολούνται με κεραμική τα τέσσερα άρθρα που αφορούν άλλους τομείς²⁰ ή περιοχές²¹ και λάβουμε υπόψη την εκπόνηση μιας διδακτορικής διατριβής, πολλά προσωπικά προβλήματα αλλά και ευχάριστες υποχρεώσεις που την απασχόλησαν στο ίδιο χρονικό διάστημα. Και βέβαια, η συμβολή της στη διεύρυνση των γνώσεών μας γύρω από τη βυζαντινή κεραμική της Αργολίδας υπήρξε πρωτοπόρα και σημαντική.

Στα δέκα τελευταία χρόνια που μεσολάβησαν, τα πράγματα έχουν αλλάξει αισθητά στον τομέα της κεραμικής. Σε ό,τι αφορά στην Αργολίδα, στην Τασούλα ανήκει η πρωτιά της ενασχόλησης με τη μεσοβυζαντινή και υστεροβυζαντινή κεραμική του Άργους, εφυαλωμένη ή μη, καθώς και ο εντοπισμός εργαστηριακών χώρων. Με την κεραμική αυτής της περιόδου ασχολήθηκαν πιο πρόσφατα οι Αιμιλία Μπακούρου, Εύη Κατσάρα και Παρή Καλαμαρά με αναρτημένη πινακί-

19. Argos Paléochrétienne, 35–50.

20. Το άρθρο για την εκκλησιαστική αρχιτεκτονική του 12ου αι. (όπ. π. σημ. 6) και τα άρθρα: Συμβολή στην τοπογραφία τής περιοχής Άνω Έπιδαύρου στους μέσους χρόνους, Πρακτικά τοῦ Β' Τοπικοῦ Συνεδρίου Ἀργολικῶν Σπουδῶν, Πελοποννησιακά, Παράρτημα 14, Αθήναι 1989. 303–312 και *Un sceau de Georges Acropolite trouvé à Argos*, REByz 55(1997)289–293.

21. *Παλαιοχριστιανικά λυχνάρια ἀπὸ τὴ Σπάρτη*, ΛακΣπ 9(1998)286–300.

δα στο 7ο Διεθνές Συνέδριο Μεσαιωνικής Κεραμικής της Μεσογείου²² καθώς και η Αναστασία Βασιλείου που μελετά την εφυαλωμένη κεραμική του Άργους στα πλαίσια της διδακτορικής διατριβής της²³. Παράλληλα, από το 1999 βρίσκεται σε εξέλιξη μελέτη της χημικής σύστασης του πηλού μεσοβυζαντινών εφυαλωμένων αγγείων που βρέθηκαν στο Άργος. Η μελέτη εντάσσεται στο ερευνητικό πρόγραμμα του Institute of Archaeology του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης *Oxford Byzantine Ceramics Project* (OBCP) με υπεύθυνη την Pamela Armstrong²⁴.

Στο χώρο της ρωμαϊκής και υστερορωμαϊκής κεραμικής του Άργους, στον κατάλογο των προγενέστερων και σύγχρονων της Τασούλας Οικονόμου ερευνητών όπως η Anne Bonon²⁵, ο Pierre Aupert²⁶, ο Marcel Piérart και ο Jean-Pierre Thalmann²⁷, ο Michel Sève²⁸ και ειδικά η Catherine Abadie²⁹ των οποίων το έργο βασίστηκε εν μέρει για να χρονολογήσει ή να ερμηνεύσει τα δικά της ευρήματα, έχουν προστεθεί και άλλοι, όπως ο Γιάννης Βαραλής³⁰ και ο Askold Ivant-

22. A. Bakourou – E. Katsara – P. Kalamara, *Argos and Sparta: Pottery of the 12th and 13th centuries*, στο Χ. Μπακιρτζής (ed.), 7ο Διεθνές Συνέδριο Μεσαιωνικής Κεραμικής της Μεσογείου, *Πρακτικά*, Αθήνα 2003, 233–236.

23. Α. Βασιλείου, *Βυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική από την πόλη του Άργους*, Διδακτορική διατριβή σε εξέλιξη στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών, Ειδίκευση Βυζαντινής Αρχαιολογίας.

24. Bakourou et al., όπ. π. (σημ. 22), 233 σημ. 1.

25. A. Bonon, *Lampes d'Argos*, *Études Péloponnésiennes* 5, Paris 1966.

26. P. Aupert, *La céramique slave d'Argos (585 ap. J.-C.)*, *Études Argiennes I*, BCH Suppl. 6, 1980, 373–394· του ίδιου, *Objets de la vie quotidienne à Argos en 585 ap. J.-C.*, *Études Argiennes I*, BCH Suppl. 6, 1980, 395–457.

27. M. Piérart – J.-P. Thalmann, *Céramique romaine et médiévale d'Argos*, *Études Argiennes I*, BCH Suppl. 6, 1980, 459–482.

28. M. Sève, *Un puits argien du Haut Empire*, *Études Argiennes I*, BCH Suppl. 6, 1980, 295–321.

29. C. Abadie-Reynal, *A propos d'un vase de sigillée gauloise trouvé à Argos*, BCH 106(1982) 153–161· της ίδιας, *Les amphores proto-byzantines d'Argos (IVe – VIe s.)*, στο V. Déroche – J.-M. Spieser (éd.), *Recherches sur la céramique byzantine*, BCH Suppl. 18, 1989, 47–56· της ίδιας, *Étude de la céramique*, στο P. Marchetti – K. Kolokotsas (éd.), *Le Nymphée de l'Agora d'Argos*, *Études Péloponnésiennes* 9, Paris 1995, 295–320· της ίδιας, *Les importations moyen-orientales à Argos, IVe – VIIe s.*, στο E. Villeneuve – P. Armstrong (éd.), *La céramique byzantine et proto-islamique en Syrie-Jordanie. Actes du colloque d'Amman, 2001*, 283–287· της ίδιας, *La céramique romaine d'Argos (fin du IIe siècle avant J.-C. – fin du IVe siècle après J.-C.)*, *Études Péloponnésiennes* 13, Paris 2007.

30. Γ. Βαραλής, *Λυχνάρια από το Άργος: νεότερα στοιχεία για την τυπολογία και τη χρονολόγηση*. Επιστημονική Συνάντηση για την κεραμική της Ύστερης Αρχαιότητας στον Ελλαδικό χώρο. 3ος – 7ος αι. μ.Χ., Θεσσαλονίκη 12–16.11. 2006, Περιλήψεις, 59· ο ίδιος, είχε ήδη δημοσιεύσει το 1994 μία σφραγίδα ευχαριστιακού άρτου από την Αγορά του Άργους: Y. D. Varalis, *Un sceau paléochrétien de pain eucharistique de l'Agora d'Argos*, BCH 118(1994)331–342.

chik³¹. Νεώτερα ευρήματα από την ευρύτερη περιοχή, όπως το εντυπωσιακό κλειστό σύνολο του σπηλαίου της Ανδρίτσας³², όταν μελετηθούν και δημοσιευθούν θα μας δώσουν μια εναργέστερη εικόνα της πρωτοβυζαντινής κεραμικής της βορειοανατολικής Πελοποννήσου.

Παράλληλα, το ολοένα αυξανόμενο ενδιαφέρον των ερευνητών για ανέκδοτο υλικό της πρωτοβυζαντινής περιόδου³³ και η δημοσίευση, συνολική ή αποσπασματική, όλο και περισσότερων κεραμικών συνόλων από τον ηπειρωτικό ελλαδικό χώρο, όπως για παράδειγμα από τη Βοιωτία³⁴, τους Δελφούς³⁵, τις Λουλουδιές Πιερίας³⁶ μας επιτρέπει να εντάξουμε το υλικό που δημοσιεύθηκε από την Τασούλα Οικονόμου και τους υπόλοιπους μελετητές της πρωτοβυζαντινής Αργολίδας σε ένα ευρύτερο πλαίσιο και να προβούμε με σχετική ασφάλεια σε συμπεράσματα για τις ανταλλαγές, τις αντιγραφές και τις επιλογές διακοσμητικών θεμάτων στη συγκεκριμένη εποχή.

Πράγματι, η σύγκριση δημοσιευμένων κεραμικών και ειδικότερα λυχναριών από διάφορες περιοχές της κεντρικής και νότιας Ελλάδας³⁷, με οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι κεραμείς του Άργους, ειδικά στην τόσο παρεξηγημένη περίοδο του τέλους του 6ου και πιθανόν των πρώτων δεκαετιών του 7ου αι., εξακολούθησαν

31. A.I. Ivantchik, *Un puits d'époque paléochrétienne sur l'Agora d'Argos*, BCH 126(2002) 331–413.

32. Α. Κορμαζοπούλου – Δ. Χατζηλαζάρου, *Τα αγγεία του σπηλαίου Ανδρίτσας Αργολίδας*, Επιστημονική Συνάντηση για την κεραμική της Ύστερης Αρχαιότητας στον Ελλαδικό χώρο. 3ος – 7ος αι. μ.Χ., Θεσσαλονίκη 12–16.11.2006, Περίληψεις, 45.

33. Χαρακτηριστική είναι η επιτυχία που σημείωσε η πρώτη Επιστημονική Συνάντηση για την κεραμική της Ύστερης Αρχαιότητας στον Ελλαδικό χώρο, που οργάνωσαν στη Θεσσαλονίκη το Νοέμβριο του 2006 το ΑΠΘ και το Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Μακεδονικών Σπουδών.

34. J. Vroom, *After Antiquity. Ceramics and Society in the Aegean from the 7th to the 20th century A.C. A case study from Beotia, Central Greece*, Leiden 2003.

35. P. Petridis, *La céramique protobyzantine de Delphes (Agora Romaine, Secteur au Sud-Est du Péribole, Xyste, fouilles anciennes)*, Fouilles de Delphes V (υπό εκτύπωση)· του ιδίου, *Delphes dans l'Antiquité tardive: première approche topographique et céramologique*, BCH 121(1997) 681–695· του ιδίου, *Ateliers de potiers protobyzantins à Delphes*, στο Χ. Μπακιτζής (ed.), όπ. π. (σημ. 22), 443–446.

36. E. Marki – M. Cheimonopoulou, *Céramique de l'époque paléochrétienne tardive de la fouille de Louloudiès en Piérie*, στο Χ. Μπακιτζής (ed.), όπ. π. (σημ. 22), 703–712. E. Μαρκή – E. Αγγέλλου – M. Χειμωνοπούλου, *Τα λυχνάρια του επισκοπικού συγκροτήματος των Λουλουδιών*, Επιστημονική Συνάντηση για την κεραμική της Ύστερης Αρχαιότητας στον Ελλαδικό χώρο. όπ. π. (σημ. 32), 58.

37. Βλ. σχετικά, P. Petridis, *Relations between Pottery Workshops in the Greek Mainland during the Early Byzantine Period*, στο B. Bölendorf-Arslan – A.O. Uysal – J. Witte-Orr (eds.), *Canak. Late Antique and Medieval Pottery in Mediterranean Archaeological Contexts*, Byzas 7(2007)43–54.

απρόσκοπτα την παραγωγή τους αλλά και διέθεταν ένα διάυλο επικοινωνίας και δημιουργικών ανταλλαγών ή αντιγραφών με τους λυχνοποιούς των άλλων πόλεων παρά τις θεωρίες που κατά καιρούς έχουν γραφεί για την τύχη της πόλης μετά το 585³⁸. Επέλεξαν για τη διακόσμηση των λυχναριών τους θέματα που μοιράζονταν από κοινού με τους κεραμείς όχι μόνο των πελοποννησιακών πόλεων, όπως πολύ σωστά έχει υποστηρίξει η Τασούλα για τον 5ο και 6ο αι.³⁹, αλλά, όπως αποδεικνύεται, και άλλων περιοχών της Ηπειρωτικής Ελλάδας όπως των Φθιωτίδων Θηβών, των Δελφών ή της Αθήνας. Τα θέματα που συναντούμε δεν αντιγράφουν με τη στενή έννοια του όρου τα βορειοαφρικανικά πρότυπα, αλλά αποτελούν μια ελεύθερη ερμηνεία και αναπαραγωγή, ελλαδικού τύπου θα λέγαμε, απλών στην εκτέλεση θεμάτων που για κάποιους συγκεκριμένους λόγους επικράτησαν και συνδυάστηκαν τη συγκεκριμένη στιγμή ενώ ταυτόχρονα απορρίφθηκαν άλλα, πολυπλοκότερα ίσως στην εκτέλεση ή σημειολογικά ασθενέστερα θέματα. Αρχεί να δούμε για παράδειγμα το πόσο δημοφιλές ήταν το θέμα του διάλιθου σταυρού στο μέταλλο με το κλαδί φοίνικα στον ώμο των λυχναριών (μάλιστα η Τασούλα έχει δημοσιεύσει μήτρες τέτοιων λυχναριών· εικ. 6)⁴⁰ για να καταλάβουμε ότι ακόμη και κατά την περίοδο αυτή που χαρακτηρίζεται ως το πρελούδιο των «σκοτεινών χρόνων» δεν έπαψαν οι ανταλλαγές και απομιμήσεις ανάμεσα στους κεραμείς διαφορετικών πόλεων, δεν διαταράχθηκαν από τη δύσκολη ιστορική συγκυρία οι επαφές, οι πόλεις και κατά συνέπεια οι τεχνίτες τους δεν απομονώθηκαν και μια κάποια δημιουργική φλόγα διατηρήθηκε, τουλάχιστον ως τις πρώτες δεκαετίες του 7ου αι.

Δεν ξέρουμε ποια θέση θα έπαιρνε η Τασούλα Οικονόμου ως προς αυτή την πρότασή μου για γενίκευση της σύνδεσης της κεραμεικής παραγωγής διαφόρων και απομακρυσμένων για τα μέτρα της εποχής πόλεων της Κεντρικής Ελλάδος και της Πελοποννήσου κατά τη θεωρούμενη ως εξαιρετικά δύσκολη περίοδο του τέλους του 6ου και των αρχών του 7ου αι. Μακάρι να ήταν ακόμη ανάμεσά μας και στηριζόμενη στη βαθιά γνώση της παραγωγής μιας ολόκληρης περιοχής να επιχειρηματολογούσε με το αρβανίτικο πείσμα της υπέρ ή κατά αυτής της πρότασης.

38. P. Aupert, *όπ. π.* (σημ. 26), 394.

39. Argos Paléochrétienne, 46.

40. *Όπ. π.* (σημ. 3), 499 εικ. 9. Argos Paléochrétienne, 157 εικ. 106–107.

RÉSUMÉ

PLATON PETRIDIS

Tassula Oikonomou et sa contribution à l'étude de la céramique byzantine d'Argolide

Dix ans après le départ précipité de Tassoula Oikonomou, son œuvre reste primordial pour la connaissance de la topographie et de la céramique d'Argos et de sa région à l'époque byzantine. Archéologue de terrain, elle était connue pour ses combats dans la direction de la préservation du patrimoine byzantin de l'Argolide et nous lui sommes reconnaissants d'avoir pu préserver, autant que possible, une partie de ce patrimoine. En tant que céramologue, elle a été pionnière dans l'étude de la céramique méso- et tardobyzantine de l'Argolide, glaçurée ou non. Elle a également publié un grand nombre d'objets céramiques d'époque protobyzantine sortis de fouilles de sauvetage.

En une douzaine d'années (1986–1998), Tassoula Oikonomou a écrit, outre sa monographie *Argos Paléochrétienne. Contribution à l'étude du Péloponnèse Byzantin*, cinq articles sur la céramique de l'Argolide, un sur la céramique protobyzantine de Sparte et cinq autres relatifs à l'histoire, à l'architecture et à la topographie de l'Argolide.

Sa monographie vient incontestablement combler une lacune dans la topographie des villes protobyzantines de Grèce. Une petite partie du livre est consacrée à la céramique trouvée dans les cimetières. Parmi ses études proprement céramologiques, une présente les lampes protobyzantines d'Argos, trois concernent la céramique mésobyzantine et une la céramique protomajolique.

AVSHALOM LANIADO

Άγιος Πέτρος επίσκοπος Άργους,
ο επιτάφιός του *Εἰς τὸν Ἀθανάσιον ἐπίσκοπον Μεθώνης*
καὶ η *Ἑλληνικῶν Θεραπευτικῆ Παθημάτων*
του Θεοδώρητου Κύρρου

Ο άγιος Πέτρος, επίσκοπος και πολιούχος του Άργους, γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη περί το 860 και απεβίωσε στο Άργος περί το 930¹. Κύρια πηγή για τη ζωή του αποτελεί ο λόγος, τον οποίον συνέγραψε ο Θεόδωρος μητροπολίτης Νικαίας, περίπου μια γενιά μετά από τον θάνατό του². Σύμφωνα με τον Θεόδωρο Νικαίας, η οικογένεια του αγίου Πέτρου ήταν ευσεβής, πλούσια και φιλόπτωχος³. Όλα τα μέλη της, οι δύο γονείς, τα τέσσερα αγόρια και η μία κόρη, ακολούθησαν τον μοναχικό τρόπο ζωής, με πρωτοπόρο τον πρωτότοκο Παύλο, που έγινε κατόπιν επίσκοπος Κορίνθου⁴. Ο Θεόδωρος Νικαίας αναφέρεται και στην παιδεία του αγίου Πέτρου και λέγει ότι οὐδέ γάρ ὡς τῆς ἔξωθεν παιδείας περιχειλῆς ἐφρόνει τι

Ευχαριστώ θερμά τη φίλη και συνάδελφο Μαρία Βελιώτη-Γεωργοπούλου για τη βοήθειά της.

1. Για το χρονολογικό πλαίσιο της ζωής του Αγίου Πέτρου, βλ. A. Kazhdan, *A History of Byzantine Literature (850-1000)*, Ch. Angelidi (ed.), Αθήνα 2006, 113–114.

2. Θεόδωρος Νικαίας, *Εἰς τὸν ἐν ἀγίοις Πατέρα ἡμῶν καὶ Θαυματουργὸν Πέτρον ἐπίσκοπον Ἄργου* (=BHG 1504). Η τελευταία κριτική έκδοση, με εισαγωγή, νεο-ελληνική μετάφραση και σχόλια, περιλαμβάνεται στο έργο του Κ. Κυριακόπουλου, *Ἄγιον Πέτρον Ἐπίσκοπον Ἄργου Βίος καὶ Λόγοι*, Ἐκδόσεις Ἱερᾶς Μητροπόλεως Ἀργολίδος, Ἐν Ἀθήναις 1976, 232–255 (κείμενο και μετάφραση), 217–229 (εισαγωγή), και 415–493 (σχόλια). Για την αξία του βίου ως ιστορική πηγή, βλ. A. Vasiliev, *The Life of St. Peter of Argos and its Historical Significance*, Traditio 5 (1947) 163–191· P. Orgels, *Translatio. En marge d'un texte hagiographique (Vie de s. Pierre d'Argos 19). La dernière invasion slave dans le Péloponnèse (923–925)*, Byzantion 34 (1964) 271–285.

3. Θεόδωρος Νικαίας, *Εἰς Πέτρον ἐπίσκοπον Ἄργου*, ὁπ. π., κεφ. 4, σ. 234.

4. Θεόδωρος Νικαίας, *Εἰς Πέτρον ἐπίσκοπον Ἄργου*, ὁπ. π., κεφ. 5–6, σ. 234–236.

μέγα και μετέωρον. Προσθέτει δε, ότι πολλῶν ἐγκύμων ἐγένετο σοφῶν μαθημάτων και ταύτην ἀπέτεκε τὴν καλὴν ὠδὴν τῶν λόγων, ὡς και αὐτὰ δηλοῖ τὰ τοῦτῳ ἐκπονηθέντα συγγράμματα. Επίσης, μαθαίνουμε ἀπὸ τον ἴδιο συγγραφέα ὅτι ὁ ἅγιος Πέτρος, πρὶν γίνε ἐπίσκοπος, ζούσε ὡς ἀσκητὴς σε ἓνα μοναστήρι της περιοχῆς της Κορίνθου, τῇ μελέτῃ σχολάζων ἐπὶ μᾶλλον και πολλοὺς τῶν θεῶν μαρτύρων και ἄλλων ὁσίων ἀνδρῶν ἐγκωμίους⁵.

Σήμερα σώζονται ἐπτά λόγοι του Ἁγίου Πέτρου, των ὁποίων ἡ μοναδικὴ πλήρης ἐκδοσὴ, με εἰσαγωγὴ, νεο-ελληνικὴ μετάφραση και σχόλια, δημοσιεύτηκε το 1976 στο ἔργο του Κωνσταντίνου Κυριακόπουλου με τον τίτλο *Ἁγίου Πέτρου Ἐπισκόπου Ἄργους Βίος και Λόγοι*. Αὐτοὶ οἱ λόγοι βεβαιώνουν τὴ μαρτυρία του Θεοδώρου Νικαίας για τὴν παιδεία του ἁγίου Πέτρου και δείχνουν ὅτι ἤξερε καλὰ τους κλασικοὺς συγγραφεῖς της ἀρχαιότητος, τους πατέρες της Ἐκκλησίας και τους κανόνες της ρητορικῆς⁶. Δύο ἀπὸ τους ἐπτά λόγους ἀφοροῦν στη Θεοτόκο και δύο τὴ μητέρα της, τὴν ἁγία Ἄννα, ἐνῶ δύο ἄλλοι εἶναι ἐγκώμια μαρτύρων (για τους ἁγίους Αναργύρους και τὴν ἁγία Βαρβάρα). Ἐνας μόνος λόγος ἀσχολεῖται με ἓνα πρόσωπο του πρόσφατου παρελθόντος. Εἶναι ὁ ἐπιτάφιος *Εἰς τὸν μακάριον Ἀθανάσιον ἐπίσκοπον Μεθώνης*, κύρια πηγὴ για τὴ ζωὴ ἐνός Σικελικῆς καταγωγῆς ἀσκητῆ, ἠγούμενου και ἱερέα του 9ου αἰῶνα⁷. Ὁ Ἀθανάσιος γεννήθηκε στην Κατάνη, ἀλλὰ ἦταν ἀκόμα παιδί, ὅταν ἐφυγε με τους γονεῖς του ἀπὸ τὴν πατρίδα του, λόγω μίας ἀραβικῆς εἰσβολῆς, πιθανόν αὐτῆς του 828. Εγκαταστάθηκε στην Πάτρα και ἐγένε με τον καιρὸ ἐπίσκοπος Μεθώνης⁸. Το 879, ἔλαβε μέρος στη σύνο-

5. Θεόδωρος Νικαίας, *Εἰς Πέτρον ἐπίσκοπον Ἄργους*, ὅπ. π., κεφ. 6, σ. 236· κεφ. 7, σ. 238· κεφ. 9, σ. 238.

6. Πα τους λόγους του, βλ. τις παρατηρήσεις του Κ. Κυριακόπουλου, ὅπ. π., 6–12, και του Α. Kazhdan, ὅπ. π., 114–116.

7. BHG 196. Ἡ τελευταία κριτικὴ ἐκδοσὴ εἶναι του Κυριακόπουλου, *Ἁγίου Πέτρου Ἐπισκόπου Ἄργους Βίος και Λόγοι*, 44–67 (κείμενο και μετάφραση), 37–42 (εἰσαγωγὴ), και 275–316 (σχόλια). Βλ. και τὴν ἐκδοσὴ του Χρ. Παπαϊκονόμου, *Ὁ Πολιοῦχος τοῦ Ἄργους. Ἁγιος Πέτρος Ἐπίσκοπος Ἄργους ὁ Θαυματουργός*, Ἐν Ἀθῆναις 1908, 91–106. Ἐκτός ἀπὸ τον ἐπιτάφιο, ὑπάρχει και μία ἀκολουθία του Ἀθανασίου Μεθώνης, βλ. Ε. Παπαηλιοπούλου-Φωτοπούλου, *Παρατηρήσεις και προσθήκες στὸ dossier ἐνός ληομονημένου ἁγίου τῆς βυζαντινῆς Μεθώνης*, στο *Πρακτικὰ τοῦ Ἀ' Συνεδρίου Μεσσηνιακῶν Σπουδῶν, Καλαμάτα 2–4.11.1977*, Πελοποννησιακά, Παράρτημα 5, Ἐν Ἀθῆναις 1978, 236–258. Ὁ ἀνώνυμος υμνογράφος χρησιμοποιεῖ τὸ ἔργο του ἁγίου Πέτρου.

8. Πα τον Ἀθανάσιο Μεθώνης, βλ. Ε. Follieri, *Santi di Metone*, Byzantion 41 (1971) 378–451, ἐιδικὰ 400–402· Α. Sideras, *Die byzantinischen Grabreden, Prosopographie, Datierung, Überlieferung 142 Epitaphien und Monodien aus dem byzantinischen Jahrtausend*, Wiener Byzantinistische Studien 19, Wien 1994, 104–107· C. Scholz, *Graecia Sacra. Studien zur Kultur des mittelalterlichen Griechenland im Spiegel hagiographischer Quellen*, Studien und Texte zur Byzantinistik 3, Frankfurt 1997, 101 και σημ. 307.

δο της Αγίας Σοφίας⁹. Κατά πάσα πιθανότητα, ο άγιος Πέτρος δεν γνώριζε προσωπικά τον Αθανάσιο. Εκφώνησε τον επιτάφιο στη Μεθώνη, κοντά στον τάφο του Αθανασίου, μερικά, όμως, χρόνια μετά τον θάνατό του¹⁰.

Σύμφωνα με τους κανόνες της ρητορικής, οι εγκωμιαστικοί λόγοι περιέχουν συγκρίσεις, των οποίων ο σκοπός είναι να αποδείξουν την υπεροχή των επαινούμενων¹¹. Στον επιτάφιο *Εἰς τὸν Ἀθανάσιον ἐπίσκοπον Μεθώνης* υπάρχουν δύο συγκρίσεις. Στη δεύτερη, ο άγιος Πέτρος ισχυρίζεται ότι τα λόγια του ετοιμοθάνατου Αθανασίου είναι προτιμότερα από τα τελευταία φιλοσοφήματα του Σωκράτη¹². Στην πρώτη σύγκριση, ο επίσκοπος Μεθώνης συγκρίνεται με μία σειρά από σοφούς και νομοθέτες της αρχαιότητας: *Οὕτω διδάσκων καὶ πράττων, διδακτοῦς ἅπαντας Θεοῦ, κατὰ τὸν θεῖον χρῆσμον, ἀπετέλεσε καὶ διακριτικούς καλοῦ καὶ τοῦ χείρονος ἰσότηρησε, οὐ καθάπερ Ζάμολξις καὶ Ἀνάχαρις οὓς ἐπὶ σοφία καίτοι βαρβάρους ὄντας ἐθαύμασαν Ἕλληνας· οὐ μὴν ὡς Κρητες νόμους (χειρόγραφο: ὡς Κρητες μόνους· Παπαιοκονόμος: ὡς Κρησι Μίνως) ἐνθεῖς ὁ Λυκοῦργος τοῖς Σπαρτιάταις καὶ +Μνησίων+ Ἀργείοις· οὐ Νέστωρ Πυλίοις, οὐ τοὺς λόγους μέλιτος γλυκύτερους ἐκάλεσεν Ὅμηρος, οὐ Σόλων καὶ Κλεισθένης Ἀθηναίους νομοθετήσαντες, οὕτινες οὐ μόνον ἀγχιτέρμονας Ἕλληνας τοὺς αὐτῶν δέξασθαι νόμους καὶ κατ' αὐτοὺς πολιτεύεσθαι, ἀλλ' οὐδ' ἐκείνους, οἷς τούτους ἐξέθηκαν, μέχρι τέλους ἔπεισαν κατασχεῖν¹³.*

Ενώ συγκρίσεις αγίων με μεγάλα ονόματα της αρχαιότητας βρίσκονται και σε άλλα αγιολογικά κείμενα¹⁴, η σύγκριση του Αθανασίου με τουλάχιστον επτά σοφούς και νομοθέτες, γνωστούς ή μη, φαίνεται να είναι μοναδική. Επομένως, δεν είναι τυχαίο ότι δύο μελετητές της βυζαντινής λογοτεχνίας έχουν σχολιάσει αυτή την άξια προσοχής παράγραφο. Στο πλαίσιο της *Ιστορίας τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας* του Karl Krumbacher, ο Albert Erhard γράφει τα εξής: «Μολονότι ὁ Πέτρος ἐπανειλημμένως ὁμολογοῖ τὴν ῥητορικὴν αὐτοῦ ἀνικανότητα, ἐν τοῖς τέσσαρσι λόγοις του ἀποδεικνύεται πλουσιῶς τεθραμμένος ἐν τῇ βυζαντινῇ ῥητορικῇ.

9. J. D. Mansi, *Sacrorum Conciliorum Nova et Amplissima Collectio*, τόμ. 17, στ. 376.

10. E. Follieri, ὄπ. π., 401 και σημ. 1· A. Sideras, ὄπ. π., 105–106.

11. Th. Payr, «Enkomion», *Reallexikon für Antike und Christentum*, 5 (1962) 335–336· L. Pernot, *La rhétorique de l'éloge dans le monde gréco-romain*, Collection des études augustinienes. Série Antiquité 138, Paris 1993, τόμ. 2, 690–698.

12. *Εἰς τὸν μακάριον Ἀθανάσιον ἐπίσκοπον Μεθώνης*, κεφ. 10, σ. 60–62.

13. *Εἰς τὸν μακάριον Ἀθανάσιον ἐπίσκοπον Μεθώνης*, κεφ. 8, σ. 54, 214–223· πρβλ. και την ἐκδοση του Παπαιοκονόμου, ὄπ. π. (σημ. 7), 98.

14. Π.χ. Ο. Λαμφίδης, *Ὁ ἐκ Πόντου Ὅσιος Νίκων ὁ Μετανοεῖτε*, Ἀρχεῖον Πόντου, Παράρτημα 13, Ἀθήναι 1982, 66, κεφ. 25 (σύγκριση του οσίου Νίκωνος με τον Λυκούργο).

Ἐν τῷ εἰς Ἀθανάσιον ἐπιταφίῳ εὐρίσκει εὐκαιρίαν νὰ ἀναφέρει τὸν Λυκούργον, “Ὀμηρον, Σόλωνα, Κλεισθένην κ.ἄ., αἱ κλασικαὶ δὲ αὐταὶ ἀναμνήσεις εἶναι τόσον πρόχειροι εἰς αὐτὸν ὅσον καὶ τὰ βιβλικὰ ὀνόματα Ἰσαάκ, Ἰακώβ, Ἰωσήφ, Ἰώβ, Μουσῆς, Ἀαρών, Φινεές, Δαυὶδ, Δανιήλ, Ἰωάννης ὁ Βαπτιστὴς καὶ οἱ ἀπόστολοι πρὸς οὓς συγκρίνει τὸν ἐπίσκοπον Μεθώνης¹⁵». Με λιγότερο ενθουσιασμό, ὁ Alexander Kazhdan γράφει ὅτι «Like his Constantinopolitan contemporaries, Peter had some knowledge of antiquity. For instance, while praising Athanasios he flaunts his education by enumerating Zamolxis, Anacharsis, Lycurgus, Mnesion the Argive, Nestor, Solon, Cleisthenes [...], although it goes without saying that his hero surpassed all of them¹⁶.»

Ἡ παράγραφος που μας απασχολεῖ ἐδῶ δεν εἶναι ἀμοιρῆ δυσκολιών. Πρῶτον, μαθαίνουμε ὅτι ἡ ἐπιρροή των ἀρχαίων νομοθετῶν ἦταν περιορισμένη, ἀφοῦ δεν ἐπεισαν τοὺς ἀγγιτέζμονας “Ἕλληνας, δηλαδὴ τοὺς γείτονές τους, νὰ δεχθῶν τοὺς νόμους τοὺς, καὶ δεν πέτυχαν νὰ πείσουν τοὺς συμπολίτες τοὺς νὰ σεβαστοῦν αὐτοὺς τοὺς νόμους συνεχῶς. Κάποιος μπορεῖ νὰ ἀμφισβητήσει τὴ λογικὴ τῆς συγκρίσεως, δεδομένου ὅτι μερικὲς ἀπὸ τὶς προσωπικότητες που μνημονεύονται ἐδῶ ἦταν οἱ πρῶτοι νομοθέτες των πόλεων τους. Ἀντιθέτως, ὁ Ἀθανάσιος δεν ἦταν ὁ πρῶτος που ἔφερε τὸν χριστιανισμό στη Μεθώνη καὶ δεν ἦταν ὁ πρῶτος ἐπίσκοπος τῆς¹⁷. Ἐπίσης, δεν φαίνεται νὰ εἶχε καμιά ἐπιρροή ἐκτὸς τῆς ἐπισκοπῆς του. Δεύτερον, ὁ Ἀργεῖος νομοθέτης ὀνόματι Μνησιῶν εἶναι τελειῶς ἀγνωστος ἀπὸ ἄλλες πηγές. Ὁ Κυριακόπουλος ἀναγνωρίζει σε αὐτὸ το σημεῖο μία δυσκολία στη χειρόγραφη παράδοση καὶ βάζει τὴ λέξη *Μνησιῶν* μεταξὺ δύο σταυρῶν. Τρίτον, οἱ γραφές του μοναδικῆς ὡς τώρα γνωστοῦ χειρογράφου εἶναι φθαρμένες μετὰ ἀπὸ τὴ φράση *οὐ μὴν ὡς*, με ἀποτέλεσμα νὰ διαφωνοῦν οἱ ἐκδότες σε ὅ,τι ἀφορᾶ στην ἀποκατάσταση του κειμένου σε αὐτὸ το σημεῖο. Ὁ Παπαϊκονόμος διορθώνει τὴ γραφὴ *Κρηῆτες* σε *Κρησί*, καὶ τὴν προφανῶς ἐσφαλμένη γραφὴ *μόνους* σε *Μίνως*, τὸ ὄνομα του θρυλικοῦ βασιλιά καὶ νομοθέτη τῆς Κρήτης. Ὁ Κυριακόπουλος διορθώνει τὴ γραφὴ *μόνους* σε *νόμους*. Σύμφωνα με αὐτὴ τὴν ἀποκατάσταση του κειμένου, ὁ ἅγιος Πέτρος συγκρίνει τὸν Λυκούργο με τοὺς Κρηῆτες (δηλαδή, με τοὺς νομοθέτες των Κρητῶν), χωρὶς νὰ ἀναφέρει τὰ ὀνόματά τους.

15. K. Grumbacher, *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας* (μτφρ. Γ. Σωτηριάδη), Ἐν Ἀθήναις 1900, τόμ. 1, 333 (=τοῦ ἰδίου, *Geschichte der Byzantinischen Literatur*, München, 1897², τόμ. 1, 167).

16. Kazhdan, *A History of Byzantine Literature (850–1000)*, 116.

17. Πὰ τοὺς ἐπισκόπους Μεθώνης, βλ. M. Le Quien, *Oriens Christianus*, τόμ. 2, Paris 1740. στ. 228–233· G. Fedalto, *Hierarchia Ecclesiastica Orientalis. Series Episcoporum Ecclesiarum Christianarum Orientalium*, Padova 1988, τόμ. 1, 510.

Οι μελετητές του έργου του Αγίου Πέτρου, και κυρίως ο Κυριακόπουλος, έχουν βρει στους λόγους του ενδείξεις για τη χρήση έργων μερικών Πατέρων, αλλά μέχρι σήμερα παρέμεινε απαρατήρητο το γεγονός ότι η πηγή της σύγκρισης που μας ενδιαφέρει εδώ είναι η *Ἑλληνικῶν Θεραπευτικῆ Παθημάτων* του Θεοδώρητου Κύρρου¹⁸. Αυτό το έργο, που χρονολογείται στη δεύτερη δεκαετία του 5ου αιώνα, απευθύνεται, στον πληθυντικό του δεύτερου προσώπου, σε *Ἕλληνας*¹⁹. Πρόκειται για μία εκτενή κριτική της ειδωλολατρείας, η οποία, σύμφωνα με τον Fergus Millar, είναι «in spite of its hostile and critical purpose, the most complete and wide-ranging surviving survey of the intellectual heritage of the classical pagan world»²⁰. Στο ένατο βιβλίο, του οποίου ο τίτλος είναι *Περὶ Νόμων*, ο Θεοδώρητος συγκρίνει την απήχηση των νόμων των αρχαίων Ελλήνων με την απήχηση του χριστιανισμού. Ισχυρίζεται ότι το έργο των νομοθετών ίσχυε μόνο για τις πόλεις τους²¹ και μόνο για ένα περιορισμένο χρονικό διάστημα. Επίσης, τονίζει ότι οι Έλληνες της εποχής του «κατὰ τοὺς Ῥωμαίων πολιτεύονται νόμους». Αντιθέτως, οι απόστολοι δέδωσαν τον Χριστιανισμό παγκοσμίως και όχι μόνο στους Ρωμαίους και στους υπηκόους τους, παρόλο που ασκούσαν απλά επαγγέλματα και αντιμετώπιζαν διωγμούς²². Ενώ ο άγιος Πέτρος συγκρίνει τους νομοθέτες της αρχαιότητας με ένα σχεδόν άγνωστο επίσκοπο του πρόσφατου παρελθόντος, ο Θεοδώρητος αποφεύγει να τους συγκρίνει με επισκόπους της προηγούμενης ή της δικής του εποχής. Έτσι, βρίσκουμε στον Θεοδώρητο τη λογική που φαίνεται να λείπει στον επιτάφιο *Εἰς τὸν Ἀθανάσιον ἐπίσκοπον Μεθώνης*. Όσον αφορά στους σοφούς και τους νομοθέτες, είναι σαφές ότι ο άγιος Πέτρος βρήκε τα ονόματά τους

18. I. Raeder, *Theodoretus. Graecarum Affectionum Curatio*, Leipzig 1904 (κριτική έκδοση του κειμένου): P. Canivet, *Theodoret de Cyr. Thérapeutique des maladies helléniques*, 2 τόμ., Sources chrétiennes 57, Paris 2000–2001 (κριτική έκδοση, γαλλική μετάφραση και σχόλια): PG 83, στ. 783–1152 (κείμενο και λατινική μετάφραση).

19. Για το «ακροατήριο» του έργου, βλ. N. Siniosoglou, *Plato and Theodoret. The Christian Appropriation of Platonic Philosophy and the Hellenic Intellectual Resistance*, Cambridge 2008, 34–43.

20. F. Millar, *A Greek Roman Empire, Power and Belief under Theodosius II (408–450)*, Sather Classical Lectures 64, Berkeley 2006, 26.

21. Πρβλ. τα λόγια του Ωριγένης, *Περὶ Ἀρχῶν*, Δ' 1, 1, PG 11, στ. 344A: *Πλείστον γὰρ ὄσων νομοθετῶν γεγεννημένων ἐν Ἑλλήσι καὶ βαρβάροις, καὶ διδασκάλων δόγματα καταγγελλόντων ἐπαγγελλόμενα τὴν ἀλήθειαν, οὐδένα ἱστορήσαμεν νομοθέτην ζῆλον ἐμποιῆσαι δεδυνημένον τοῖς λοιποῖς ἔθνεσι περὶ τοῦ παραδέξασθαι τοὺς λόγους αὐτοῦ*. Βλ. και τις παρατηρήσεις του Σ. Ν. Τρωιάνου, *Ἐννοια καὶ περιεχόμενο τοῦ νόμου στοὺς Ἕλληνας Πατέρες*, Θεολογία 69 (1998) 660–680, ειδικά 666–668.

22. Θεοδώρητος Κύρρου, *Ἑλληνικῶν Θεραπευτικῆ Παθημάτων*, Θ' 6–20.

στο έργο του Θεοδώρητου, του οποίου επεξεργάζεται τα λόγια με σκοπό να αποδείξει την υπεροχή του επαινουμένου. Αυτό προκύπτει από τα εξής παράλληλα κείμενα²³:

1α) Έπιτάφιος, 8, σ. 54, 216–217:

οὐ καθάπερ Ζάμολξις καὶ Ἀνάχαρσις οὐς ἐπὶ σοφία καίτοι βαρβάρους ὄντας ἐθαύμασαν Ἕλληνες

1β) Ἑλληνικῶν Θεραπευτικῆ Παθημάτων, Α' 25, σ. 11, 23–12, 2:

καὶ γὰρ δὴ καὶ Ζάμολξιν τὸν Θρακᾶ καὶ Ἀνάχαρσιν τὸν Σκυθῆν ἐπὶ σοφίᾳ θαυμάζετε

2α) Έπιτάφιος, 8, σ. 54, 217–218:

οὐ μὴν ὡς Κρηῆτες νόμους (Παπαοικονόμος: ὡς Κρησι Μίνως) ἐνθεῖς ὁ Λυκοῦργος τοῖς Σπαρτιάταις

2β) Ἑλληνικῶν Θεραπευτικῆ Παθημάτων, Θ' 10, σ. 221, 17–21:

τὸν δὲ Λυκοῦργον λέγουσιν οἱ σεμνολογεῖν τοὺς τοῦδε νόμους σπουδάζοντες εἰς Δελφούς μὲν ἀφικέσθαι παρὰ τὸν Πύθειον, ἐμπνευσθῆναι δὲ παρ' ἐκείνου καὶ θεῖναι Λακεδαιμονίους τοὺς νόμους

2γ) Ἑλληνικῶν Θεραπευτικῆ Παθημάτων, Θ' 7, σ. 220, 23–26:

καὶ Μίνως μὲν, ὃς ἀρχεῖ κατὰ τὸν μῦθον πατέρα τὸν Δία, καὶ παρὰ τὸ ἐκείνου γε ἄντρον, ὡς μυθολογοῦσι, φοιτήσας τὰς τῶν νόμων ἔλαβεν ἀφορμάς, Κρητῶν μὲν νομοθέτης ἐγένετο

3α) Έπιτάφιος, 8, σ. 54, 218-219:

καὶ +Μνησίων+Ἀργείοις

3β) Ἑλληνικῶν Θεραπευτικῆ Παθημάτων, Θ' 12, σ. 222, 11–13:

καὶ ἵνα τοὺς ἄλλους νομοθέτας παρῶ, Ἄπιν τὸν Ἀργεῖων καὶ Μνησίωνα²⁴ τὸν Φωκῶν

4α) Έπιτάφιος, 8, σ. 54, 219–220:

οὐ Νέστωρ Πυλίοις, οὐ τοὺς λόγους μέλιτος γλυκντέρους ἐκάλεσεν Ὅμηρος

4β) Ἑλληνικῶν Θεραπευτικῆ Παθημάτων, Θ' 12, σ. 222, 16–17:

καὶ Νέστορα τὸν Πυλίων, οὐ τοὺς λόγους μέλιτος γλυκντέρους ἐκάλεσεν Ὅμηρος

23. Σύμφωνα με την κριτική έκδοση του Raeder.

24. Μερικά χειρόγραφα παραδίδουν το όνομα αυτού του νομοθέτη ως *Μνήσωνα* ή *Μνασίωνα*. Η γραφή *Μνήσωνα* έγινε αποδεκτή από τον Canivet, *Théodore de Cyr. Thérapeutique des maladies helléniques*, τόμ. 2, 339.

5α) Επιτάφιος, 8, σ. 54, 220–221:

οὐ Σόλων καὶ Κλεισθένης Ἀθηναίους νομοθετήσαντες

5β) Ἑλληνικῶν Θεραπευτικῆ Παθημάτων, Θ' 12, σ. 22, 18–20:

Σόλων ὁ πολυθρύλητος καὶ Δράκων καὶ Κλεισθένης νομοθεταὶ Ἀθηναίων ἐγένοντο

6α) Επιτάφιος, 8, σ. 54, 221–223:

οἵτινες οὐ μόνον ἀγχιτέρονας Ἑλληνας τοὺς αὐτῶν δέξασθαι νόμους καὶ κατ' αὐτοὺς πολιτεύεσθαι, ἀλλ' οὐδ' ἐκείνους, οἷς τούτους ἐξέθηκαν, μέχρι τέλους ἐπεισαν κατασεῖν

6β) Ἑλληνικῶν Θεραπευτικῆ Παθημάτων, Θ' 12, σ. 222, 20–223, 2:

ἀλλ' οὔτε Μεγαρέας οὔτε Εὐβοέας οὔτε Θηβαίους, ὁμόρους γε ὄντας καὶ ἄγαν πλησιοχώρους, τοῖς τοῦ Σόλωνος ἢ τοῦ Δράκοντος ἢ τοῦ Κλεισθένης ὑπακοῦσαι νόμοις ἔπεισαν Ἀθηναῖοι

6γ) Ἑλληνικῶν Θεραπευτικῆ Παθημάτων, Θ' 7, σ. 220, 26–221, 3:

οὐκ ἔπεισε [ὁ Μίνως] δὲ οὔτε Σικελιώτας οὔτε Καρχηδονίους οὔτε μὴν τοὺς Ἑλληνας κατὰ τοὺς αὐτοῦ πολιτεύεσθαι νόμους, ἀλλὰ μόνην τὴν νῆσον ἐκείνην, ἧς ἐβασίλευε, στέρξει τοὺς νόμους ἠνάγκασε, καὶ οὐδὲ τούτους τὸν αἰεὶ χρόνον

6δ) Ἑλληνικῶν Θεραπευτικῆ Παθημάτων, Θ' 8, σ. 221, 6–9:

ἀλλ' οὐδὲ οὗτος [ὁ Χαρώνδας] Τυρρηνοὺς ἔπεισεν ἢ Κελτοὺς ἢ Ἴβηρας ἢ Κελτίβηρας, καὶ ταῦτα ὁμόρους γε ὄντας καὶ ἀγχιτέρονας, τοὺς ὑπ' αὐτοῦ τεθέντας καταδέξασθαι νόμους

Η παράγραφος που μας απασχολεί εδώ δεν αντιστοιχεί με κάποια συγκεκριμένη παράγραφο της *Ἑλληνικῶν Θεραπευτικῆς Παθημάτων*, αλλά με εξαίρεση την αναφορά στον Ζάμολξη και στον Ανάχαρση (1α), που προέρχεται από το πρώτο βιβλίο (1β), σχεδόν όλη η σύγκριση βασίζεται στο ένατο βιβλίο. Στην περίπτωση του Νέστορα, η εξάρτηση είναι τόσο στενή, ώστε ο άγιος Πέτρος (4α) επαναλαμβάνει τον Θεοδώρητο σχεδόν λέξη προς λέξη (4β), αντί να αναφερθεί στον πασίγνωστο στίχο της *Ιλιάδος* (Α' 249: *τοῦ καὶ ἀπὸ γλώσσης μέλιτος γλυκίων ῥέεν αὐδῆ*). Στο συμπέρασμα της σύγκρισης (6α), ο άγιος Πέτρος δανείζεται και το νόημα, και το λεξιλόγιο (*ἀγχιτέρονας, Ἑλληνας, [κατα]δέξασθαι, πολιτεύεσθαι, ἔπεισαν*) από τρεις διαφορετικές παραγράφους του ένατου βιβλίου της *Ἑλληνικῶν Θεραπευτικῆς Παθημάτων* (6β–δ). Μόνο στην περίπτωση του Λυκούργου (ίσως και στην περίπτωση του Μίνωα, σύμφωνα με την έκδοση του Παπαϊκονόμου), ο άγιος Πέτρος (2α) απομακρύνεται από τα λόγια του Θεοδώρητου (2β–2γ). Σύμφωνα με τον Θεοδώρητο (3β), ο Άπις ήταν νομοθέτης των Αργείων, ενώ ο Μνησίων ανήκει στην ιστορία των Φωκίων. Τώρα γίνεται σαφές ότι η αναφορά σε έναν

Αργείο νομοθέτη ονόματι Μνησίωνα (3α) δεν είναι παρά ένα σφάλμα, είτε του αγίου Πέτρου, είτε, πιθανότερα, της χειρόγραφης παράδοσης.

Ο Άπις αναφέρεται από τις κλασικές πηγές ως θρυλικός βασιλιάς είτε της Πελοποννήσου, είτε του Άργους, είτε του Παλλαντίου της Αρκαδίας. Επίσης, είναι το όνομα του πρώτου νομοθέτη των Ελλήνων, σύμφωνα με τον νεοπλατωνικό φιλόσοφο Πορφύριο²⁵. Ως νομοθέτης των Αργείων μνημονεύεται αποκλειστικά από τον Θεοδώρητο. Όσον αφορά στον Μνησίωνα, ο Pierre Canivet, όπως ήδη ανεφέρθη, προτιμάει τη γραφή Μνήσωνα, και προτείνει δύο εναλλακτικές ταυτίσεις με δύο Φωκείς του 4ου π.Χ. αιώνα²⁶, παρόλο που κανένας από αυτούς δεν μνημονεύεται ως νομοθέτης από άλλες πηγές.

Δυστυχώς, δεν ξέρουμε από πού άντλησε ο Θεοδώρητος τα ονόματα των νομοθετών, για τους οποίους γίνεται λόγος στο ένατο βιβλίο της *Ἑλληνικῶν Θεραπευτικῆς Παθημάτων*. Ο Canivet πιστεύει ότι τα παιδιά της ύστερης αρχαιότητας μάθαιναν απ' έξω καταλόγους στρατηγών, νομοθετών και αυτοκρατόρων, όπως μάθαιναν τις γενεαλογίες των ηρώων²⁷. Σε αυτή την περίπτωση, οι πληροφορίες του Θεοδώρητου για τους νομοθέτες είναι μάλλον ανακριβείς αναμνήσεις από τα παιδικά του χρόνια, με ελάχιστη ιστορική αξία. Αφετέρου, ο Paul Lemerle, στο βιβλίο του *Ὁ πρῶτος Βυζαντινὸς Οὐμανισμὸς*, γράφει ότι «Ὁ συγγραφέας [τῆς *Ἑλληνικῶν Θεραπευτικῆς Παθημάτων*] δανείζεται τόσα πολλά ἀπὸ τὰ ἀνθολόγια, πὸν ἄλλωστε τὰ παραθέτει αὐτούσια, ὥστε τὸ ἔργο παρουσιάζεται σὰν ἕνα παράξενο μωσαϊκό²⁸». Σε αυτήν την περίπτωση, η αξία των πληροφοριῶν του Θεοδώρητου εξαρτάται από την αξία των χαμένων πια ἔμμεσων πηγῶν του.

Το ζήτημα των πηγῶν αφορά και στον ἅγιο Πέτρο. Ο Κυριακόπουλος γράφει ὅτι «Τὸ ἄκρως δυσεπίλυτον ὅμως πρόβλημα εἶναι, ἂν αἱ πηγαὶ του εἶναι ἄμεσοι ἢ ἔμμεσοι. Τὸ δεύτερον φαίνεται πιθανότερον. Ἄλλωστε αἱ μικραὶ ποικίλης ὕλης

25. Wernicke, s.v. Apis (6), RE, A 2 (1894), στ. 2809–2810. Πρβλ. Πορφύριος, *Περὶ ἀποχῆς*, Γ, 15, 5: Ἐπις δὲ λέγεται πρῶτος νομοθετῆσαι παρ' Ἑλλήνων.

26. Βλ. P. Canivet, ὁπ. π., τόμ. 2, 339, σημ. 1.

27. P. Canivet, *Histoire d'une entreprise apologétique au Ve siècle*, Paris 1957, 300: «Nous savons l'importance des généalogies dans le commentaire élémentaire des poèmes homériques. L'enseignement de l'histoire profane, sur lequel on est peu renseigné, suivait sans doute une méthode analogue: les enfants pouvaient apprendre par coeur des listes de noms de généraux, de législateurs, d'empereurs pour acquérir cette espèce d'érudition qu'on confondait avec la culture. Théodoret est certainement passé par cette étrange formation...»

28. P. Lemerle, *Ὁ Πρῶτος Βυζαντινὸς Οὐμανισμὸς. Σημειώσεις καὶ παρατηρήσεις γιὰ τὴν ἐκπαίδευση καὶ τὴν παιδεία στὸ Βυζάντιο ἀπὸ τὶς ἀρχὲς ὡς τὸν 10ο αἰῶνα* (μτφρ. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου), Ἀθήνα 1981, 47–48 (=του ἰδίου, *Le premier humanisme byzantin. Notes et remarques sur enseignement et culture à Byzance des origines au Xe siècle*, Paris 1971, 45).

ἐπιτομαὶ ἦτο σύνηθες πρᾶγμα εἰς τὸ Βυζάντιον²⁹». Το γεγονός ότι ο ἅγιος Πέτρος χρησιμοποιεῖ ἐδῶ τὴν *Ἑλληνικῶν Θεραπευτικῆν Παθημάτων*, ἓνα ἔργο που δεν φαίνεται να αναφέρεται ἀπὸ ἄλλους συγγραφεῖς τῆς εποχῆς του³⁰, μας επιτρέπει ὁμως να υποθέσουμε ὅτι δεν στηρίζεται αποκλειστικὰ σε ἐπιτομὲς αὐτοῦ τοῦ εἶδους και ὅτι δεν ικανοποιήθηκε με τα γνωστὰ και συνηθισμένα κείμενα. Πιθανόν διάβασε αὐτὸ τὸ ἔργο στην Κωνσταντινούπολη, ὅπου φαίνεται ὅτι ἔλαβε υψηλὴ μὀρφωση, ὅπως συνέβαινε με τους νέους ευπόρων οικογενειῶν, οἱ οἱποῖοι σπούδαζαν τότε στην πρωτεύουσα. Ἐτσι, επαληθεύεται ἡ μαρτυρία τοῦ Θεοδώρου Νικαίας για τὴν ποιότητα τῆς παιδείας του, και ενισχύεται τὸ συμπέρασμα τοῦ Kazhdan, σύμφωνα με τὸ οἱποῖο «There is nothing specifically provincial in the works of Peter of Argos, except for his interest in Athanasios»³¹.

Συμπέρασμα

Στον ἐπιτάφιο *Εἰς τὸν μακάριον Ἀθανάσιον ἐπίσκοπον Μεθώνης*, ὁ ἅγιος Πέτρος συγκρίνει τὸν ἐπαινούμενο με ἐπτὰ σοφούς και νομοθέτες τῆς αρχαιότητας και μνημονεύει, μεταξύ ἄλλων, ἓναν τελείως ἄγνωστο Ἀργεῖο νομοθέτη ὀνόματι Μνησίωνα. Ἡ *Ἑλληνικῶν Θεραπευτικῆ Παθημάτων* τοῦ Θεοδώρητου Κύρρου (5ος αἰ.) εἶναι ἡ πηγή των στοιχείων που αναφέρονται σε αὐτὴν τὴ σύγκριση, γεγονός που παρέμεινε ἀπαρατήρητο μέχρι σήμερα. Ἡ σύγκριση των δύο κειμένων ἀποδεικνύει ὅτι ἡ ἀναφορά σε ἓναν Ἀργεῖο νομοθέτη ὀνόματι Μνησίωνα δεν εἶναι παρὰ ἓνα σφάλμα, εἴτε τοῦ ἁγίου Πέτρου, εἴτε, πιθανότερα, τῆς χειρόγραφης παράδοσης τοῦ ἐπιτάφιου *Εἰς τὸν μακάριον Ἀθανάσιον ἐπίσκοπον Μεθώνης*. Ὁ ἅγιος Πέτρος φαίνεται να εἶναι ὁ μοναδικὸς συγγραφεὺς τῆς εποχῆς του που χρησιμοποιεῖ τὴν *Ἑλληνικῶν Θεραπευτικῆν Παθημάτων*.

29. Κ. Κυριακόπουλος, ὀπ. π. (σημ. 2), 39.

30. Ἄλλοι συγγραφεῖς τοῦ 9ου και τοῦ 10ου αἰῶνων χρησιμοποιοῦν ἄλλα ἔργα τοῦ Θεοδώρητου ως ἄμεσες ἢ ἔμμεσες πηγές. Για τὸν Φῶτιο και για τὸν Γεώργιο Μοναχό, βλ. Α. Kazhdan, ὀπ. π. (σημ. 1), 21–24, 31, 47–51· για τὴ Σούδα, βλ. R. Tosi, *Ossevizioni sulle riprese di Teodoro nella Suda*, Bolletino della Badia Greca di Grottaferrata 54(2000)131–140.

31. Α. Kazhdan, ὀπ. π., 116.

SUMMARY

AVSHALOM LANIADO

Saint Peter of Argos, his *Epitaph* for Athanasios of Methone, and Theodoretus of Cyrrus' *Graecarum Affectionum Curatio*

Saint Peter of Argos (ca. 860–930) is the author of seven hagiographical orations which are still extant. His epitaph for the 9th century monk and bishop Athanasios of Methone (*BHG* 196) is his only work which deals with a figure from the recent past, hence its historical value. In an unusual paragraph, Saint Peter compares Athanasios with no less than seven sages and lawgivers of antiquity, and mentions an otherwise unknown Argive lawgiver named Mnesion. A fact which has remained unnoticed so far is that the source used by Saint Peter for this comparison is the *Graecarum Affectionum Curatio* by Theodoretus of Cyrrus. According to this major polemical work of the 420s, Apis was a lawgiver in Argos, while Mnesion was a lawgiver in Phocis. Thus it becomes clear that the reference to Mnesion the Argive is a mistake, either of Saint Peter or of the manuscript tradition of his epitaph for Athanasios of Methone. Peter of Argos seems to be the only author of his time to have used the *Graecarum Affectionum Curatio*.

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΒΑΡΑΛΗΣ

Οι τοιχογραφίες του Ασκηταριού της Μονής Αβγού Αργολίδας

Η Τασούλα Οικονόμου, όπως είναι ήδη γνωστό, ήταν αρχαιολόγος πεδίου και το ενδιαφέρον της μονοπωλούσαν οι ανασκαφές στα οικόπεδα του Άργους. Το 1995 ωστόσο παρουσίασε την αρχιτεκτονική και το ζωγραφικό διάκοσμο του καθολικού της Παλαιάς Μονής Ταλαντίου με την ευκαιρία του Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, που έλαβε χώρα στο Άργος και το Ναύπλιο¹. Ως φόρο τιμής σε αυτή την εργασία της, επέλεξα να παρουσιάσω τις λιγοστές τοιχογραφίες του ασκηταριού της Μονής Αβγού, κοντά στα Δίδυμα.

Η εγκαταλελειμμένη σήμερα μονή, που τιμάται στο όνομα του αγίου Δημητρίου, έγινε γνωστή στην έρευνα το 1935 από σύντομο κείμενο του αείμνηστου καθ. Γεωργίου Σωτηρίου, στο οποίο η ίδρυση του καθολικού της τοποθετήθηκε στον 11ο αιώνα². Το 1992 η Νικολία Ιωαννίδου δημοσίευσε ειδική μελέτη, αφιερωμένη στην ιστορία της μονής και την αρχιτεκτονική του συγκροτήματος των κελιών και

Οφείλω θερμές ευχαριστίες στην 25η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και ιδιαίτερα στο διευθυντή της Δρ. Δημήτρη Αθανασούλη, για την άδεια μελέτης και δημοσίευσης των τοιχογραφιών. Θερμά ευχαριστώ το φίλο και συνάδελφο Πώργο Φουστέρη για την εκπόνηση του σχεδίου του εικονογραφικού προγράμματος (εικ. 1), και το φοιτητή μου Κωνσταντίνο Δραγώνα για τη βοήθεια κατά την επιτόπια έρευνα. Ευχαριστώ επίσης τη Φανή Κωνσταντίνου, Διευθύντρια των Φωτογραφικών Αρχείων του Μουσείου Μπενάκη, και τη Βασιλική Χόρτη, υπεύθυνη του Φωτογραφικού Αρχείου του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου, για τη βοήθειά τους στην επισήμανση φωτογραφιών του ναού, τη Νικολία Ιωαννίδου για τις πληροφορίες της, τον επίκ. καθ. Απόστολο Μαντά για τις παρατηρήσεις του, καθώς και την καθ. Σοφία Καλοπίση-Βέρτη για την καλοσύνη της να διαβάσει την πρώτη μορφή της εργασίας μου και να κάνει πολύτιμες βελτιώσεις.

1. Βλ. Γριτσόπουλος 69. Το αδημοσίευτο κείμενο της ανακοίνωσής της δημοσιεύεται στον παρόντα τόμο, βλ. παρακ. Παράρτημα II, 215–220.

2. Σωτηρίου 1935. Βλ. και Κόντη 182–183, με τη σχετική βιβλιογραφία.

του καθολικού³. Στη μελέτη αυτή δεν αμφισβητήθηκε η χρονολόγηση του Σωτηρίου για το σπηλαιώδη ναό και την ίδρυση του μοναστηριού, ενώ η οικοδόμηση του φρουριακού τριώροφου συγκροτήματος τοποθετήθηκε στην περίοδο μεταξύ του 1464 και του 1537, κατά την οποία η περιοχή διατελούσε φέουδο της οικογένειας των Παλαιολόγων⁴. Το καθολικό, που βρίσκεται στο δεύτερο όροφο του συγκροτήματος, περιλαμβάνει δύο ναούς, το σταυρεπίστεγο ναό των αγίων Θεοδώρων στα βόρεια και εκείνον του αγίου Δημητρίου στα νότια, το ιερό βήμα του οποίου έχει κάτοψη ημι-οκταγωνική, ενώ ο τετράπλευρος κυρίως ναός του καλύπτεται με σταυροθόλιο⁵.

Η έρευνά μου αφορά στον τοιχογραφικό διάκοσμο του σπηλαιώδους ναού, κατά την παράδοση αφιερωμένου στη Μεταμόρφωση, που διαμορφώνεται στα βορειοανατολικά, μέσα στο βράχο πίσω από την εγκάρσια καμάρα του ναού των αγίων Θεοδώρων. Ο Σωτήριος στη μελέτη του περιέγραψε, χωρίς φωτογραφίες, τον τοιχογραφικό διάκοσμο που βρισκόταν στο «πρώτον τμήμα τοῦ χώρου, κοντά στην είσοδο, δεξιά ἐπὶ τοῦ βράχου»⁶. Ο διάκοσμος περιλάμβανε παράσταση ολόσωμης Παναγίας Βρεφοκρατούσας, πλαισιωμένης από δύο αγίες, την αγία Κυριακή κοντά στην είσοδο, που ήταν «ίκανῶς ἐφθαρμένη», και την αγία Άννα προς το εσωτερικό του σπηλαίου, η οποία κρατούσε σταυρό στο δεξί χέρι και είχε το αριστερό μπροστά στο στήθος με την παλάμη προς τα έξω⁷. Δυστυχώς καμία από τις τρεις αυτές μορφές δεν σώζεται πλέον στο σημείο αυτό, παρά μόνο μικρής έκτασης ίχνη υποστρώματος από κιτρινωπό κονίαμα. Ωστόσο, σχετική έρευνα στα Φωτογραφικά Αρχεία του Μουσείου Μπενάκη και του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου Αθηνών απέφερε φωτογραφίες των σήμερα χαμένων τοιχογραφιών του⁸. Στη συνέχεια θα παρουσιαστούν τα δυο στρώματα του επιτοίχιου διακόσμου του ναΐσκου, των σωζόμενων και των —φεν οριστικά— χαμένων, και από τη μελέτη των παραστάσεων του διακόσμου του θα υποστηριχθεί ότι χρονολο-

3. Ιωαννίδου.

4. Στο ίδιο, 105. Πρβλ. και ενημερωτικό τεύχος που εκδόθηκε από την Κοινότητα και το Μορφωτικό Σύλλογο Διδύμων, με τίτλο: *Κοινότητα Διδύμων. Οδοιπορικό στον τόπο και στο χρόνο*, χ.χ., με κείμενα των Μ. Βελιώτη και Δ. Γεωργόπουλου και της Ν. Ιωαννίδου. Ευχαριστώ τη Μ. Βελιώτη που είχε την καλοσύνη να μου προμηθεύσει ένα από τα, σπάνια πλέον, αντίτυπα του τεύχους.

5. Για τους δυο ναούς, βλ. Σωτηρίου 1935, 458–463. Ιωαννίδου 100–101, 104–105.

6. Σωτηρίου 1935, 463.

7. Σωτηρίου 1935, 464.

8. Ο σπηλαιώδης ναός φωτογραφήθηκε τον Ιούλιο του 1961 με χρηματοδότηση του τότε Βασιλικού Ιδρύματος Ερευνών.

γούνται αντιστοίχως στο τέλος του 13ου και στη δεύτερη πενήνταετία του 15ου αιώνα.

Περνώντας κανείς τη στενή είσοδο του σπηλαίου και προχωρώντας κατά δυο-τρία μέτρα, ξαφνικά αντικρίζει ένα μικρό άνοιγμα και μέσα σε αυτό, στο ύψος του στήθους περίπου, βρίσκει τμήμα από το οριζόντιο δάπεδο ενός χώρου που απλώνεται ψηλότερα. Το δάπεδο αυτό είναι από πατημένο χώμα πάνω σε πέτρες φερτές· φαίνεται ότι η αρχική στενή δίοδος, εν είδει καταπακτής, θα πρέπει κάποτε να καταστράφηκε και, ακολούθως, να αυξήθηκε σε πλάτος. Σήμερα η ανάβαση πάνω στα υπολείμματα του δαπέδου γίνεται αποκλειστικά με κινητή σκάλα, που όταν κανείς την ανέβει, καταλαβαίνει ότι περιτριγυρίζεται από τα τοιχώματα του σπηλαίου που καλύπτονται από γραπτά κονιάματα. Ο διαμορφωμένος σε παρεκκλήσιο χώρος έχει διαστάσεις 2.40 μ. στον άξονα Ανατολή – Δύση, 1.65 μ. στον άξονα Βορράς – Νότος και 2.12 μ. από το δάπεδο μέχρι την κορυφή του σπηλαίου.

Στο βάθος του ναΐσκου έχει εν μέρει λαξευτεί στο βράχο και διαμορφωθεί με επάλληλα στρώματα κονιαμάτων μια επίπεδη επιφάνεια, που χρησίμευε ως αγία τράπεζα. Στα αριστερά της, και λίγο χαμηλότερα, υπάρχει κόγχη κι αυτή λαξευμένη, που θα χρησίμευε ως πρόθεση, ενώ στην άκρη δεξιά, στο βάθος, ανοίγεται οπή από την οποία σήμερα προβάλλουν κρανία και μηριαία οστά. Ο σπηλαιώδης ναός χρησίμευσε προφανώς, για κάποια περίοδο, ως οστεοφυλάκιο της μονής⁹.

Ο επιτοίχιος διάκοσμος φέρει δύο στρώματα τοιχογράφησης, τα οποία διακρίνονται με σαφήνεια από τις εμφανείς διαφορές στο χρώμα και την υφή του υποστρώματός τους, λόγω της μεγάλης καταστροφής της ζωγραφικής επιφάνειας (εικ. 1). Το πρώτο στρώμα διαθέτει υπόστρωμα κιτρινωπό με μικρά εγκλείσματα και άχυρο, ενώ το δεύτερο έχει υπόστρωμα κοκκινωπό με πολλά εγκλείσματα και λευκά πετραδάκια. Σε αρκετά σημεία, κυρίως προς τα δυτικά, το δεύτερο στρώμα επικαλύπτει εν μέρει το πρώτο.

Στο πρώτο στρώμα ανήκουν οι περισσότερες παραστάσεις. Πάνω από την αγία τράπεζα δυστυχώς υπάρχει σήμερα μια μεγάλη καταστροφή από ηθελημένη διάνοιξη με βαρύ εργαλείο. Στο κέντρο εικονιζόταν ο Χριστός της Δέησης (αρ. 3) και ο άγιος Νικόλαος στηθαίος (αρ. 4), ενώ εκατέρωθέν τους σώζονται οι μορφές της Παναγίας (αρ. 11) και του Προδρόμου (αρ. 5). Οι μορφές της Δέησης πλαισιώνονται από τις μορφές μετωπικών ιεραρχών, του αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου (αρ. 10), αριστερά, και του αγίου Βασιλείου (αρ. 6), δεξιά. Πάνω από την αγία τρά-

9. Ο Σωτηρίου αναφέρει ότι «εις δύο μέρη τῆς κρύπτης ὑπάρχει συνεσωρευμένη ἀπειρία ὀστέων» (Σωτηρίου 1935, 463). Το δεύτερο σημείο συγκέντρωσης οστών δεν μπορεί σήμερα να εντοπιστεί.

πεζα, σε σημείο που αντιστοιχεί στο τεταρτοσφαίριο της αφίδας, στην καμάρα του ιερού και στον τρούλο συνάμα, εικονίζεται μια περιεργη σύνθεση που δύσκολα μπορεί να αναγνωριστεί λόγω της μεγάλης φθοράς. Σε αυτήν θα μπορούσε να εικονίζεται ο Παλαιός των Ημερών μέσα σε δόξα που φέρεται από αγγέλους με τον Υίο στην αγκαλιά του ή ο Χριστός Παντοκράτορας σε μετάλλιο που φέρεται από αγγέλους (αρ. 1–2). Στο δεξιό τοίχο εικονίζονται ένας στρατιωτικός αγένειος (αρ. 7) και μια αγία με πολυτελή ενδύματα (αρ. 8) και, στη συνέχεια, ο αρχάγγελος Μιχαήλ (αρ. 9). Προς την έξοδο του σπηλαιώδους ναού, ψηλά στα δεξιά του εισερχόμενου, έχει απομείνει μόνο το τμήμα της κεφαλής ενός προφήτη ή του αγίου Ανδρέα (εικ. 10), ενώ στα δεξιά της εισόδου λίγα λείψανα του κίτρινου υποστρώματος ανήκαν στην ενιαία παράσταση της αγίας Άννας, της Βρεφοκρατούσας Θεοτόκου και τα αγίας Κυριακής (εικ. 11–12). Στο δεύτερο στρώμα ανήκει ο αρχάγγελος Γαβριήλ του Ευαγγελισμού (αρ. 16), ελάχιστα ίχνη από αδιάγνωστη παράσταση (αρ. 17) και από εξίτηλη παράσταση αγίας με φωτοστέφανο και μαφόριο (αρ. 18), καθώς και προτομές αγίων σε μετάλλια (αρ. 12–14), στην οροφή, εκ των οποίων μόνο μια περίπτωση σώζει ευδιάκριτη επιγραφή: [ὁ] προφ[ήτης] Ναούμ (αρ. 15).

Η διάταξη του εικονογραφικού προγράμματος ουσιαστικά δεν διαφοροποιείται από τις συνήθειες λιγοστές σκηνές και τις ευάριθμες παραστάσεις αγίων που γνωρίζουμε από τα εικονογραφικά προγράμματα των ασκηταριών της Πελοποννήσου¹⁰. Η Δέηση στην αφίδα απαντά ήδη από τον 11ο αιώνα, όπως στο αρχικό στρώμα του σπηλαιώδους ναού του Άη-Πιαννάκη στη Ζούπενα¹¹, ενώ από τις τρεις πιο συχνά απαντώμενες σκηνές, τον Ευαγγελισμό, την Ανάληψη και τη Σταύρωση¹², εδώ απαντά μόνο η πρώτη, και μάλιστα στο δεύτερο στρώμα, ακριβώς πάνω από το άνοιγμα της διόδου ανάβασης στο ναίσκο.

Η Δέηση εικονίζεται πολύ συχνά στο τεταρτοσφαίριο της αφίδας από τα μέσα του 11ου αιώνα κι εξής από επίδραση της θείας λειτουργίας και λόγω της εσχολογικής διάστασης του θέματος της μεσιτείας της Παναγίας και του Προδρόμου κατά τη Δευτέρα Παρουσία για μεταθανάτια λύτρωση¹³. Στη φωτογραφία του 1961 φαίνονται μόνο τμήμα από το πρόσωπο του Κυρίου και αχνή η μορφή ιερά-

10. Για τα ασκηταριά της Πελοποννήσου, βλ. Δρανδάκης 1987–88. Λαμπροπούλου et al. 92–95. Για τα εικονογραφικά προγράμματά τους, βλ. Γεωργοπούλου-Βέρρα, 118–121.

11. Δρανδάκης 1985–86, 81, 84, εικ. 10. Mantas 175–176, εικ. 1.

12. Γεωργοπούλου-Βέρρα 119.

13. Βλ. σχετικά Μουρίκη 92–93. Skawran 18. Kalopissi-Verti 1984a, 200–201. Παναγιωτίδη 1991–92, 148, σημ. 36–38. Mantas και Μαντάς 96–112, με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

χη, πιθανώς του αγίου Νικολάου, δίπλα του (εικ. 2). Από την επωνυμία του διακρίνεται μόνο το γράμμα [- -] Ο[- -] δίπλα στον αριστερό του ώμο. Η παρουσία του ιεράρχη ανάμεσα στις μορφές του Τριμόρφου, και μάλιστα όχι δεόμενου αλλά σε προτομή, δεν δημιουργεί κάποιο είδος Μεγάλης Δέησης, αφού ο Χριστός δεν καταλαμβάνει το κέντρο της παράστασης. Η παρεμβολή του αγίου κατά πάσαν πιθανότητα είναι το αποτέλεσμα του συμφυρμού του θέματος της Δέησης και της θέσης του επώνυμου αγίου μέσα σε αψίδες ναών, που απαντά ήδη από τον πρώιμο 11ο αιώνα σε ναούς της Μάνης¹⁴, και της συχνότατης τοποθέτησης του επώνυμου αγίου στις παρυφές του ιερού¹⁵. Επομένως, η θέση του αγίου επισκόπου δίπλα στο Χριστό θα πρέπει μάλλον να θεωρηθεί ως λύση που επιβλήθηκε από τις μικρές διαστάσεις του διαθέσιμου χώρου και από τη θέληση του αγιογράφου ή των παραγγελιοδοτών να τοποθετηθεί η μορφή ενός ιδιαίτερα τιμώμενου αγίου που θα μειυτεψει προς τον Κύριο κατά τη Δευτέρα Παρουσία και θα συνηγορήσει για σωτηρία. Άρα εύλογα γεννάται η υποψία μήπως ο επώνυμος άγιος του σπηλαιώδους ναού ήταν ο συγκεκριμένος ιεράρχης, ίσως ο άγιος Νικόλαος. Εικονίζεται υπερήλικας, με λευκά μαλλιά και κοντή γενειάδα. Φορά επισκοπικά άμφια, από τα οποία διακρίνονται με δυσκολία το φαιλόνιο και το ωμοφόριο. Βάσιμα θα μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι με το ένα χέρι θα ευλογούσε και στο άλλο θα κρατούσε κλειστό κώδικα. Η μορφή του, εξίτηλη ήδη το 1961, αυλακωμένη από λευκές γραμμές που αποδίδουν τις ρυτίδες, θυμίζει φυσιογνωμικά τον άγιο Νικόλαο στους ναούς των Αγίων Θεοδώρων κοντά στην Καφιόνα, της εποχής της βασιλείας του Μιχαήλ Η' (1261–1282)¹⁶, και του Αγίου Ιωάννη στο ίδιο χωριό, της εποχής κοντά στο 1300¹⁷, στη Μάνη.

Από τη μορφή της Θεοτόκου σώζονται ελάχιστα ίχνη, ενώ καλύτερα σώζεται ο άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος (εικ. 3). Στρέφεται προς το κέντρο και έχει τα χέρια σε στάση ικεσίας. Φορεί σκούρο καστανό μάτιο (ή μηλωτή), ζωμένο στη μέση. Έχει ανακατωμένα κοκκινοκάστανα μαλλιά και το πρόσωπό του, με τα μεγάλα αμυγδαλωτά μάτια, αυλακώνεται από ρυτίδες που έχουν αποδοθεί με λευκό χρώμα. Η διαμόρφωση της κόμης και η απόδοση των φρυδιών και των ρυτίδων έχει τη γραμμικότητα της μορφής του Προδρόμου στο ναό του Αγίου Ζαχαρία της Λάγιας στη Μάνη, του τελευταίου ίσως τετάρτου του 13ου αιώνα¹⁸. Το σχήμα του

14. Βλ. σχετικά Δρανδάκης 1971. Δρανδάκης 1977–79, 38, 40–41. Δροσογιάννη 23–24. Μαντάς 113–120. Πρβλ. Κουκιάρης 106–108.

15. Κουκιάρης 113–118.

16. Δρανδάκης 1995, 88, εικ. 15.

17. Στο ίδιο, 68–69, πίν. 11.

18. Δρανδάκης et al. 143, πίν. 117α (Σ. Καλοπίση). Καλοπίση 1999, 73.

προσώπου πλησιάζει εκείνο του Χριστού από την παράσταση της Κοίμησης της Θεοτόκου στο ναό του Αγίου Βλασίου στα Φριλιγγιάνικα των Κυθήρων, από το στρώμα του τέλους του 13ου αιώνα¹⁹, ενώ η έκφραση θυμίζει αμυδρά τον Πρόδρομο από τον Άγιο Γεώργιο στο Λαθρήνο της Νάξου, της ίδιας εποχής, που όμως έχει αποδοθεί με πολύ πιο ζωγραφικό τρόπο²⁰.

Από τους μετωπικούς ιεράρχες ο άγιος Βασίλειος σώζεται σε καλύτερη κατάσταση, ενώ ο Χρυσόστομος διαγιγνώσκεται μόνο από τα εγχάρακτα ίχνη στο κονίαμα στην απέναντι πλευρά. Ο Βασίλειος (εικ. 4) φορά καστανό στιχάριο και σκουρογάλανο φαιλόνιο, πάνω από το οποίο φέρει λευκό ωμοφόριο με γαμιμάδια, μισοσβησμένα από τη φθορά. Σκούρα καστανά είναι τα καλοχτενισμένα μαλλιά του και μελανά τα γένια του. Τα φυσιογνωμικά του χαρακτηριστικά, τα μεγάλα μάτια, η ευθύγραμμη μύτη και το στενό στόμα, καθώς και η στενή κορμοστασιά του με τους κυρτούς ώμους αποδίδουν συνοπτικά τον ήρεμο ιεράρχη και συγγραφέα της θείας λειτουργίας. Η στάση και ο τρόπος με τον οποίο κρατά ο άγιος τον κλειστό κώδικα είναι παρόμοια με τον ομώνυμο άγιο στον ναό της Παναγίας στον Άγιο Βλάσιο στα Φριλιγγιάνικα²¹, των τελευταίων δεκαετιών του 13ου αιώνα, και με τους αγίους Βλάσιο και Νικόλαο στο ναό της Αγίας Βαρβάρας στα Κυπριωτιάνικα²², του τέλους του ίδιου αιώνα, ενώ η περιποιημένη κόμη, το σχήμα του προσώπου και της γενειάδας, και η απόδοση των αυτιών είναι όμοια με τον ομώνυμο άγιο στον Άγιο Γεώργιο Κάτω Μπουλαριών της Μάνης, της ίδιας εποχής²³.

Η παράσταση της κοιότητας πάνω από την αγία τράπεζα, παρόλη τη φθορά της, είναι η πλέον ενδιαφέρουσα (εικ. 5). Ο Χριστός εικονίζεται στηθαίος και με γενειάδα, από την οποία διακρίνονται μόνον ίχνη, να ευλογεί με το δεξί με την παλάμη μάλλον προς τα μέσα και να κρατά κλειστό ευαγγέλιο. Προβάλλεται σε μεγάλο φαιογάλανο δίσκο εν είδει δόξας, ενώ σε δυο μικρά κόκκινα μετάλλια εκατέρωθεν της μορφής του σημειώνονται τα αρχικά του ονόματός του, Ι(ησοῦ)ς Χ(ριστός). Ο Κύριος φορά χιτώνα κεραμιδή και ιμάτιο σκούρο κυανό, ενώ από το ευαγγέλιο διακρίνεται το περίγραμμα. Δύο άγγελοι με υποπράσινο χιτώνα, σκούρο κυανό ιμάτιο και κεραμιδιές φτερούγες κρατούν το δίσκο από την άνω πλευρή, ενώ δεν είναι καθόλου σαφές αν η νεανική μορφή που εικονίζεται να απλώνει τα χέρια ακριβώς κάτω από τη μορφή του Παντοκράτορα, είχε φτερά ή όχι. Αν

19. Χατζηδάκης – Μπίθα 128, εικ. 27.

20. Παναγιωτίδη 1991–92, 139, εικ. 4.

21. Χατζηδάκης – Μπίθα 125, εικ. 16.

22. Στο ίδιο, 111, εικ. 1 και 6.

23. Δρανδάκης 1995, 364, πίν. 89.

πράγματι έφερε φτερά, τότε ταυτίζεται εύλογα με άγγελο, που επίσης φορά υποπράσινο χιτώνα, όπως και οι άλλοι δύο. Στην περίπτωση αυτή θα μπορούσε κανείς να αναγνωρίσει έναν συμφυρμό του θέματος του Παντοκράτορα, που τοποθετείται κατά κανόνα στον τρούλο²⁴, και της Ανάληψης, που πολύ συχνά καταλαμβάνει την καμάρα του ιερού βήματος²⁵. Ένας τέτοιος συμφυρμός θα ήταν απόλυτα κατανοητός στα πλαίσια μιας συμπύκνωσης του τυπικού εικονογραφικού προγράμματος στις ελάχιστες διαστάσεις του ναΐσκου. Δεν είναι όμως γνωστά παραδείγματα εικόνησης ούτε του Παντοκράτορα ούτε της Ανάληψης με τρεις αγγέλους, έστω και στις πλέον μικκύλες παραστάσεις των δύο αυτών θεμάτων²⁶. Στην περίπτωση, όμως, που δεν πρόκειται για νεανία με φτερά, τότε θα έμπαινε κανείς στον πειρασμό να θεωρήσει ότι η παράσταση παρουσιάζει μοναδικό ενδιαφέρον, αφού στη μορφή του φαιογάλανου δίσκου θα μπορούσε να αναγνωρισθεί ο Παλαιός των Ημερών και στη νεανική αγένεια μορφή ο Υιός Λόγος. Σε μια τέτοια ταύτιση θα μπορούσε να συνηγορήσει και το ρόδινο μάτιο και ο ωχροκίτρινος φωτοστέφανος της νεανικής αγένειας μορφής, που διαφοροποιείται από τα αντίστοιχα των αγγέλων που κρατούν το δίσκο από ψηλά. Παρόμοιες παραστάσεις δεν είναι γνωστές, αλλά αναλογίες είναι δυνατόν να αναγνωριστούν με την παράσταση των τριών μορφών του Κυρίου, ως Παντοκράτορα, Παλαιού των Ημερών και Εμμανουήλ, στην κεντρική καμάρα του Αγίου Στεφάνου στην Καστοριά, των αρχών του 13ου αιώνα²⁷, καθώς και με την παράσταση της Αγίας Τριάδας στην καμάρα του εσωνάρθηκα της Κουμπελίδικης στην ίδια πόλη, της έβδομης ή της όγδοης δεκαετίας αυτού του αιώνα²⁸. Στον πρώτο ναό οι μορφές τοποθετούνται σε ισάριθμα μετάλλια: ο Παντοκράτορας στα ανατολικά, πάνω από το ιερό βήμα, ως ο Κριτής της Δευτέρας Παρουσίας, ο Παλιός των Ημερών στο μέσον, ως ο προαιώνιος Πατήρ, και ο Εμμανουήλ στα δυτικά, ως ο ενσαρκωμένος Λόγος²⁹. Στο δεύτερο ναό τα τρία πρόσωπα του Τριαδικού Θεού διατάσσονται το ένα να εμπεριέχει το άλλο: ο Παλιός των Ημερών έχει στην αγκαλιά του το Χριστό Λόγο, ο οποίος με

24. Βλ. σχετικά Skawran 14–15. Γκιολές 1990, 55–68, 202–211 σποράδην.

25. Βλ. σχετικά Kalopissi-Verti 1975, 35–37. Γκιολές 1981, 254–260. Skawran 26–27. Μαντάς 195–204.

26. Για τον αριθμό των αγγέλων του Παντοκράτορα του τρούλου, βλ. Γκιολές 1990, 151–157, ιδιαίτερα 152–153. Για τον αριθμό και τη διεύθυνση των δύο ή τεσσάρων αγγέλων που φέρουν τη δόξα του αναλαμβανόμενου Χριστού, βλ. Kalopissi-Verti 1975, 107–108, παρένθ. πίν. Ε. Γκιολές 1981, 300–303.

27. Siomkos 135–139, 211–212.

28. Μαυροπούλου-Τσιούμη 85–89, πίν. 48. Πελεκανίδης – Χατζηδάκης 85–86, 89, εικ. 7.

29. Siomkos 136, 201.

τη σειρά του κρατά μπροστά στο στήθος δίσκο με την περιστερά του Αγίου Πνεύματος, σύμφωνα με το δόγμα της Περιχωρήσεως³⁰. Επειδή όμως δεν είναι δυνατό να διακριθεί κανένα ίχνος περιστεράς πάνω στο στήθος της νεανικής μορφής με το υποπράσινο ιμάτιο στην παράσταση που μας απασχολεί, η αναλογία με την παράσταση της Κουμπελίδικης ίσως να μοιάζει υπερβολική. Ωστόσο, αν όντως ισχύει μια τέτοια εικόνιση των δύο φύσεων του Κυρίου, ως Παντοκράτορα και ως Εμμανουήλ, τότε δεν μπορούμε να αρνηθούμε την καταγωγή της από παλαιοχριστιανικά πρότυπα³¹ και, κατά συνέπεια, το συντηρητικό της χαρακτήρα, συνδυασμένο με μια διάθεση εμμονής στο ορθόδοξο δόγμα. Μάλιστα, η τοποθέτηση των δύο αυτών εικονίσεων του Κυρίου πάνω από το Χριστό του Τριμόρφου της Δέησης, που έλκει την καταγωγή του από παραστάσεις της Μέλλουσας Κρίσης, δεν έχει το χαρακτήρα μιας απλής επανάληψης, αλλά μιας συνειδητής παράταξης δογματικών και λειτουργικών νοημάτων, που βρίσκει αναφορές στην ομολογία παράσταση στον Άγιο Στέφανο της Καστοριάς ή στο πρότυπό της³². Μια τέτοια υπόθεση δεν μπορεί να αποκλειστεί, καθώς δεν φαίνεται τυχαίο ότι σε και σε δύο ναούς της νότιας Πελοποννήσου το 13ο αιώνα απαντούν ανάλογες απεικονίσεις της Τριαδικής Θεότητας. Συγκεκριμένα, στο ναό του Αγίου Νικολάου στο ομώνυμο χωριό κοντά στη Μονεμβασιά, της δεύτερης πενηταετίας του αιώνα, ο Παντοκράτορας του τρούλου συνδέεται με την παράσταση του Παλαιού των Ημερών στο τεταρτοσφαίριο της πρόθεσης και του Χριστού Εμμανουήλ σε εκείνο του διακονικού³³. Επίσης, στο ανατολικό φουρνικό του νοτίου παρεκκλησίου του ναού των Ταξιαρχών στη Σαϊδόνα της Μάνης, εικονίζονται μέσα σε ελλειπτικό μετάλλιο μεταξύ αγγελικών δυνάμεων ο Παλαιός των Ημερών και ο Χριστός Λόγος σύνθρονοι, χωρίς την εικόνιση της περιστεράς του Αγίου Πνεύματος³⁴. Η παρουσία τέτοιων παραστάσεων θα μπορούσε ενδεχομένως να ερμηνευθεί από την ανάγκη να αποδοθεί εικαστικά η αντίδραση του ντόπιου κλήρου και του λαού απέναντι στις θεολογικές έριδες της εποχής μετά τη σύνοδο της Λυών (1274)³⁵.

30. Σχετικό κείμενο υπομνηματίζει ανάλογη παράσταση στο τετραευαγγέλιο της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Βιέννης Suppl. gr. 52, fol. 1v. Βλ. Μαυροπούλου-Τσιούμη 86 και σημ. 220.

31. Για παράδειγμα, βλ. τη διπλή παράσταση του Χριστού στον τρούλο της Παναγίας της Δροσιανής στη Νάξο, του 7ου αιώνα. Δρανδάκης 1988, 38, 42–43, πίν. Ι. Δρανδάκης 1989, 19, εικ. 4. Γκιολές 1998, 66 (με χρονολόγηση στη β' πενηταετία του 7ου αι.).

32. Βλ. την πλήρη εικονογραφική ανάλυση του Σιώμκου για την παράσταση του Αγίου Στεφάνου της Καστοριάς, Siomkos 137–139.

33. Δρανδάκης 1977–79, 37–38, 38–39, πίν. 10β.

34. Δρανδάκης 1976, 232–233.

35. Πρβλ. Varalis, υπό έκδοση.

Ο νεαρός αγένειος άγιος με τα κοκκινοκάστανα μαλλιά θα κρατούσε σταυρό στο δεξί, δείγμα ότι πρόκειται για μάρτυρα (εικ. 6). Στέκεται όρθιος, μετωπικός και φέρει την παλάμη του αριστερού μπροστά στο στήθος. Λείψανα γραμμάτων δίπλα στο πρόσωπό του μόνο διακρίνονται: ..ΟΝΟΕ[.]... Φορά κοκκινωπό χιτώνα με χρυσοϋφαντη κάτω παρυφή και επιμάνικα και σκούρο κυανό μανδύα με χρυσοκεντημένο ταβλίον, που πορπώνεται πλάγια στο στήθος. Ο διάκοσμος του μανδύα αποτελείται από λευκά κρινάνθημα σε σειρά μέσα σε μέταλλα από μαργαριτάρια, που δίνουν την εντύπωση κεντημάτων πάνω στο ρούχο και θυμίζουν τον ανάλογο διάκοσμο στο ένδυμα του Αρχαγγέλου Μιχαήλ του β' στρώματος τοιχογραφιών στο ναό του Αγίου Αθανασίου στο Γεράκι, του τέλους του 13ου ή των αρχών του 14ου αιώνα³⁶. Ανάλογα αποδοσμένοι ευθυτενείς και μετωπικοί νεαροί άγιοι απαντούν και στον Άγιο Ιωάννη στον Ποταμό Κυθήρων, του β' μισού του 13ου αιώνα, όπως ο άγιος Κήρυκος³⁷. Ωστόσο, παρόμοια εξαιρετική φροντίδα για τη διακόσμηση ενδυμάτων και στρατιωτικού εξοπλισμού απαντά και στις τοιχογραφίες του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στο Κρανίδι, του τέλους του 13ου³⁸. Το κοντό μέτωπο του κυκλικού σχεδόν κεφαλιού, με τη μισο-απεριποίητη κόμη και τις λευκές γραμμές των φώτων στη μύτη, πάνω από τα φρύδια, τριγύρω στα μάτια και τα αυτιά, θυμίζουν ανάλογο τρόπο απόδοσης στο πρόσωπο του αγγέλου από το ναό του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου στη Μεγάλη Καστάνια της Μάνης του τρίτου τεταρτου του 13ου αιώνα³⁹.

Η αγία με τη βασιλική φορεσιά δίπλα του, θα μπορούσε να ταυτιστεί με την Αικατερίνη ή την Ελένη (εικ. 7), αν και δεν είναι οι μόνες αγίες που εικονίζονται με βασιλικά ενδύματα. Το στρογγυλό της πρόσωπο θυμίζει παραστάσεις της αγίας Βαρβάρας, όπως άλλωστε μαρτυρούν και οι σχετικές βιογραφικές πηγές⁴⁰. Εικονίζεται ευθυτενής και μετωπική, με κεραμιδή κεντημένο κεκρύφαλο και στέμμα στην κεφαλή, να κρατά ψηλό σκήπτρο διαγωνίως πάνω από τον δεξί ώμο της. Φορά σκουρογάλανο φόρεμα με λώρο και χρυσοκεντημένη κάτω παρυφή, ενώ πάνω στους ώμους της έχει ριγμένο κοκκινοκάστανο μανδύα με χρυσοκεντήματα, που πορπώνεται στο στήθος. Το βαρύτιμο ρούχο της διαθέτει το γνωστό σχηματοποιημένο «θωράκιο», που απαντά ανάλογο ήδη από τον 11ο αιώνα στην παρά-

36. Μουτσόπουλος – Δημητροκάλης 158, εικ. 250, έγχρ. πίν. 77.

37. Χατζηδάκης – Μπίθα 195–196, εικ. 1 και 7.

38. Πρβλ. Πανσελήνου 164–165, εικ. 12–14.

39. Δροσογιάννη 16–17, πίν. Β, III–IV. Για τη χρονολόγηση των τοιχογραφιών, βλ. Kalopissi-Verti 1992, 65–66.

40. Βλ. σχετικά Maguire 28, εικ. 24–25.

σταση της αγίας Ελένης στα ψηφιδωτά του καθολικού του Οσίου Λουκά⁴¹. Με βαρύτιμα ενδύματα εικονίζονται επίσης και αγίες βασίλισσες στον Άγιο Νικόλαο της Κλένιας, του 1283⁴². Ιδιόμορφο είναι το μαντήλι που φορά σφιχτά στο λαιμό, κατάφορτο με χρυσοϋφαντο διάκοσμο, το οποίο φαίνεται ότι απαντά αρκετά σπάνια⁴³. Αραχνοϋφαντο μαντήλι στο λαιμό κοσμημένο με μαργαριτάρια φορούν επίσης οι βασίλισσες αγίες σε στηθάρια του βόρειου τοίχου στο ναό του Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου στο Γεράκι, του τέλους του 13ου αιώνα⁴⁴. Το σχέδιο του φορέματος με τις αλληλοτεμνόμενες ελλείψεις απαντά επίσης σπάνια: στο μανδύα της Αγίας Κυριακής από το νεότερο στρώμα του Αγίου Παντελεήμονα στους Επάνω Μπουλαριούς, του τέλους του 13ου⁴⁵, καθώς και σε κόσμημα από το Παλιομονάστηρο των Αγίων Σαράντα στη Λακεδαίμονα, του 1304/5⁴⁶.

Ο αρχάγγελος Μιχαήλ με την ιδιότητα του φύλακος είναι παράσταση πολύ συχνή και γνωστή από πλείστα μνημεία⁴⁷. Εικονίζεται μετωπικός να κρατά ψηλό δόρυ στο δεξί και λευκή σφαίρα μέσα σε ωχροκίτρινο δίσκο στο αριστερό (εικ. 8). Πατά πάνω σε κεραμίδι υποπόδιο με διάλιθη παρυφή. Φορά αυτοκρατορική στολή, ως την οσφύ κοκκινοκάστανη και κάτω σκούρα κυανή, ενδεχομένως από παρεμηνεϊά του ζωγράφου, καθώς και κόκκινα υποδήματα. Οι παρυφές του ενδύματος στο λαιμό και τα πόδια είναι χρυσοκεντημένες: «μπακλαδωτό»⁴⁸ σχέδιο με μαργαριτάρια στις άκρες από λευκό χρώμα απλώνεται πάνω στον ωχροκίτρινο κάμπο. Ο λώρος, που γυρνά γύρω από τη μέση και πιάνεται στο αριστερό χέρι, έχει ανάλογο διάκοσμο και φόδρα κεραμιδιά, η οποία φαίνεται καθ' όλο το μήκος του μακρόστενου ρούχου. Οι ομώνυμοι αρχάγγελοι στο ναό του Άη-Στράτηγου στον Άγιο Νικόλαο Μονεμβασίας, της έκτης ή της έβδομης δεκαετίας του 13ου αιώνα⁴⁹,

41. Βλ. Schultz – Barnsley πίν. 36. Maguire 33, εικ. 29. Connor 213, εικ. 1. Για το «θωράκιον», βλ. Σωτηρίου 1953.

42. Ασπρά-Βαρδαβάκη 123–124, πίν. 16β.

43. Η αγία Ελένη στην Παναγία Φορβιώτισσα της Ασίνου, του 1105/6, φέρει λευκό διάφανο κεφαλομάντηλο με κεντήματα, που ένα του απόπτυγμα τυλίγεται γύρω στο λαιμό. Βλ. Connor 215, εικ. 4, έγχρ. πίν. 20. Η ίδια αγία στον άγιο Ιωάννη τον Λαμπαδιστή στον Καλοπαναγιώτη, στο στρώμα του 14ου αι., και στο ναό του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στον Πεδουλά, του 1474, φορά βαρύτιμο ένδυμα με λαμοδέτη από διάλιθο διάκοσμο, που ανεβαίνει ψηλά, μέχρι κάτω από το πηγούνι (στο ίδιο, 219, εικ. 14 και 220, εικ. 17, έγχρ. πίν. 22, αντιτοίχως).

44. Μουτσόπουλος – Δημητροκάλλης 12, εικ. 27–29, έγχρ. πίν. 19–20.

45. Δρανδάκης 1995, 388–391, εικ. 27.

46. Δρανδάκης 1991–92, 120, εικ. 11.

47. Βλ. σχετικά Ξυγγόπουλος. Για τους αρχαγγέλους ως φύλακες, βλ. Koumoussi 124–126, και Μαντάς 87–88, με παραδείγματα.

48. Για τον όρο, βλ. Θεοχάρη 39 και σχ. 13.

49. Γκιολές 1988, 442–443, εικ. 13.

στον Άγιο Γεώργιο στα Ντουριάνικα, του 1275⁵⁰, και στον άγιο Νικόλαο στο Τσαγκάρι Ποταμού, του τέλους του 13ου αιώνα⁵¹, στα Κύθηρα, καθώς και εκείνος στο νάρθηκα της Αγίτριας έξω από το χωριό Αγία Κυριακή της Μάνης, της εποχής γύρω στο 1300⁵², αν και ο τελευταίος είναι αποδοσμένος με πιο μνημειακό τρόπο, εμφανίζουν αναλογίες με τον αρχάγγελο του ασκηταριού του Αβγού ως προς το φυσιογνωμικό τύπο και την απόδοση ορισμένων χαρακτηριστικών, όπως οι ρυτίδες στη βάση του λαμού, τα μάτια και η λίγο γαμψή μύτη. Ωστόσο, η απόδοση με ώχρα του ημικυκλίου στο άνω τμήμα των κοκκινοκάστανων πτερυγών, απαντά όσο γνωρίζω μόνο στην παράσταση των αρχαγγέλων στο ναό των Ταξιαρχών στο Κρανίδι, του τέλους του 13ου αιώνα⁵³.

Στην κάτω δεξιά γωνία της παράστασης διακρίνονται τα ίχνη μιας τουλάχιστον τετράστιχης επιγραφής, από την οποία δυστυχώς είναι δυνατόν μόνο ορισμένα γράμματα ή λέξεις να γίνουν κατανοητά (εικ. 9):

[. . .]HEB NH _ _ IO
 [. . .] Ω Υ _ ΩΓ _ _ _ _ _ ΗΓ
 [ουμέ- :]N(OY) _ _ KM(OY) _ _ TO
 4 T(OY) _ _ _ AN(OY) ΗΛ _ [. . .]

Πρόκειται πιθανώς για την αφιερωματική επιγραφή του ηγουμένου (;) [Εύδο]κκίμου ή [Προσδο]κκίμου (;)⁵⁴, που γράφηκε δίπλα στην παράσταση του Ταξιάρχη, στο σπηλαιώδη ναό του μοναστηριού του, που χρησίμευε και ως οστεοφυλάκιο. Αν τα γράμματα που διακρίνονται στο τέλος ανήκουν στο όνομα [Μ]ανουήλ, τότε το πρόσωπο αυτό θα μπορούσε να αντιστοιχεί στο δωρητή ή στον αιογράφο των τοιχογραφιών⁵⁵.

Τέλος, πάνω από την είσοδο του σπηλαίου, μέσα σε άνοιγμα του βράχου, σώζεται μόνο ένα κεφάλι αγίου, που μπορεί να ταυτιστεί με προφήτη ή με τον άγιο Ανδρέα (εικ. 10). Η απολέπιση της επιφάνειας αποκαλύπτει τον τρόπο εργασίας

50. Χατζηδάκης – Μπίθα 138, εικ. 17.

51. Στο ίδιο, 241, εικ. 1.

52. Δρανδάκης 1995, 255–258, εικ. 33–34, πίν. 57. Καλοπίση 1999, 73, πίν. Γ.

53. Πανσελήνου 155 (αδημοσίευτη παράσταση).

54. Τα γράμματα Κ, Μ και το σύμπλεγμα ΟΥ θα μπορούσαν να ανήκουν και στη λέξη κάμου.

55. Τα ονόματα των ζωγράφων απαντούν κατά κανόνα στους 2–3 τελευταίους στίχους των αφιερωματικών επιγραφών του 13ου αι. Βλ. Kalopissi-Verti 1992, 26, με εξαίρεση την επιγραφή του Αγ. Νικολάου Αγόριανης (στο ίδιο, 82 αρ. 29).

του ζωγράφου που άπλωσε προπλασμό από θερμή ώχρα στο πρόσωπο και το λευκό στα μαλλιά και τα γένια και με παράλληλες πινελιές απέδωσε τις πτυχές της τριχοφυΐας. Ανάλογη εργασία με λεπτές πινελιές να γράφουν τις ρυτίδες, τα μαλλιά και τα φώτα απαντούν στις τοιχογραφίες της κρύπτης του Αγίου Νικολάου στα Καμπιά της Βοιωτίας, των δύο τελευταίων δεκαετιών του 13ου αιώνα⁵⁶, και σε μορφές αγίων κάπως νεότερης ηλικίας στο ναό του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στο Κρανίδι⁵⁷.

Η τοιχογραφία στην είσοδο του ναΐσκου με την παράσταση της αγίας Άννας, της Βρεφοκρατούσας και της αγίας Κυριακής ήταν αρκετά φθαρμένη, όταν επισκέφθηκε το μνημείο ο Σωτηρίου⁵⁸ και η κατάστασή της το 1961 ήταν μάλλον επιδεινωμένη (εικ. 11–12) από απολεπίσεις της ζωγραφικής επιφάνειας και graffiti εγχάρρακτα και γραπτά. Η Άννα φορούσε μαφόριο και κρατούσε σταυρό στο δεξί, ενώ έφερε το αριστερό με την παλάμη προς τα έξω μπροστά στο στήθος. Εκατέρωθεν του φωτοστεφάνου της διακρινόταν η επωνυμία: [Ἡ Ἄ]για | Ἄννα. Εικονίζεται επίσης ως μάρτυς στο ασκηταριό των Αγίων Σαράντα της Γράμμουσας, του τέλους του 13ου αιώνα⁵⁹. Η Παναγία εικονιζόταν ολόσωμη στον τύπο της Οδηγήτριας. Με το δεξί έδειχνε προς το μικρό Χριστό, τον οποίο βάσταζε στο αριστερό. Οι κεφαλές των δύο μορφών συνέκλιναν, αλλά δεν μπορεί να διαφανεί στη φωτογραφία η τρυφερότητα των εκφράσεων και των βλεμμάτων, για τα οποία κάνει λόγο ο Σωτηρίου. Πάνω από τους φωτοστεφάνους τους σημειώνονταν τα γνωστά Μή(τη)ρ Θε(ο)ῦ και Ἰ(ησοῦ)ς Χ(ριστό)ς. Οι μορφές θυμίζουν την παράσταση της αγίας Ελισάβετ που βαστάζει το μικρό Ιωάννη στο ναό του Αγίου Ιωάννη του Προδρομού στη Μεγάλη Καστάνια της Μάνης, αν και εκεί η Ελισάβετ είναι πιο μακροπρόσωπη και ο Ιωάννης δεν κοιτάζει προς τη μητέρα του⁶⁰. Εκατέρωθεν του φωτοστεφάνου της άλλης αγίας σημειώνονταν η επωνυμία: Ἡ Ἄγια Κυριακή. Όπως και η Άννα, κρατούσε κι αυτή σταυρό στο δεξί και έφερε την παλάμη του αριστερού ανοικτή μπροστά στο στήθος. Η αγία εικονίζεται δίπλα στη Θεοτόκο Οδηγήτρια, που φέρει την επωνυμία Πασσωλίπει, και στο ναό της Παναγίας Στης Παλλούς της Νάξου, του 1288/96⁶¹.

Από τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι το πρώτο στρώμα των τοιχογραφιών μπορεί εύκολα να ενταχθεί στα καλλιτεχνικά ρεύματα της ζωγραφικής της Πελο-

56. Παναγιωτίδη 1981, 616–618, εικ. 4, 6, 10, 14.

57. Πανσελήνου, 161–164, εικ. 12–13.

58. Βλ. παραπάνω σημ. 7.

59. Μπακούρου 428, 436–437, εικ. 28–29.

60. Δροσογιάννη 110–111, πίν. XXIII.

61. Δρανδάκης 1989, 100, εικ. 6.

ποννήσου και των Κυθήρων κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 13ου αιώνα, που φαίνεται ότι ανήκαν στην ίδια πολιτισμική ενότητα⁶². Δυστυχώς η ελλιπής διατήρηση των παραστάσεων και η επιμέρους απολέπιση της ζωγραφικής επιφάνειας δεν επιτρέπει την αποτίμηση της τέχνης και της τεχνικής του τοιχογραφικού διακόσμου. Με βάση τη διάταξη του εικονογραφικού προγράμματος και τις καλύτερα σωζόμενες μορφές, ωστόσο, θα μπορούσε κανείς να θεωρήσει ότι οι τοιχογραφίες φιλοτεχνήθηκαν από έναν ικανό ζωγράφο, που κατόρθωσε μέσα σε ελάχιστο χώρο να συμπυκνώσει εικονογραφικά θέματα και νοήματα και να αποδώσει ψηλόλιγνες μορφές που επιβάλλονται στο χώρο με το παράστημα και τα πολυτελή λεπτοφυή τους ενδύματα. Η Δέηση, συμπληρωμένη με τον ιεράρχη δίπλα στον Κύριο, και η εικόνιση των δύο φύσεων του Κυρίου, αν η ταύτιση αυτή ισχύει, στις επιφάνειες πάνω από την αγία τράπεζα, βρίσκουν αναλογίες τόσο με σπηλαιώδεις ναούς όσο και με άλλων τύπων εκκλησίες της Πελοποννήσου, όπως ο Άη-Παννάκης στη Ζούπενα, ο Άγιος Νικόλαος στο ομώνυμο χωριό της Μονεμβασιάς και το παρεκκλήσιο του ναού των Ταξιαρχών στη Σαϊδόνα. Οι ιεράρχες, οι μάρτυρες και ο αρχάγγελος Μιχαήλ εικονίζονται με ύφος και στάσεις γνωστά από τοιχογραφικούς διακόσμους της Μάνης, όπως ο Άγιος Γεώργιος των Κάτω Μπουλαριών και ο Άγιος Παντελεήμονας των Επάνω Μπουλαριών των Κυθήρων, όπως η Αγία Βαρβάρα στα Κυπρωτιάνικα και ο Άγιος Ιωάννης στον Ποταμό του Γερακίου, όπως ο Άγιος Αθανάσιος και ο Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος και της Κορινθίας, όπως ο Άγιος Νικόλαος στην Κλένια. Οι τοιχογραφίες των ναών αυτών τοποθετούνται στη δεύτερη πενήνταετία του 13ου αιώνα και εντάσσονται σε γνωστό καλλιτεχνικό ρεύμα επιβιώσεων της υστεροκομνήνιας τεχνοτροπίας, «χωρίς τη γεμάτη ταραχή πλαστικότητα των επιμέρους επιφανειών και τη δραματικότητα που χαρακτηρίζει την παράδοση αυτή»⁶³.

Η ηρεμία και η στατικότητα των μορφών, η επιπεδικότητα που τονίζεται με την έντονη διακοσμητικότητα, αλλά διασκεδάζεται από τις έντονα κοφτές γραμμικές παρυφές των ενδυμάτων, οι φυσιογνωμικοί τύποι με τα στρογγυλά κοντομέτωπα πρόσωπα, που πλάθονται με πλατιές επιφάνειες από ώχρα, η άψυχη απόδοση της τριχοφυΐας και των ρυτίδων με λεπτές λευκές γραμμές και, παράλληλα, η αποφυγή κάθε ζωγραφικότητας στην απόδοση των γυμνών μερών, είναι χαρακτηριστικά που δεν απαντούν σε ναούς της περιοχής, όπως η Αγία Τριάδα⁶⁴ και οι

62. Σε δύο περιπτώσεις ζωγράφοι που κατάγονται από την Πελοπόννησο εργάζονται σε ναούς των Κυθήρων. Βλ. Καλοπίση-Βέρτη 1999, 75. Για τις τεχνοτροπικές τάσεις της ζωγραφικής στη δεύτερη πενήνταετία του 13ου α., βλ. Kalopissi-Verti 1984β, 228-244. Καλοπίση-Βέρτη 1999. Καλοπίση 2007.

63. Παναγιωτίδη 1981, 618, απ' όπου και το παράθεμα.

64. Kalopissi-Verti 1975, ιδιαίτερα 267-276.

Ταξιάρχες⁶⁵ στο Κρανίδι. Αντίθετα, αυτά τα χαρακτηριστικά, περισσότερο προχωρημένα, απαντούν στις τοιχογραφίες του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου κοντά στην ίδια πόλη, όπου η αίσθηση της διακοσμητικότητας είναι περισσότερο εμφανής, αλλά και η απόδοση των προσώπων γίνεται με μεγαλύτερη αίσθηση ρεαλισμού και βάθους. Γι' αυτό και, με επιφυλάξεις μέχρι τον τελικό καθαρισμό των τοιχογραφιών, προτείνω την απόδοση του διακόσμου του σπηλαιώδους ναού της μονής Αβγού στον κύκλο του ζωγράφου που εργάστηκε στον Άγιο Ιωάννη το Θεολόγο στο Κρανίδι, που θεωρώ ότι αποτελεί από τεχνοτροπική άποψη έργο ωριμότερο.

Από το δεύτερο στρώμα της τοιχογράφησης, ο μικρόσωμος Γαβριήλ εικονίζεται πάνω ακριβώς από την είσοδο του ναΐσκου (εικ. 13), θέση συνηθισμένη για την παράσταση του Ευαγγελισμού, που σηματοδοτεί την ιερότητα του χώρου στον κάθε εισερχόμενο⁶⁶. Ο τρόπος απόδοσης των φώτων στο πρόσωπο του αρχαγγέλου και η κυριαρχία της ώχρας μοιάζει πολύ με την αντίστοιχη μορφή του Γαβριήλ στον Άγιο Νικόλαο στο Μπρίκι της Μάνης, που ο αείμνηστος καθ. Νικόλαος Δρανδάκης έχει χρονολογήσει στο 15ο αιώνα⁶⁷. Αν ευσταθεί μια τέτοια χρονική τοποθέτηση, τότε θα ήταν σύμφωνη και με την ίδρυση του υπόλοιπου συγκροτήματος του φρουριακού κτιρίου της μονής, όπως έχει προταθεί από την Ιωαννίδου⁶⁸.

Συμπερασματικά, ο σπηλαιώδης ναός πάνω από τη στέγη του καθολικού της μονής Αβγού είναι ο ναός του καταφυγίου ενός ασκητή στην απόκρημνη αυτή και απόμερη περιοχή της Αργολίδας, αφού εγκατέλειψε το μοναστήρι του μετά τη λατινική κατάκτηση, σύμφωνα με την εύλογη υπόθεση του Antoine Bon⁶⁹. Εκεί ο ίδιος ή κάποιος καλογέρι του αποφάσισε να διακοσμήσει το ναΐσκο του ασκηταριού τους και είναι λογικό να αναζήτησε κάποιον ζωγράφο που εργαζόταν στην περιοχή. Ίσως κάποιος από τους δασκάλους του ζωγράφου που διακόσμησε αργότερα τον Άγιο Ιωάννη το Θεολόγο στο Κρανίδι να θεωρήθηκε ο ικανότερος και ο οικονομικότερος για μια τέτοια εργασία. Με την αύξηση των μοναχών στο πέρασμα του χρόνου, κρίθηκε καταλληλότερο να οικοδομηθεί μοναστήρι με νέο καθολικό, στα τέλη του 15ου αιώνα ή στις αρχές του επομένου, οπότε το αρχικό ασκηταριό μεταβλήθηκε σε οστεοφυλάκιο της μονής και δέχθηκε συμπληρώσεις στο διάκοσμό του.

65. Πανσελήνου 158–160.

66. Βλ. σχετικά Βαράλης 212–213.

67. Δρανδάκης 1995, 116, πίν. 20.

68. Ιωαννίδου 104–105.

69. Bon 90, σχετικά με την Κορινθία. Πρβλ. και Καλοπίση 2007, 67 σημ. 28.

Συντομογραφίες - Βιβλιογραφία

- Ασπρά-Βαρδαβάκη Ασπρά-Βαρδαβάκη, Μ., *Οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου στην Κλένια της Κορινθίας*, Δίπτυχα 4(1986)94–141.
- Βαβαλής Βαβαλής, Ι. Δ., *Παρατηρήσεις για τη θέση του Ευαγγελισμού στη μνημειακή ζωγραφική κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο*, ΔΧΑΕ 19(1996–1997) 201–220.
- Γεωργοπούλου-Βέρρα Γεωργοπούλου-Βέρρα, Μ., *Βυζαντινά μονύδρια και ασκηταριά στην περιοχή του όρους Σκόλλης στην Αχαΐα*, στο Β. Κόντη (ed.), *Ο μοναχισμός στην Πελοπόννησο, 4ος–15ος αι.*, ΕΙΕ – ΙΒΕ, Αθήνα 2004, 113–129.
- Γκιολές 1981 Γκιολές, Ν., *Ἡ Ἀνάληψις τοῦ Χριστοῦ βάσει τῶν μνημείων τῆς ἀΐχιλιετηρίδος*, Αθήνα 1981.
- Γκιολές 1988 Γκιολές, Ν., *Ὁ ναός τοῦ Ἁΐ-Στρατήγου στὸν Ἅγιο Νικόλαο Μονεμβασίας*, ΛακΣπουδ 9(1988)423–462.
- Γκιολές 1990 Γκιολές, Ν., *Ο βυζαντινός τρούλλος και το εικονογραφικό του πρόγραμμα (μέσα δον αι. – 1204)*, Αθήνα 1990.
- Γκιολές 1998 Γκιολές, Ν., *Οι παλαιότερες τοιχογραφίες της Παναγίας της Δροσιανής στη Νάξο και η εποχή τους*, ΔΧΑΕ 20(1998)65–70.
- Γριτσόπουλος Γριτσόπουλος, Τ. Αθ., *Τὸ συντελεσθὲν ἔργον*, στο *Πρακτικὰ τοῦ Ε΄ Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Ἄργος–Ναύπλιον 6–10.9.1995*, Πελοποννησιακά Παράρτημα 22, τόμ. Α΄, Αθήνα 1996–1997, 63–74.
- Δρανδάκης et al. Δρανδάκης, Ν. Β. – Δωρή, Ε. – Καλοπίση, Σ. – Παναγιωτίδη, Μ., *Ἐρευνα στὴ Μάνη*, ΠΑΕ 1978, 135–182.
- Δρανδάκης 1971 Δρανδάκης, Ν. Β., *Δεόμενοι ἅγιοι ἐπὶ τοῦ τεταρτοσφαιρίου ἀψίδος εἰς ἐκκλησίας τῆς Μέσα Μάνης*, ΑΑΑ 4(1971)232–239.
- Δρανδάκης 1976 Δρανδάκης, Ν. Β., *Ἐρευνα εἰς τὴν Μεσσηνιακὴν Μάνην*, ΠΑΕ 1976, 213–252.
- Δρανδάκης 1977–79 Δρανδάκης, Ν. Β., *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὸν Ἅγιο Νικόλαο Μονεμβασίας*, ΔΧΑΕ 9(1977–1979)35–61.
- Δρανδάκης 1985–86 Δρανδάκης, Ν. Β., *Ο σπηλαιώδης ναός του Ἁΐ-Γιαννάκη στη Ζούπενα*, ΔΧΑΕ 13(1985–1986)79–92.
- Δρανδάκης 1987–88 Δρανδάκης, Ν. Β., *Σπηλαιώδεις ναοὶ Λακωνίας βυζαντινῶν χρόνων*, στο *Πρακτικὰ τοῦ Γ΄ Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Καλαμάτα 8–15.9.1985*, Πελοποννησιακά Παράρτημα 13, τόμ. Β΄, Αθήνα 1987–1988, 213–218.
- Δρανδάκης 1988 Δρανδάκης, Ν. Β., *Οἱ παλαιοχριστιανικὲς τοιχογραφίες στὴ Δροσιανὴ τῆς Νάξου*, Αθήνα 1988.
- Δρανδάκης 1989 Δρανδάκης, Ν. Β., *Παναγία ἡ Δροσιανὴ και Παναγία ὄτης Γαλλοῦς*, στο Μ. Χατζηδάκης (ed.), *Νάξος*, Αθήνα 1989, 18–26 και 100–104.
- Δρανδάκης 1992 Δρανδάκης, Ν. Β., *Το Παλιομονάστηρο των Ἁγίων Σαράντα στη Λακεδαίμονα και το ασκηταριὸ του*, ΔΧΑΕ 16(1991–1992)115–138.
- Δρανδάκης 1995 Δρανδάκης, Ν. Β., *Βυζαντινὲς τοιχογραφίες τῆς Μέσα Μάνης*, Αθήνα 1995.
- Δροσογιάννη Δροσογιάννη, Φ. Α., *Σχόλια στίς τοιχογραφίες τῆς ἐκκλησίας τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου στὴ Μεγάλη Καστάνια Μάνης*, Αθήνα 1982.
- Θεοχάρη Θεοχάρη, Μ. Σ., *Εκκλησιαστικὰ χρυσοκέντητα*, Αθήνα 1986.

- Ιωαννίδου Ιωαννίδου, Ν., *Η μονή Αγίου Δημητρίου (Αυγού)* στα Δίδυμα της Ερμιονίδας, ΔΧΑΕ 16(1991–1992)97–106.
- Καλοπίση-Βέρτη 1999 Καλοπίση-Βέρτη, Σ., *Τάσεις της μνημειακής ζωγραφικής περί το 1300 στον ελλαδικό και νησιωτικό χώρο (εκτός από τη Μακεδονία)*, στο *Ο Μανουήλ Πανσέληνος και η εποχή του*, Αθήνα 1999, 63–100.
- Καλοπίση-Βέρτη 2007 Καλοπίση-Βέρτη, Σ., *Επιπτώσεις της Δ' Σταυροφορίας στη μνημειακή ζωγραφική της Πελοποννήσου και της Ανατολικής Στερεάς Ελλάδας έως τα τέλη του 13ου αιώνα*, στο Π. Α. Βοκοτόπουλος (ed.), *Η βυζαντινή τέχνη μετά την Τέταρτη Σταυροφορία. Η Τέταρτη Σταυροφορία και οι επιπτώσεις της*, Διεθνές Συνέδριο, Ακαδημία Αθηνών, 9–12.3.2004, Αθήνα 2007, 63–88.
- Κόντη Κόντη, Β., *Συμβολή στην ιστορική γεωγραφία του Νομού Αργολίδας*, Συμμεικτα 5(1983)169–202.
- Κουκιάρης Κουκιάρης, Σ., Αρχιμ., *Ἡ θέση τοῦ ἐπώνυμου ἀγίου στοῦ εἰκονογραφικό πρόγραμμα τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ (Γενικές Ἀρχές)*, Κληρονομία 22(1990) 105–123.
- Λαμπροπούλου et al. Λαμπροπούλου, Α. – Αναγνωστάκης, Η. – Κόντη, Β. – Λεοντοίνη, Μ. – Πανοπούλου, Α., *Πρόγραμμα Ιστορικής Γεωγραφίας ΚΒΕ/ΕΙΕ. Ο μοναχισμός στην Πελοπόννησο κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο*, στο *Τάσεις του Ορθόδοξου μοναχισμού, 9ος–20ός αιώνας*, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου που διοργανώθηκε στα πλαίσια του Προγράμματος *Οι δρόμοι του ορθόδοξου μοναχισμού: Πορευθέντες μάθετε*, Θεσσαλονίκη, 28.9–2.10.1994, Αθήνα 1996, 77–107.
- Μαντάς Μαντάς, Α., *Το εικονογραφικό πρόγραμμα του ιερού βήματος των μεσοβυζαντινών ναών της Ελλάδας (843–1204)*, Αθήνα 2001.
- Μαυροπούλου-Τσιούμη Μαυροπούλου-Τσιούμη, Χρ., *Οι τοιχογραφίες τοῦ 13ου αἰώνα στήν Κοιμηλιδική τῆς Καστοριάς*, Θεσσαλονίκη 1973.
- Μουρίκη Μουρίκη, Ντ., *Οἱ βυζαντινές τοιχογραφίες τῶν παρεκκλησιῶν τῆς Σπηλιάς τῆς Πεντέλης*, ΔΧΑΕ 7(1973–1974)79–119.
- Μουτσόπουλος – Δημητροκάλλης Μουτσόπουλος, Ν. Κ. – Δημητροκάλλης, Γ. Γεράκι. *Οἱ ἐκκλησίαι τοῦ οἰκισμού*, Θεσσαλονίκη 1981.
- Μπακούρου Μπακούρου, Αμ., *Τοιχογραφίες ἀπό δύο ἀσκηταριά τῆς Λακωνίας*, στο *Πρακτικά Ἀ' Τοπικοῦ Συνεδρίου Λακωνικῶν Μελετῶν*, Μολάοι 5–7.6.1982, Πελοποννησιακά Παράρτημα 9, Αθήνα 1982–1983, 404–440.
- Ξυγγόπουλος Ξυγγόπουλος, Α., *Ἀρχάγγελος Μιχαήλ ὁ Φύλαξ*, ΠΧΑΕ 1(1932)18.
- Παναγιωτίδη 1981 Παναγιωτίδη, Μ., *Οἱ τοιχογραφίες τῆς κρύπτης τοῦ Ἁγίου Νικολάου στή Καμπιά τῆς Βοιωτίας*, στο *Actes du XVe congrès international d'études byzantines, Athènes, Septembre 1976*, Π. Β, Αθήνα 1981, 597–622.
- Παναγιωτίδη 1991–92 Παναγιωτίδη, Μ., *Οι τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου Λαθρήνου στη Νάξο*, ΔΧΑΕ 16(1991–1992)139–154.
- Πανσελήνου Πανσελήνου, Ν., *Τοιχογραφίες του 13ου αιώνα στην Αργολίδα. Ο ναός των Ταξιάρχων και ο Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος*, ΔΧΑΕ 16(1991–1992) 155–166.
- Πελεκανίδης – Χατζηδάκης Σωτηρίου 1935 Πελεκανίδης, Στ. – Χατζηδάκης, Μ., *Καστοριά*, Αθήνα 1984.
Σωτηρίου, Γ. Α., *Ἡ μονή τοῦ Αὐγού παρὰ τοὺς Διδύμους τῆς Ἀργολίδος. Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος 1935*, 457–464.

- Σωτηρίου 1953 Σωτηρίου, Μ., *Τὸ λεγόμενον θωράκιον τῆς γυναικείας αυτοκρατορικήσ στολήσ*, ΕΕΒΣ 23(1953)524–530.
- Χατζηδάκης – Μπίθα Χατζηδάκης, Μ. – Μπίθα, Ι., *Εὔρετήριον βυζαντινῶν τοιχογραφιῶν Ἑλλάδος. Κύθηρα*, Αθήνα 1997.
- Bon Bon, A., *Monuments d'art byzantin et d'art occidental dans le Péloponnèse au XIIIe siècle*, στο *Χαριστήριον εἰς Ἀναστάσιον Κ. Ὀρλάνδον*, Γ, Αθήνα 1966, 86–93.
- Connor Connor, C.L., *Female Saints in Church Decoration of the Troodos Mountains in Cyprus*, στο N. Patterson-Ševčenko – Chr. Moss (eds.), *Medieval Cyprus. Studies in Art, Architecture and History in Memory of Doula Mouriki*, Princeton, New Jersey 1999, 211–240.
- Kalopissi-Verti 1975 Kalopissi-Verti, S., *Die Kirche der Hagia Triada bei Kranidi in der Argolis (1244)*. *Ikonographische und stilistische Analyse der Malereien*, München 1975.
- Kalopissi-Verti 1984α Kalopissi-Verti, S., *Osservazioni iconografiche sulla pittura monumentale della Grecia durante il XIII secolo*, CARB 31(1984)91–220.
- Kalopissi-Verti 1984β Kalopissi-Verti, S., *Tendenze stilistiche della pittura monumentale in Grecia durante il XIII secolo*, CARB 31(1984)221–253.
- Kalopissi-Verti 1992 Kalopissi-Verti, S., *Dedicatory Inscriptions and Donor Portraits in Thirteenth-Century Churches of Greece*, Wien 1992.
- Koumoussi Koumoussi, A., *Les peintures murales de la Transfiguration de Pyrgi et de Sainte-Thècle en Eubée (rapports avec l'art occidental)*, Athènes 1987.
- Maguire Maguire, H., *The Icons of their Bodies. Saints and their Images in Byzantium*, Princeton, New Jersey 1996.
- Mantas Mantas, G., *Überlegungen zur Deesis in der Hauptapsis mittelbyzantinischer Kirchen Griechenlands*, στο G. Koch (ed.), *Byzantinische Malerei. Bildprogramme - Ikonographie - Stil*, Symposium in Marburg 1997, Spätantike-Frühes Christentum-Byzanz, Reihe B: Studien und Perspektiven 7, Königstein 2000, 165–182.
- Schultz – Barnsley Schultz, R.W. – Barnsley, S.H., *The Monastery of Saint Luke of Stiris, and the Dependent Monastery of Saint Nicholas in the Fields, near Skripou in Boeotia*, London 1901.
- Siomkos N. Siomkos, *L'église Saint-Étienne à Kastoria. Étude des différentes phases du décor peint (Xe–XIVe siècles)*, Thessalonique 2005.
- Skawran Skawran, K. M., *The Development of Middle Byzantine Fresco Painting in Greece*, Pretoria 1982.
- Varalis, υπό έκδοση Varalis, I. D., *Liturgical Orthodoxies Revised: The Eucharistic Visions of St Gregory the Great and St Peter of Alexandria*, στο M. Altripp (ed.), *Byzanz und Europa - Europas Östliches Erbe*, Akten des Kolloquiums, Greifswald, 11–16.12.2007, Greifswald (υπό έκδοση).

SUMMARY

YANNIS D. VARALIS

The wall-paintings of the Cave-church at the Avgou Monastery, Argolis

The Avgou monastery, dedicated to St Demetrios, is built against a rocky precipice of Mt Avgo near the village of Didyma in South-East Argolis. The monastery is known since 1935, when George Sotiriou published a brief account on his visit to the two main churches and the cave-church to the north-east, situated over the roof. In 1992 Nicholia Ioannidou studied the architecture of the monastery complex, dated to the period 1464–1537, when the area was a fief ceded to the Palaiologi family.

The cave-church appears to be the earliest known remnant of religious activity in this remote part of the region; its wall-paintings belong to two distinct layers, the first of which has a yellowish substrate with inclusions of straw and the second a reddish substrate with inclusions of white gravel. A research in the Photographic Archives of the Byzantine and Christian Museum, Athens has been proved quite fruitful: three photographs (figs 2, 11–12) bear witness of the wall-paintings still standing in 1961; these specific wall-paintings have been now lost.

To the first layer belong the murals of the altar recess, of some of the walls of the cave and some parts in the outer walls of the narrow corridor. In the area of the sanctuary the three figures of the Deesis and a holy bishop, possibly St Nicholas, were represented. St John Chrysostom and St Basil frame the borders of the recess. On the curved wall over the altar there is a nearly extinct representation with Jesus Christ depicted as the Ancient of Days in a disc carried by two angels and Christ Emmanuel in front of him, or Jesus in a medallion bore by three flying angels. To the right of the sanctuary area a young military saint and a richly dressed female martyr are depicted. At the right of the feet of Archangel Michael there are the remnants of the dedicatory inscription of the chapel, which today is quite wiped away. Other nearly extinct murals comprised a female saint, a not discernible scene and some medallions with bust of prophets were. Near the entrance were depicted St Anne, the Virgin Brepokratousa and St Kyriaki. Stylistically, these paintings are close enough to similar late-thirteenth century murals in churches known in other regions of the Peloponnese, Geraki and Mani in particular, and in the island of Kythera. To the second layer belongs only the representation of Archangel Gabriel from the scene of the Annunciation, placed over the entrance to the chapel; the date of this wall-painting coincides with the rebuilding of the monastery complex in the late fifteenth or the early sixteenth century.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Π. ΤΣΕΚΕΣ

Νέα στοιχεία για το ναό Μεταμόρφωσης του Σωτήρος στο Πλατανίτι Αργολίδας

Ο ναός της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος έγινε γνωστός στην επιστημονική κοινότητα το 1909, όταν ο Adolf Struck έκανε τη δημοσίευση του μνημείου, συνοδευόμενη από πολύτιμες, όπως θα φανεί στη συνέχεια, φωτογραφίες και σχέδια¹ (εικ. 1). Το μνημείο είχε εντοπίσει και φωτογραφήσει και ο Γεώργιος Λαμπάκης λίγα χρόνια πριν από τον Struck (εικ. 3). Έκτοτε έχουν γίνει αναφορές και προσπάθειες χρονολογικής κατάταξής του από πολλούς και σημαντικούς ερευνητές, οι οποίες όλες στηρίζονται κυρίως στην αξιολογη μελέτη του Γερμανού ερευνητή, χωρίς να προσθέτουν πολλά νέα στοιχεία², διότι δεδομένου ότι η περιοχή είναι

Το μικρό τούτο πόνημα παρουσιάζεται περίπου, όπως εκφωνήθηκε στην ημερίδα στη μνήμη της Τασούλας Οικονόμου. Μιας αρχαιολόγου αφοσιωμένης με πάθος στην επιστήμη της και για μένα κάτι περισσότερο: ο άνθρωπος που μου στάθηκε στα πρώτα βήματα της σταδιοδρομίας μου. Έργο ζωής της υπήρξε το Γραφείο Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στο Άργος. Ένα παλιό κτίριο που γέμισε με θησαυρούς γνώσης του παρελθόντος και η προσμονή για ένα βυζαντινό μουσείο στην πόλη του Άργους. Την θυμάμαι να τριγυρίζει με αγάπη στα ντέξιοι της αποθήκης με την κεραμική, να μου μιλά με φλόγα στα μάτια για ορισμένα ξεχωριστά ευρήματά της, να κάθεται ως αργά το βράδυ στο Γραφείο μελετώντας. Ακόμα και σήμερα, έντεκα χρόνια μετά, νιώθω τη σκιά της να τριγυρίζει ανήσυχη και προστατευτική στο χώρο που τόσο αγάπησε: στο παλιό δωρόφο του Μπονώρη στην οδό Τριπόλεως 7.

Θερμές ευχαριστίες οφείλω στον Ιωάννη Δ. Βαραλή, Λέκτορα Βυζαντινής Αρχαιολογίας στο Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, για τις πολύτιμες συμβουλές του και την υπόδειξη χρήσιμης βιβλιογραφίας. Επίσης ευχαριστώ τον Δρ. Δημήτριο Αθανασούλη, Προϊστάμενο της 25ης ΕΒΑ, για την άδεια δημοσίευσης του μνημείου, καθώς και τον Κωστή Μπουντούρη, αρχιτέκτονα του Γραφείου Άργους για την εκπόνηση των σχεδίων.

1. A. Struck, *Vier Byzantinische Kirche der Argolis*, AM 34(1907)191–196, πίν. VI, εικ. 1.

2. Ενδεικτικά αναφέρουμε την κατάταξη του μνημείου στο ευρύτερο πλαίσιο της ελλαδικής

προσχωσιγενής, ο ναός περιμετρικά είχε επιχωσθεί κατά 1 περίπου μέτρο όχι μόνο μέχρι πριν από 100 χρόνια, την εποχή της επίσκεψης του Struck, αλλά και μέχρι το 2007³ (εικ. 2). Με αφορμή τη σύνταξη και εφαρμογή αντιπλημμυρικής μελέτης του Δήμου Μιδέας στην περιοχή, έγινε ανασκαφική διερεύνηση περιμετρικά του ναού το 2007 και 2008 με χρηματοδότηση του Δήμου.

Κατά την ανασκαφή αποκαλύφθηκε ο ναός εξωτερικά έως το ύψος της ευθυνηρίας του, ενώ διερευνήθηκε και τμήμα νεκροταφείου περιμετρικά του (εικ. 12). Στην εργασία αυτή θα επικεντρωθούμε στην αρχιτεκτονική του ναού και θα παρουσιαστούν τα πρώτα στοιχεία από τη μελέτη του νεκροταφείου.

Το μνημείο: Η σημερινή όψη του ναού είναι το αποτέλεσμα ευρείας αναστηλωτικής επέμβασης που πραγματοποιήθηκε το 1959 από τον Ευστάθιο Στίκα και τον Αναστάσιο Ορλάνδο. Αν κανείς λάμβανε υπόψη του μόνο τις λήψεις του Struck, θα μπορούσε να κατακρίνει τον Ορλάνδο για τολμηρές επεμβάσεις στο μνημείο (λ.χ. στον τρούλο, στην οδοντωτή ταινία που περιβάλλει το παράθυρο της νότιας όψης, καθώς και στον πλίνθινο διάκοσμο του παραθύρου). Η φωτογραφία του Γεωργίου Λαμπάκη, τραβηγμένη πριν από το 1909, αποδεικνύει ότι κατά το μεγαλύτερο μέρος τους οι επεμβάσεις έμειναν πιστές στην αρχική μορφή του μνημείου, με εξαίρεση ίσως τις υπερυψώσεις των τοίχων πάνω από τα γωνιακά διαμερίσματα (εικ. 2 και 3).

Ο ναός ανήκει στον τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου, και ειδικά του συνελτυγμένου, με αθηναϊκό τρούλο στη διασταύρωση των σκελών του σταυρού

σχολής από τον Millet (G. Millet, *L'école grecque dans l'architecture byzantine*, Paris, 1916), την προσπάθεια χρονολογικής κατάταξης του μνημείου από τον Megaw [A.H.S. Megaw, *The Chronology of Some Middle Byzantine Churches*, BSA 33(1932-33) 108, 117-118, 123], το λειτουργικό χαρακτήρα του με βάση τα τυπολογικά του στοιχεία από το Σωτηρίου (Γ. Σωτηρίου, *Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία*, Εν Αθήναις 1942, 433, εικ. 282), καθώς και αναφορές στο μνημείο από το Γκιολέ (Ν. Γκιολές, *Βυζαντινή ναοδομία*, Αθήνα 1990, 158), συγκριτικά στοιχεία και νέες μετρήσεις από τη Hadjiminaglou [G. Hadjiminaglou, *Hagia Sotira d'Aniphi en Argolide*. BCH 108(1984)611], όπου παρατίθεται και συγκριτικός πίνακας καθώς και της ίδιας αναφορά στις μετρήσεις [G. Hadjiminaglou, ΑΔ 53(1998) Β 1 Χρονικά, 223] από τους Χαράλαμφο και Λασκαρίνα Μπούρα (Χ. Μπούρας - Λ. Μπούρα, *Η Ελλαδική ναοδομία κατά τον 12ο αιώνα*, Αθήνα 2002, 266-268), όπου και η πληρέστερη προηγούμενη βιβλιογραφία. Ο Αναστάσιος Ορλάνδος αν και δημοσίευσε την πεποίθησή του για τον αθηναϊκό τύπο τρούλο που είχε αρχικά το μνημείο (Α. Ορλάνδος, ΠΑΕ 1959, 243, πίν. 199), τον οποίο και απεκατέστησε στην ευρεία αναστηλωτική επέμβαση του 1959, δε θεώρησε ότι προέκυπταν άλλα νέα στοιχεία άξια δημοσίευσης.

3. Ήδη η Hadjiminaglou είχε επισημάνει την ανάγκη για ανασκαφική διερεύνηση τόσο περιμετρικά, όσο και στο εσωτερικό του ναού, Βλ. G. Hadjiminaglou, ΑΔ 53(1998)Β 1 Χρονικά, 223.

(εικ. 12–13). Ο τύπος, αν και σχετικά σπάνιος, συναντάται από την παλαιοχριστιανική έως και την ύστερη βυζαντινή περίοδο⁴. Από τον ανατολικό τοίχο του εξέχει ευμεγέθους τρίπλευρη αψίδα, η οποία έφερε μεγάλο τρίλοβο παράθυρο με πώρινο πλαίσιο, που περιβάλλεται από οδοντωτή ταινία. Σήμερα το παράθυρο είναι τοιχισμένο (εικ. 4).

Στα δυτικά ανοίγεται θύρα, της οποίας οι αρχικές κτιστές παραστάδες, από μεγάλους ορθογώνιους λίθους, σώζονται κατά χώραν μόνο στο κατώτερο σημείο και υποδεικνύουν άνοιγμα 1.04μ. Στο υπέρθυρο υπήρχε πλίνθινο τόξο, πιθανότατα διπλό, αφού θυμίζει έντονα τα τόξα των υπερθύρων της Κοίμησης του Χώνικα. Σε πολύ μεταγενέστερη φάση και καθώς ο ναός επιχωνόταν από τις πλημμύρες, η θύρα υπερψύθθηκε, η αριστερή παραστάδα κόπηκε, ώστε να μεγαλώσει το πλάτος κατά ορισμένα εκατοστά και το τύμπανο του τόξου κατεδαφίστηκε, για να χωρέσει το μεταλλικό θύρωμα (εικ. 5, 14). Μια ακόμα μεγαλύτερου ανοίγματος θύρα (1.15μ.), που κλείστηκε αργότερα με τοιχοποιία, βρισκόταν στο μέσο της βόρειας πλευράς. Οι παραστάδες ήταν επίσης κτισμένες με μεγάλους λίθους, όπως και στη δυτική είσοδο, φαίνεται δε, λόγω των διαστάσεων κυρίως, ότι αποτελούσε την κεντρική είσοδο πριν να τοιχιστεί (εικ. 6, 15).

Ο οκτάπλευρος τρούλος, αν και έχει σχετικά χαμηλό τύμπανο, συγκρινόμενο με αθηναϊκούς τρούλους της ίδιας εποχής, ωστόσο διακρίνεται για την αρμονία του. Φέρει τέσσερα μονόλοβα παράθυρα, ενώ στις υπόλοιπες πλευρές διαμορφώνονται «ψευδοπαράθυρα», όπως τα ονομάζει ο Χαράλαμπος Μπούρας, παραθέτοντας πλείστα παραδείγματα⁵. Είναι κτισμένος κατά το πλινθοπερίκλειστο σύστημα έως το ύψος της γενέσεως των τόξων των παραθύρων. Το υπόλοιπο τμήμα είναι κτισμέ-

4. Αν και γενικά οι συνεπτυγμένοι σταυροειδείς αποτελούν συνέχεια και εξέλιξη ταφικών μνημείων της υστερορωμαϊκής και παλαιοχριστιανικής περιόδου (βλ. Γ. Σωτηρίου, *όπ. π.*, 433) και απαντώνται μέχρι και τη μεταβυζαντινή περίοδο, στο 12ο αι. σχετικά σπανίζουν (βλ. Χ. Μπούρας – Λ. Μπούρα, *όπ. π.*, 351). Στην Αργολίδα έχουμε άλλο ένα παράδειγμα εκτός του εξεταζόμενου. Τον κοιμητηριακό ναό του Αγίου Νικολάου στην Πουλακίδα. Πρόκειται επίσης για συνεπτυγμένο σταυροειδή ναό με κυλινδρικό τύμπανο στον τρούλο. Στοιχεία όπως ο κυλινδρικός τρούλος, οι κόγχες στα γωνιακά διαμερίσματα κ.άλ. φανερώνουν πρωιμότητα. Τα παράθυρα του τρούλου έχουν φραχθεί σε μεταγενέστερη φάση. Δυστυχώς ο ναός φέρει επιχρίσματα και προσθήκες και είναι δύσκολη η συναγωγή συμπερασμάτων στην παρούσα φάση. Αναφορά για το μνημείο βλ. Π. Σαραντάκης, *Αργολίδα. Οι εκκλησίες και τα μοναστήρια της*, Αθήνα 2007, 64. Οψιμότερος είναι ο ναός του Αγίου Γεωργίου στην Προσύμη. Διατηρώντας της αναλογίες του συνεπτυγμένου σταυροειδούς δεν έχει γωνιακά διαμερίσματα, αλλά ο τρούλος βάνει σε τέσσερα τόξα χρησιμοποιώντας τον τρόπο στήριξης των σταυρεπίστεγων. Βλ. επίσης Π. Σαραντάκης, *όπ. π.*, 55–57.

5. Χ. Μπούρας – Λ. Μπούρα, *όπ. π.*, 403.

νο με διπλά πλίνθινα τόξα εν είδει ανακουφιστικού τόξου⁶. Στις ακμές του τρούλου, πώρινοι κιονίσκοι, που θυμίζουν έντονα αμφικιονίσκους με τρίπλευρη τη στενή πλευρά, φέρουν τραπεζιόσχημα ακόσμητα επιθήματα, επίσης πώρινα, επί των οποίων εδράζονται απλές λίθινες υδρορροές⁷. Τα εκ πωρολίθου λοξότμητα γείσα κατασκευάστηκαν μετά την αναστηλωτική επέμβαση του Στίκα και δεν γνωρίζουμε αν ο αναστηλωτής έλαβε υπόψη του κάποιο τμήμα που πιθανώς είχε σωθεί κατά χώραν.

Στο μεγαλύτερο μέρος της η τοιχοποιία είναι πλινθοπερίκλειστη. Έτσι είναι χτισμένη ολόκληρη η αψίδα και όλες οι όψεις του μνημείου από το ύψος του 1.85μ. περίπου και άνω. Στο ύψος της ποδιάς του παραθύρου της αψίδας υπάρχει λίθινος κοσμήτης, στοιχείο αρκετά συνηθισμένο σε ναούς της εποχής. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι οι πλευρές της αψίδας από το ύψος του κοσμήτη και άνω αυξάνουν σε μέγεθος σε σχέση με την τοιχοποιία της βάσης της αψίδας, πιθανότατα για να εξοικονομηθεί χώρος για το παράθυρο (εικ. 4). Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος του μνημείου, αν και περιορισμένος σε σχέση με την Κοίμηση της Θεοτόκου στο Χώνικα, είναι αρκετά σημαντικός⁸. Από τα κεραμοπλαστικά κοσμήματα μπορούν να διακριθούν⁹: α) δισέψιλον στο νότιο τοίχο της αψίδας (εικ. 7α, 8β),

6. Στην πραγματικότητα επιτελούν μόνο διακοσμητικό ρόλο, δεδομένου ότι η εσοχή σχηματίζεται μόνο στη εξωτερική πλευρά και όχι και στην εσωτερική. Πραγματικά ανακουφιστικά τόξα (που εξυπηρετούν δηλαδή και στατικό ρόλο) παρατηρούνται μόνο σε πρώιμα μνημεία της ελλαδικής σχολής, όπως το καθολικό του Οσίου Λουκά, η Σωτήρα Λυκοδήμου και η Άγιοι Θεόδωροι Αθηνών. Βλ. σχετ. Π. Βοκοτόπουλος, *Ο τρίκογχος ναός του Αγίου Νικολάου στο Πλατάκι της Αχαΐας*, στο ΑΡΜΟΣ, *Τμητικός τόμος στον Καθηγητή Ν. Κ. Μουτσόπουλο, για τα 25 χρόνια πνευματικής του προσφοράς στο Πανεπιστήμιο*, Θεσσαλονίκη 1992, 395, σημ. 30, όπου παρατίθεται η σχετική βιβλιογραφία.

7. Στη μοναδική και πρωιμότερη από το μνημείο φωτογραφία του Λαμπάκη, διακρίνονται τουλάχιστο δύο επιθήματα και υδρορροές. Πιθανώς κάποια από τα υπόλοιπα μέλη να κατασκευάστηκαν στη διάρκεια των εργασιών αποκατάστασης.

8. Όσον αφορά στις λεπτομέρειες στην τοιχοποιία του ναού, ο Struck αναφέρει χαρακτηριστικά ότι είναι δύσκολη η χρονολόγηση του ναού, διότι δεν υπάρχουν τοιχογραφίες, ούτε γλυπτά, ούτε ιδιαίτερα στοιχεία στην τοιχοποιία (Struck, *όπ. π.*, 194). Στην πραγματικότητα κάτω από το στρώμα ασβέστη υπάρχουν τουλάχιστον δύο στρώματα τοιχογραφιών (σήμερα κατά μεγάλο μέρος ορατές, όπου ο ασβέστης έχει φθαρεί και αποκολληθεί), ο γλυπτός διάκοσμος είναι επίσης φτωχός, ωστόσο ο αμφικιονίσκος και το επίθημα του νότιου παραθύρου φέρουν ανάγλυφη διακόσμηση (ο αμφικιονίσκος διακρίνεται στη φωτογραφία του Λαμπάκη, όταν ακόμη δεν είχε τοποθετηθεί το ξύλινο πλαίσιο του παραθύρου), ενώ στην τοιχοποιία υπάρχει (φτωχός βέβαια) κεραμοπλαστικός διάκοσμος. Για τη χρονολόγηση του μνημείου ο Struck στηρίζεται στα τυπολογικά χαρακτηριστικά.

9. Στις φωτογραφικές λήψεις του Struck είναι ορατά αρκετά στοιχεία του κεραμοπλαστικού διακόσμου. Οι φωτογραφίες βρίσκονται στο Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο της Αθήνας (D-DAI-ATH-Argolis 0068, 0069, 0070). Από αυτά είναι διακρίνεται καθαρά το έψιλον στη νότια

β) έφιλον (στη νότια όψη δύο, εικ. 7β, 8β)¹⁰, γ) όρθιες πλίνθοι ζιγκ-ζαγκ (στη νότια όψη μία και μια στο νότιο τοίχο της αφίδας κάτω από το δισέφιλον, εικ. 7γ, 8γ)¹¹, δ) όρθιες πλίνθοι με αστράγαλο (εικ. 7δ, 8δ) ε) όρθιες πλίνθοι με σφαίρες (στη νότια όψη, κάτω από το παράθυρο και στη δυτική όψη, εικ. 7ε, 8ε) και στ) μια πλίνθος που θυμίζει κηροστάτη (στη βόρεια όψη μία και στο δυτικό τοίχο, αριστερά της εισόδου μία ημικατεστραμένη, εικ. 7στ). Οι οδοντωτές ταινίες απαντούν μόνο στα πλαίσια των παραθύρων, ενώ λείπουν εντελώς από την τοιχοποιία, κάτι που θα μπορούσε να αποτελεί στοιχείο οψιμότητας¹².

Επίσης, σημαντικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα δυο παράθυρα του ναού. Το ένα στο αέτωμα της νότιας κεραίας του σταυρού (εικ. 2) και το άλλο στην αφίδα.

πλευρά, ανατολικά του παραθύρου, η όρθια ζιγκ ζαγκ πλίνθος κάτω από το παράθυρο της νότιας όψης, το δισέφιλον στην αφίδα, η όρθια πλίνθος ζιγκ-ζαγκ στην αφίδα, ενώ από τη βόρεια το κεραμοπλαστικό που θυμίζει κηροστάτη.

10. A. Megaw, όπ. π., πίν. 30, αρ. 42. Στο Χώνικα ο ελληνικός χαρακτήρας είναι περισσότερο διακοσμητικός, κυρίως εξαιτίας των μικρών τεμαχίων πλίνθου που τον πλαισιώνουν. Στην περίπτωση του Πλατανιτίου, ο χαρακτήρας είναι ίδιος, λείπουν όμως οι μικρές άνωθεν και κυρίως κάτω πλίνθοι, με αποτέλεσμα να παραπέμπει ευθέως σε γράμμα της αλφαβήτου.

11. Η κάθετη ζιγκ-ζαγκ πλίνθος είναι πολύ κοινή στα μνημεία της Αργολίδας. Απαντά στο Χώνικα, στο Μέρμπακα, στην Αγία Μονή και στον Άγιο Ιωάννη τον Ελεήμονα στο Λιγουριό. Το μήκος όμως της πλίνθου αλλά και η πυκνή διάταξη των γωνιών παραπέμπουν ευθέως στο μνημείο του Χώνικα. Βλ. Megaw, όπ. π., 114.

12. G. Millet, όπ. π., 268–279. Σε πρώιμα μνημεία, όπως στο ναό της Παναγίας του Οσίου Λουκά οι οδοντωτές ταινίες είναι εξαιρετικά πυκνές, καθώς από τη στάθμη της γένεσης των τόξων των παραθύρων και άνω, εναλλάσσονται με τις σειρές των λίθων. Όσον αφορά τα μνημεία της εξεταζόμενης περιοχής, δηλαδή την Κοίμηση της Θεοτόκου στο Χώνικα, την Κοίμηση της Θεοτόκου στο Μέρμπακα και την Αγία Μονή στην Άρεια, ο οδοντωτός διάκοσμος είναι πολύ συνηθισμένος, ακόμα και στα όψιμα μνημεία, όπως η Κοίμηση του Μέρμπακα. Έτσι, οδοντωτή ταινία περιτρέχει το ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου στο Χώνικα, στο ύψος της γένεσης των τόξων των θυρωμάτων, ενώ παρατηρούνται και αποσπασματικά σε άλλα τμήματα της τοιχοποιίας. Βλ. Megaw, όπ. π., 117.

Στην Αγία Μονή Άρειας παρατηρούνται δύο οδοντωτές ταινίες στη βόρεια, τη δυτική και τη νότια πλευρά: βλ. σχετικά A. Struck, όπ. π., 214–215, πίν. VII, XI και Γ. Χώρα, *Η Αγία Μονή Άρειας Ναυπλίου*, Αθήνα 1975, 75–76, πίν. 3–6.

Στην Κοίμηση της Θεοτόκου στο Μέρμπακα, το οψιμότερο μνημείο της ομάδας, οδοντωτή ταινία περιτρέχει το ναό ένα δόμο πάνω από το λίθινο κοσμητή, περιβάλλοντας τα θυρώματα, μια δεύτερη οδοντωτή επίσης περιτρέχει το μνημείο κάτω από το λίθινο, λοξότιμτο γείσο, ενώ στις αφίδες παρατηρούνται οδοντωτές ταινίες κάτω από το γείσο. Βλ. G. Hadjiminaglou, *L'église de la Dormition de la Vierge à Merbaka (Hagia Triada)*, Paris 1992, 124–126, εικ. 120–122.

Στην περίπτωση του μνημείου που μας απασχολεί περισσότερες ομοιότητες, όσον αφορά τον οδοντωτό διάκοσμο, εντοπίζονται στο Άγιο Ιωάννη τον Ελεήμονα Λιγουριού, όπου περιορίζονται μόνο στα πλαίσια των παραθύρων και δεν περιτρέχουν το μνημείο, βλ. X. Μπούρας, *Ό Άγιος Ιωάννης ό Έλεήμων Λιγουριού Αργολίδος*, ΔΧΑΕ 7(1973–74)1–30, πίν. 1–6.

Το νότιο παράθυρο είναι δίλοβο και περιβάλλεται από πλίνθινο πλαίσιο και οδοντωτή ταινία. Το τύμπανο του παραθύρου είναι επίσης με πλίνθους και φέρει οδοντωτή ταινία¹³. Το παράθυρο της αψίδας, όπως ήδη αναφέρθηκε, είναι σήμερα τοιχοποιημένο (εικ. 4). Επρόκειτο για μεγάλο, τρίλοβο παράθυρο. Το πλαίσιο και οι λοβοί του παραθύρου ήταν από πωρόλιθο, ενώ μέχρι το ύψος της ποδιάς του, το περιέτριχε οδοντωτή ταινία. Ανάλογο παράθυρο απαντούμε στην κεντρική αψίδα της Κοίμησης του Χώνικα¹⁴. Μεταξύ των δύο λοβών του νότιου παραθύρου μαρμάρινος αμφικιονίσκος με τρίπλευρη λαξευμένη τη στενή του πλευρά και επίσης μαρμάρινο επίθημα αποτελούν τα μοναδικά στοιχεία του γλυπτού διακόσμου του μνημείου. Στο κιονόκρανο άβακας έξω νεύων. Στον υποτυπώδη κάλαθο, υπάρχει τρίφυλλο ανθέμιο, με τα δύο εκατέρωθεν του κεντρικού φύλλα λογχόσχημα. Από τη βάση του ανθέμιου εκφύονται ημίφυλλα που στρέφονται προς τα επάνω. Στο επίθημα, ο σταυρός τύπου Μάλτας είναι απολεπισμένος και διακρίνονται μόνο τα τριγωνικά διάχωρα μεταξύ των κεραιών του σταυρού που έχουν σκαλιστεί σε βάθυνση. Τα γλυπτά χρονολογούνται στο 12ο αι.¹⁵.

Για τη χρονολόγηση του μνημείου, κυρίως με βάση την τοιχοποιία και τον κεραμοπλαστικό του διάκοσμο, έχει προταθεί η χρονολόγηση στο 1^ο μισό του 12ου αι. Οι συγκρίσεις κυρίως έχουν γίνει με τα άλλα εξέχοντα μνημεία της Αργολίδας: Κοίμηση Θεοτόκου στο Χώνικα, καθολικό Αγίας Μονής στην Άρεια και Κοίμηση Θεοτόκου στο Μέριμπακα¹⁶.

Πριν προχωρήσουμε στην ανάλυση των τοιχοποιιών του ναού θα πρέπει να γίνει μια διάκριση μεταξύ της αρχικής τοιχοποιίας και μεταγενέστερων συμπληρώσεων, όταν από άγνωστη αιτία φαίνεται να κατέπεσε στους νεότερους χρόνους μεγάλο τμήμα του βόρειου και του νότιου τοίχου (εικ. 9). Δυστυχώς η ελλιπώς δημοσιευμένη αποκατάσταση του Στίκα και του Ορλάνδου, το 1959, περιπλέκει περισσότερο τα πράγματα αντί να διευκολύνει τη χρονολόγηση του μνημείου¹⁷. Έτσι με βάση τα συγκριτικά στοιχεία από τις παλαιότερες φωτογραφίες του μνη-

13. Για την οδοντωτή ταινία στο τύμπανο του παραθύρου δεν μπορούμε να είμαστε σίγουροι αν υπήρχε ή πρόκειται για προσθήκη του αναστηλωτή το 1959. Ακόμα και στην πρώτη φωτογραφία του μνημείου (αυτή του Γ. Λαμπάκη) ολόκληρο το τύμπανο του παραθύρου φαίνεται επιχρισμένο. Βλ. σχετικά και Χ. Μπούρας – Λ. Μπούρα, *όπ. π.*, 403.

14. Α. Megaw, *όπ. π.*, 22–123.

15. Βλ. σχετικά Ι. Βαράλης – Μ. Altripp – Γ. Τσεκές – Γ. Hadjiminaglou, *Μεσοβυζαντινή Γλυπτική της Αργολίδας (8ος–12ος αι.)*, (υπό έκδοση).

16. Α. Megaw, *όπ. π.*, 129. Η ανωτέρω χρονολόγηση μπορεί και να είναι πρόωπη, σίγουρα όμως η ανωδομή του μνημείου δείχνει οψιμότερη από το Χώνικα (βλ. λ.χ. απουσία περιτέχνων κουφικών).

17. Α. Ορλάνδος, ΠΑΕ 1959, 243, πίν. 199.

μείου, αλλά και τις σύντομες αναφορές στο ναό από μελετητές που επισκέφτηκαν το μνημείο πριν από την αποκατάστασή του μπορούμε κατά μεγάλο μέρος να αναστήσουμε τις οικοδομικές φάσεις του μνημείου. Η αλήθεια είναι ότι οι αναστηλωτές προσπάθησαν με διακριτικό τρόπο να δηλώσουν τις επεμβάσεις (λ.χ. «κοψίματα» των νέων δόμων, διαφορετικό χρώμα λίθου κλπ.), όμως το τελικό αρμολόγημα έδωσε ενιαία μορφή στο μνημείο και με την πάτινα του χρόνου, οι διαφορές δύσκολα διακρίνονται σήμερα.

Α. Δυτική όψη: Στη δυτική όψη οι αναστηλωτικές επεμβάσεις περιλάμβαναν την αντικατάσταση τεσσάρων ορθογωνίων λιθοπλίνθων στο βόρειο άνω άκρο του γωνιακού διαμερίσματος καθώς και την αντικατάσταση (ή και προσθήκη) άλλων τεσσάρων κομμένων στη βόρεια πλευρά της αετωματικής απόληξης της στέγης της δυτικής κεραίας του σταυρού.

Β. Βόρεια όψη: Στη βόρεια όψη έχουν επίσης προστεθεί εν σειρά τρεις λιθόπλινθοι κάτω από το γείσο της στέγης στο άνω δυτικό άκρο. Σε συνδυασμό με τις λιθοπλίνθους που προστέθηκαν στη δυτική όψη, στο αντίστοιχο σημείο, φαίνεται ότι υπερυψώθηκε το ΒΔ γωνιακό διαμέρισμα κατά ένα δόμο. Το ίδιο ισχύει και για το ΒΑ γωνιακό διαμέρισμα, όπου έχουν τοποθετηθεί τρεις εν σειρά ορθογώνιες λιθόπλινθοι κάτω από το γείσο της στέγης του, ώστε να υπερυψωθεί και αυτό κατά ένα δόμο. Μεγάλο επίσης τμήμα της τοιχοποιίας έχει συμπληρωθεί στο μέσο της βόρειας όψης, κατά το πλινθοπερίκλειστο σύστημα (περίπου 36 πώρινες λιθόπλινθοι, εικ. 10). Το κεραμοπλαστικό κόσμημα της βόρειας όψης βρίσκεται ανατολικά της επεμβάσεως και είναι αυθεντικό, αφού φαίνεται στη φωτογραφία του Struck.

Γ. Νότια όψη: Κάτω από το παράθυρο έχουν αντικατασταθεί 13 πώρινες λιθόπλινθοι. Τα κεραμοπλαστικά κοσμήματα βρίσκονται εκτός της περιοχής επέμβασης. Τέλος, τρεις εν σειρά λιθόπλινθοι έχουν προστεθεί κάτω από το γείσο της στέγης του ΝΑ γωνιακού διαμερίσματος, με σκοπό επίσης την υπερύψωση της στέγης του κατά ένα δόμο.

Δ. Ανατολική όψη: Μια σειρά λιθοπλίνθων έχει αντικαταστήσει παλαιότερες κάτω από το γείσο της στέγης. Σποραδικά έχουν αντικατασταθεί λιθόπλινθοι.

Ε. Τρούλος: Έχει αποκατασταθεί ως «αθηναϊκού τύπου», κάτι που επιβεβαιώνει η φωτογραφία του Λαμπάκη που αποδίδει την αρχική φάση, και έχουν προστεθεί —όπου λείπουν— τα επιθήματα των κιονίσκων και οι υδρορροές.

Σε όλη την τοιχοποιία έχει γίνει αρμολόγημα.

Συνοψίζοντας τις παραπάνω παρατηρήσεις, θα μπορούσαμε να διακρίνουμε τις εξής βασικές επεμβάσεις: 1. Υπερύψωση όλων των γωνιακών διαμερισμάτων πλην του ΝΔ, το οποίο και χρησίμευσε κατά τα φαινόμενα ως «οδηγός», 2. Αντικατάσταση υλικού κυρίως στη βόρεια πλευρά και λιγότερο στη νότια, όπου είχαν

σημειωθεί καταρρεύσεις και είχαν κλειστεί με αργολιθοδομή και 3. Αποκατάσταση του τρούλου στη μορφή του «αθηναϊκού». Αν και στη φωτογραφία του Struck διακρίνεται οδοντωτή ταινία μόνο στο παράθυρο της αφίδας (εικ. 1), στη φωτογραφία του Λαμπάκη φαίνονται τμήματα της οδοντωτής ταινίας και στο νότιο παράθυρο (εικ. 3). Δυστυχώς δεν μπορούμε να είμαστε το ίδιο σίγουροι για την οδοντωτή στο τύμπανο του τόξου του παραθύρου. Για τα κεραμοπλαστικά κομμάτια μπορούμε να στηριχτούμε στη δημοσίευση του Megaw και στις φωτογραφίες του Γερμανού μελετητή που προηγήθηκαν των εργασιών αποκατάστασης.

Είναι σημαντικό να γίνουν κάποιες παρατηρήσεις και διευκρινίσεις στο θέμα των «μπαλωμάτων» στις τοιχοποιίες του βόρειου και του νότιου τοίχου. Πράγματι, στο μεν βόρειο τοίχο φαίνεται να υπήρχε κατάρρευση, η οποία σε μεταγενέστερους χρόνους, πιθανώς όταν έγιναν και οι συμπληρώσεις σε πολλούς ναούς της Αργολίδας, όπως στο Χώνικα (τρούλος και τμήματα ανωδομής), στον Κοιμητηριακό ναό της Παναγίας στο Άργος¹⁸ (μεγάλα τμήματα του ναού) και στον Άγιο Ιωάννη το Θεολόγο στο Παλαιό Λιγουριό¹⁹ (τρούλος και μεγάλα τμήματα της τοιχοποιίας), συμπληρώθηκε με αργούς μικρούς λίθους μέχρι το ύψος του προτελευταίου δόμου του αετώματος της βόρειας καμάρας, ενώ στο νότιο τοίχο έως σχεδόν την ποδιά του παραθύρου, όπως φαίνεται και στις φωτογραφίες του Struck (εικ. 1 και 9). Η αποκατάσταση του Στίκα περιέλαβε την ανακατασκευή του πλινθοπερίκλειστου στα τμήματα που φαίνεται ότι αρχικά υπήρχε, όμως στο κατώτερο τμήμα αφέθηκε η παλαιότερη συμπλήρωση, με αποτέλεσμα να δημιουργείται σύγχυση. Αν και τα «μπαλώματα» συνεχίζονταν χαμηλότερα, δεν συνεχίστηκε και η αποκατάσταση με το πλινθοπερίκλειστο, επειδή προφανώς η τοιχοποιία από μια συγκεκριμένη στάθμη και κάτω αλλάζει για κάποιο λόγο. Έτσι στη στάθμη που εκατέρωθεν υπάρχει η κοινή εγχόρηγος τοιχοποιία, το μεταβυζαντινό «μπάλωμα» καλύφθηκε με πυκνότερο αρμολόγημα.

Ο καθηγητής Μπούρας σημειώνει για το ναό: «...στους πλάγιους τοίχους του ναΐσκου έχουμε έναν απροσδόκητο συνδυασμό επιμελημένης πλινθοπερίκλειστης τοιχοποιίας και αργολιθοδομής, καθώς και χρήση, όχι προσεγμένη, παλαιών αρχιτεκτονικών μελών (δύο αρράβδωτοι κορμοί κίωνων στη νοτιοανατολική γωνία)...»²⁰. Στην πραγματικότητα, όπως αποκαλύφθηκε από την ανασκαφή, όλο το κατώτερο τμήμα του ναού παρουσιάζει αυτόν τον «απροσδόκητο» συνδυασμό

18. G. Hadjiminaglou, *L'église de la Théotokos au cimetière d'Argos*, BCH Suppl. VI, Athènes – Paris 1980, 493–499.

19. Στ. Μαμαλούκος, *Ο Άγιος Ιωάννης Παλαιού Λιγουριού*, ΔΧΑΕ 12(1984)409–438.

20. Χ. Μπούρας – Α. Μπούρα, *όπ. π.*, 267–268.

στην τοιχοποιία, έως το ύψος του 1.85μ (κατά μέσο όρο), από τη στάθμη της ευθυντηρίας (εικ. 10). Έτσι, τα κατώτερα μέρη, με εξαίρεση μόνο την αφίδα, είναι κατασκευασμένα από κοινή εγχόρηγο τοιχοποιία, με λίθους δηλαδή ελαφρά πελεκημένους, κολυμβητούς σε κονίαμα και με στρώσεις οπτοπλίνθων²¹. Αν δεχτούμε ότι το μνημείο παρουσιάζει στοιχεία που συνηγορούν στη χρονολόγησή του κοντά στην Κοίμηση του Χώνικα²², όπως τα ψευδοκουφικά κοσμήματα που παρουσιάζουν εξαιρετικές ομοιότητες, τα πλίνθινα τόξα των θυρωμάτων, αλλά κυρίως το πώρινο παράθυρο της αφίδας του ιερού, τότε πραγματικά προβληματίζει η τοιχοποιία της κατώτερης στάθμης. Επιπλέον, ερώτημα προκαλεί και η απουσία κρηπίδας, χαρακτηριστική για τα μνημεία της περιόδου, ιδιαίτερα στην περιοχή που εξετάζουμε²³.

Είναι άξιο προσοχής ότι το είδος αυτό της εγχόρηγης τοιχοποιίας περιμετρικά φτάνει έως το ύψος του κοσμήτη στην ποδιά του παραθύρου της αφίδας. Αυτό αποκτά ιδιαίτερη σημασία αν συνδυαστεί με το γεγονός ότι οι πλευρές της ανοίγουν ελαφρά κατά 12 εκ. από το ύψος του κοσμήτη και άνω.

Η νότια πλευρά του μνημείου παρουσιάζει αρκετά ενδιαφέροντα στοιχεία που χρήζουν ιδιαίτερης μνείας. Στην ίδια στάθμη με την ευθυντηρία του ναού, στο μέσο της νότιας πλευράς, κατά τη διάρκεια της ανασκαφής, αποκαλύφθηκε ταφική ορθογώνια κατασκευή, μνημειακού χαρακτήρα. Ακριβώς πάνω από την ταφική κατασκευή ο τοίχος είναι προχειρώς κλεισμένος, ενώ εκατέρωθεν της η συνέχεια της εγχόρηγης τοιχοποιίας δεν διασπάται. Η νότια πλευρά της κατασκευής με μήκος 2.73μ. αποτελείται από έναν μεγάλο λίθο (διαστ.2.73μ. X 0.65μ. X 0.31μ.) θραυσμένο στα δύο, ενώ η ανατολική και η δυτική πλευρά έχουν κατασκευαστεί από μικρότερους λίθους (εικ. 11–12). Δεν χωρά αμφιβολία ότι πρόκειται για αρκοσόλιο που σε κάποια φάση ήταν ανοικτό προς το εσωτερικό του ναού. Ο τάφος, του οποίου η ανωδομή είχε καταστραφεί και παρουσίαζε ίχνη αναμόχλευσης, περιελάμβανε μια

21. Πρβλ. Λ. Μπούρα, *Ο γλυπτός διάκοσμος του ναού της Παναγίας στο Μοναστήρι του Οσίου Λουκά*, Αθήνα 1980, 17. Πρέπει να τονιστεί ότι η συγκεκριμένη τοιχοποιία δεν παρουσιάζει καμιά ομοιότητα με τοιχοποιίες από αργούς λίθους και πλινθία. Πρβλ. Π. Βοκοτόπουλος, *όπ. π.*, εικ. 3, 4, 8, 11.

22. Α. Megaw, *όπ. π.*, 123 και κυρίως 129.

23. Για την ευθυντηρία, βλ. Χ. Μπούρας, *Βυζαντινές 'αναγεννήσεις' και αρχιτεκτονική του 11ου και 12ου αιώνας*, ΔΧΑΕ 5(1969)247–274, ιδιαίτερα 262–263, όπου και αναφορά στα μνημεία της Αργολίδας. Πραγματικά από το 12ο αι. και μετέπειτα η τριπλή σύνθεση (βάση, κορμός, επίστεψη) είναι χαρακτηριστική για την ομάδα της Αργολίδας· για την «ομάδα της Αργολίδας», βλ. Ι. Βαφαλής – Γ. Τσεκές, *Μεσοβυζαντινά Γλυπτά από την Αργολίδα, La sculpture byzantine, VIIe-XIIe siècles, Actes du colloque organisé par la 2e Éphoria des antiquités Byzantines et l'École française d'Athènes, 6-8 septembre 2000*, BCH Suppl. 49, Athènes – Paris 2008, 359–374, σμυ. 2.

ενήλικη ταφή σε ύπτια στάση. Δεν βρέθηκαν κτερίσματα ούτε όστρακα. Πάνω στους λίθους σώζεται μια στρώση κονιάματος και μια – δυο οπτόπλινθοι, που μας δείχνουν πως η κατασκευή καλυπτόταν με τόξο, ενώ η φωτογραφία του Λαμπάκη (εικ. 3) επιτρέπει να υποθέσουμε βάσιμα ότι εξωτερικά υπήρχε δικλινής στέγη.

Στη βόρεια όψη, όπως ήδη σημειώθηκε, υπήρχε θύρα, η οποία μάλιστα είχε μεγαλύτερο άνοιγμα από τη δυτική. Φαίνεται λοιπόν ότι ο αρχικός χαρακτήρας του μνημείου ήταν ταφικός, κάτι που δικαιολογείται απόλυτα τόσο από τις διαστάσεις του, όσο και από την ύπαρξη της θύρας στα βόρεια, η οποία φαίνεται ότι ήταν και η κεντρική²⁴. Στην περίπτωση του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου του Παλαιού Λιγουριού η νότια θύρα είναι μετατοπισμένη στη δυτική πλευρά της κεραίας του σταυρού, ώστε να ευθυγραμμίζεται με το αρκοσόλιο που βρίσκεται στη βόρεια πλευρά²⁵. Ήδη ο Struck παρατηρεί, κρίνοντας από το μέγεθος και τον τύπο του μνημείου, ότι ο ναός ήταν αρχικά βαπτιστήριο ή ταφικό παρεκκλήσι²⁶. Ο Γεώργιος Σωτηρίου πιστεύει επίσης ότι ο ναός ήταν ταφικό παρεκκλήσι και το κατατάσσει σε αυτή την κατηγορία²⁷.

Οι παραστάδες της θύρας ήταν από μεγάλες λιθοπλίνθους, όρθια τοποθετημένες, όπως και στη δυτική θύρα, και σώζονται κατά χώραν μόνο σε ύψος 1.20–1.50μ. από την ευθυντηρία (όσο δηλαδή το ύψος μιας ορθογώνιας μεγάλης λιθοπλίνθου). Ο τρόπος πληρώσεως του κενού μεταξύ των δύο παραστάδων διαφέρει από το υπερκείμενο «μάλασμα» των νεότερων χρόνων. Εδώ δεν χρησιμοποιούνται μικροί αργοί λίθοι, όπως φαίνεται καθαρά στη φωτογραφία του Struck, αλλά μεγαλύτερου μεγέθους λίθοι, ορισμένοι εκ των οποίων σε δεύτερη χρήση. Αν και το κλείσιμο είναι πρόχειρο, υπάρχει μια τάση «ομογενοποίησης» της πληρώσεως με την εγχόρηγο τοιχοποιία εκατέρωθεν των παραστάδων. Η τάση αυτή μάλιστα επιτείνεται, καθώς στο γέμισμα χρησιμοποιούνται μεταξύ των λίθων και πλίνθοι, ενώ πάνω από τη δυτική παραστάδα έχει τοποθετηθεί μια πλίνθος που δηλώνει τη σύνδεση με την υπόλοιπη τοιχοποιία.

Όπως ακριβώς και στη νότια όψη μπορούμε δηλαδή να διακρίνουμε τέσσερα διαφορετικά είδη τοιχοποιίας: Την εγχόρηγο τοιχοποιία εκατέρωθεν των παρα-

24. Για την κεντρική είσοδο ακριβώς απέναντι από το αρκοσόλιο, βλ. σχετικά και Δ. Ε. Ευαγγελίδης, *Η Παναγία των Χαλκίων*, Θεσσαλονίκη 1954, 14–15. Ι. Κανονίδης, *Οι ταφές εντός των τειχών της Θεσσαλονίκης στη μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο (10ος–14ος αι.)*, στο *Χριστιανική Θεσσαλονίκη*, ΚΘ' Δημήτριά, Πρακτικά Η' Επιστημονικού Συμποσίου, Θεσσαλονίκη 2005, 212.

25. Στ. Μαμαλούκος, *όπ. π.*, 419 και εικ. 3. Αν και πραγματικά με την έκκεντρη τοποθέτηση εξασφαλίζεται χώρος στα ανατολικά για τους χορούς, αξίζει, νομίζω, να τονιστεί και η σημασία της άμεσης οπτικής επαφής του εισερχομένου με το αρκοσόλιο.

26. Α. Struck, *όπ. π.*, 194.

27. Γ. Σωτηρίου, *όπ. π.*, 433.

στάδων, την πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία, η οποία ξεκινά από το ύψος των 1.90μ. από την ευθυνηρία και τις δυο επεμβάσεις πλήρωσης α) την αρχαιότερη που διακρίνεται μεταξύ των δύο παραστάδων καθώς επίσης και πάνω από το αρκοσόλιο της νότιας όψης και β) τη νεότερη με τους μικρούς αργούς λίθους, μεγάλο μέρος της οποίας αντικατέστησε ο Στίκας με πλινθοπερίκλειστο, ακολουθώντας τη στάθμη του υφιστάμενου πλινθοπερίκλειστου.

Επανερχόμενοι στην ανατολική όψη μπορούμε επίσης να διαπιστώσουμε εξίσου ενδιαφέροντα στοιχεία. Αν και όλη η αψίδα είναι κτισμένη κατά το —σχεδόν— πλινθοπερίκλειστο σύστημα, από τη στάθμη του κοσμήτη και άνω, το μήκος του ανατολικού τοίχου αυξάνεται κατά 12 εκ., όσο δηλαδή ακριβώς χρειαζόταν για να χωρέσει το πλαίσιο του παραθύρου και η οδοντωτή που το περιβάλλει. Μια περαιτέρω προσεκτική παρατήρηση δείχνει ότι στο ύψος της ευθυνηρίας και για μόνο ένα δόμο, χρησιμοποιούνται μικροί λίθοι, όπως δηλαδή και στην τοιχοποιία όλων των υπόλοιπων όψεων του ναού. Η πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία ξεκινά από αυτό το σημείο και άνω. Τα τμήματα των τοίχων των ανατολικών όψεων, βόρεια και νότια της αψίδας δείχνουν πρόσθετη κατασκευή ή επισκευή, σαν μπάλωμα, σχεδόν μέχρι το ύψος του κοσμήτη. Θα μπορούσε λοιπόν κανείς να υποθέσει ότι η αψίδα κατασκευάστηκε εκ νέου, πάνω στο θεμέλιο προϋφιστάμενης και για το λόγο αυτό χρειάστηκαν και περαιτέρω εργασίες στα κατώτερα τμήματα του ανατολικού τοίχου του ναού.

Συνοψίζοντας τα παραπάνω, φαίνεται ότι ο ναός έχει κτιστεί σε δυο φάσεις: Η μια, παλαιότερη, είναι αυτή που σώζεται μέχρι το ύψος του 1.5μ. Στη φάση αυτή, ο ναός ήταν ταφικό παρεκκλήσι²⁸, με αρκοσόλιο στη νότια πλευρά και κεντρική είσοδο στα βόρεια, δεν έφερε κρηπίδα, η αψίδα του Ιερού είχε ελαφρά μικρότερο άνοιγμα και η τοιχοποιία του παρουσίαζε πολλές ομοιότητες με μνημεία που έχουν χρονολογηθεί στον 11ο αι., όπως ο ναός του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στο Παλαιό Λιγουριό²⁹ ή και ακόμη πρωιμότερα, όπως το καθολικό και ιδιαίτερα η Παναγία³⁰ στη Μονή Οσίου Λουκά στη Βοιωτία³¹. Επομένως, η ίδρυση του ναού, ως ταφικού μνημείου, θα μπορούσε να τοποθετηθεί πριν από το 12ο αι., ίσως στις

28. Πρβλ. Α. Ορλάνδος, *Ἡ Μονή Ὁσίου Μελετίου καὶ τὰ παραλαύρια αὐτῆς*, ABME 5(1939–1940)34–118, ιδιαίτερα 112–114 (παραλαύριο Αγίου Νικολάου, με νάρθηκα στα δυτικά και παραλαύριο Αγίου Γεωργίου χωρίς νάρθηκα) και 116 (ναῖσκος Αγίου Ιωάννου, ο οποίος επίσης χρησιμοποιεσε ως ταφικό παρεκκλήσι).

29. Βλ. σχετικά Στ. Μαμαλούκος, *ὄπ. π.*, 428.

30. Χ. Μπούρας, *Βυζαντινὴ καὶ Μεταβυζαντινὴ Αρχιτεκτονικὴ στην Ελλάδα*, Αθήνα 2001, 104, εικ. 87 και ιδιαίτερα εικ. 88.

31. Ο Megaw περιγράφει σαφώς το είδος αυτό της τοιχοποιίας και το χαρακτηρίζει πρώιμο σε σχέση με το πλινθοπερίκλειστο, βλ. Α. Megaw, *ὄπ. π.*, 100–101.

αρχές του 11ου. Έτσι θα μπορούσε να εξηγηθεί η απουσία της κρηπίδας που είναι χαρακτηριστική ιδιαίτερα στην Αργολίδα για μνημεία του 12ου και του 13ου αιώνα, το «άνοιγμα» στον ανατολικό τοίχο, ώστε να χωρέσει το πανομοιότυπο με αυτό του Χώνικα παράθυρο, αλλά και η κατάργηση της βόρειας θύρας. Αξίζει δε να σημειωθεί ότι ιδιαίτερα στην Αργολίδα, στα μνημεία των μέσων του 11ου αι. και εντεύθεν, τα κατώτερα τμήματα της τοιχοποιίας κατασκευάζονται από μεγάλους λίθους που θυμίζουν ορθομαρμάρωση, κάτι που σε καμία περίπτωση δε συμβαίνει στο εξεταζόμενο μνημείο³².

Ενδεχομένως σε εποχή κοντά στην κατασκευή του ναού της Κοίμησης στο Χώνικα³³, ο ναός καταστράφηκε από κάποια αιτία που δεν μπορούμε να προσδιορίσουμε. Τότε η ανωδομή του ναού ξαναχτίστηκε με πλινθοπερίχλειστη τοιχοποιία, ενδεχομένως ξαναχτίστηκε και όλη η αφίδα πάνω στο θεμέλιο της παλαιότερης (γι' αυτό χρειάστηκε και η μικρή «διόρθωση» στο μήκος του ανατολικού τοίχου της αφίδας), ενώ το ταφικό μνημείο στερήθηκε την κάλυψή του, ισοπεδώθηκε και απομονώθηκε από το ναό. Συγκρίνοντας τον τρόπο πλήρωσης του ανοίγματος της βόρειας θύρας με τη συμπλήρωση του νότιου τοίχου πάνω από το ταφικό μνημείο, φαίνεται ότι και αυτή κλείστηκε, όταν δόθηκε η οριστική μορφή στο μνημείο³⁴.

Αξίζει να τονιστεί ότι το εσωτερικό του ναού δεν έχει ακόμη ερευνηθεί ανασκαφικά, ενώ το νεότερο δάπεδο είναι υπερυψωμένο τουλάχιστο κατά 50 εκατοστά σε σχέση με το αρχικό. Μια ανασκαφική έρευνα στο εσωτερικό του ναού είναι, νομίζω, επιβεβλημένη, για να δοθούν απαντήσεις στα ερωτήματα σχετικά με την ιστορία του μνημείου.

32. Τέτοιου είδους ορθομαρμαρώσεις συναντούμε στην Κοίμηση της Θεοτόκου του Άργους (G. Hadjiminaglou, όπ. π., BCH Suppl. VI, 1980, 493–499), στην Παναγία του Κάστρου Λάρισα στο Άργος [Ch. Bouras, *L'Église de la Thēotokos de la citadelle d'Argos*, BCH 111(1987)455–470], στον ημιτελή ναό του Σωτήρα στο Ανυφί [G. Hadjiminaglou, όπ. π., BCH 108(1984)], στο ναό της Κοίμησης στο Χώνικα και στην —όψιμη εκδοχή— της Κοίμησης στο Μέριμπακα [G. Hadjiminaglou, όπ. π. (σημ. 12)]. Βλ. και σχετικό σχολιασμό σε Χ. Μπούρας – Λ. Μπούρα, όπ. π., 382–384).

33. Είναι φανερό ότι το μικρό αυτό ναΐδριο φέρει πολλές ομοιότητες με τον κοντινό σε αυτό ναό του Χώνικα. Οι επιδράσεις αυτές έγιναν αντιληπτές από την πρώτη κιόλας δημοσίευση του μνημείου, τοποθετώντας το μετά από αυτόν και πάντα σε σχέση με αυτόν.

34. Το να αφεθούν οι όψεις ως είχαν και να κτιστούν οι ανώτερες στάθμες (που ήταν περισσότερο ορατές) και η αφίδα με καλύτερη τοιχοποιία δεν είναι κάτι ασυνήθιστο στη μεσοβυζαντινή ναοδομία, αντιθέτως υπαγορευόταν από λόγους οικονομικούς, γι' αυτό άλλωστε πολλοί ναοί χτίζονταν με αυτόν τον τρόπο εξαρχής.

Νεκροταφείο: Σε φάση αρκετά μεταγενέστερη ο ναός χρησιμοποιήθηκε ως κοιμητηριακός. Περιμετρικά του ναού αποκαλύφθηκαν περίπου 35 ταφές (μόνο στο μικρό τμήμα που ερευνήθηκε), ενώ υπολογίζεται ότι το νεκροταφείο απλώνεται σε τουλάχιστο διπλάσια έκταση από αυτή που έχει ήδη ερευνηθεί, αλλά και σε μεγαλύτερο επίσης βάθος. Αξίζει να σημειωθεί ότι το πρώτο στρώμα τάφων εντοπίστηκε 30–40 εκ. υψηλότερα από τη στάθμη του αρχικού δαπέδου, γεγονός που δηλώνει ότι κατά τη χρήση του ναού ως κοιμητηριακού, ήδη ένα τμήμα του είχε επιχωθεί.

Στα νότια και ανατολικά του ναού οι τάφοι στην πλειοψηφία τους ήταν απλοί καλυβίτες, χωρίς κτερίσματα και περιλάμβαναν μια ταφή. Εντοπίστηκαν μια – δυο ταφές σε απλούς λάκκους.

Οι νεκροί, πάντα προσανατολισμένοι, τοποθετούνται σε ύπτια θέση, με τα χέρια σταυρωμένα στο στήθος. Εκατέρωθεν της κεφαλής τοποθετούνται μικροί λίθοι. Σε αρκετές περιπτώσεις, κυρίως όμως στις παιδικές ταφές, οι λίθοι αυτοί, που σκοπό έχουν τη συγκράτηση της κεφαλής, τοποθετούνται περιμετρικά της.

Τέλος σημειώνεται ότι οι ταφές που αποκαλύφθηκαν στα νότια και νοτιοανατολικά του ναού ήταν στη συντριπτική πλειοψηφία τους παιδικές και βρεφικές (συνολικά 11 παιδικές ταφές έναντι δύο ενηλίκων).

Στα βόρεια του ναού οι ταφές ήταν σε απλούς λάκκους. Εδώ συνήθως οι λάκκοι επαναχρησιμοποιούνται με παραμέρισμα των παλαιότερων ταφών στα άκρα, ώστε να τοποθετηθεί η νέα. Συνήθως, όταν πρόκειται για παραμέρισμα της προηγούμενης ταφής, τα οστά τοποθετούνται αφρόντιστα μέσα στον τάφο. Σε τρεις περιπτώσεις και πάντα στη βόρεια πλευρά του ναού εντοπίστηκαν ημικυκλικοί, ακανόνιστοι λάκκοι, διαμέτρου ενός περίπου μέτρου, στους οποίους βρίσκονταν οστά δύο ή τριών νεκρών. Στις δύο περιπτώσεις οι λάκκοι ήταν σχεδόν σε επαφή με το βόρειο τοίχο του ναού.

Αν και τα στοιχεία για τη χρονολόγηση ήταν ελάχιστα, δεδομένου ότι εντοπίστηκαν λιγοστά όστρακα, όλα εκτός των τάφων, το νεότερο στρώμα των τάφων χρονολογείται στο 15ο αι. Οι τάφοι της νότιας πλευράς μπορούν να χρονολογηθούν στα τέλη του 13ου αι.

Η κεραμική που εντοπίστηκε ήταν εξαιρετικά φτωχή τόσο ποσοτικά όσο και ποιοτικά. Αυτό μπορεί να εξηγηθεί από τη μακρά χρήση του περιβάλλοντος χώρου του ναού ως νεκροταφείου αλλά και από το γεγονός ότι η ανασκαφική διερεύνηση προχώρησε σε βάθος σε λίγα μόνο σημεία από την ευθυνηρία του ναού. Μεγάλο μέρος της κεραμικής ήταν ακόσμητο. Ο πηλός έφερε προσμείξεις και ήταν πορώδης. Από τα όστρακα που έφεραν διακόσμηση, η μεγάλη πλειοψηφία ήταν του 14ου και 15ου αι. Εντοπίστηκαν ελάχιστα όστρακα του τέλους του 13ου αι. στα νοτιοανατολικά του ναού, όπου η διερεύνηση έφτασε στα 30 εκ. κάτω από την ευθυνηρία.

SUMMARY

GEORGE TSEKES

New evidence on the church of the Transfiguration of the Saviour at Plataniti, Argolis

The church of the Transfiguration of the Saviour at Plataniti is known since 1909, when Adolph Struck published the first study on the Middle Byzantine churches of the Argolis. In 2007 an excavation was carried out by the 25th Ephorate of Byzantine Antiquities; the church was deprived of the surrounding soil with the financial support of the Municipality of Midea.

The church belongs to the concise cross-in-square plan; the octagonal dome is supported by four pilasters bed into the corners of the naos. Today the church has only one entrance in the west wall. Two grouped windows light up the interior: a three-lobed one, in the apse – today entirely walled up – is framed with poros carved stones; a two-lobed window in the south facade is formed with bricks. The octagonal dome belongs to the so-called ‘Athenian type’. At least two layers of wall paintings are preserved on the walls of the church. The monument was vastly restored in 1959 by Anastasios Orlandos and Eustathios Stikas.

The excavation around the church brought to light the following evidence: a) the church originally had a second door in the middle of the north wall and an *arcosolium* in the middle of the south wall; both the door and the *arcosolium* were later walled up; b) the lower parts of the external walls of the church, apart from the east apse, were constructed with rubble masonry up to the height of 1,60m to 1,80m, whereas the upper parts of the walls are built with *cloisonné* masonry; c) the breadth of the upper part of the apse is about 12cm larger than its lower part; d) there is no evidence of the existence of a pedestal at the foundations level, in contrast to all other churches in the area dated to the twelfth and the thirteenth centuries; e) a cemetery was established around the church between the thirteenth and the fifteenth centuries. As already noted by Arthur Megaw, the church at Plataniti presents many similarities with the church of the Dormition at nearby Chonika: the form of the apse window, as well as the brick ornaments included in the *cloisonné* masonry is pretty much identical. On the contrary, the lower parts of the walls of the church at Plataniti, now fully uncovered, are completely different; they may be paralleled to the lower parts of the church of the Virgin and the *catholicon* of Hosios Loukas, in Boeotia.

Thus the church at Plataniti seems to have been built in two different construction phases. Originally it was a small funerary chapel, erected before the church at Chonica, perhaps in the first half of the 11th century; then the main entrance was the north door just opposite the funerary *arcosolium*. Possibly during the second half of the twelfth century the north entrance was abolished and the *arcosolium* was walled up in the interior of the church and evened at the exterior; to this phase date the reconstruction of the upper parts of the church facades with a cloisonné masonry similar to the church at Chonika and the remodelling of the apse. Its increased width might be explained by the large poros voussoirs of the window which seems to be an exact duplicate of the apse window at the Chonica church.

ΒΑΣΙΛΗΣ Κ. ΔΩΡΟΒΙΝΗΣ

Στη μνήμη μιας παλιάς φίλης

Η κοινή έγνοια μας για την πολιτισμική και αρχιτεκτονική κληρονομιά του τόπου μας και, ιδιαίτερα, της Αργολίδας φαίνεται ότι «κανόνισε» και τη σύγκλιση ανάμεσα στην αλησμόνητη Τασούλα και τον γράφοντα, δίχως, είκοσι περίπου χρόνια μετά να είμαι σε θέση να καθορίσω με ακρίβεια ακριβείς χρονολογίες και περιστατικά. Με τον διορισμό της, πάντως στο Άργος έννοιωσα πως ένας διαφορετικός άνθρωπος έπαιρνε πάνω του τη φροντίδα για τις παραμελημένες και ιδίως παραγνωρισμένες, επιστημονικά και διοικητικά, βυζαντινές αρχαιότητες της πόλης. Αν δεν κάνω λάθος, η Τασούλα ήταν και το πρώτο υπηρεσιακό πρόσωπο που θέλησε να βγει από τα απρόσωπα και δήθεν απυρόβλητα διοικητικά στεγανά και να προσπαθήσει ν' αρχίσει να γίνεται «κτήμα κοινόν» στο Άργος η γνώση από ανασκαφές και την προσωπική της μελέτη για τις βυζαντινές αρχαιότητες.

Όπως είχα προαναγγείλει στους οργανωτές της ημερίδας μας, θεώρησα ως καλύτερη προσφορά στη μνήμη της Τασούλας να αναφερθώ, πρώτα απ' όλα, στις «εκκρεμότητες» που περιβάλλουν τη βυζαντινή κληρονομιά του Άργους, σύμφωνα με την αδόκιμη, κατά τα άλλα, περιοδολόγηση που τόσο ο προηγούμενος όσο και ο νέος αρχαιολογικός νόμος έχουν καθιερώσει, δηλαδή το «καταληκτικό» όριο του 1830. Έπειτα, να προβώ στην αναδημοσίευση της νεκρολογίας που συντάξα (21.3.1998) ευρισκόμενος στη Μονεμβασιά, μόλις έγινα δέκτης της είδησης του αδόκιμου θανάτου της, ο οποίος μέχρι σήμερα παραμένει για μένα ορθολογικά ανεξήγητος. Η νεκρολογία στάλθηκε στην τοπική εφημερίδα «Αργολίδα» και δημοσιεύθηκε στο φύλλο της 7 Απριλίου 1998. Έκτοτε έχει καλυφθεί στην όλη μάζα τοπικών δημοσιευμάτων, αλλά και στην άλλη μάζα των προσωπικών μελετών και δημοσιευμάτων μου. Μου ζητήθηκε να περιληφθεί στην εισήγησή μου στην ημερίδα και να δημοσιευθεί στη γραπτή μορφή της. Αυτό και κάνω (βλ. σ. 16-17).

Η μέριμνα για το βυζαντινό Άργος

Η μέριμνα για το βυζαντινό Άργος ήταν, και ως ένα σημείο εξακουθεί να παραμένει μέχρι σήμερα, σημειακή και με περιθωριακό χαρακτήρα, τουλάχιστον αν συγκριθεί με όσα αναλήφθηκαν για την αρχαία και τη νεότερη περίοδο της πόλης. Μέχρι την ανάπτυξη της δραστηριότητας της Τασούλας υφίσταντο κάποιες σημειακές μελέτες (όπως του Μπούρα για την εκκλησία της Θεοτόκου στο Κάστρο και της Χατζημινάγλου για τον ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου στην πόλη). Αλλά και αυτές έχουν τον χαρακτήρα μιας πρώτης, και σημαντικής αναμφίβολα, προσέγγισης. Στην ιστορία του Ζεγκίνι απλώς καταγράφονται κάποια γεγονότα, γνωστά από λεξικά ή από γενικότερες μελέτες. Και έμεινε η ανεκτίμητη, μέχρι σήμερα, συμβολή του Τάσου Τσακόπουλου που, σαν επιμελές μυρμήγκι, διέσσωσε, παρατήρησε και κατέγραψε μαρτυρίες και στοιχεία μεταξύ άλλων και για τις βυζαντινές εκκλησίες του Άργους.

Πλήρης αδιαφορία επικρατούσε και σε τοπικό επίπεδο. Δήμος και πολίτες, αλλά και ιδίως η επίσημη Εκκλησία, δεν ενδιαφέρθηκαν παρά μόνο για όσα εκκλησιαστικά μνημεία λειτουργούν για θρησκευτική χρήση, αποδεχόμενοι συχνά ασύμβατες οικοδομικές επεμβάσεις που προξενούν την αλλοίωσή τους και την καταφανή αισθητική υποβάθμισή τους. Η στάση αυτή αντιστοιχεί προς ανάλογη και εξακολουθεί να επιδεικνύει το επίσημο κράτος, η οποία κυμαίνεται από την αδιαφορία μέχρι τη σκανδαλώδη συμπεριφορά.

Με αδιαφορία έχει αντιμετωπισθεί το ερείπιο του ναού της Θεοτόκου (12ος αιώνας) στο Κάστρο, τα υπολείμματα μοναστηριού στα ρωμαϊκά λουτρά δίπλα στο αρχαίο θέατρο (αλλά και το ίδιο το κτίριο των λουτρών), το τζαμί —ναός του Αγ. Κωνσταντίνου (16ος αιώνας)— ο οποίος παραμένει με τις με το χρόνο διευρυνόμενες ρωγμές του σεισμού του 1981. Όπως, τέλος, οι αυθαίρετες προσθήκες στον ναό αυτόν και σε εκείνον της Κοίμησης της Θεοτόκου, όπου δεν έγινε μέχρι σήμερα καμμία ενδελεχής έρευνα για την αρχική μορφή του και για τις αρχικές τοιχογραφίες του.

Με σκανδαλώδεις ενέργειες δόθηκε άδεια να κτισθούν τρεις νέες ντουβαρικές οικοδομές στο προαύλιο και το προκήπιο του εξαιρετικής αρχιτεκτονικής αρχοντικού του Δημητρίου Τσώκη (1827–1830) —η χρονολογικά τελευταία άδεια δόθηκε στη δεκαετία του 1980. Με σκανδαλώδη ανοχή κατεδαφίσθηκε τον Οκτώβριο του 1980, το εξαιρετικής, επίσης, αρχιτεκτονικής αρχοντικό του Γεωργίου Τσώκη. Με σκανδαλώδη εφαρμογή του διαβόητου πελατειακού συστήματος παρεμποδίζεται μέχρι σήμερα η αναστήλωση του σπιτιού του Μακρυγιάννη. Ενώ οι Υπηρεσίες αρκούνται στο να θεώνται τη φθορά πλειάδας κτιρίων σαφώς προ του 1821, όπως των διατηρητέων οικιών Περρούκα και Βλάσση και πολλών άλλων.

Έδωσα ορισμένα, μόνο, παραδείγματα. Γίνεται σαφές ότι και το Άργος έχει πληγεί αλύπητα από την έλλειψη πραγματικού συστήματος προστασίας και της «βυζαντινής» του αρχιτεκτονικής και ιστορικής κληρονομιάς. Και φυσικά ακόμα κι αν ζούσε η Τασούλα δεν θα αρκούσε από μόνη της για να αντιστραφεί τελείως η κρατούσα κατάσταση. Όμως σε τέτοιες δύστηνες καταστάσεις είναι που ο ρόλος δυναμικών και αποφασισμένων, με νου και γνώση, προσώπων συντελεί καθοριστικά στην αντιστροφή οπισθοδρομικών τάσεων και ρευμάτων. Και η Τασούλα ήταν ένα από αυτά...

RÉSUMÉ

VASILIS K. DOROVINIS

In memoriam

L'auteur de l'article aborde, sous l'angle de sa connaissance personnelle avec Tassoula Economou et de leur souci réciproque pour la conservation et la mise en valeur du patrimoine de la ville d'Argos, certains aspects de son activité en tant que responsable du Bureau d'Antiquités Byzantine à Argos. Il y ajoute un bref point sur des cas-exemples ans cette ville, où se fait manifester l'indifférence et même une attitude inconvenable tant de la part de l'Etat que de la société locale.

L'article est clos par la réimpression de son «In memoriam» pour T. Economou, publié dans une feuille locale d'Argos, peu de jours après l'annonce de sa mort.

ANNA ΦΙΛΙΠΠΑ-TOUCHAIS

Ο ναός των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης (πρώην τζαμί) στο Άργος: συμβολή στη μελέτη του μνημείου

«Οὗτω στρέφεται τῆς τύχης ὁ τροχός, ὁ δὲ κόσμος δὲν εἶναι
εἰμὴ καταστροφή καὶ ἀνασύστασις τῆς αὐτῆς ὕλης»

G. Pecchio, *Η Ελλάδα κατά το έαρ του 1825* (Ζεγνίνης 1968, 292)

Ο σημερινός ναός των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης στεγάζεται στο μοναδικό σωζόμενο μωαμεθανικό τέμενος της πόλης (εικ. 1). Αν και υπήρξε ένα από τα δύο σημαντικότερα τζαμιά του Άργους, τόσο η τουρκική ονομασία του όσο και ο χρόνος ανέγερσής του παραμένουν άγνωστα. Η μετατροπή του σε χριστιανικό ναό έγινε λίγα χρόνια μετά την ελληνική επανάσταση, χωρίς να προκληθούν ιδιαίτερα σοβαρές αλλοιώσεις στην αρχική του μορφή.

Στα πρώτα χρόνια της τουρκοκρατίας στο Άργος φαίνεται ότι υπήρχαν πολλοί μικροί, συνοικιακοί χώροι προσευχής (μεστζίτια¹), δύο όμως ήταν τα κεντρικά

Το κείμενο της παρούσας μελέτης, με ορισμένες συμπληρώσεις, αποτελεί την ιστορική και αρχαιολογική τεκμηρίωση του μνημείου, την οποία πραγματοποίησα, το 2001, ως ειδικός συνεργάτης του γραφείου αρχιτεκτονικών μελετών ΒΕΤΑΡPLAN Α.Ε., Βεντουράκης–Ταβανιώτης, στο πλαίσιο προμελέτης για την αποκατάσταση του μνημείου, κατόπιν σχετικού διαγωνισμού που είχε προκηρύξει ο Δήμος Άργους. Στη διάρκεια του συμποσίου *Μνήμη Τασούλας Οικονόμου (1998–2008)*, περίληψη της μελέτης παρουσιάστηκε ως επιτοίχια ανακοίνωση.

Για την πολύτιμη βοήθειά τους στην ολοκλήρωση της σύντομης αυτής μελέτης, ευχαριστώ θερμά τον αρχιτέκτονα Γ. Αραχωβίτη, στον οποίο οφείλονται τα σχέδια, τον επιμελητή της 5ης ΕΒΑ Γ. Τσεκέ, το βυζαντινολόγο Γ. Βαραλή (Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, ΙΑΚΑ), την αρχιτέκτονα Β. Φίλιππα και ιδιαίτερω την Α. Σαμπανοπούλου επιμελήτρια της 5ης ΕΒΑ. Ευχαριστώ επίσης θερμά το Δήμο Άργους που μου παραχώρησε αντίγραφα των σχεδίων και μου επέτρεψε να τα δημοσιεύσω, καθώς και τον αγαπητό φίλο Μ. Σένη που μου επέτρεψε την αναδημοσίευση φωτογραφιών και σκαριφημάτων από την πολύτιμη έρευνά του για τους περιηγητές του Άργους.

1. Μεστζίτ = δευτερέων χώρος προσευχής, χωρίς μιναρέ, για τις καθημερινές πέντε προσευχές εκτός Παρασκευής.

τζαμιά, με μιναρέ. Το μεγαλύτερο, *το τζαμί της αγοράς*, βρισκόταν στο κέντρο της πόλης και περιλάμβανε μεγάλο ιεροδιδασκαλείο (μεντρεσέ). Είναι άγνωστο πότε ακριβώς κτίστηκε, βέβαιο είναι όμως ότι καταστράφηκε στη διάρκεια των εκρηκτικών πρώτων χρόνων της επανάστασης. Το δεύτερο, ο μετέπειτα ναός του Αγίου Κωνσταντίνου, στο οποίο θα αναφερθούμε αναλυτικότερα παρακάτω, είχε την τύχη να διασωθεί, πιθανότατα χάρη στην απόκεντρη θέση του και κυρίως στην ευτυχή μετατροπή του σε χριστιανικό ναό.

Τοπογραφία μνημείου

Το δισήμαντο μνημείο του Αγίου Κωνσταντίνου βρίσκεται στις νοτιοανατολικές παρυφές του Άργους² (εικ. 2). Αν και σε μικρή σχετικά απόσταση από το κέντρο της πόλης (600μ. περίπου νοτίως του καθεδρικού ναού του Αγίου Πέτρου), ο χώρος του σηματοδοτεί τα N/NA όρια του πολεοδομικού πυρήνα της σύγχρονης πόλης. Έως πρόσφατα το περιβάλλον του μνημείου ήταν περισσότερο αγροτικό, σήμερα όμως που η πόλη αναπτύσσεται κυρίως προς τα νότια το τοπίο γύρω του μετατρέπεται με γρήγορους ρυθμούς σε καθαρά αστικό.

Σύμφωνα με διάφορες γραπτές μαρτυρίες, στην τουρκοκρατία γύρω από το τζαμί υπήρχε μουσουλμανικό νεκροταφείο, ιεροδιδασκαλείο (μεντρεσές), ενώ ο χώρος «ήτο κεκοσμημένος διά κυπαρίσων»³. Σήμερα γύρω από το ναό υπάρχει περιβόλι έκτασης ενός στρέμματος περίπου, με οπωροφόρα δέντρα καθώς και ένα μεγάλο κυπαρίσσι, το μοναδικό μάλλον που επέζησε από εκείνα που το κοσμούσαν στην προγενέστερη φάση της ζωής του (εικ. 3). Στα δεξιά της εισόδου του κήπου, κατά μήκος του προαυλίου που οδηγεί στο ναό, είναι κτισμένη ισόγεια, μακρόστενη, παλιά οικία όπου διέμενε έως πρόσφατα η νεωκόρος⁴.

Αρχιτεκτονική ανάλυση μνημείου

Το μνημείο ανήκει στον τύπο του μονόχωρου τεμένους με θόλο και στοά στην πρόσοψη (εικ. 4–5). Η αίθουσα προσευχής είναι τετράγωνη με πλευρά μήκους 14.40μ. περίπου και ύψος 6.12μ. Ο ημισφαιρικός θόλος, εσωτερικής διαμέτρου 11.20μ. και

2. Ο χώρος του μνημείου ορίζεται στα νότια από την οδό Μεσσηνίας – Αρκαδίας (πρώην Ατρώως), στα ανατολικά από την οδό Αγίου Κωνσταντίνου, στα βόρεια από τριώροφη νεόδημη οικοδομή με έκθεση αυτοκινήτων στο ισόγειο (οικόπεδο Πούλου) και στα δυτικά από το απαλλοτριωμένο οικόπεδο Φλώρου, όπου έχουν έρθει στο φως σημαντικά χριστιανικά αρχιτεκτονικά λείψανα από την 5η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.

3. Ζεργίνης 274.

4. Από το 1937 έως το 1970 κατοικούσε εκεί η Βασιλική Δεληδημητρίου και ακολούθησε η Αικατερίνη Δεληδημητρίου έως το 1991. Έκτοτε το σπιτάκι παραμένει ακατοίκητο, εφόσον η νέα νεωκόρος, Κωνσταντίνα Δεληδημητρίου, διαμένει αλλού.

ύψους 3.50μ., στηρίζεται σε οκταγωνικό τύμπανο πλευράς μήκους 8.50μ. περίπου και ύψους 2.40μ. (συνολικό ύψος μνημείου 12.02μ.). Ο θόλος είναι πλινθόκτιστος και στεγασμένος με κεραμίδια. Εσωτερικά, η μετάβαση από το τετράγωνο σχήμα του κτιρίου στην κυκλική περιφέρεια του θόλου γίνεται με γωνιακά ημιχώνια.

Η εξώθυρα του μνημείου βρίσκεται στο μέσον της ΒΔ πλευράς (εικ. 6). Το θυραίο άνοιγμα, πλάτους 1.40μ. και συνολικού ύψους 2.60μ., περιβάλλεται από αφιδωτό μαρμάρινο ή λίθινο θύρωμα (καλυμμένο σήμερα από παχύ στρώμα ασβέστη) που εγγράφεται σε τόξο. Στην αρχική του μορφή το κτίριο διέθετε οκτώ ακόμη συμμετρικά τοποθετημένα ανοίγματα, δύο σε κάθε πλευρά, τα οποία σήμερα έχουν υποστεί σοβαρές αλλοιώσεις από νεότερες επεμβάσεις (βλ. παρακάτω, Μετασκευές). Πρόκειται για τοξωτές παρακυπτικές θυρίδες, το κάτω μέρος των οποίων ελάχιστα απείχε από το δάπεδο. Τόσο το περίγραμμα των θυρίδων όσο και η επίστεψή τους, με ελαφρώς οξυκόρυφα πλίνθινα τόξα, διακρίνονται αρκετά καθαρά στις εξωτερικές όψεις των τοίχων (πλάτος γύρω στο 1.40μ. και ύψος γύρω στα 2.45μ.). Η πόρτα στο νότιο άκρο της ΝΔ πλευράς του κτιρίου (δεξιά του ιερού) πιθανώς υπήρχε εξαρχής στη μορφή που σώζεται και σήμερα (εικ. 7), ως δευτερεύσα θύρα που οδηγούσε στο μιναρέ, μολονότι κάτι τέτοιο ήταν μάλλον σπάνιο στα μονόχωρα τεμένη αυτού του τύπου⁵. Μικρότερα τοξωτά παράθυρα (0.60 X 1.19μ.) σώζονται στο μέσον του ανώτερου τμήματος του οπίσθιου και των δύο πλάγιων τοίχων του κτιρίου (εικ. 1, 3, 7). Τα παράθυρα αυτά, με λίθινο τόξο, θα πρέπει να είχαν τις ίδιες διαστάσεις και στη μουσουλμανική φάση του μνημείου⁶. Όμοια μικρά ανοίγματα σώζονται επίσης στις τέσσερις διαγώνιες πλευρές του τυμπάνου.

Στο εσωτερικό του τεμένου, η κόγχη του μιχράμπ σώζεται στο μέσον του ΝΑ τοίχου, απέναντι από την κύρια είσοδο. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο τοίχος του μιχράμπ (qibla) είναι προσανατολισμένος στα ΝΑ⁷, είναι δηλαδή στραμμένος στη Μέκκα. Χωρίς ανάγλυφο διάκοσμο, το μιχράμπ περιβάλλεται απλώς από ελαφρά έξεργο ορθογώνιο. Το δάπεδο της αίθουσας είναι στρωμένο με πήλινες πλάκες (0.40 X 0.40μ.).

5. Θύρα στο ίδιο ακριβώς σημείο φαίνεται ότι υπήρχε στο τζαμί του Κάτω Συντριβανιού στην Αθήνα (1759), το οποίο είχε και ανάλογη κάτοψη (Τραυλός 203).

6. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι εκατέρωθεν των τριών αυτών παραθύρων διακρίνονται, στις εξωτερικές όψεις των τοίχων, κάθετες ρωγμές που ξεκινούν από τη στέγη και φθάνουν λίγο χαμηλότερα από την ποδιά των παραθύρων. Στη φάση αυτή της μελέτης δεν γνωρίζουμε τους λόγους που δημιούργησαν τις ρωγμές. Ίσως οφείλονται στην ύπαρξη προγενέστερων μεγαλύτερων ανοιγμάτων που περιορίστηκαν αργότερα.

7. Τον προσανατολισμό του μνημείου ο Τσακόπουλος (22) παραβάλλει με εκείνον της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη.

Προστώο. Η στοά στην πρόσοψη του μνημείου (ΒΔ πλευρά) είναι ανοιχτή στα πλάγια (εικ. 8) και στεγάζεται με τρεις θολίσκους, περίπου ισούψεις, που καλύπτονται με κονίαμα (εικ. 9). Ανάμεσα στους τέσσερις ελεύθερους, βαρείς πεσσούς που την στηρίζουν σχηματίζονται τοξωτά ανοίγματα, από τα οποία το μεσαίο είναι ελαφρώς στενότερο (πλάτος 3.20μ. έναντι 3.50 και 3.60μ. των δύο πλάγιων), με αποτέλεσμα και ο μεσαίος θολίσκος να έχει αντίστοιχα μικρότερο πλάτος ($R=2.31\mu.$ έναντι 2.40μ. των πλάγιων). Στο δάπεδο της στοάς σχηματίζεται, μπροστά στην κύρια είσοδο, ένας εγκάρσιος διάδρομος σε χαμηλότερο επίπεδο, τονίζοντας έτσι τον άξονα του μνημείου (ΒΔ/ΝΑ). Στο σημείο επαφής με το κυρίως κτίριο, η στοά παρουσιάζει έντονες ρωγμές (εικ. 8) γεγονός που δηλώνει ότι πρόκειται για μια κατασκευή στατικά ανεξάρτητη η οποία αποτελεί πιθανότατα μεταγενέστερη προσθήκη. Τη στατική αυτή ευπάθεια προσπαθούν να επανορθώσουν οι δύο ισχυροί αντρευματικοί τοίχοι που έχουν προστεθεί εξωτερικά των μεσαίων πεσσών της στοάς.

Μιναρές. Από το μιναρέ, στη Δ πλευρά της πρόσοψης του μνημείου, σώζεται μόνο η τετράγωνη βάση (πλευράς 2.85μ.) σε ύψος 3.50–4.00μ. Στον κυκλικό εσωτερικό χώρο διατηρούνται 10 περίπου βαθμίδες της κοχλιωτής κλίμακας ανόδου (εικ. 10). Σύμφωνα με τον πρώιμο τύπο του μνημείου (βλ. παρακάτω, σ. 183) αλλά και το περιορισμένο μέγεθός του, ο μιναρές θα πρέπει να είχε ένα μόνον εξώστη και να κορυφωνόταν με κωνικό βέλος⁸.

Τοιχοποιία. Οι περιμετρικοί, φέροντες τοίχοι του κτιρίου, πάχους 1.50μ περίπου, είναι κτισμένοι στο μεγαλύτερο μέρος τους με αργούς λίθους και άφθονο κονίαμα. Στα κατώτερα όμως τμήματα, στις γωνίες και γύρω από τα ανοίγματα, έχουν χρησιμοποιηθεί λαξευμένοι λίθοι για μεγαλύτερη αντοχή (εικ. 7). Οι λίθοι αυτοί προέρχονται στην πλειονότητά τους από αρχαίο και χριστιανικό οικοδομικό υλικό σε δεύτερη χρήση. Σε αρκετούς από τους αρχαίους λιθόπλινθους που έχουν χρησιμοποιηθεί στην κατασκευή του μιναρέ —η λιθοδομία του οποίου είναι ιδιαίτερα επιμελημένη—, διατηρούνται τόρμοι με μολύβδινους συνδέσμους και αυλάκια μολυβδοχοΐας. Επίσης, σε διάφορα σημεία της τοιχοδομίας έχουν ενσωματωθεί μαρμάρινα θραύσματα με ανάγλυφη διακόσμηση. Μεταξύ των αργών λίθων παρεμβάλλονται πλίνθοι σε τυχαίες συνήθως θέσεις, ενώ σπανιότερα περιβάλλουν λαξευμένους λίθους (πλινθοπερίκλειστο σύστημα). Μόνον ο θόλος και οι θολίσκοι είναι εξολοκλήρου πλινθόκτιστοι. Από πλίνθους σχηματίζονται επίσης τα

---

8. Μπούρας 332.

τόξα των παρακλυτικών θυρίδων. Σήμερα το μνημείο είναι επιχρισμένο εξωτερικά και εσωτερικά με λευκό ασβεστοκονίαμα⁹ σε κακή κατάσταση διατήρησης.

Διάκοσμος. Ο γραπτός διάκοσμος στο εσωτερικό του μνημείου έχει σήμερα εντελώς εξαφανιστεί¹⁰. Σπαράγματα μόνο σώζονται στο εσωτερικό των θολίσκων της στοάς, όπου διακρίνονται καφεκόκκινα γεωμετρικά μοτίβα (εικ. 11). Ανάγλυφος διάκοσμος δεν υπάρχει, εκτός από τους δύο ρόδακες που διακρίνονται στις γωνίες του αφιδωτού θυρώματος της κεντρικής εισόδου. Οδοντωτά πλίνθινα διπλά γείσα κοσμούν εξωτερικά τη βάση του θόλου και των θολίσκων του προστάου (εικ. 9). Τέλος, θα άξιζε να αναφέρουμε τη μουσουλμανική γραπτή επιγραφή τριών στίχων που μόλις διακρίνεται, μισοσκεπασμένη από ασβέστη, στον ακραίο, εσωτερικό πεσσο της ΒΔ γωνίας του κτιρίου (κοντά στο μιναρέ).

Μετασκευές. Η μακρόχρονη ζωή του μνημείου αλλά και οι αλλαγές στη χρήση του στάθηκαν αιτίες για διάφορες μετασκευές στη δομή και την εξωτερική του μορφή, τόσο στη μουσουλμανική όσο και στη χριστιανική φάση της ζωής του.

Μουσουλμανική φάση. Στο μνημείο φαίνεται ότι είχαν γίνει ορισμένες προσθήκες και/ή επισκευές ήδη κατά τη χρήση του ως τζαμί. Όπως σημειώσαμε παραπάνω, το προστώο ανήκει πιθανώς σε μια δεύτερη οικοδομική φάση, όπως υποδηλώνουν οι ρωγμές στο σημείο επαφής του με το κεντρικό κτίσμα. Αλλά και ο μιναρές αποτελεί πιθανώς μεταγενέστερη προσθήκη, καθώς στο οπίσθιο τμήμα του φαίνεται ότι η λιθοδομία του καλύπτει την άκρη του πλίνθινου τόξου της παρακλυτικής θυρίδας της ΝΔ πλευράς. Τέλος, το γεγονός ότι η τοιχοποιία του τζαμιού παρουσιάζει έντονη ανομοιομορφία (ειδικότερα μεταξύ κατώτερου και ανώτερου τμήματος) θα μπορούσε ίσως να αποδοθεί σε μια εκτεταμένη επισκευή που πραγματοποιήθηκε μετά από κάποια περίοδο εγκατάλειψης και/ή μερικής κατάρρευσης του κτιρίου.

Επομένως, με βάση τις παραπάνω επεμβάσεις στο κτίριο θα μπορούσαμε να υποθέσουμε τρεις τουλάχιστον οικοδομικές φάσεις στη μουσουλμανική του ζωή. Αρχικά ήταν πιθανότατα ένα απλό τετράγωνο κτίσμα, ίσως ένας απλός χώρος προσευχής (μεσζίτ) ή μασωλείο. Σε μια δεύτερη φάση μετατράπηκε σε τζαμί με την προσθήκη μιναρέ και ανοιχτής στοάς στην πρόσοψη. Υπήρξε πιθανώς μια φάση εγκατάλειψης ή και μερικής κατάρρευσης του κτιρίου, η οποία δεν ξέρουμε

9. Στην εξωτερική όψη του τυμπάνου διατηρούνται ίχνη γαλανού χρώματος.

10. Ο Friedrichsthal (1834) αναφέρει ότι είδε μισή ντουζίνα λογιιστών που είχαν κρεμάσει τον εξοπλισμό τους στους τοίχους και κοιμούνταν κάτω από το θόλο, διακοσμημένο με στίχους από το κοράνι (Sève 1979, 30, 183).

αν τοποθετείται πριν ή μετά τις εργασίες αναβάθμισης του σε τζαμί. Στη δεύτερη περίπτωση θα πρέπει να υπήρξε και μια δεύτερη φάση επισκευών.

Χριστιανική φάση. Κατά τη μετατροπή του τεμένους σε χριστιανικό ναό οι μετασκευές επικεντρώνονται κυρίως στα κατώτερα ανοίγματα των τοίχων. Οι δύο παρακυπτικές θυρίδες εκατέρωθεν της κεντρικής πύλης μετατρέπονται σε θύρες, προσδίδοντας έτσι στο μνημείο τη γνωστή χριστιανική τριμερή διάταξη της εισόδου. Από τα παράθυρα/θυρίδες της ΒΑ πλευράς το ένα διατηρείται, με μείωση των διαστάσεών του, ενώ το άλλο τοιχίζεται. Στη ΝΑ πλευρά τα παράθυρα μετατρέπονται σε φωτιστικές θυρίδες, όπως συνηθίζεται στις κόγχες του ιερού των εκκλησιών, ενώ στη ΝΔ πλευρά η μία μετατρέπεται πιθανώς σε θύρα (εάν αυτή δεν υπήρχε ήδη) για τις ανάγκες του ιερού και η άλλη σε μικρότερο παράθυρο. Καμπαναριό προστίθεται στη δυτική γωνία του κτιρίου πίσω από το μιναρέ (εικ. 3), ο οποίος ταπεινώνεται έως τη βάση του. Η σημερινή κεράμωση του ναού ανήκει επίσης σε νεότερη επισκευή¹¹, ενώ οι αντρευματικοί τοίχοι (βλ. παραπάνω, Προστώο) και ο λάκκος απορριμάτων ή πηγάδι στη δυτική γωνία του προστώου αποτελούν πιθανώς προσθήκες της ίδιας περιόδου. Εσωτερικά το μνημείο δεν έχει υποστεί ιδιαίτερα σημαντικές αρχιτεκτονικές μετατροπές, εκτός από το χτίσιμο του κατώτερου τμήματος του μιχράμπ, ώστε να προσομοιάζει με Αγία Τράπεζα, και το άνοιγμα μιας κόγχης πρόθεσης στα αριστερά του μιχράμπ¹², για τις ανάγκες της θείας λειτουργίας. Το ξύλινο τέμπλο με τον ανάγλυφο διάκοσμο χρονολογείται σύμφωνα με επιγραφή στα 1920, ενώ το μαρμάρινο προσκυνητάρι, τοποθετημένο δεξιά της εισόδου, και τα δύο εξαιρετικής τέχνης ξυλόγλυπτα μανουάλια¹³, με ανάγλυφες παραστάσεις αγγέλων και Χερουβείμ, συμπληρώνουν τη σκευή του χριστιανικού ναού¹⁴.

Σε γενικές γραμμές η κατασκευή του μνημείου δεν διακρίνεται από ιδιαίτερη επιμέλεια και καλλιτεχνική εκζήτηση: οι επιμέρους αναλογίες υπολείπονται σε ακρίβεια, η τοιχοδομία είναι πρόχειρη και ανομοιογενής, ο διάκοσμος, από όσο τουλάχιστον μπορούμε να διαπιστώσουμε, υποτυπώδης. Επιπλέον, οι νεότερες μετασκευές έχουν αφαιρέσει ή καλύψει ορισμένα χαρακτηριστικά στοιχεία της ιδιαίτερης μορφολογίας του αρχικού κτιρίου. Ωστόσο, τίποτα από αυτά δεν κατα-

11. Ο Ζεγκίνης (274) αναφέρει ότι το τζαμί «ήτο εκ μολύβδου κεκαλυμμένον».

12. Δεν αποκλείεται, όμως, η κόγχη αυτή να υπήρχε εξ αρχής ως δεύτερο μιχράμπ.

13. Δυστυχώς σε κακή κατάσταση διατήρησης.

14. Ο Τσακόπουλος (22) αναφέρει ότι τα μανουάλια και το προσκυνητάρι προέρχονταν από την παλαιότερη, αντικατασταθείσα σκευή του ναού του Αγίου Πέτρου, όπου το δεύτερο εχρησίμευε ως αρχιερατικός θρόνος.

φέρνει να μειώσει τη γενικότερη λιτή αρμονία του μνημείου και την αίσθηση γοητείας και ευσέβειας που αποπνέει.

Ιστορική διερεύνηση μνημείου

Με δεδομένο ότι η παραπάνω ανάλυση δεν αποτελεί εξαντλητική αρχιτεκτονική μελέτη του μνημείου —η οποία ελπίζουμε να γίνει μελλοντικά— και ότι ανασκαφικές έρευνες για την εξακρίβωση υποθέσεων σχετικών με τη χρονολόγηση της ανέγερσης και των οικοδομικών φάσεών του δεν έχουν ακόμη πραγματοποιηθεί, τα στοιχεία από τα οποία μπορούμε να αντλήσουμε πληροφορίες για την ιστορική του πορεία είναι η τυπολογία του και η ιστοριογραφία του χώρου όπου είναι ενταγμένο, με βάση τα γνωστά αρχαιολογικά δεδομένα και τις γραπτές πηγές. Στις τελευταίες περιλαμβάνονται και οι μαρτυρίες των περιηγητών στις οποίες θα αναφερθούμε αναλυτικότερα.

Τυπολογία μνημείου

Από τα μέσα του 15ου έως το τέλος του 18ου αιώνα, στην Ελλάδα, όπως και στα υπόλοιπα Βαλκάνια, κυρίως στις πόλεις όπου είχε συγκεντρωθεί μεγάλος αριθμός οθωμανικού πληθυσμού, πολλές εκκλησίες μετατρέπονται σε τζαμιά ενώ παράλληλα κτίζονται αρκετά νέα μουσουλμανικά τεμένη. Τα τεμένη αυτά ανήκουν σε «μια επαρχιακή σχολή της οθωμανικής αρχιτεκτονικής στην οποία, παρά τα περιορισμένα μέσα, επαναλαμβάνονται οι μορφές και οι τύποι που αναπτύσσονται στην πρωτεύουσα... Σχεδόν όλα ακολουθούν τον ίδιο απλό τύπο με μια μεγάλη τετράγωνη αίθουσα που καλύπτεται με τρούλλο και ανοικτή στοά στην πρόσοψη.»¹⁵ Ο απλούστατος αυτός τύπος, που αναπτύσσεται και τελειοποιείται κατά την κλασική περίοδο της οθωμανικής αρχιτεκτονικής (16ος–17ος αι.), με βυζαντινές επιδράσεις¹⁶, εμφανίζεται ήδη από την περίοδο της ίδρυσης του οθωμανικού κράτους¹⁷ (14ος–15ος αι.) και έχει διαχρονική παρουσία έως τα τέλη του 19ου αιώνα¹⁸.

Το σωζόμενο τζαμί του Άργους είναι κτισμένο ακριβώς πάνω στον τύπο αυτό, ακολουθεί δηλαδή τα πρότυπα των απλών, μικρών μουσουλμανικών τεμε-

15. Μπούρας 333.

16. Πλινθοπερίκλειστο σύστημα τοιχοποιίας, τρούλλοι, ημιχώνια.

17. Στην Προύσσα, πρώτη πρωτεύουσα των Οσμανλιδών και κοιτίδα ενός πρώιμου αρχιτεκτονικού ρυθμού (Ünsal 5).

18. Το μεσζίτ του Κουτσούκ Αγά μεντρεσέ στην Αμάσεια, με την ίδια ακριβώς κάτοψη (Gabriel 57), χρονολογείται στα τέλη του 15ου αι. Στην ίδια περίοδο χρονολογείται και το τζαμί Φιρϋς Αγά στην Πόλη (Goodwin, 167). Όμοια κάτοψη, αλλά με λίγο μικρότερες διαστάσεις (±12.5 x 12.5μ.) και τέσσερα παράθυρα στους πλάγιους τοίχους, έχει το τζαμί που χτίζεται στο εσωτερικό του Παρθενώνα στα τέλη του 17ου ή στις αρχές του 18ου αιώνα (Τραυλός 202).

νών¹⁹, όπως τα περισσότερα που κτίζονταν, ήδη από νωρίς, στην περιφέρεια του οθωμανικού κράτους. Τίποτα δεν αποκλείει, επομένως, το αρχικό κτίριο να οικοδομήθηκε στο δεύτερο μισό του 16ου αι. Ωστόσο, η τυπολογία του, λόγω της διαχρονικότητάς της, δεν μπορεί να αποτελέσει ασφαλές κριτήριο για την ακριβή χρονολόγηση της ανέγερσης του κτιρίου.

Το μνημείο και ο χώρος του

Αρχαιότητα (3η χιλιετία π.Χ. – τέλη 4ου αι. μ.Χ.)

Σύμφωνα με νεότερες έρευνες, η περιοχή των ΝΑ παρυφών του Άργους, όπου βρίσκεται ο Άγιος Κωνσταντίνος, κατοικείται ήδη από την Πρώιμη εποχή του Χαλκού, συγκεκριμένα από την Πρωτοελλαδική ΙΙ περίοδο (ισχυρό ορθογώνιο κτίριο, μικρότερα κτίρια με καμπίλους τοίχους, βόθροι απορριμάτων, πλούσια κεραμική)²⁰, ενώ αραϊή χρήση του χώρου συνεχίζεται στη Μεσοελλαδική (κυρίως ταφές)²¹, στην Πρωτογεωμετρική και Γεωμετρική εποχή (κατοίκηση, ταφές, πλούσια ευρήματα)²², καθώς και στα αρχαϊκά και κλασικά χρόνια (αποκλειστικά ταφική και λατρευτική χρήση)²³. Πυκνότερη είναι η χρήση του χώρου στην ελληνιστική περίοδο (οικιστικά λείψανα, οδικό δίκτυο, μεγάλα οικοδομήματα, εργαστήρια, μεμονωμένοι τάφοι και πλούσια ευρήματα)²⁴, ενώ στους ρωμαϊκούς χρόνους, κατά τους οποίους η πόλη αναπτύσσεται θεαματικά και επεκτείνεται προς τα νότια, η περιοχή συγκεντρώνει πλήθος κατοικιών («ρωμαϊκή γειτονιά»), δρόμους, δημόσια οικοδομήματα, σύστημα ύδρευσης και αποχέτευσης καθώς και τμήμα νεκροταφείου²⁵.

Σημαντικό στοιχείο για την τοπογραφία της περιοχής είναι ότι ο χώρος του Αγίου Κωνσταντίνου βρισκόταν πιθανότατα εντός των τειχών της κλασικής πόλης και μάλιστα κοντά σε μία από τις πύλες της²⁶. Βέβαιο είναι πάντως ότι φαρδύς πλακόστρωτος δρόμος (πλάτους 7μ. περίπου) με κατεύθυνση Α-Δ, ο οποίος οδηγούσε από την αρχαία αγορά προς την Τίρυνθα και τη Ναυπλία, πέραγε κατά

19. Gabriel 57.

20. Δημακοπούλου Touchais – Divari-Valakou 10 και πίν. VI.

21. Touchais 74, 77-78· Μπαρακάρη-Γλένη 278 και πίν. VII. Για μια σύνθεση των δεδομένων, βλ. επίσης Piéart – Touchais 13-17.

22. Touchais – Divari-Valakou 14-16· Μπαρακάρη-Γλένη 278 και πίν. IX. Για μια σύνθεση των δεδομένων στην Πρωτογεωμετρική και Γεωμετρική, βλ. επίσης Piéart – Touchais 21-25.

23. Barakari – Pariente 165-168· Μπαρακάρη-Γλένη 271, 273-279 και πίν. X-XI.

24. Barakari – Pariente 168, 172-173, 175· Μπαρακάρη-Γλένη 272-273, 278 και πίν. XII.

25. Μπανάκα-Δημάκη et al. 329-333 και πίν. XIII· Μπαρακάρη-Γλένη 271-272, 278· Μπανάκα-Δημάκη 389.

26. Έχει εκφραστεί η άποψη ότι ανατολικότερα του ναού πρέπει να πέραγε το ανατολικό σκέλος του αρχαίου τείχους ακολουθώντας ΒΔ κατεύθυνση (Πιτερός 188). Κατά τον Piéart (1982, 147) το τείχος πέραγε δυτικότερα.

μήκος της οδού Αρκαδίας–Μεσσηνίας νοτίως του ναού²⁷. Στην ευρύτερη περιοχή του Αγίου Κωνσταντίνου υπήρχε και το γνωστό από τις γραπτές πηγές Γυμνάσιο του Κυλάραβη²⁸, το οποίο οι νεότεροι ερευνητές τοποθετούν λίγο ανατολικότερα του ναού (σε κάθε περίπτωση έξω από τα τείχη)²⁹. Στις αρχές του 20ού αιώνα, ο Ολλανδός αρχαιολόγος W. Vollgraff αναζητώντας το παραπάνω μνημείο διενήργησε ανασκαφικές τομές στον κήπο δυτικά του ναού, όπου βρήκε σημαντικά αρχιτεκτονικά λείψανα χρονολογούμενα πιθανότατα στα ύστερα ρωμαϊκά χρόνια³⁰.

Παλαιοχριστιανική και βυζαντινή περίοδος (τέλη 4ου αι. μ.Χ.–1453)
Στα τέλη του 4ου αι. μ.Χ. σημειώνονται ριζικές αλλαγές στο «τοπίο» της αρχαίας πόλης του Αργους: τα δημόσια κτίρια χάνουν την αρχική χρήση τους, ενώ το διοικητικό κέντρο μεταφέρεται στην ανατολική συνοικία³¹. Από τις αρχές του 5ου έως τα μέσα του 6ου αι. στην πόλη παρατηρείται μεγάλη οικοδομική δραστηριότητα. Ειδικότερα στην ανατολική/ΝΑ συνοικία κτίζονται σημαντικές οικίες και πολλές βασιλικές³². Ακριβώς στα δυτικά του Αγίου Κωνσταντίνου ανασκάφηκε μια μεγάλη τρίκλιτη βασιλική με πλακόστρωση μαρμάρων και ψηφιδωτά, η οποία αποτελούσε πιθανώς τον παλαιοχριστιανικό μητροπολιτικό ναό της πόλης, ενώ λίγο βορειότερα ήρθε στο φως το βαπτιστήριό της³³. Μετά την καταστροφή της βασιλικής, γύρω στα μέσα του 6ου αι., το χώρο καταλαμβάνει ένα νεκροταφείο³⁴.

Μετά από τα μέσα του 6ου αιώνα η πόλη αρχίζει να παρακμάζει, εξαιτίας ίσως της κατάρρευσης του πολιτικοκοινωνικού και/ή οικονομικού συστήματος σε συνδυασμό με τον καταστροφικό σεισμό του 552. Τα αρχαιολογικά δεδομένα μαρτυρούν έλλειψη οικοδομικής δραστηριότητας. Οι επιδημίες της πανούκλας και οι σλαβικές επιδρομές στα τέλη του 6ου αι. συνέβαλαν στη διαδικασία της σταδιακής οπισθοδρόμησης του αστικού ιστού³⁵. Στη Μεσοβυζαντινή περίοδο (11ος–12ος

27. Πιτερός 189–190 και εικ. 6.

28. Πασ. II 22, 8. Πλούτ., Πύρ. 34, 4.

29. Πιτερός 189–190. Piéart 1982, 149–151· του ίδιου 1998, 342, 348.

30. Εκτεταμένο δάπεδο από ψηφιδωτό, καθώς και ένα δεύτερο, εκτεταμένο επίσης δάπεδο με πλακόστρωση από κυανές πλάκες, ανατολικότερα (Vollgraff 178–179). Στα κατάλοιπα αυτά, ορατά «εις τὸ ὄπισθεν μέρος τοῦ Δ. τοῦ ναοῦ» αναφέρεται ασφαλώς και ο Τσακόπουλος (21).

31. Μπανάκα-Δημάκη et al. 328 και πίν. XIV· Abadie-Reynal 397–398.

32. Μπανάκα-Δημάκη et al. 331–332· Abadie-Reynal 399.

33. Ανασκαφές οικοπέδων Φλώρου και Πεοδικάρη, Μπανάκα-Δημάκη et al. 331. Βλ. επίσης Piéart – Touchais 89–90.

34. Οικονόμου-Laniado 407.

35. Μπανάκα-Δημάκη et al. 328· Abadie-Reynal 400–402.

αι.) τα λείψανα μοναστηριακού λουτρού που ήρθαν στο φως στο χώρο του ναού υποδηλώνουν την παρουσία μοναστηριακού συγκροτήματος³⁶.

Νεότεροι χρόνοι – Οι μαρτυρίες των περιηγητών (μέσα 15ου–αρχές 19ου αι.)

Για την προεπαναστατική εικόνα της πόλης του Άργους (πολεοδομία, αρχαία και νεότερα μνημεία, κάτοικοι)³⁷, εξαιρετικά πολύτιμες πληροφορίες δίνουν οι περιγραφές και τα σχέδια των περιηγητών, λεπτομερής μελέτη των οποίων έχει πραγματοποιηθεί από τον Γάλλο αρχαιολόγο M. Sève³⁸.

— Περίοδος Α΄ Τουρκικής κυριαρχίας (1463–1686). Οι πρώτες λεπτομερείς περιγραφές του Άργους προέρχονται από δύο ταξιδιώτες που το επισκέπτονται στο δεύτερο μισό του 17ου αι., τον Τούρκο E. Çelebi (1668)³⁹ και τον Γάλλο M. De Monceaux (1669)⁴⁰. Μόνον ο πρώτος αναφέρεται στα τζαμιά της πόλης: «Στην κάτω πόλη υπάρχουν δύο τζαμιά. Εκείνο της αγοράς είναι το μεγάλο τζαμί, χτισμένο σύμφωνα με τον παραδοσιακό τρόπο με κεραμιδένιους θόλους και έναν όμορφο πέτρινο μιναρέ. Το άλλο είναι ένα τζαμί σε καλή κατάσταση, κοντά στη γειτονιά Μπειςκλέρ. Υπάρχουν ακόμη δέκα μεστζίτια στις γειτονιές που είναι έντεκα συνολικά. Οι πιο γνωστές είναι οι γειτονιές Μπειςκλέρ και Κετχουντά»⁴¹. Ο Τσελεμπί αναφέρεται επίσης στο μικρό τζαμί που βρίσκεται πάνω στο κάστρο της Λάρισας: «στο εσωτερικό του κάστρου υπάρχουν δεκαπέντε σπίτια και ένα μικρό τζαμί, το οποίο οι ηλικιωμένοι λένε πως έχτισε ο Μεχμέτ ο Πορθητής...».

— Περίοδος Β΄ Βενετικής κυριαρχίας (1686–1715). Στα τέλη του 17ου–αρχές 18ου αι., περίοδο της Β΄ βενετοκρατίας στο Άργος, χρονολογούνται οι πρώτες απεικονίσεις της πόλης. Ο Βενετός γεωγράφος Fr.-M. Coronelli φιλοτέχνησε, στα 1687, μια άποψη του Άργους από τα ΒΑ, με τη Λάρισα και το κάστρο

36. Την πληροφορία οφείλω στο Γιώργο Τσεκέ, τον οποίο και ευχαριστώ.

37. Για μια συνθετική εικόνα βλ. Piérart – Touchais 98–100.

38. Πλήρης και αναλυτική βιβλιογραφία για τους περιηγητές και καλλιτέχνες που επισκέφθηκαν το Άργος περιέχεται στο πολύτιμο αλλά ανέκδοτο έργο του Sève 1979, 9–59 (αντίγραφο στα αρχεία της Γαλλικής Σχολής Αθηνών), καθώς και στο Sève 1998.

39. Sève 1979, 224–227.

40. Sève 1979, 228–231.

41. Υπάρχουν περισσότερες από μία εκδοχές του κειμένου. Η ελληνική μετάφραση του Τσελεμπί που είχα στη διάθεσή μου (Λούπης 1999) περιλαμβάνει λιγότερα στοιχεία από εκείνα που αναφέρονται στη γαλλική μετάφραση που διαθέτει ο Sève (1979, 224 σημ. 2 και 3). Στη μετάφραση του Sève οι συνοικίες αναφέρονται ως Σεμπεκλέρ και Κυνάνα (1979, 227 και σημ. 14).

της να δεσπόζουν της πόλης⁴², καθώς και μια κάτοψη του ίδιου χώρου⁴³. Στην άποψη από τα ΒΑ, στο αριστερό άκρο της εικόνας διακρίνεται ένα κτιριακό συγκρότημα με φρουριακό χαρακτήρα, το οποίο περιλαμβάνει μνημειώδες τζαμί με θολωτή στέγη, ψηλό μιναρέ, προσκτίσματα καθώς και έναν πύργο (:)⁴⁴. Ο Sève σημειώνει ότι πρόκειται μάλλον για το τζαμί «της αγοράς» στο κέντρο της πόλης⁴⁵.

Ο Ιταλός μηχανικός Fr. Vandeyk, στον κατάλογο των κτιρίων του Άργους που συντάσσει στα 1700, καταγράφει δύο τζαμιά σε καλή κατάσταση και τρία ήδη ερειπωμένα. Στην περιγραφή της πόλης αναφέρει «ένα μικρό τζαμί στο εσωτερικό του δεύτερου περιβάλλον του κάστρου»⁴⁶, χωρίς όμως να διευκρινίζει την κατάσταση διατήρησής του, και στην κάτω πόλη «ένα επιβλητικό τζαμί που χρησιμοποιείται σήμερα ως κατάλυμα των Γαληνότατων Γενικών Εποπτών όταν έρχονται σε αυτό τον τόπο». Κατά τον Sève, με τον οποίο συμφωνούμε, πρόκειται και εδώ για το τζαμί στο κέντρο της πόλης⁴⁷.

Στο αρκετά λεπτομερές σχέδιο που δημοσιεύτηκε το 1713 στο έργο του Lasor a Varea και φιλοτεχνήθηκε πιθανώς από τον Vandeyk (το σχέδιο υπογράφεται με τα αρχικά VDS⁴⁸) αποδίδεται το κάστρο και η πόλη του Άργους, από τα Α/ΒΑ. Όπως και στο σχέδιο του Coronelli, στο αριστερό άκρο της εικόνας υπάρχει ένα επιβλητικό κτιριακό συγκρότημα που περιβάλλεται από ψηλό τοίχο. Στο εσωτερικό του διακρίνονται κυπαρίσσια και άλλα δέντρα, διάφορα κτίρια, καθώς και ένα μεγάλο τζαμί με οξυκόρυφη (τετράριχτη;) στέγη και ψηλό μιναρέ. Σχετικά με την ταύτιση του τζαμιού ο Sève αναφέρει ότι πρόκειται μάλλον για τη μετέπειτα εκκλησία του Αγίου Κωνσταντίνου, λόγω της θέσης του μνημείου στη νότια άκρη της πόλης. Η ταύτιση αυτή, αν και εν μέρει δικαιολογημένη, φαίνεται ωστόσο κάπως ανακόλουθη με την ταύτιση του τζαμιού στο κείμενο του Vandeyk όπου θεωρήθηκε ότι ήταν εκείνο του κέντρου της πόλης. Άλλωστε, και στο σχέδιο του Coronelli το μοναδικό εικονιζόμενο τζαμί, που ταυτίστηκε με εκείνο «της αγοράς», βρίσκεται μάλλον προς το νότιο άκρο της πόλης. Πιστεύουμε ότι σε όλες τις παρα-

42. Sève 1979, 387–388 και πίν. I· ίδιου 1998, εικ. 1 και εικ. εξωφύλλου.

43. Sève 1979, πίν. II και II bis.

44. Φαίνεται μάλλον απίθανο να πρόκειται για δεύτερο, χαμηλότερο μιναρέ.

45. Sève 1979, 387. Αξιοπεριεργό είναι ότι στην κάτοψη του Coronelli διακρίνονται δύο κτίρια που θα μπορούσαν να αποδοθούν σε τζαμιά, εκείνο που σημειώνει ο Sève στο σκαρίφημα II bis, καθώς και ένα μεγαλύτερο αριστερότερα, με οκταγωνική κάτοψη και προσκτίσματα.

46. Sève 1979, 235.

47. Sève 1979, 181, 234–235· 1998, 423.

48. Sève 1979, 388–389 και πίν. IV–IV bis· ίδιου 1998, 421, 423 και εικ. 3. Ο Sève (1979, 389· ίδιου, 1998, 421 σημ. 42) αναρωτιέται αν τα αρχικά VDS σημαίνουν V(an) D(eyk) S(sulpsit).

πάνω μαρτυρίες οι ταξιδιώτες και οι καλλιτέχνες αναφέρονται μάλλον στο μεγάλο τζαμί του κέντρου της πόλης, το οποίο ήταν πιθανώς το μοναδικό εκείνη την περίοδο που δέσποζε των υπόλοιπων κτιρίων του Άργους. Αν φαίνεται ότι βρίσκεται στο νότιο άκρο του οικισμού είναι μάλλον, επειδή αποδίδεται το κεντρικό τμήμα της πόλης και αυτό από τα βορειοανατολικά.

— Περίοδος Β΄ Τουρκικής κυριαρχίας (1715–1821). Από το 18ο αιώνα, οι μαρτυρίες των περιηγητών είναι πολύ περισσότερες, συνοδευόμενες συχνά από χαρακτηριστικά και σχέδια. Η πόλη εξακολουθεί ουσιαστικά να διατηρεί τη χαλαρή οικιστική της οργάνωση και μόνο στα τέλη του ίδιου αιώνα φαίνεται να αποκτά έναν πιο πυκνό πολεοδομικό ιστό. Τα τζαμιά που αναφέρονται είναι τώρα συνήθως δύο.

Ο Γάλλος αββάς M. Fourmont⁴⁹, στα 1729, είναι ο πρώτος που απεικονίζει, έστω πολύ σχηματικά, και τα δύο μουσουλμανικά τεμένη της πόλης (εικ. 12α–β). Ως προς τη θέση τους, το τζαμί της ΝΑ συνοικίας (μετέπειτα Άγιος Κωνσταντίνος) βρίσκεται στο πρώτο πλάνο, ενώ εκείνο «της αγοράς» βρίσκεται λίγο δεξιότερα και πιο κοντά στους πρόποδες της Λάρισας. Και τα δύο περιβάλλονται από συστάδες σπιτιών που αποτελούσαν πιθανώς τις δύο βασικές συνοικίες της μουσουλμανικής πόλης⁵⁰. Όλα τα σχέδια του Fourmont που δημοσιεύονται από τον Sève (πέντε συνολικά, όλα από A/NA) αποτελούν παραλλαγές ενός κοινού προτύπου το οποίο είναι πιθανώς το σχέδιο της εικ. 12α. Σε ορισμένα από αυτά, όπως το σχέδιο της εικ. 12β, φαίνεται ότι έχει επέμβει επαγγελματίας σχεδιαστής με αποτέλεσμα τα κτίρια να έχουν αποδοθεί με κάποια προοπτική⁵¹ (για το λόγο αυτό το τέμενος «της αγοράς» φαίνεται μικρότερο).

Ένα μόνο τζαμί στην πόλη βλέπουν δύο περιηγητές που επισκέπτονται το Άργος μετά τα μέσα του 18ου αιώνα, οι οποίοι όμως ενδιαφέρονται κυρίως για τις αρχαιότητες. Ο Βρετανός ιστορικός και αρχαιολόγος R. Chandler (γύρω στα 1765–66) αναφέρει «ένα τζαμί στη σκιά των κυπαρισσιών, που δεσπόζει των κτιρίων του Άργους»⁵², ενώ ο Γάλλος μηχανικός Foucherot (1780)⁵³, που ήρθε στην

49. Sève 1979, 16, 239–255, 390–394 και πίν. VI–X, LXIII· ίδιου 1993, 12, 31–35, 38–39 και εικ. 1–2, 6· ίδιου 1998, 423 και εικ. 4–5.

50. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε όλα τα σχέδια του Fourmont η πόλη φαίνεται να είναι μεταποτισμένη ελαφρώς νοτιότερα και τα κτίρια/σπίτια συγκεντρωμένα σε δύο πυκνότερες συνοικίες, η πρώτη στους πρόποδες της Λάρισας, λίγο βορειότερα των Θερμών, και η δεύτερη στα νοτιοανατολικά. Η οργάνωση αυτή αντιστοιχεί σε μεγάλο βαθμό στην εικόνα κατοίκησης του Άργους στην παλαιοχριστιανική και βυζαντινή εποχή, σύμφωνα με το τοπογραφικό σχέδιο που δημοσιεύεται στο Pariente – Touchais πίν. XIV.

51. Sève 1979, 392–393.

52. Sève 1979, 17, 181.

53. Sève 1979, 17, 181–182, 256–257· ίδιου 1993, 12.

Ελλάδα με τον Fauvel, μιλάει για ένα τζαμί «με μία αρκετά όμορφη τούρκικη μονή⁵⁴». Τα στοιχεία δεν είναι αρκετά για να μπορεί να προσδιοριστεί αν πρόκειται για το ίδιο τζαμί και ποιο από τα δύο ήταν αυτό. Υποθέτουμε, όπως και ο Sève, ότι και οι δύο περιηγητές αναφέρονται πιθανότατα στο τζαμί «της αγοράς»⁵⁵.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα σχέδια που έχουν αποδοθεί, μάλλον εσφαλμένα, στο Γάλλο ζωγράφο L.-F. Cassas (1782), ενώ ανήκουν πιθανότατα στο γνωστό συλλέκτη, αρχαιόφιλο και μετέπειτα πρόξενο της Γαλλίας στην Αθήνα L.-F.-S. Fauvel (1780)⁵⁶. Σε δύο από αυτά⁵⁷ απεικονίζονται και τα δύο τζαμιά της πόλης. Στο πρώτο (εικ. 13α-β), μια άποψη της πόλης από τα Δ/ΝΔ, γίνεται κατανοητή η απόσταση μεταξύ των δύο τζαμιών: το ένα βρίσκεται στη ΝΑ άκρη της πόλης (στη θέση του Αγίου Κωνσταντίνου), ενώ το άλλο αρκετά βορειότερα. Στο δεύτερο σχέδιο (εικ. 14α-β), μια άποψη από τα ΒΑ, η απόσταση αυτή φαίνεται πολύ μικρότερη (τα δύο τζαμιά βρίσκονται σχεδόν στην ίδια ευθεία) λόγω της γωνίας από την οποία φιλοτεχνήθηκε το έργο⁵⁸. Αξιοσημείωτο είναι ότι, ενώ στο πρώτο σχέδιο (άποψη από τα Δ/ΝΔ) το τζαμί «της αγοράς» αποδίδεται χωρίς μιναρέ, στο δεύτερο εμφανίζεται με το μιναρέ του. Τί να υποθέσουμε; Κάποιο λάθος του καλλιτέχνη ή κάποια χρονολογική διαφορά μεταξύ των σχεδίων; Ξέρουμε ότι ο Fauvel πήγε στην Πελοπόννησο δύο φορές, στα 1780 και στα 1787· μήπως τα σχέδια έγιναν στη διάρκεια των δύο διαφορετικών αυτών ταξιδιών στο μεσοδιάστημα των οποίων καταστράφηκε ο μιναρές του τζαμιού; (βλ. παρακάτω, σ. 197-8).

Σε σχέδιο του Βρετανού W. Walker (1803)⁵⁹, με λεζάντα *Νότια άποψη του Άργους*, στην πραγματικότητα όμως από ΝΑ (εικ. 15), διακρίνουμε ένα τζαμί στην άκρη της πόλης (αριστερά): πρόκειται με βεβαιότητα για το σημερινό ναό του Αγίου Κωνσταντίνου. Το τζαμί του κέντρου της πόλης δεν εικονίζεται στο σχέδιο· είτε δεν φαίνεται από το σημείο που στεκόταν ο καλλιτέχνης είτε βρίσκεται μέσα στη συστάδα των δένδρων, δεξιότερα, και δεν διακρίνεται, επειδή έχει πλέον χάσει το μιναρέ του (βλ. παρακάτω, σ. 198).

54. Ίσως να εννοεί το μεντροσέ.

55. Sève 1979, 181-182· ιδίου 1998, 423.

56. Sève 1979, 395-397 και πίν. XIII-XV· ιδίου 1993, 37, 56-57 εικ. 4-5· ιδίου 1998, 423, 430 εικ.

6. Για την πατρότητα των σχεδίων, βλ. Sève 1998, 426 addendum.

57. Sève 1979, πίν. XV και XV bis· ιδίου 1993, 57 εικ. 5α-β· ιδίου 1998, 430 εικ. 6.

58. Όπως πολύ σωστά παρατηρεί ο Sève (1979, 397), από κάποιο λάθος αντιγραφής το σχέδιο είναι αναστραμμένο (το δεξί τμήμα της πόλης βρίσκεται αριστερά). Εδώ το έχουμε επαναφέρει στη σωστή του κατεύθυνση.

59. Sève 1979, 398 και πίν. XVII· ιδίου 1998, 421, 431 εικ. 7.

Ο Βρετανός sir W. Gell (1805)⁶⁰, μέλος της Εταιρείας των Dilettanti, παρέδωσε μια αρκετά λεπτομερή περιγραφή της σύγχρονης πόλης και των αρχαιοτήτων της. Σε ένα από τα σχέδιά του (εικ. 16), όπου απεικονίζεται μια άποψη του Άργους από το κάστρο της Λάρισας⁶¹, διακρίνονται οι νότιες παρυφές της πόλης με αραιά κτίσματα και στο βάθος ο αργολικός κόλπος. Μεταξύ των κτισμάτων διακρίνεται καθαρά ένα τζαμί το οποίο περιβάλλεται από κυπαρίσσια. Λόγω της θέσης του, στη ΝΑ άκρη της πόλης, δεν μπορεί να είναι άλλο από το μετέπειτα ναό του Αγίου Κωνσταντίνου. Στο κείμενό του ο Gell αναφέρει δύο τουλάχιστον φορές το τζαμί αυτό, τη μια για να πει ότι «το Γυμνάσιο του Κυλάραβη ... βρισκόταν πιθανώς στο σημείο που καταλαμβάνει σήμερα ένα μεγάλο τζαμί με σχολείο και κυπαρίσσια τριγύρω»⁶². Τη δεύτερη φορά, αφού έχει μόλις μιλήσει για τα αρχαία μέλη που βρίσκονται ενσωματωμένα σε μια μεγάλη εκκλησία στα νότια της πόλης (ασφαλώς την Παναγία), αναφέρει ότι «ένα από τα τζαμιά [της πόλης] λέγεται ότι οικοδομήθηκε από λιθόπλινθους που έφεραν από το Ασκληπιείο της Επιδαύρου. Ίσως να βρίσκονται εκεί και μερικές επιγραφές». Σίγουρα στην κατασκευή του Αγίου Κωνσταντίνου έχουν χρησιμοποιηθεί πολλά αρχαία μέλη (βλ. παραπάνω, σ. 180), τα οποία ωστόσο δεν χρειαζόταν να φέρουν από την Επίδαυρο, εφόσον υπήρχαν άφθονα τριγύρω.

Ο Βρετανός αρχαιολόγος E. Dodwell και ο Ιταλός ζωγράφος S. Romardi ήρθαν μαζί στο Άργος, στα 1805, ενδιαφερόμενοι κυρίως για τις αρχαιότητες της πόλης. Ο πρώτος αναφέρει απλώς την ύπαρξη δύο τζαμιών⁶³. Ο δεύτερος φιλοτέχνησε μια ενδιαφέρουσα άποψη του Άργους από τη Δειράδα, προς τα ΝΑ⁶⁴. Στο βάθος, λίγο δεξιά, μόλις διακρίνεται ο μιναρές του τζαμιού της ΝΑ συνοικίας. Όπως επισημαίνει ο Sève, το γεγονός ότι δεν απεικονίζεται το τζαμί «της αγοράς», ενώ από το σημείο που βρισκόταν ο καλλιτέχνης θα έπρεπε να φαίνεται, σημαίνει ότι αυτό έχοντας χάσει πλέον το μιναρέ του δεν διακρινόταν από μακριά. Για τον ίδιο λόγο, άλλωστε, πολλοί περιηγητές, από τα τέλη του 18ου αι., δεν μιλούν παρά μόνο για ένα τζαμί⁶⁵.

60. Sève 1979, 19, 268–278, 398–400 και πίν. XVIII–XX· ιδίου 1998, 418, 420–422 και εικ. 8–9.

61. Sève 1979, πίν. XX· ιδίου 1998, 432 εικ. 9.

62. Sève 1979, 270. Επειδή στο σχέδιο του Gell δεν διακρίνεται ο μινταρέσ, ο Sève (σημ. 7) υποθέτει ότι ο συγγραφέας μπορεί, κατά λάθος, να περιγράφει το τζαμί της αγοράς, το οποίο συχνά αναφέρεται ότι περιλάμβανε και μινταρέσ. Όμως είναι σχεδόν βέβαιο ότι και το τζαμί της ΝΑ συνοικίας περιλάμβανε μινταρέσ (Ζεγκίνης 274), πιθανότατα όχι από την ίδρυσή του, ο οποίος μπορεί να ήταν σίγουρα μικρότερος και επομένως δυσδιάκριτος.

63. Sève 1979, 280, 400.

64. Sève 1979, 279, 400 και πίν. XXIII· ιδίου 1998, 423, 432 εικ. 10.

65. Sève 1998, 423.

Ο Βρετανός αξιωματικός W. M. Leake (1806), ο οποίος διακρίνεται για την ακρίβεια των περιγραφών του, σε σκαρίφημα με τη θέση των αρχαιοτήτων του Άργους σημειώνει την παρουσία ενός τζαμιού στο νότιο/νοτιοδυτικό τμήμα της πόλης⁶⁶. Το τζαμί αυτό θα πρέπει λογικά να είναι ο σημερινός Άγιος Κωνσταντίνος, μόνο που έχει τοποθετηθεί —μάλλον κατά λάθος— πολύ πιο κοντά στους πρόποδες της Λάρισας. Ο ζωγράφος και ποιητής W. Haygarth (1810) αναφέρει «ένα τούρκικο τζαμί κτισμένο στη θέση ενός αρχαίου ελληνικού ναού όπου βρέθηκε δάπεδο με μωσαϊκό το οποίο αφαίρεσε ο Βελή-Πασάς. Ο Πασάς είχε κάνει ανασκαφές στην πόλη...»⁶⁷. Το τζαμί αυτό δεν μπορεί να είναι άλλο από το σημερινό Άγιο Κωνσταντίνο, όπου πράγματι ανασκαφές του Vollgraft έφεραν στο φως τμήματα μωσαϊκών (βλ. παραπάνω, σ. 185)

Σε ένα από τα σχέδια του Γερμανού αρχιτέκτονα και αρχαιολόγου K. Haller von Hallerstein (1811), με τίτλο *Αποψη του Αργους από το δρόμο της Τριπολιτζάς*⁶⁸, απεικονίζεται η πόλη του Άργους από τα Ν/ΝΔ. Δυστυχώς το κλισέ που είχε στη διάθεσή του ο Sève ήταν, όπως σημειώνει και ο ίδιος, μέτριας ποιότητας με αποτέλεσμα οι λεπτομέρειες του σχεδίου να είναι δυσανάγνωστες. Διακρίνονται, ωστόσο, στο μέσον περίπου της εικόνας η γνωστή συστάδα των δένδρων με το κεντρικό τζαμί, χωρίς μιναρέ, και δεξιότερα το τζαμί της ΝΑ συνοικίας με το μιναρέ του.

Ο Άγγλος αρχιτέκτων και αρχαιολόγος C. R. Cockerell (1811), ο οποίος συνεργάστηκε με τον Haller von Hallerstein, φιλοτέχνησε τέσσερα σχέδια του Άργους με εξαιρετικό ενδιαφέρον⁶⁹. Μεταξύ αυτών ένα σκαρίφημα-πανόραμα της πόλης του Άργους, σε δύο φύλλα, από τους πρόποδες της Λάρισας (από Δ/ΒΔ)⁷⁰. Στο κέντρο του σχεδίου, στο σημείο ένωσης των δύο φύλλων, διακρίνεται η συστάδα των δένδρων με το συγκρότημα του τζαμιού «της αγοράς», ενώ στο μέσον περίπου του δεύτερου φύλλου διαγράφεται καθαρά η σιλουέτα του τζαμιού της ΝΑ συνοικίας με το μιναρέ του. Σε μια άλλη άποψη της πόλης, από τα ΝΔ και από πιο κοντά (εικ. 17), διακρίνεται αριστερά η συστάδα των κυπαρισσιών με το τζαμί «της αγοράς» και δίπλα του ο μεντρεσές στεγασμένος με θολίσκους. Πύρω από το τζαμί διακρίνεται ψηλός περιβόλος. Δεξιότερα φαίνεται το τζαμί της ΝΑ συνοικίας. Το τελευταίο σχέδιο του Cockerell είναι μια λεπτομέρεια του συγκροτήματος του τζαμιού «της αγοράς».

66. Sève 1979, 287–295 και πίν. XXIV· ίδιου 1998, 433 εικ. 11.

67. Sève 1979, 298.

68. Sève 1979, 404 και πίν. XXXI· ίδιου 1998, 436 εικ. 18.

69. Sève 1979, 403–404 και πίν. XXVII–XXX· ίδιου 1998, 420–421, 423, 434–436 εικ. 14–17.

70. Το σχέδιο αυτό, αν και πολύ ενδιαφέρον, δεν μπορούμε να αναδημοσιεύσουμε, επειδή το κλισέ που διαθέτουμε δεν είναι καλής ποιότητας.

Στη λιθογραφία του Βρετανού H. W. Williams (1817)⁷¹, όπου απεικονίζεται μια άποψη των νότιων παρυφών του Άργους από τη Δειράδα (εικ. 18), το τζαμί που μόλις διακρίνεται είναι με βεβαιότητα ο σημερινός ναός του Αγίου Κωνσταντίνου. Βρισκόμαστε στα τελευταία χρόνια της ζωής του μνημείου ως μουσουλμανικού τεμένους. Είναι ίσως η τελευταία φορά που απεικονίζεται ο μιναρές του· σε μερικά χρόνια θα αντικατασταθεί από ένα ταπεινό καμπαναριό.

Μετεπαναστατικά χρόνια

Η τύχη του τεμένους στα χρόνια που ακολούθησαν την έναρξη του αγώνα του 1821 δεν ήταν βέβαια χωρίς περιπέτειες. Αναφέρεται ότι «ὡς τζαμίον τὸ εἶχε ποιμνιοστάσιον διὰ τὰ πρόβατά του ὁ τότε πανίσχυρος καὶ παντοδύναμος στρατηγὸς του Αγώνος Δημ. Τσώκρης (1798–1875), ἀλλὰ κατὰ τὸ 1871, χάρις εἰς τὰς εὐγενεῖς ἐνεργείας τοῦ μακαρίτη Ἰωάννου Ζῶη, ὑπολοχαγοῦ τοῦ πεζικοῦ, καθηγιασθέν δι' ἐγκαινίων μετετράπη εἰς χριστιανικὸν ναόν, τιμῶμενον ἐν ὀνόματι τῶν ἁγίων καὶ μεγάλων βασιλέων καὶ ἰσαποστόλων Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης. Κατὰ τὴν παράδοσιν ἡ ἡμέρα τῶν ἐγκαινίων ἐορτάσθη, πανδήμως πανηγυρικώτατα καὶ μετὰ πάσης ἐπισημότητος»⁷².

Σύμφωνα με νεότερη έρευνα⁷³ το τζαμί είχε μετατραπεί σε ναό του Αγίου Κωνσταντίνου νωρίτερα, άγνωστο πότε ακριβώς αλλά πάντως κατά τα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια, πιθανώς πριν από το 1828, εφόσον στο σχέδιο της πόλης του Άργους που καταστρώθηκε από τον Devaud στα 1829 το μνημείο αναφέρεται ως Église St. Constantin⁷⁴. Άλλωστε και ο Δ. Πύργος (1829) αναφέρει το μνημείο «τὸ ὁποῖο πρὸ μικροῦ εἶχον οἱ Τοῦρκοι ὡς προσκύνημά των» ως ναό του Αγίου Κωνσταντίνου και Ελένης⁷⁵. Την άνοιξη του 1828, κατά την επιδημία πανούκλας που μάστιζε την Αργολίδα, στεγάστηκε στο μνημείο στρατιωτικό νοσοκομείο⁷⁶. Μετά τη λήξη της επιδημίας στο Άργος, και παρά τις συνεχείς αιτήσεις των τοπικών

71. Sève 1979, 406 και πίν. XXXVI· ίδιου 1998, 423, 437 εικ. 19.

72. Ζεγκίνης 294.

73. Δωροβίνης 86.

74. Δωροβίνης, όπ. π.

75. Sève 1979, 332.

76. Στο σχέδιο του Borroczyn (1831) αναφέρεται ως Hôpital. Επιπλέον ο Δ. Περρούκας, ο οποίος είχε διοριστεί Έφορος Υγείας για την περιφέρεια, σε έγγραφο του (5.6.1828), αναφέρεται επανειλημμένα στο νοσοκομείο της πόλης και μάλιστα μνημονεύει το οργανωτικό μέτρο που πήρε να μεταφέρονται οι ασθενείς «εἰς μίαν ἄκραν», «εἰς τὸ Νοσοκομείον». Σε πίνακα επισυναπτόμενο στο έγγραφό του ρητὰ αναφέρει «Νοσοκομείον Ἅγιος Κωνσταντίνος» (Δωροβίνης, όπ. π.). Το σχέδιο Borroczyn δημοσιεύει και ο Sève 1979, πίν. XLIII.

αρχών να πάψει αυτή η χρήση του κτιρίου, ο ναός φαίνεται ότι συνέχισε να λειτουργεί ως νοσοκομείο του ιππικού για αρκετά χρόνια ακόμη⁷⁷.

Σήμερα ο ναός αποτελεί παρεκκλήσιον του Μητροπολιτικού ναού του Αγίου Πέτρου, λειτουργεί στη χάρη των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης, ενώ από το 1938 έχει κηρυχθεί ιστορικό διατηρητέο μνημείο⁷⁸.

Οι μαρτυρίες των περιηγητών και η γνώση των μουσουλμανικών τεμενών του Άργους

Στο τελευταίο μέρος της μελέτης, θα προσπαθήσουμε να συνοψίσουμε τη συμβολή των μαρτυριών των ταξιδιωτών και άλλων γραπτών πηγών στην καλύτερη γνώση των μουσουλμανικών τεμενών της πόλης.

Σε γενικές γραμμές οι μαρτυρίες των ταξιδιωτών δεν είναι ιδιαίτερα διαφωτιστικές στο θέμα αυτό. Οι περισσότεροι περιηγητές, κυρίως εκείνοι που έρχονται στο Άργος μετά τις αρχές το 18ου αι., αναφέρονται παρεπιπτόντως στα μουσουλμανικά μνημεία, εφόσον το κύριο ενδιαφέρον τους επικεντρώνεται στις αρχαιότητες της πόλης. Ωστόσο, υπάρχουν ορισμένες παρατηρήσεις που με άμεσο ή έμμεσο τρόπο μας δίνουν χρήσιμες πληροφορίες για τα μουσουλμανικά τεμένη (για τον αριθμό, τη μορφή, τη θέση, την κατάσταση διατήρησής τους), πληροφορίες που βοηθούν να ανασυνθέσουμε όχι μόνο τη ζωή των συγκεκριμένων μνημείων αλλά έως ένα βαθμό και εκείνη των ανθρώπων που κινήθηκαν γύρω τους.

Αριθμός τεμενών και δημογραφική διάσταση. Γύρω στα μέσα του 17ου αι., όπως είδαμε παραπάνω (Τσελεμπί, 1668), υπήρχαν στην κάτω πόλη δύο κεντρικά τζαμιά και δέκα περίπου συνοικιακά μεστζίτια. Το τζαμί στη θέση του μετέπειτα Αγίου Κωνσταντίνου, εάν πράγματι ταυτίζεται με εκείνο της συνοικίας Μπειςκλέρ/Σεμπεκλέρ, θα πρέπει να περιλαμβάνεται στα δύο μεγάλα τζαμιά, μαζί με εκείνο «της αγοράς». Ενδιαφέρουσα είναι επίσης η πληροφορία του Τσελεμπί ότι ένα μικρό, παλιό τζαμί βρισκόταν πάνω στο λόφο της Λάρισας για τους πιστούς της μουσουλμανικής συνοικίας που υπήρχε μέσα στο κάστρο. Ο συνολικός αυτός αριθμός των τεμενών φαίνεται αρκετά μεγάλος (είναι ο μεγαλύτερος

77. Στα 1930, σε έγγραφο του αρχηγού του στρατού Gérard και του αξιωματικού Βαλλιάνου αναφέρονται προϋπολογισμοί «για την κατασκευή θεραπευτηρίου για τους αρρώστους του ιππικού μέσα στην εκκλησία του Αγίου Κωνσταντίνου». Φαίνεται ότι παρά τη λειτουργία του ως θεραπευτηρίου ο χώρος του ναού δεν επαρκούσε εφόσον πάγιο αίτημα, έως τουλάχιστον το 1831, εξακολούθησε να είναι η ανεύρεση πρόσθετου ευρύχωρου καταλύματος για τις ανάγκες των ασθενών στρατιωτών (Δωροβίνης 87).

78. Με Βασιλικό Διατάγμα που δημοσιεύτηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, φύλλο 30, τεύχος Α'.

που αναφέρεται από ταξιδιώτη), γεγονός που σημαίνει ότι κατά την Α΄ Τουρκοκρατία (1463–1686) οι Οθωμανοί αποτελούσαν ένα σημαντικό τμήμα του πληθυσμού του Άργους.

Η επόμενη μαρτυρία σχετικά με τον αριθμό των τζαμιών, στα 1700 (Vandeyk), αναφέρει δύο τζαμιά σε καλή κατάσταση και τρία ήδη ερειπωμένα. Βρισκόμαστε 15 χρόνια μετά την ανακατάληψη του Άργους από τους Βενετούς (1686), η οποία φαίνεται ότι υπήρξε μοιραία τόσο για τα μουσουλμανικά μνημεία όσο και για την παρουσία του τουρκικού στοιχείου στην πόλη. Από τα δύο τζαμιά σε καλή κατάσταση, το πρώτο είναι σίγουρα εκείνο «της αγοράς», το οποίο μετατρέπεται σε κατάλυμα επισημών Βενετών, ενώ το δεύτερο υποθέτουμε ότι είναι ο μετέπειτα Άγιος Κωνσταντίνος, που κατά πάσα πιθανότητα είχε επίσης αλλάξει χρήση. Μεταξύ των ερειπωμένων τζαμιών θα ήταν ασφαλώς εκείνο του κάστρου της Λάρισας, ενώ τα άλλα δύο τα αγνοούμε⁷⁹. Η φυγή των Τούρκων από το Άργος, το 1686, υπήρξε μαζική. Φαίνεται μάλιστα ότι ο οθωμανικός πληθυσμός παρέμεινε έκτοτε σε ιδιαίτερα χαμηλά επίπεδα, ακόμη και μετά την ανακατάληψη του Άργους από τους Τούρκους (1715)⁸⁰. Είναι χαρακτηριστικό, άλλωστε, ότι από το δεύτερο τέταρτο του 18ου αι. όλοι οι ταξιδιώτες αναφέρουν, στην καλύτερη περίπτωση, δύο μόνο τζαμιά [Fourmont (1726), Fauvel (1780), Dodwell (1805), Haller von Hallerstein και Cockerell (1811)]. Εάν, όπως αναφέρει ο Leake, το 1806 οι Οθωμανοί δεν ήταν πάνω από 60–80 οικογένειες, η λειτουργία δύο μόνο τζαμιών φαίνεται ρεαλιστική.

Ταυτότητα και ταύτιση τεμενών. Είναι αξιοσημείωτο ότι κανείς από τους ταξιδιώτες δεν αναφέρεται στην ονομασία των τζαμιών. Ωστόσο, δύο από αυτά έγινε δυνατό να ταυτιστούν χάρη στον *Κατάλογο των Οθωμανικών Μνημείων στην Ελλάδα* του Τούρκου καθηγητή Ayverdi, ο οποίος μελέτησε επιπλέον τα οθωμανικά κατάστιχα (Tahgir Defteri) που συντάχθηκαν κυρίως μετά το 1715 με την επανάκτηση της Πελοποννήσου από τους Τούρκους. Το μικρό τζαμί πάνω στο

79. Ο Τσελεμπί αναφέρει δύο τζαμιά σε συσχέτισμό με τα δύο σχολεία στοιχειώδους εκπαίδευσης (*mektep*) του Άργους. Το πρώτο σχολείο βρισκόταν κοντά στο τέμενος του *Οσμάν Πασά* (Osman Pasa Câmii), ενώ το δεύτερο κοντά στο τέμενος του *Τοπάλ Ιμπραήμ Εφέντη* (Topal Ibrahim Efendi Câmii). Για τα δύο αυτά τζαμιά δεν έχουμε άλλα στοιχεία (Τσιανάκας).

80. Για μια επισκόπηση της σύνθεσης του πληθυσμού του Άργους, από τα μέσα του 17ου έως τα μέσα του 19ου, με βάση τις μαρτυρίες των ταξιδιωτών, βλ. Sève 1979, 207–208. Στην επισκόπηση αυτή μαθαίνουμε, λ.χ., ότι το 1720 οι Τούρκοι ήταν 15–20 έναντι 300 Ελλήνων (de Pellegrin), το 1799 τα 6/8 του πληθυσμού ήταν Έλληνες (Rouqueville), το 1806 οι Τούρκοι ήταν 60–80 οικογένειες (Leake), ενώ το 1810 οι μοναδικοί Τούρκοι ήταν ο διοικητής και οι στρατιώτες (Galt).

κάστρο της Λάρισας, που σύμφωνα με τον Τσελεμπί χτίστηκε από τον Μεχμέτ τον Πορθητή, πράγματι στον παραπάνω κατάλογο μνημονεύεται ως, Sultan Mehmed câmii⁸¹. Όσο για το τζαμί «της αγοράς», στον ίδιο κατάλογο αναφέρεται ότι ονομαζόταν çarsî inçide câmii⁸². Δυστυχώς για το τζαμί της ΝΑ συνοικίας, το σημερινό Άγιο Κωνσταντίνο, δεν μπορούσαμε να βρούμε, τουλάχιστον έως το σημερινό στάδιο της έρευνας, κάποιο διαφωτιστικό στοιχείο για την ονομασία του.

Το γεγονός ότι οι ταξιδιώτες δεν αναφέρουν ποτέ την ονομασία των τζαμιών δημιουργεί συχνά μεγάλες δυσκολίες στην ταύτισή τους. Τις περισσότερες φορές η ταύτιση γίνεται δυνατή μόνο από τα συμφραζόμενα: στην περίπτωση λ.χ., που αναφέρεται ένα τζαμί «στη θέση ενός αρχαίου ναού» (Haygarth) ή «στη θέση του Γυμνασίου του Κυλάραβη» (Gell) υποθέτουμε το σημερινό ναό του Αγίου Κωνσταντίνου. Ορισμένες φορές, όμως, και αυτά τα συμφραζόμενα είναι τόσο αόριστα, ώστε είναι σχεδόν αδύνατο να καταλάβει κανείς για ποιο τζαμί πρόκειται, όπως λ.χ. στην περίπτωση που αναφέρεται «ένα τζαμί στη σκιά των κυπαρισσιών» (Chadler) ή «με σχολείο και κυπαρίσσια τριγύρω» (Gell), όταν ξέρουμε ότι γύρω και από τα δύο τζαμιά υπήρχαν κυπαρίσσια, ίσως μάλιστα και σχολεία. Αλλά και τα σχέδια των καλλιτεχνών-ταξιδιωτών δεν βοηθούν πάντοτε στην ταύτιση των τζαμιών, επειδή συχνά είναι ανακριβή ή ελλιπή (συχνή απεικόνιση ενός μόνο τζαμιού, Coronelli, VDS, Leake).

Το πογραφικά προβλήματα. Η ελλιπής πληροφόρηση εκ μέρους των ταξιδιωτών όσον αφορά στα οθωμανικά κτίρια δεν δημιουργεί προβλήματα μόνο σε σχέση με την ταύτιση των τζαμιών αλλά και με την τοπογραφία τους.

Έτσι, το τζαμί της αγοράς, του οποίου έχουν χαθεί πλέον τα ίχνη, είναι άγνωστο σε ποιο ακριβώς σημείο βρισκόταν. Η θέση του «κοντά στην αγορά» είναι αρκετά αόριστη, αλλά με δεδομένο ότι η περιοχή όπου ήταν συγκεντρωμένα τα περισσότερα επίσημα οθωμανικά κτίρια (οικία βοεβόδα, σχολείο, λουτρό, παζάρι, χάνι) βρισκόταν περίπου στο σημερινό κέντρο της πόλης⁸³ (ανατολικότερα των στρατώνων του Καποδίστρια) μπορούμε να υποθέσουμε ότι και το τζαμί της αγοράς βρισκόταν κάπου εκεί. Ο Δ. Πύρρος (1829) αναφέρει ότι δυτικά του ναού του Αγίου Δημητρίου⁸⁴ «οί Τοῦρκοι πρὸ μικροῦ εἶχον τὸ σχολεῖον αὐτῶν, ὅλον ἀπὸ

81. Ayverdi 244–245.

82. Ayverdi, ὅπ. π., σμ. 81. Να σημειώσουμε ότι çarsî στα τουρκικά σημαίνει αγορά-παζάρι.

83. Seve 1979, 192–197· ιδίου 1998, 424· Ζεγκίνης 274–275.

84. Ο Πύρρος, όπως και άλλοι περιηγητές, σημειώνει ότι «τὸν ναὸν αὐτὸν πρὸ μικροῦ οἱ Τοῦρκοι εἶχον λουτρὸν ὅπου ἐλούοντο» (Seve 1979, 332· ιδίου 1998, 424).

κυβικούς λίθους και μάρμαρα πεποιημένον και με μόλυβδον σκεπασμένον»⁸⁵. Από αναφορές διαφόρων περιηγητών και τα σχέδια του Cockerell γνωρίζουμε ότι μεγάλο σχολείο (μεντρεσές) βρισκόταν μέσα στο συγκρότημα του τζαμιού της αγοράς. Αν πρόκειται για το ίδιο σχολείο με αυτό που περιγράφει ο Πύρρος, κάτι που φαίνεται πολύ πιθανό⁸⁶, τότε μπορούμε να υποθέσουμε ότι το κεντρικό μουσουλμανικό τέμενος βρισκόταν και αυτό δυτικά του σημερινού ναού του Αγίου Δημητρίου⁸⁷. Άλλωστε, η θέση αυτή φαίνεται να συμφωνεί με αρκετά σχέδια περιηγητών (Cassas/Fauvel, Cockerell) όπου το τζαμί αυτό βρίσκεται στο ΒΑ τμήμα της πόλης.

Όσο για το τζαμί στη γειτονιά Μπεσικλέρ/Σεμπεκλέρ, όπως το αναφέρει ο Τσελεμπί, δεν είναι απολύτως βέβαιο ότι ταυτίζεται με το τζαμί στη θέση του μετέπειτα ναού του Αγίου Κωνσταντίνου⁸⁸. Αν η συνοικία Μπεσικλέρ/Σεμπεκλέρ είναι η ίδια με τη συνοικία του *Καραμούτζα*, η οποία σύμφωνα με τους Ζεγκίνη και Τσακόπουλο βρισκόταν στο ΝΑ τμήμα της πόλης, τότε πράγματι πρόκειται για το ίδιο τζαμί. Η ταύτιση των δύο συνοικιών υποθέτουμε ότι έχει γίνει επειδή τόσο ο Τσελεμπί όσο και οι Ζεγκίνης και Τσακόπουλος αναφέρουν αντίστοιχα ότι ήταν «μία από τις πλουσιότερες του Άργους»⁸⁹ και ότι «μέχρι της άπελευθερώσεως εκεί βρισκόταν η τουρκική άριστοκρατική συνοικία»⁹⁰.

Ιστορικά στοιχεία για τα τεμένη του Άργους

Το τζαμί του κάστρου της Λάρισας. Για τη μορφή του τζαμιού αυτού δεν γνωρίζουμε τίποτε άλλο εκτός από ότι ήταν μικρό. Πρόκειται ίσως για το παλαιότερο τζαμί εφόσον, όπως είδαμε παραπάνω, φέρει την ονομασία του Μωάμεθ του Πορθητή (1451–1481) και επομένως φαίνεται ότι οικοδομήθηκε από

85. Ο Πύρρος συμπληρώνει ότι «διὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ κτιρίου τούτου ἐκάησαν ὅλα σχεδὸν τὰ λευκὰ μάρμαρα τῆς Ἀργολίδας πρὸς κατασκευὴν λευκῆς ἀσβέστου. Τὸ ὥραϊον αὐτὸ κτίριον, τὸ ὁποῖον ἀνεκαίνισεν εὐνοῦχος τις τοῦ Σουλτάν Μπαγαζίζιου, ἐκρήμνισαν πρὸ μικροῦ οἱ Ἄργεῖοι, ἐπαίροντες ἐκείθεν τὸν μόλυβδον καὶ τὰ μάρμαρα αὐτοῦ· σώζονται ὁμως ἕως τῶρα πολλώτατα ἐρείπια αὐτοῦ» (Seve 1979, 333 αλλά και 196–197).

86. Ανάλογη διήγηση για την αφαίρεση του μολυβιού της στέγης υπάρχει άλλωστε και για το τζαμί της αγοράς, βλ. προηγούμενη σημείωση.

87. Ο ναός βρισκόταν πιθανώς στο τρίγωνο μεταξύ των οδών Αγ. Κωνσταντίνου, Καποδιστρίου και Τημένου, βλ. εικ. 2.

88. Βλ. επίσης Seve 1979, 181 σημ. 10, 227 σημ. 14· ιδίου 1998, 423.

89. Seve 1998, 423 σημ. 54.

90. «Πρὸς Α καὶ ΒΑ τοῦ ναοῦ ἦτο τὸ διοικητήριον, ἐπιβλητικὸν καὶ τετράγωνον, τὸ μέγα καὶ λαμπρὸν Σεράγιον τοῦ τελευταίου Τούρκου διοικητοῦ Ἄλῃ Ναμὶκ μπέη... Ἐναντι καὶ Α τοῦ ναοῦ ἦσαν καὶ ἄλλα μεγαλοπρεπῆ οἰκήματα ἐπισήμων καὶ ἐπιφανῶν Τούρκων». Τσακόπουλος 21. Βλ. επίσης Ζεγκίνης 274–275.

τα πρώτα κίβλας χρόνια της Τουρκοκρατίας (πριν από το 1481;). Το μικρό αυτό τζαμί εγκαταλείφθηκε νωρίς, πιθανότατα συγχρόνως με τη συνοικία που το πλαισίωνε, ίσως γύρω στα τέλη 17ου αι. Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι η εγκατάλειψη αυτή έγινε το 1686, στο τέλος της Α΄ τουρκικής κυριαρχίας, όταν ο Σερασκέρης Ισμαήλ-Πασάς, μετά από την ήττα του σε μάχη με τους Βενετούς υπό τον Μοροζίνη, «άποθαρρυνθείς ἔγκατέλειψε τὸ Ἄργος καὶ ἔφυγεν εἰς Κόρινθον συμπαραλαβὼν καὶ ὄλον τὸν Ὀθωμανικὸν πληθυσμὸν τοῦ Ἄργους»⁹¹. Κατά τις εργασίες ανοικοδόμησης του κάστρου από τους Βενετούς το τζαμί πιθανότατα ισοπεδώθηκε.

Το τζαμί «της αγοράς». Σύμφωνα τον Τσελεμί (1668), το τζαμί αυτό ήταν το επιβλητικότερο όλων, γεγονός αναμενόμενο, άλλωστε, εφόσον βρισκόταν στο κεντρικότερο σημείο της πόλης και αποτελούσε όχι μόνο το επισημότερο μωαμεθανικό τέμενος αλλά και το κατεξοχήν κτίριο σημασιοδότησης του χώρου. Σε όλα τα σχέδια, από τα πιο σχηματικά (Coronelli, Fourmont) έως το πιο ρεαλιστικό (Cockerell), απεικονίζεται με ψηλό περίβολο που περικλείει διάφορα προσκτίσματα, μεταξύ των οποίων το μεντρεσέ⁹², καθώς και πολλά δέντρα.

Το γεγονός ότι το τζαμί της αγοράς ήταν χτισμένο «με τον παραδοσιακό τρόπο», όπως αναφέρει ο Τσελεμί, δεν σημαίνει απαραίτητα ότι ήταν από τα παλαιότερα. Η επιλογή του κατάλληλου χώρου για την ανέγερσή του, όσο και ο σχεδιασμός και η εκτέλεση του σχετικά μνημειώδους οικοδομικού του προγράμματος θα πρέπει να απαιτήσαν κάποιο χρονικό διάστημα. Ωστόσο, η ανάγκη εξοθωμανισμού του αστικού χώρου θα πρέπει να ήταν πιεστική. Με βάση τα παραπάνω υποθέτουμε ότι το τζαμί αυτό θα πρέπει να κτίστηκε γύρω στις αρχές του 16ου αι. Ένα στοιχείο που ενισχύει τη χρονολόγηση αυτή αποτελεί η μαρτυρία του Πύργου ότι ο μεντρεσές του Ἄργους (ο οποίος βρισκόταν πιθανότατα στο ίδιο συγκρότημα με το τζαμί) ανακαινίστηκε επί Σουλτάνου Βαγιαζίτ (1481–1512)⁹³. Υποθέτουμε ότι οι οικοδομικές εργασίες στο συγκρότημα τζαμιού–μεντρεσέ έγιναν συγχρόνως.

Από τα τέλη του 18ου αι. το τζαμί εμφανίζεται στα σχέδια των ταξιδιωτών χωρίς το μιναρέ του. Ο ακριβής χρόνος της απώλειας αυτής θα μπορούσε να τοποθετηθεί στο διάστημα μεταξύ του 1770 και 1780, εφόσον ο τελευταίος που μιλάει

91. Ζεγκίνης 204.

92. Σύμφωνα με πρόσφατη μελέτη για τα οθωμανικά σχολεία της Πελοποννήσου (Τσιανάκας), στο Ἄργος υπήρχαν δύο σχολεία στοιχειώδους εκπαίδευσης (*mektep*) (βλ. παραπάνω σημ. 79) και ένας μεντρεσές (ιεροσπουδαστήριο).

93. Βλ. παραπάνω σημ. 85.

για ένα τζαμί που «δεσπόζει των κτιρίων του Άργους» είναι ο Chandler (1765–66), ενώ σε ένα από τα σχέδια του Cassas/Fauvel (1780) δεν έχει πλέον μιναρέ. Στα σχέδια του Cockerell (1811) το τζαμί της αγοράς σχεδόν δεν διακρίνεται μέσα από την πυκνή συστάδα δένδρων που το περιβάλλει. Για το λόγο αυτό, άλλωστε, όπως σημειώθηκε παραπάνω, πολλοί περιηγητές, από τα τέλη του 18ου αι., δεν μιλούν παρά μόνο για ένα τζαμί, τον μετέπειτα Άγιο Κωνσταντίνο. Η καταστροφή του μιναρέ μπορεί να οφείλεται σε κάποιο φυσικό φαινόμενο (σεισμό;) ή να συνδέεται με τα αιματηρά γεγονότα της αποτυχημένης εξέγερσης του 1770 (Ορλωφικά) και της αθρόας εισβολής Αλβανών που ακολούθησε με δραματικές συνέπειες για τον τόπο⁹⁴. Εντύπωση προκαλεί, ωστόσο, το γεγονός ότι ο μιναρές δεν επισκευάστηκε ποτέ. Το στοιχείο αυτό θα πρέπει αφενός να συσχετίζεται με την εξαιρετικά ισχνή παρουσία του τουρκικού στοιχείου στην πόλη (βλ. παραπάνω) και αφετέρου να υποδηλώνει τη μικρή σημασία που έδιναν πλέον οι οθωμανικές αρχές σε θέματα με συμβολική σημασία τουλάχιστον σε δευτερεύουσες πόλεις όπως το Άργος.

Το τζαμί «της αγοράς» φαίνεται ότι καταστρέφεται ολοκληρωτικά στη διάρκεια των εκρηκτικών πρώτων χρόνων της επανάστασης, πιθανότατα μετά την αφαίρεση του μολύβδου της στέγης του, από Έλληνες επαναστάτες (υπό τον Νικηταρά) οι οποίοι, το Μάιο του 1821, «παρέλαβον και μετήνεγκον τὸν μολύβδον ἐπὶ 122 περίπου ζώων... ἔξ αὐτῶν δὲ ἐχύθησαν ἐν Δημητσάνῃ σφαίραι»⁹⁵.

Το τζαμί της γειτονιάς Μπεσικλέρ/Σεμπεκλέρ – ο μετέπειτα Άγιος Κωνσταντίνος. Για το τζαμί αυτό, —για τις δυσκολίες ταύτισης του οποίου μιλήσαμε παραπάνω— υπάρχει μια μακρά φιλολογία ότι κτίστηκε στα θεμέλια αρχαίου μνημείου (Gell 1805. Haygarth 1810)⁹⁶. Κάτι τέτοιο, όμως, δεν φαίνεται να επιβεβαιώνεται από τις έως σήμερα ανασκαφικές έρευνες, εφόσον τα λείψανα που έχουν έρθει στο φως στον περιβάλλοντα χώρο του δεν χρονολογούνται πριν από τα υστερορωμαϊκά χρόνια (βλ. παραπάνω, σ. 185). Πιθανότερο φαίνεται να έχει κτιστεί στα θεμέλια παλαιοχριστιανικού ή βυζαντινού μνημείου τόσο με βάση τη μορφή του⁹⁷ όσο και τα αρχιτεκτονικά λείψανα που έχουν ανασκαφεί στο άμεσο περιβάλλον του (βλ. παραπάνω, σ. 185–6).

94. «Οὔτοι κατὰ Φραντζῆν ἦσαν 60.000, κατ' ἄλλους 12.000, κατὰ Πουκεβίλλ πικανώτερον 20.000... Τότε ὁ Μωρηῆς ἀνομάσθη 'κατακαϊμένος'... Εἰς 80.000 "Ἕλληνες ἀνέρχονται τὰ θύματα τῆς μάχαιρας τῶν Ἀλβανῶν... Κατόπιν οἱ Ἀλβανοὶ ἐπετίθεντο κατὰ Τούρκων» (Ζεγκίνης 210).

95. Ζεγκίνης 225· Seve 1979, 181 σημ. 10· ἰδίου 1998, 423 και σημ. 56.

96. Ζεγκίνης 294, σχετικά με τη μαρτυρία του Rouquerville (1799, 1815).

97. Η τετράγωνη κάτοψη του παραπέμπει στο ρυθμό των κυβόσχημων σταυροειδῶν εγγεγραμμένων με τρούλλο. Οι κόγχες της πρόθεσης και του διακονικού δεν ήταν απαραίτητο να εξέλθουν εξωτερικά (βλ. Όμορφη Εκκλησιά Αθηνών, Ταξίαρχης Μεσαριάς Ανδρού).

Όπως είδαμε παραπάνω, από την αρχιτεκτονική ανάλυση του μνημείου προέκυψε ότι στη μουσουλμανική περίοδο της ζωής του υπήρξαν δύο βασικές οικοδομικές φάσεις: η ανέγερσή του ως απλό τετράγωνο κτίριο, πιθανότατα προσευχής (μεστζίτ), και η μετασκευή του σε τζαμί με την προσθήκη θολωτής στοάς στην πρόσοψη και μιναρέ. Τα στοιχεία που διαθέτουμε για να χρονολογήσουμε τις φάσεις αυτές είναι, δυστυχώς, ελάχιστα.

Σχετικά με το τζαμί αυτό, ο Τσελεμπί, στα μέσα του 17ου αι., αναφέρει απλώς ότι είναι «σε καλή κατάσταση». Η παρατήρηση αυτή υποδηλώνει, κατά τη γνώμη μας, ότι πρόκειται για ένα παλιό τζαμί, το οποίο παρά την ηλικία του διατηρείται σε καλή κατάσταση. Με βάση το δεδομένο αυτό καθώς και τα στοιχεία που προέκυψαν από την τυπολογική του ανάλυση, δεν θεωρούμε αβάσιμη την άποψη ότι κτίζεται γύρω στα μέσα του 16ου αιώνα⁹⁸, αν όχι νωρίτερα. Ίσως μάλιστα η ανέγερσή του σχετίζεται με τη μακρόχρονη περίοδο ηρεμίας στις σχέσεις μεταξύ Τούρκων και Βενετών (διάρκειας 150 χρόνων περίπου) η οποία σημειώνεται μετά την υπογραφή της συνθήκης του 1540.

Σχετικά με τη χρονολόγηση της μετασκευής του μνημείου σε τζαμί, ή σε μεγαλύτερο τζαμί, θα μπορούσαμε να διατυπώσουμε δύο υποθέσεις. Σύμφωνα με την πρώτη υπόθεση, η μετασκευή του κτιρίου γίνεται πριν από τα μέσα του 17ου αι. (γύρω στα 1650;), πριν από το τέλος δηλαδή της Α΄ Τουρκοκρατίας (1463–1686), όταν το οθωμανικό στοιχείο στην πόλη ήταν ακόμη ανθηρό. Στην περίπτωση αυτή ο Τσελεμπί (1668) είδε το τζαμί με μιναρέ αλλά απλώς δεν το θεωρεί άξιο λόγου να το αναφέρει⁹⁹, ενώ οι Coropelli (1687) και VDS (1700) δεν απεικονίζουν καθόλου το τζαμί πιθανώς επειδή ήταν απόκεντρο. Σύμφωνα με τη δεύτερη υπόθεση, η οποία μας φαίνεται πιθανότερη, η μετασκευή γίνεται μετά τη φάση εγκατάλειψης του μνημείου κατά τη Β΄ Βενετοκρατία (1686–1715), στην αρχή δηλαδή της Β΄ τουρκικής κυριαρχίας στην πόλη (1715). Στην περίπτωση αυτή δικαιολογημένα δεν αναφέρει το μιναρέ του ο Τσελεμπί, εφόσον δεν τον είδε, ενώ οι Coropelli και VDS δεν απεικονίζουν το τζαμί, επειδή δεν ξεχώριζε ακόμη στο τοπίο της πόλης. Σε κάθε περίπτωση το 1729 το τζαμί έχει πλέον μιναρέ, εφόσον έτσι το σχεδιάζει ο Fourmont. Παραπάνω αναφερθήκαμε στην εξαιρετικά ισχυρή παρουσία του οθωμανικού στοιχείου στην πόλη κατά τη διάρκεια της Β΄ Τουρκοκρατίας. Η μετα-

98. Η άποψη του αρχαιολόγου Πιτίδη ότι οικοδομείται στο διάστημα μεταξύ 1570 και 1600 (Τσακόπουλος 20) δεν γνωρίζουμε σε ποια στοιχεία βασίζεται. Ο Ζεγκίνης (294), στηριζόμενος ίσως στην ίδια πηγή, προτείνει ότι «εκ του ρυθμού του φαίνεται ότι είναι εν από τα αρχαιότερα μουσουλμανικά τεμένη. Εκτίσθη περί το 1570–1580».

99. Είναι ίσως αξιοσημείωτο ότι ο Τσελεμπί (1668) μόνο για το τζαμί της αγοράς αναφέρει ότι είχε θολωτή στέγη και μιναρέ.

σκευή του τζαμού στην αρχή αυτής της περιόδου ίσως υποδηλώνει ακριβώς τη συγκέντρωση του συρρικνωμένου οθωμανικού πληθυσμού στο ανατολικό τμήμα της πόλης και την κατάργηση όλων των άλλων τζαμιών. Άλλωστε, είναι χαρακτηριστικό ότι και τα επίσημα οθωμανικά κτίρια βρίσκονται πλέον σε αυτό το τμήμα του Άργους.

Σύμφωνα με δύο σχέδια που χρονολογούνται στα 1805 (Gell, Pomardi), το τζαμί εμφανίζεται για πρώτη φορά πλαισιωμένο από μεγάλα κυπαρίσσια. Η δενδροφύτευση θα πρέπει να χρονολογείται στα τέλη του 18ου αι. και να σχετίζεται πιθανώς με κάποια διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου (στο σχέδιο του Gell διακρίνεται μια μεγάλη πλατεία βορείως του τεμένους) και όχι με την παρουσία του γνωστού μουσουλμανικού κοιμητηρίου, το οποίο πρέπει να καταλάμβανε τον ελεύθερο χώρο νοτίως του τζαμού.

Συμπεράσματα

Από την παραπάνω αρχιτεκτονική και ιστορική διερεύνηση του μνημείου προκύπτουν ορισμένα συμπεράσματα, τα οποία ωστόσο δεν δίνουν οριστικές απαντήσεις σε βασικά προβλήματα που αφορούν κυρίως στην ταύτιση και τη χρονολόγησή του.

1. Η ονομασία του τζαμού παραμένει άγνωστη, εφόσον δεν αναφέρεται σε καμία από τις γνωστές, σε εμένα τουλάχιστον, γραπτές πηγές. Δεν είναι μάλιστα απολύτως βέβαιο ότι το τζαμί που αναφέρει ο Τσελεμπί στη συνοικία Μπειικλέρ ταυτίζεται με το μετέπειτα ναό του Αγίου Κωνσταντίνου¹⁰⁰.
2. Ως προς τον ακριβή χρόνο ανέγερσης του τζαμού μόνο υποθέσεις μπορούν να διατυπωθούν. Η απλή τυπολογία του δεν αποκλείει το μνημείο να είναι πρόωμο έργο (αρχές ή μέσα 16ου αι.) αλλά η διαχρονικότητα του απλού αυτού τύπου δεν μπορεί να αποτελέσει ασφαλές χρονολογικό κριτήριο.
3. Η μακρόχρονη ζωή του μνημείου δικαιολογεί απόλυτα τις διάφορες αρχιτεκτονικές επεμβάσεις (προσθήκες, επισκευές, μετασκευές) που το βοήθησαν να επιβιώσει στο χρόνο και να ανταποκριθεί στις αλλαγές χρήσης και σημασιολόγησής

100. Σύμφωνα με την ερευνήτρια I. Scheltema, η οποία μελετά τα οθωμανικά αρχεία, ο μετέπειτα Αγ. Κωνσταντίνος κτίστηκε από τον Hacı Beshir Agha, μετά το 1715, ενώ το τζαμί της αγοράς από τον Topal Osman Pasha, την ίδια περίοδο (προσωπική ανακοίνωση για την οποία την ευχαριστώ). Ωστόσο, ακόμη και αν οι ταυτίσεις αυτές είναι ορθές, δεν αποκλείεται οι παραπάνω αξιωματούχοι να επισκέυασαν απλώς παλαιότερα κτίρια τα οποία μετονομάστηκαν: το μεν Besikler çâmiî σε Beshir Agha çâmiî το δε Çarsî çâmiî σε Osman Pasha çâmiî. Στη συνέχεια τα τζαμιά διατήρησαν πιθανώς και τις δύο ονομασίες. Κάτι τέτοιο φαίνεται να δικαιολογεί την άποψη περί «πολλαπλογραφίας» του καταλόγου του Ayverdi (Σαμπανοπούλου, προσωπική ανακοίνωση).

του. Τρεις τουλάχιστον φαίνεται ότι ήταν οι κύριες οικοδομικές φάσεις του: στην πρώτη φάση, πιθανώς γύρω στα μέσα 16ου αι., ανέγερση ενός απλού τετράγωνου κτίσματος που χρησίμευε μάλλον ως συνοικιακός χώρος προσευχής (μεστζίτ). Σε μια δεύτερη φάση το κτίριο αναβαθμίζεται σε μεγάλο τζαμί με προσθήκη μινιρέ και στοάς στην πρόσοψη. Η φάση αυτή δεν μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα αν τοποθετείται στα μέσα του 17ου ή τις αρχές του 18ου αι., δηλαδή πριν ή αμέσως μετά τη Β' Βενετοκρατία (1686–1715). Στην τελική φάση, λίγα χρόνια μετά την ελληνική επανάσταση, το τζαμί μετατρέπεται σε χριστιανικό ναό με περιορισμένες μετασκευές οι οποίες δεν έχουν αλλοιώσει ουσιαστικά την αρχική του μορφή.

4. Η υπόθεση ότι το τζαμί κτίζεται στα θεμέλια υστερορωμαϊκού/παλαιοχριστιανικού ή πιθανότερα βυζαντινού μνημείου δεν μπορεί να αποκλειστεί. Ωστόσο, υπέρ της άποψης ότι κτίστηκε εξαρχής ως τζαμί συνηγορεί ο διαφορετικός προσανατολισμός του σε σχέση με εκείνον των χριστιανικών εκκλησιών: το μνημείο ακολουθεί τον άξονα ΒΔ/ΝΑ, ο τοίχος του μιχράμπ είναι δηλαδή στραμμένος προς τη Μέκκα.

5. Ο ασφαλέστερος τρόπος για να φωτιστούν πολλά από τα ερωτήματα που εξακολουθούν να παραμένουν αναπάντητα σχετικά με την ιστορία του μνημείου θα ήταν η περαιτέρω αρχιτεκτονική μελέτη (μετά από αφαίρεση κονιαμάτων, αποτοίχιση παραθύρων, κ.ά.) αλλά κυρίως η ανασκαφική έρευνα στα θεμέλια του μνημείου.

Βιβλιογραφία

- Abadie-Reynal   Abadie-Reynal, C., *Un exemple de régression du phénomène urbain : Argos aux IVe-VIIe siècles ap. J.-C.*, στο Pariente – Touchais, 397–404.
- Ayverdi   Ayverdi, E.H., *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri- Bulgaristani Yunanistan- Arnavutluk*. [Τα οθωμανικά αρχιτεκτονικά μνημεία στην Ευρώπη: Βουλγαρία, Ελλάδα, Αλβανία], 1982.
- Barakari – Pariente   Barakari-Glèni, K. – Pariente, A., *Argos du VIIe au IIIe s. av. J.-C. : synthèse des données archéologiques*, στο Pariente – Touchais, 165–178.
- Δημακοπούλου   Δημακοπούλου, Κ., *Ευρήματα της Πρωτοελλαδικής εποχής στο Αργος. Ανασκαφή οικοπέδου Γ. Λεμπιτζή*, στο Pariente – Touchais, 57–70.
- Δωροβίνης   Δωροβίνης, Β., *Συμβολές στην ιστορία της κτιριοδομίας της Καποδοστριακής εποχής (1828–1833)*, μέρος 4ο, *Αρχαιολογία* 33(1989)80–88.
- Gabriel   Gabriel, A., *Monuments turcs de l'Anatolie*, 1931–34.
- Goodwin,   Goodwin, G., *A History of Ottoman Architecture*, 1971.
- Hillendrand   Hillendrand, R., *Islamic Architecture. Form, function and meaning*, 1994.
- Λούπης   Λούπης, Δ., *Ελβιά Τσελεμπί. Οδοπορικό στην Ελλάδα (1668-1671). Πελοπόννησος, Νησιά Ιονίου, Κρήτη, Κυκλάδες, Νησιά Ανατολικού Αιγαίου*. Εισαγωγή, απόδοση από τα Τουρκικά, σημειώσεις, Αθήνα 1999.

- Μπανάκα-Δημάκη Μπανάκα-Δημάκη, Α., *Ρωμαϊκά ταφικά μνημεία του Άργους*, στο Pariente – Touchais, 385–395.
- Μπανάκα-Δημάκη et al. Μπανάκα-Δημάκη, Α. – Παναγιωτοπούλου, Α. – Οικονόμου-Laniado, Α., *Το Άργος κατά τη Ρωμαϊκή και Παλαιοχριστιανική περίοδο: σύνθεση των αρχαιολογικών δεδομένων*, στο Pariente – Touchais, 327–336.
- Μπαρακάρη-Γλένη Μπαρακάρη-Γλένη, Κ., *Συμβολή στη μελέτη της τοπογραφίας της αρχαίας πόλης του Άργους. Στοιχεία από την ανασκαφή στο οικόπεδο Γ. Λεμπετζή*, στο Pariente – Touchais, 271–290.
- Μπούρας Μπούρας, Χ., *Μαθήματα Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής*, Αθήνα 1975.
- Οικονόμου-Laniado Οικονόμου-Laniado, Α., *Les cimetières paléochrétiens d'Argos*, στο Pariente – Touchais, 405–416.
- Pariente – Touchais Pariente, A. – Touchais, G. (éd.), *Άργος και Αργολίδα. Τοπογραφία και πολεοδομία. Argos et l'Argolide: Topographie et Urbanisme, Actes de la Table Ronde internationale, 28.4–1.5.1990, Athènes – Argos, ÉFA, Recherches Franco-Helléniques 3*, 1998.
- Piérart 1982 Piérart, M., *Deux notes sur l'itinéraire argien de Pausanias*, BCH 106(1982)139–152.
- Piérart 1998 Piérart, M., *L'itinéraire de Pausanias à Argos*, στο Pariente – Touchais, 337–356.
- Piérart – Touchais Piérart, M. – Touchais, G., *Argos. Une ville grecque de 6000 ans*. Paris 1996.
- Πιτερός Πιτερός, Χ., *Συμβολή στην αργειακή τοπογραφία. Χώρος, οχυρώσεις, τοπογραφία και προβλήματα*, στο Pariente – Touchais, 179–210.
- Sève 1979 Sève, M., *Témoignages de voyageurs et d'artistes sur la ville et les antiquités d'Argos (XVIe-XIXe siècles)*. Thèse de 3e Cycle inédite, présentée à l'Université de Paris X-Nanterre, 1979.
- Sève, 1993 Sève, M., *Les voyageurs français à Argos*, Paris 1993.
- Sève 1998 Sève, M., *L'urbanisme argien au XVIIIe et au début du XIXe siècle d'après les voyageurs*, στο Pariente – Touchais, 417–437.
- Touchais Touchais, G., *Argos à l'époque mésohelladique : un habitat ou des habitats ?*, στο Pariente – Touchais, 71–84.
- Touchais – Divari-Valakou Touchais, G. – Divari-Valakou, N., *Argos du néolithique à l'époque géométrique : synthèse des données archéologiques*, στο Pariente – Touchais, 9–21.
- Τραυλός Τραυλός, Ι., *Πολεοδομική εξέλιξις τῶν Ἀθηνῶν*, Αθήνα 1960.
- Τσακόπουλος Τσακόπουλος, Τ., *Συμβολαί εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἀργολίδος*, τόμ. 5, 1955, 20–23.
- Τσιανάκας Τσιανάκας, Ε., 2004. *Τα οθωμανικά σχολεία της τουρκοκρατούμενης Πελοποννήσου*, στο 3ο Διεθνές Συνέδριο «Ιστορίας Εκπαίδευσης», 1-3 Οκτωβρίου 2004. Οργάνωση, Εργαστήριο Ιστορικού Αρχείου Νεοελληνικής και Διεθνούς Εκπαίδευσης του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Πατρών. Πρακτικά σε ηλεκτρονική μορφή. <http://www.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio3/praktika%2011/tsianakas.htm>
- Ζεγκίνης Ζεγκίνης, Ι., *Τὸ Ἄργος διὰ μέσου τῶν αἰῶνων*, Πύργος 1968 (1948).

- Unsal   Unsal, B., *Turkish Islamic Architecture in Seljuk and Ottoman times (1071-1923)*, 1959.
- Vollgraff   Vollgraff, W., *Fouilles d'Argos. B. - Les établissements préhistoriques de l'Aspis (suite). C. - La topographie de la ville hellénique*, BCH 31 (1907) 139-184.

RÉSUMÉ

ANNA PHILIPPA-TOUCHAIS

L'église Saints-Constantin-et-Hélène (ex-mosquée) à Argos: contribution à l'étude du monument

L'église actuelle Saints-Constantin-et-Hélène, située à la lisière sud-est de la ville d'Argos, s'abrite à l'intérieur de l'unique mosquée musulmane aujourd'hui conservée dans la ville. Le monument appartient au type de la mosquée à nef unique et portique sur la façade (côté ouest). La salle centrale carrée (14,40 m de côté) est couverte d'une grande coupole hémisphérique (diam. int. 11,20 m) qui repose sur un tympan octogonal, tandis que le portique de la façade est couvert de trois petites voûtes. Dans sa forme originelle le monument était muni de huit fenêtres (deux de chaque côté) qui aujourd'hui ont subi de sérieuses transformations. Du minaret carré seule la patrie inférieure de l'escalier est conservée, munie d'une dizaine de marches.

L'examen historique et architectural de l'église a produit quelques données nouvelles, qui n'apportent cependant pas de réponses définitives à des questions fondamentales liées à l'identification et à la datation du monument.

Le type architectural simple du monument, qui suit le modèle des petites mosquées souvent construites à la périphérie de l'empire ottoman, apparaît dès le milieu du xve siècle ; mais son caractère diachronique ne permet pas de dater précisément le monument. La fondation de la mosquée à la fin du xvie siècle est considérée comme très probable, tandis que sa présence est attestée dans les récits des voyageurs dès la seconde moitié du xviiie s.

L'identification de la mosquée demeure inconnue car son nom n'est pas mentionné dans les sources recensées. Il s'agit peut-être de la mosquée du quartier de Besikler, l'une des trois mosquées que le voyageur turc E. Çelebi a vues à Argos en 1668. Les deux autres se trouvaient respectivement au centre de la ville et sur la forteresse de la Larissa qui abritait à l'époque un quartier musulman.

Rien ne permet pour le moment d'affirmer que la mosquée est construite sur les

ruines d'un temple antique, comme cela a été envisagé. Il est toutefois certain qu'aux abords du monument se trouvaient des édifices importants aussi bien antiques (Gymnase de Kylarabis) que byzantins (grande basilique paléochrétienne à trois nefs, bain monastique mésobyzantin). L'hypothèse selon laquelle le monument fut construit dès l'origine comme une mosquée est renforcée par son orientation légèrement désaxée par rapport à celle des églises de la ville.

Le monument présente, à notre avis, trois phases architecturales principales : *phase 1*, fondation de la mosquée, sans doute à la fin du xve ou au début du xviie s. ; *phase 2*, réfections étendues, sans doute au début du xviiie s. après la reconquête de la ville par les Turcs (1715) ; *phase 3*, transformation de la mosquée en église chrétienne au début du xixe s., juste après la Révolution. L'inauguration officielle de l'église Saint-Constantin fut célébrée en 1871, après que le monument eut aussi servi d'hôpital militaire.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι

† ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ-ΛΑΝΙΑΔΟ

Το Άργος κατά τη Μεσοβυζαντινή περίοδο

Οι φιλόλογικές πηγές για το Άργος στη μεσοβυζαντινή περίοδο, όπως για τις περισσότερες πόλεις του Ελλαδικού χώρου, είναι πενιχρές. Το σημαντικότερο σωζόμενο κείμενο είναι ο Βίος του αγίου Πέτρου, επισκόπου Άργους, που έζησε στα τέλη του 9ου και στις αρχές του 10ου αιώνα. Γράφτηκε από τον μαθητή του Θεόδωρο Νικαίας κατά τον 10ο αιώνα με μορφή εγκωμίου^[1]. Επειδή πρόκειται για ρητορικό κείμενο, ο Βίος δεν περιέχει πολλές πληροφορίες, αλλά λόγω της σπανιότητας άλλων πηγών, θεωρείται πολύτιμος, όχι μόνο για την ιστορία της πόλης του Άργους, αλλά και ολόκληρης της Πελοποννήσου γι' αυτήν την περίοδο. Στον Βίο αναφέρονται επιδρομές πειρατών, λοιμοί και εισβολές εχθρών (πιθανότατα Βουλγάρων). Ο Vasilief στο άρθρο του για τον Βίο του αγίου Πέτρου^[2] επισημαίνει τη σπουδαιότητά του. Το κείμενο δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά το 1888, από τον G. Cozza-Luzi^[3]. Η πιο πρόσφατη έκδοση είναι του Κ. Θ. Κυριακόπουλου, ο οποίος δημοσιεύει και τα έργα του αγίου (εγκώμα)^[4].

Η ανακοίνωση παρουσιάστηκε στο Δέκατο Πέμπτο Συμπόσιο της ΧΑΕ, Αθήνα 1995· βλ. εδώ σ. 15. Το χειρόγραφο κείμενο παραχωρήθηκε για δημοσίευση στον παρόντα τόμο από τον Avshalom Laniado, σύζυγο της τιμωμένης, τον οποίο ευχαριστούμε θερμά και από τη θέση αυτή, και συλλογιστικά από την Ευαγγελία Κοττά, μεταπτυχιακή φοιτήτρια του Τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας. Η επιμέλεια του κειμένου με την προσθήκη των απολύτως απαραίτητων παραπομπών έγινε από τον Ι. Δ. Βαράλη, Λέκτορα του ίδιου Τμήματος. Οι συνοδευτικές εικόνες ανήκουν στο φωτογραφικό αρχείο της τιμωμένης, που έχει παραχωρηθεί από τον σύζυγό της στο οικείο Τμήμα ΙΑΚΑ, για ψηφιοποίηση και αξιοποίηση.

[1. Για το Θεόδωρο Νικαίας, βλ. πρόσφατα Π. Α. Γιαννόπουλος, *Ο Ναυπλιεύς Θεόδωρος Νικαίας*. Ναυπλιακά Ανάλεκτα 4(2000)117–169.]

[2. A. Vasiliev, *The Life of St. Peter of Argos and Its Historical Significance*, *Traditio* 5(1947)163–191.]

[3. G. Cozza-Luzi, *Nova Patrum Bibliotheca*, IX.3, Roma 1888, 1–17.]

[4. Κ. Θ. Κυριακόπουλος, *Άγιον Πέτρον Έπισκόπου Άργους βίος και λόγοι, Εισαγωγή – κείμενον – μετάφρασις – σχόλια*, Εν Αθήναις 1976.]

Μέχρι τη βασιλεία του Ισαάκιου Αγγέλου το Άργος ήταν έδρα επισκοπής υπό τον μητροπολίτη Κορίνθου, αλλά από το 1189 προβιβάστηκε σε μητρόπολη με την επωνυμία Άργους και Ναυπλίου[5]. Πληροφορίες για το Άργος υπάρχουν στον βίο του οσίου Νίκωνα του Μετανοείτε[6], ενώ ο Άραβας γεωγράφος Edrisi το μνημονεύει ως *Argho*[7].

Το επιγραφικό υλικό που μνημονεύει ονόματα επισκόπων του Άργους είναι και αυτό πενιχρό. Εκτός από την αφιερωματική επιγραφή του ναού της Παναγίας στη Λάρισα του Άργους, που αναφέρει το έτος κτίσεως και τον επίσκοπο Νικήτα[8], μόνο άλλη μια αποσπασματική που είναι ανέκδοτη γνωρίζουμε από τις ανασκαφές[9]. Στο καθολικό της μονής Αρείας είναι επίσης εντοιχισμένη η αφιερωματική επιγραφή του 1149, που μνημονεύει τον επίσκοπο Άργους και Ναυπλίου Λέοντα[10]. Στο fol. 297r-v του κώδικα Suppl. gr. 1090 της Εθνικής Βιβλιοθήκης του Παρισιού, που ανήκε μάλλον στον Ιωάννη Ζυγομαλά και ίσως αντιγράφει τον συνοδικό κώδικα της μητρόπολης, θησαυρίζεται κατάλογος των επισκόπων Άργους από τον άγιο Πέτρο μέχρι τον 15ο αιώνα[11]. Τα ονόματα ορισμένων από αυτούς μας είναι γνωστά από μολυβδόβουλα[12].

[5. Για τα εκκλησιαστικά της πόλης, βλ. Ν. Α. Βέης, *Συμβολές στην εκκλησιαστική γεωγραφία Ελλάδος κατά τον μεσαίωνα και τα νεότερα χρόνια*, Πελοποννησιακά 25(2000)298–302. ΘΗΕ 3(1963)51–58, s.v. «Άργολίδος, Μητρόπολις» (Χ. Γ. Πατρινέλης). Α. Δ. Κομίνης, *Παρατηρήσεις και διορθώσεις εις τούς επισκοπικούς καταλόγους Άργολιδοκορινθίας*, στα *Πρακτικά τοῦ Α' Τοπικοῦ Συνεδρίου Ἀργολικῶν Σπουδῶν, Ναύπλιον 4–6.12.1976*, Πελοποννησιακά, Παράρτημα 4 (1979), 22–27. Α. Βασιλοκοπούλου, *Συμβολή στην ιστορία τῆς μητροπόλεως Ἀργους*, στο *Πρακτικά τοῦ Β' Τοπικοῦ Συνεδρίου Ἀργολικῶν Σπουδῶν, Ἀργος 30.5–1.6.1986*, Πελοποννησιακά, Παράρτημα 14 (1989), 405–413. Β. Κόντη, *Το Ναύπλιο και οι σχέσεις του με την επισκοπή Ἀργους κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο*, Σύμμεικτα 15(2002)131–148.]

[6. Ο. Λαμφίδης, *Ὁ ἐκ Πόντου ὄσιος Νίκων ὁ Μετανοείτε*, Αθήναι 1982, 60, 62, 186–187.]

[7. Βλ. Μ. Σ. Κορδώσης, *Ἡ περιγραφή τῆς Νοτιοανατολικῆς Πελοποννήσου ἀπὸ τὸν Ἀραβὰ περιηγητὴ Edrisi*, στο *Πρακτικά τοῦ Β' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Πάτραι, 25–31.5.1980*, Πελοποννησιακά, Παράρτημα 8, τόμ. Β', 262 και σημ. 4.]

[8. Ch. Bouras, *L'église de la Théotokos de la citadelle d'Argos*, BCH 111(1987)456–457, 469.

[9. Δεν γνωρίζουμε ποιά εννοεί η συγγραφέας. Δύο μεσοβυζαντινές επιγραφές φυλάσσονται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Άργους δημοσιευμένες από τον Vollgraf, βλ. *Novae Inscriptiones Argivae*, Mnemosyne n.s. 57(1929)249–250, αρ. XXXVI–XXXVII.]

[10. Κ. Ζησιού, *Χριστιανικά ἀρχαιότητες Ναυπλίου*, ΔΙΕΕ 1(1883)522. Ο ίδιος, *Σύμμικτα*. Αθηνῶν 1892, 79. Α. Struck, *Vier byzantinische Kirchen der Argolis*, AM 34(1909)229, εικ. 9. Ν. Α. Βέης, ὀπ. π. (σημ. 5), 301. Γ. Α. Χώρας, *Ἡ «Ἁγία Μονή» Ἀρείας ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ καὶ πολιτικῇ ιστορίᾳ Ναυπλίου καὶ Ἀργους*, Ἐν Αθήναις 1975, 51. Α. Philippidis-Braat, *Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance, III. Inscriptions du Péloponnèse (à l'exception de Mistra)*, T&MByz 9(1985)308–309, αρ. 51, πίν. XII, 2.]

[11. Ι. Σακκελίων, *Ἀργους καὶ Ναυπλίον παλαιοῦ ἱεράρχαι*, ΔΙΕΕ 2(1885)32–38. Σ. Π. Λάμπρος, NE 12 (1915)122–123. Κυριακόπουλος, ὀπ. π., 415–422. J. Gouillard, *Le Synodikon de l'orthodoxie: édition et commentaire*, T&MByz 2(1967)109.]

[12. Για τα μολυβδόβουλλα των επισκόπων Άργους Πέτρου και Θεοδώρου, βλ. Κ. Μ. Κων-

Διοικητικά το Άργος υπαγόταν στο θέμα Πελοποννήσου με έδρα την Κόρινθο. Σύμφωνα με το γνωστό χρυσόβουλο του 1198 παραχωρήθηκαν εμπορικά προνόμια στους Βενετούς στην περιοχή του Άργους^[13]. Το 1212 το κάστρο του Άργους πέφτει στα χέρια των Φράγκων και η πόλη στο εξής υπαγόταν στον Όθωνα Ντελαρός του Δουκάτου των Αθηνών^[14]. Το 1388 οι Βενετοί αγοράζουν την Αργολίδα από τη χήρα Μαρία ντ' Ενγκιέν^[15].

Σύμφωνα με τις ανασκαφικές έρευνες της τελευταίας εικοσιπενταετίας γνωρίζουμε ότι ο πολεοδομικός ιστός της μεσοβυζαντινής περιόδου, και κυρίως από τον 11ο αιώνα και εξής, συνεχίζει τον ιστό της παλαιοχριστιανικής περιόδου, ο οποίος βασίζεται στη δομή της πόλης στην ελληνιστική περίοδο. Στη μεσοβυζαντινή περίοδο η πόλη συρρικνώνεται, εγκαταλείπονται οι δυτικές συνοικίες και συνεχίζεται η ζωή στις νεότερες συνοικίες του υστερορωμαϊκού Άργους, τις ανατολικές και νότιες (εικ. 1).

Με μεγάλη πιθανότητα η πόλη θα χωριζόταν σε ενορίες, όπως και κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο, σύμφωνα με τους περιηγητές. Ο αββάς M. Fourmont σε γράμμα του, της 12ης Φεβρουαρίου 1730, αναφέρει ότι στο Άργος υπήρχαν πάνω από τριάντα εκκλησίες^[16]. Σε κατάστιχο του Κρατικού Αρχείου της Βενετίας των αρχών του 18ου αιώνα αναφέρεται ότι στο Άργος υπήρχαν δύο εκκλησίες των ρωμαιο-καθολικών, δώδεκα ορθόδοξες και δεκαοχτώ ερειπωμένες^[17].

Νότια και σε μικρή απόσταση από το αρχαίο θέατρο και την αγορά βρίσκεται ο μόνος σωζόμενος σε ύψος βυζαντινός ναός του Άργους. Πρόκειται για την Κοίμηση της Θεοτόκου του Νεκροταφείου (εικ. 1, αρ. 17). Δημοσιεύτηκε το 1980 από

σταντόπουλος, *Βυζαντινά μολυβδόβουλλα τοῦ ἐν Ἀθήναις Ἐθνικοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου*, Ἐν Ἀθήναις 1917, 24–25 αρ. 81–82. V. Laurent, *Le corpus des sceaux de l'Empire byzantin*, Paris 1963, V.1. 427–430 αρ. 571–576, V.2, 419 αρ. 1586.]

[13. W. Miller, *Ιστορία της Φραγκοκρατίας στην Ελλάδα (1204-1566)*, Αθήνα 1997³, 43.]

[14. Miller, *ὀπ. π.*, 105. A. Savvides, *Nauplion in the Byzantine and Frankish Periods*, Πελοποννησιακά 19(1991–1992)296–297. Για τα εκκλησιαστικά της εποχής της Φραγκοκρατίας, βλ. G. Fedalto, *Annotazioni sui vescovadi Latini della Morea franca e l'Arcivescovado Latino di Corinto durante il secolo XIII*, στο *Πρακτικά τοῦ Β' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Πάτραι, 25–31.5.1980*, Πελοποννησιακά, Παράρτημα 8, τόμ. Β', 301 και σημ. 1. Χώρας, *ὀπ. π.*, 98–110.]

[15. Miller, *ὀπ. π.*, 404–405. Savvides, *ὀπ. π.*, 298.]

[16. M. Sève, *Voyageurs et artistes à Argos, XVIe – XIXe siècles, Mémoire présenté à l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, Paris 1979, 184 και σημ. 12.]

[17. Sève, *ὀπ. π.*, 183–184 και σημ. 11: Archivio di Stato di Venezia, Sindici Inquisitori di Terra-Ferma e Levante, busta 81, "Catastico ordinario che segue il disegno del territorio di Argos", fol. 39.]

τη Gisèle Hadjiminaglou^[18]. Σύμφωνα με εντοιχισμένη επιγραφή ο ναός επισκευάστηκε το 1699 επί Β' Βενετοκρατίας, όταν το Άργος ήταν έδρα της ορθόδοξης επισκοπής. Από την πρώτη οικοδομική φάση του ναού σώζονται οι τοίχοι του σε ύψος που κυμαίνεται από 2–4μ.^[19] Η τοιχοποιία των κάτω τμημάτων των τοίχων αποτελείται από μεγάλες λιθοπλίνθους σε δεύτερη χρήση, προερχόμενες από γειτονικές αρχαιότητες και παρουσιάζει ομοιότητες με τους άλλους ναούς της λεγόμενης «σχολής» του Άργους^[20]. Σχετικά με τον αρχιτεκτονικό τύπο του ναού η Hadjiminaglou δεν καταλήγει αν ο ναός ήταν οκταγωνικός ή σταυροειδής εγγεγραμμένος, γιατί η ανωδομή του ναού έχει υποστεί ανακατασκευή^[21]. Όσον αφορά στη χρονολόγηση του μνημείου, το τοποθετεί ανάμεσα στον Άγιο Ιωάννη τον Ελεήμονα του Λυγουριού^[22] και την Κοίμηση της Θεοτόκου του Χώνικα^[23], με τα εξής επιχειρήματα: α) όπως και στον Άγιο Ιωάννη του Λυγουριού, στο μνημείο δεν γίνεται συστηματική χρήση της πλινθοπερίκλειστης τοιχοποιίας. Αντιθέτως, ενώ στον ναό του Λυγουριού υπάρχει κεραμοπλαστικός διάκοσμος, στο αργεϊκό μνημείο απουσιάζει. Παραδέχεται όμως ότι το άνω τμήμα των τοίχων είναι ανακατασκευασμένο· β) Το κρηπίδωμα και το κάτω μέρος της τοιχοδομίας μοιάζει με αυτό της Παναγίας του Χώνικα^[24]. Νομίζουμε ότι τα επιχειρήματα αυτά είναι πολύ αδύναμα για να χρονολογήσουν το μνημείο στις αρχές του 12ου αιώνα. Εξάλλου, τα νέα ανασκαφικά δεδομένα που προέκυψαν κατά τη διάρκεια εργασιών για την πλακόστρωση της πλατείας της Παναγίας του Χώνικα αναθεώρησαν τη χρονολόγηση του ναού (τέλη 12ου αιώνα)^[25].

Ο Διονύσιος Πύρρος ο Θεσσαλός αναφέρει ότι οι Αργείοι επισκέπασαν την εκκλησία της Παναγίας του Νεκροταφείου και το 1822^[26]. Περιηγητές του 17ου και

[18. G. Hadjiminaglou, *L'église de la Théotokos au cimetière d'Argos*, στο *Études argiennes*. BCH Suppl. VI, Athènes-Paris 1980, 493–499.]

[19. Hadjiminaglou, *όπ. π.*, 493.]

[20. Hadjiminaglou, *όπ. π.*, 497, *εικ.* 3, 5–8.]

[21. Hadjiminaglou, *όπ. π.*, 498–499.]

[22. Για τον ναό, βλ. Χ. Μπούρας, *Ο Άγιος Ιωάννης ο Έλεήμων Λυγουριού Άργολίδος*, ΔΧΑΕ 7(1973–1974)1–28. Χ. Μπούρας – Α. Μπούρα, *Η ελληνική ναοδομία κατά τον 12ο αιώνα*, Αθήνα 2002, 212–214.]

[23. Για τον ναό, βλ. Struck, *Vier byzantinische Kirchen*, *όπ. π.*, 196–201 και πίν. VII, IX. Μπούρας – Μπούρα, *Η ελληνική ναοδομία*, *όπ. π.*, 325–328.]

[24. Hadjiminaglou, *όπ. π.*, 497.]

[25. Οι ανασκαφικές εργασίες που διενεργήθηκαν με την επίβλεψη της Τασούλας Οικονόμου δεν έχουν δημοσιευτεί. Για πρόσφατη μελέτη του ναού, βλ. G. Hadjiminaglou, *ΑΔ* 53(1998). Β1 Χρονικά, 224.]

[26. Séve, *όπ. π.*, 186, 327.]

του 18ου αιώνα τοποθετούν το επισκοπικό μέγαρο στη θέση αυτή^[27]. Σημειώνουμε επίσης ότι σύμφωνα με την παράδοση ο άγιος Πέτρος τάφηκε στον ναό αυτό^[28]. Στον Βίο του αναφέρεται ότι έπεμελήθη τῆς εὐταξίας τῶν ὄσοι τοῦ βήματος καὶ τοῦ λοιποῦ κλήρου καὶ τῆς ἄλλης τοῦ ἱεροῦ εὐκοσμίας καὶ καταστάσεως^[29] καὶ ὅτι κατετίθετο τῇ σορῶ, ἢ τῶ λαϊῶ μέρει τοῦ θείου νεῶ κατεσκεύαστο^[30]. Στο fol. 479r του κώδικα Ambrog. gr. 668 διασώζεται επίγραμμα που στόλιζε την αργυρή επένδυση της εικόνας του αγίου Πέτρου, που παραγγέλθηκε από τον Ιωάννη, έναν από τους διαδόχους του στον επισκοπικό θρόνο του Άργους. Ο Πέτρος αποκαλείται στο επίγραμμα κτήτωρ τοῦ πανσέπτου ναοῦ τῆς Νέας^[31], ενώ ο ναός της Θεοτόκου που ίδρυσε ο άγιος αναφέρεται στον Βίο του ως τὸ θεῖον τῆς Θεοτόκου (...) τέμενος^[32]. Νομίζω ότι μόνο μία μικρή ανασκαφική έρευνα θα μπορούσε να μας δώσει λύση στο πρόβλημα της χρονολόγησης του ναού.

Στην ανατολική συνοικία της πόλης βρέθηκε το καλοκαίρι του 1981 κατά της διάρκεια συστηματικής ανασκαφής, τμήμα λουτροῦ^[33] (εικ. 2–3). Συγκεκριμένα ήλθε στο φως υπόκαυστο, διαστάσεων 3 X 4μ., που η βόρεια πλευρά του είναι διαμορφωμένη σε τρίπλευρη αψίδα. Το δάπεδό του έχει καταστραφεί. Ως πεσσοίκοι του υποκαύστου έχουν τοποθετηθεί σε δεύτερη χρήση κίονες που προέρχονται από την παλαιοχριστιανική βασιλική που έχει αποκαλυφθεί στα βόρεια ή από κάποιο γειτονικό κτήριο κλασικών χρόνων —ας μην ξεχνάμε ότι στην περιοχή έχει τοποθετηθεί το γυμνάσιο του Κυλάραβη που αναφέρεται από τον Πausanias (II 22, 8–9)^[34]. Το λουτρό θερμαινόταν με καμίνα για τη δημιουργία ατμού. Από το

[27. Ο Leake τοποθετεί στην περιοχή της Παναγίας του νεκροταφείου τον καθεδρικό ναό της πόλης και ο Fourmont στα σχέδιά του τους κήπους της αρχιεπισκοπής. Βλ. Sève, Voyageurs, ὄπ. π., 186. πίν. XXIV. Ο ίδιος, *Οι Γάλλοι ταξιδιώτες στο Άργος, Sites et monuments* XII, Athènes – Paris 1993, 32–33 αρ. 1–2, αρ. [7] και 38–39 αρ. 6.]

[28. I. Ζεγκίνης, *Τὸ Άργος διὰ μέσον τῶν αἰώνων*, Πύργος 1968, 294–295. Κυριακόπουλος, ὄπ. π., 427, 488–489.]

[29. Βίος, κεφ. 10. Κυριακόπουλος, ὄπ. π., 240, στίχ. 150–152.]

[30. Βίος, κεφ. 22. Κυριακόπουλος, ὄπ. π., 252, στίχ. 366–367.]

[31. Κυριακόπουλος, ὄπ. π., 423–428.]

[32. Βίος, κεφ. 21. Κυριακόπουλος, ὄπ. π., 252, στίχ. 357–358.]

[33. Πρόκειται για το οικόπεδο Φλώρου, στην οδό Μεσσηνίας–Αρκαδίας. Βλ. Α. Οικονομου, *Lampes paléochrétiennes d'Argos*, BCH 112(1988)481 σημ. 1. Α. Οικονομου-Laniado, *Argos Paléochrétienne : Contribution à l'étude du Péloponnèse Byzantin*, BAR 1173, Oxford 2003, 17.]

[34. Για το γυμνάσιο, βλ. Μ. Piérart, *Deux notes sur l'itinéraire argien de Pausanias*, BCH 106(1982)149–151· του ίδιου, *L'itinéraire de Pausanias à Argos*, στο Α. Pariente – G. Touchais (éd.), *Άργος και Αργολίδα. Τοπογραφία και πολεοδομία. Argos et l'Argolide: Topographie et Urbanisme. Actes de la Table Ronde internationale*, 28.4–1.5.1990, Athènes – Argos, ÉFA, Recherches Franco-Helléniques 3, 1998, 348.]

γλυπτό διάκοσμο έχουν σωθεί κοσμήτης, κομβίο και αρχιτεκτονικό μέλος με διάκοσμο, που μπορεί να χρονολογηθεί στον 11ο αιώνα^[35] (εικ. 4). Η κεραμική που βρέθηκε σε συνάφεια με το λουτρό χρονολογείται στα τέλη του 11ου και στις αρχές του 12ου αιώνα. Σύμφωνα με τις διαστάσεις του πρόκειται για μη δημόσιο λουτρό, ίσως κάποιου εκκλησιαστικού συγκροτήματος. Μπορούμε να το συγκρίνουμε με τα αντίστοιχα της μονής Καισαριανής^[36] και της Ζωοδόχου Πηγής στο Δερεβενοσάλεσι^[37]. Η ανασκαφή δεν ολοκληρώθηκε, το οικοπέδο όμως είναι απαλλοτριωμένο.

Λίγα μέτρα ανατολικότερα και στο προαύλιο του μοναδικού τζαμιού του Άργους, στη σημερινή εκκλησία του αγίου Κωνσταντίνου (εικ. 1, αρ. 16), βρήκαμε περιθύρωμα μαρμάρινο (εικ. 5), που σύμφωνα με πληροφορία του αείμνηστου αρχιφύλακα του Μουσείου Άργους Ηρακλή Σιδέρη αποκαλύφθηκε κατά τη διάρκεια εργασιών του ΟΤΕ στην οδό Αγίου Κωνσταντίνου. Έχει ύψος 2.10μ. και φέρει γλυπτό διάκοσμο με πεντάφυλλα ανθέμια σε κύκλο, εκτελεσμένο με την επιπεδόγλυφη τεχνική, που χρονολογείται στον 11ο αιώνα^[38].

Στις πλαγίες του Κάστρου της Λάρισας η Μονή της Παναγίας του Βράχου, η Πορτοκαλούσα ή Κατακεκρυμμένη (εικ. 1, αρ. 1), μνημονεύεται από όλους σχεδόν τους περιηγητές^[39]. Το καθολικό της τιμάται στα Εισόδια της Θεοτόκου και έχει υποστεί πολλές μετασκευές. Στην αυλή του μοναστηριού έχει εντοπιστεί ανώφλι θύρας που χρονολογείται στον 10ο αιώνα^[40].

Από την εκκλησία της Παναγίας στο Κάστρο έχουν σωθεί γλυπτά, όπως θωράκιο με παγώνι που ραμφίζει τσαμπί^[41] και η κτητορική επιγραφή, που έχει δημοσι-

[35. Φωτογραφίες των μελών αυτών υπάρχουν στο αρχείο της Τασούλας Οικονόμου. Βλ. παρακάτω σημ. 38.]

[36. Α. Ορλάνδος, *Μοναστηριακή αρχιτεκτονική*, Αθήνα 1999, 103–106, εικ. 114–115.]

[37. Α. Ορλάνδος, *Η επί του Κιθαιρώωνος Μονή της Παναγίας Ζωοδόχου Πηγής*, *ΑΒΜΕ* 1(1935)173–177, εικ. 18–19· του ίδιου, *Μοναστηριακή, όπ. π.*, 100–103, εικ. 112–113.]

[38. Για το μέλος αυτό, όπως και τα προηγούμενα από την ανασκαφή του λουτρού, βλ. Ι. Βαραλής – Γ. Τσεκές – Μ. Altrip – G. Hadjiminaglou, *Μεσοβυζαντινή γλυπτική της Αργολίδας* (υπό έκδοση).]

[39. Sève, όπ. π., 189–191. Για τη μονή, βλ. Ντ. Αντωνιάτου – Τ. Μαύρος, *Έλληνικά μοναστήρια*, Α', Αθήνα 1976, 99–106. Ι. Χαβιαρλής, *Η Παναγία η Κατακεκρυμμένη του Άργους*, Αθήνα 1998.]

[40. Για το μέλος αυτό, βλ. πρόσφατα Ι. Βαραλής – Γ. Τσεκές, *Μεσοβυζαντινά γλυπτά από την Αργολίδα*, στο Ch. Pennas – C. Vanderheyde (éd.), *La sculpture byzantine, VIIe – XIIIe siècles. Actes du colloque international organisé par la 2e Éphorie des antiquités byzantines et l'École française d'Athènes (6–8 septembre 2000)*, Paris – Athènes 2008, 364–365, εικ. 3.]

[41. Α. Grabar, *Sculptures byzantines du moyen-âge II (XIe – XIVe siècle)*, Paris 1976, 110 αρ. 98, πίν. LXXXVa. Bouras, όπ. π. (σημ. 8), 467–468, εικ. 11. Μπούρας – Μπούρα, όπ. π., 81, εικ. 65.]

ευτεί από τον Ολλανδό αρχαιολόγο W. Vollgraff και από τον καθηγητή Χ. Μπούρα[42]. Στην πρώτη οικοδομική φάση, του 1174, ο ναός είχε ιδρυθεί από τον Νικήτα, επίσκοπο Άργους και Ναυπλίου, ως μονόχωρος, ενώ στη δεύτερη, του 13ου αιώνα, η στέγαση τροποποιήθηκε με την τοποθέτηση εγκάρσιας τρουλλοκαμάρας[43].

Στον λόφο της Δειράδας ο Vollgraff ανέσκαψε στις αρχές του [περασμένου] αιώνα δύο βασιλικές[44]. Όπως γράφει στη σχετική μονογραφία του, ο Α. Σ. Αρβανιτόπουλος, αρχαιολόγος της Υπηρεσίας, που το 1916 υπηρετούσε ως αξιωματικός στο πυροβολικό του Ναυπλίου, του υπέδειξε να καταστρέψει τους τοίχους των εκκλησιών και ομολογεί ότι μερικά γλυπτά θα διέφυγαν της προσοχής του[45]. Όμως ο Vollgraff πιστεύει στην αξία των μνημείων της βυζαντινής περιόδου και θεωρεί ότι οι νεότεροι αρχαιολόγοι δεν θα τον κατηγορήσουν που διέσωσε τις πληροφορίες που αφορούν στους δυο ναούς. Ο Αρβανιτόπουλος γράφει στα ΠΑΕ του 1916 «πάντα ταῦτα ἄχρηστα εἶναι καὶ οὐδὲν διδάσκουσι»[46]. Εντυπωσιασμένος προφανώς από το μέγεθος της βασιλικής ο Vollgraff και ως μη ειδικός, την θεώρησε καθεδρικό ναό, την συνέδεσε με τον άγιο Πέτρο Άργους και μάλιστα νόμισε πως εντόπισε και τον τάφο του αγίου[47]. Σε αυτό συνέβαλαν και τα 16 νομίσματα του Ιωάννη Τσιμισκή (969–976), που βρέθηκαν στον χώρο[48].

Στη διατριβή μου με θέμα το παλαιοχριστιανικό Άργος θεωρώ τη βασιλική[49] κτίσμα των αρχών του βου αιώνα: έχει τρία κλίτη, νάρθηκα και αίθριο, προσκίσματα στα βόρεια, μεταξύ των οποίων και βαπτιστήριο-μαρτύριο. Τα γλυπτά της εκκλησίας του βου αιώνα είναι από προκοννησιακό μάρμαρο και μαρτυρούν τις σχέσεις της πόλης με την πρωτεύουσα. Καταστράφηκε κατά πάσα πιθανότητα στο τέλος του βου αιώνα[50]. Από τη μεσοβυζαντινή βασιλική, που καταλάμβανε μόνο το κεντρικό και τμήματα των πλαγίων κλιτών, σώζονται τμήματα τοίχων[51]. Ο χώρος

[42. W. Vollgraff, *Arx Argorum*, Mnemosyne n.s. 56(1928)318, πίν. VI. Bouras, όπ. π., 456–457, 469. Philippidis-Braat, όπ. π., 309–310, αρ. 52, πίν. XIII, 1.]

[43. Για τις φάσεις του ναού, βλ. Bouras, όπ. π., 464–466.]

[44. W. Vollgraff, *Sanctuaire d'Apollon Pythéen à Argos*, Études péloponnésienes I, Paris 1956, 85–97.]

[45. Vollgraff, όπ. π., 85.]

[46. Α. Σ. Αρβανιτόπουλος, *Ἐρευναι ἐν Ἀργολίδι κατὰ τὸ ἔτος 1916*, ΠΑΕ 1916, 74.]

[47. Vollgraff, όπ. π., 104.]

[48. Vollgraff, όπ. π., 97–98.]

[49. Vollgraff, όπ. π., 85–95.]

[50. Α. Οικονομου-Laniado, *Argos à l'époque paléochrétienne (IVe–VIIe siècles)*, Thèse de doctorat nouveau régime, Paris 1993, 26–32, πίν. 1–3.]

[51. Vollgraff, όπ. π., 95–97.]

ήταν σε χρήση, σύμφωνα με τα νομίσματα που εντοπίστηκαν, μέχρι τον 13ο αιώνα^[52].

Πάνω στο ιερό της παλαιοχριστιανικής βασιλικής της Αλίκας, στα ανατολικά της πόλης, βρέθηκε από τον καθ. Δ. Πάλλα μικρή τρίκλιτη βασιλική^[53]. Απέληγε σε δύο ημικυκλικές αψίδες, ενώ το νότιο κλίτος φαίνεται ότι περατωνόταν σε ευθύ τοίχο. Χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 12ου αιώνα^[54]. Γύρω από τη βασιλική βρέθηκαν λακκοειδείς τάφοι που χρονολογούνται την ίδια περίοδο και δείχνουν ότι ο ναός ήταν κοιμητηριακός.

Όσον αφορά στην αστική αρχιτεκτονική, μόνο τοίχοι και δωμάτια έχουν έλθει στο φως. Επειδή είχαν κατασκευαστεί από ευτελή υλικά, εύκολα καταστράφηκαν και όσα αποκαλύπτονται σε ανασκαφές σώζονται σε μικρό ύψος. Η πόλη του Άργους στους μεσοβυζαντινούς χρόνους εκτείνεται ανάμεσα στις οδούς Φειδωνος ανατολικά και Αγίου Κωνσταντίνου δυτικά, ενώ προς βορρά εκτεινόταν μέχρι τη σημερινή πλατεία του Αγίου Πέτρου και προς νότο μέχρι την αρχαία Αγορά^[55] (εικ. 1).

Αξιοσημείωτη είναι η ποσότητα της κεραμικής, που βρέθηκε κυρίως σε οικοπέδα ανατολικά της οδού Δαναού. Τα εργαστήρια του Άργους, όπως συνεπάγεται από την εύρεση τριποδίσκων και σκάρτων αγγείων που μαρτυρούν την ύπαρξή τους, βρίσκονταν σε μεγάλη ακμή από τον 11ο μέχρι τον 14ο αιώνα^[56] (εικ. 6–8). Με την ευκαιρία σημειώνω ότι τα εντοχισμένα πινάκια της Κοίμησης της Θεοτόκου στον Μέριμπακα, όσα δεν είναι εισηγμένα από τη Νότια Ιταλία, αποτελούν προϊόντα των εργαστηρίων της πόλης^[57]. Στην κεραμική που βρέθηκε στο Άργος αντιπροσωπεύονται όλες οι κατηγορίες της βυζαντινής κεραμικής^[58]. Ενδεικτικά των

[52. Vollgraff, *όπ. π.*, 98.]

[53. Δ. Πάλλας, *ΑΔ* 16(1960), *Χρονικά*, 95–100, πίν. 79δ.]

[54. Σε στρώμα ανάμεσα στην αψίδα της παλαιοχριστιανικής βασιλικής και του μεσοβυζαντινού ναού συνελέγη νόμισμα Μανουήλ Κομνηνού. Βλ. Πάλλας, *όπ. π.*, 100.]

[55. Ίσως τα όρια αυτά είναι αρκετά στενά. Για πρόσφατα ανασκαμμένα λείψανα βυζαντινών οικιών στα οικοπέδα Φ. Μακρυγιάννη και Σ. Καρδαρά, βλ. *ΑΔ* 46(1991) Β 1 *Χρονικά*, 129–130 και 50 (1995), Β 1 *Χρονικά*, 169–170.]

[56. Βλ. τα ευρήματα στα οικοπέδα Γκαλέτση και Κοντογιάννη, *ΑΔ* 51(1996) Β 1 *Χρονικά*, 180–181.]

[57. Βλ. σχετικά Γ. Νικολακόπουλος, *Έντοχισμένα κεραμικά στις Θψεις τῶν μεσαιωνικῶν και ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἐκκλησιῶν μας, III. Τὰ κεραμικά τῆς Παναγίας τοῦ Μέρμιπακα τῆς Ναυπλίας*, Αθήνα 1979, ειδικά 23–30. G. Sanders, *Three Peloponnesian Churches and Their Importance for the Chronology of Late 13th and Early 14th Century Pottery in the Eastern Mediterranean*, στο V. Déroche – J.-M. Spieser (éd.), *Recherches sur la céramique byzantine*, BCH Suppl. XVIII, Athènes – Paris 1989, 189–194.]

[58. Για την αργεϊακή χρηστική κεραμική, βλ. Α. Οικονομου-Laniado, *Céramique commune byzantine d'Argos*, στο G. Démians d'Archimbaud (éd.), *Actes du 6e congrès international de*

διαπιστούμενων σχέσεων με τους Φράγκους και ειδικά με την Ιταλία είναι τα πρωτομαγιόλικα και αρχαϊκά μαγιόλικα αγγεία που βρέθηκαν στο Άργος^[59].

Όσον αφορά στα νεκροταφεία της μεσοβυζαντινής πόλης, γνωρίζουμε ότι η θέση τους δεν συμπίπτει με αυτά της παλαιοχριστιανικής περιόδου, όπως συμβαίνει με τα ρωμαϊκά νεκροταφεία^[60]. Μερικοί τάφοι βυζαντινών χρόνων βρέθηκαν τη δεκαετία του 1960 στα δυτικά του ναού της Κοίμησης του νεκροταφείου της πόλης^[61].

Το Άργος των μεσοβυζαντινών χρόνων, μία πόλη άσημη, γνωστή κυρίως από τον Βίο του ιεράρχη αγίου της, κοντά στην πρωτεύουσα του θέματος Πελοποννήσου, την Κόρινθο, μας αποκαλύπτεται σιγά-σιγά μέσα από τις σωστικές ανασκαφές που διενεργούν οι δύο Εφορείες Αρχαιοτήτων, η 5η [σήμερα 25η] Βυζαντινών και η Δ΄ Κλασικών.

---

l'Association internationale pour l'étude des céramiques médiévales méditerranéennes, Aix-en-Provence, 13–18 novembre 1995, Aix-en-Provence 1997, 237–238.]

[59. Α. Οικονομου-Laniado, *La céramique protomajolique d'Argos*, στο S. Gelichi (ed.), *La ceramica nel mondo bizantino tra XI e XV secolo e i suoi rapporti con l'Italia, Atti del Seminario, Certosa di Pontignano (Siena), 11–13 marzo 1991*, Firenze 1993, 307–316.]

[60. Για τα ρωμαϊκά και τα παλαιοχριστιανικά νεκροταφεία, βλ. Α. Μπανάκα-Δημάκη – Α. Παναγιωτοπούλου – Α. Οικονόμου-Laniado, *Το Άργος κατά τη ρωμαϊκή και την παλαιοχριστιανική περίοδο. Σύνοψη των αρχαιολογικών δεδομένων*, στο *Argos et l'Argolide*, όπ. π. (σημ. 3), 332–333, και Α. Οικονόμου-Laniado, *Les cimetières paléochrétiens d'Argos*, στο *Argos et l'Argolide*, όπ. π., 405–416 της ίδιας, *Argos paléochrétienne*, όπ. π., 27–34.]

[61. Βλ. ενδεικτικά ΑΔ 21(1966) Β 1 Χρονικά, 130. Μεσοβυζαντινοί τάφοι έχουν ανασκαφεί επίσης στο οικόπεδο Γκαλέτση, δίπλα σε μεσοβυζαντινό (;) ναό, ΑΔ 51(1996) Β 1 Χρονικά, 180 και στο οικόπεδο Γ. Κοντογιάννη, Κ. Gérolymou, *Merbaka (Argolide)*, BCH 123(1999)539 σημ. 8.]

SUMMARY

ANASTASIA OIKONOMOU-LANIADO

The Middle Byzantine Argos

This paper was presented by the late Tassoula Oikonomou at the Fifteenth Annual Conference of the Christian Archaeological Society in Athens (1995); the text was entrusted to the editors by her husband, Avshalom Laniado, for publication in this volume.

Argos is known mainly through the *Vita* of its holy bishop and patron saint, Peter, who lived at the end of the ninth and the beginning of the tenth century. The scarce historical testimonies are complemented mainly by the data provided by the archaeological excavations in various plots of the modern city. The topography of middle byzantine Argos may be assessed mainly through the religious and civic architecture and the study of its sculpture, pottery and cemeteries.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ

† ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ-ΛΑΝΙΑΔΟ

Η αρχιτεκτονική και ο ζωγραφικός διάκοσμος
του καθολικού της Παλαιάς Μονής Ταλαντίου

Το καθολικό της Παλαιάς Μονής Ταλαντίου βρίσκεται νοτιοανατολικά του χωριού Αραχναίον (Χέλι) σε απόσταση λίγων μέτρων από τα σπίτια^[1]. Η μονή εγκαταλείφθηκε το 1761 από τους μοναχούς, που εγκαταστάθηκαν στη Νέα Μονή, λόγω των μακροχρόνιων διεκδικήσεων κτημάτων από τους χωρικούς. Ανήκε στη δικαιοδοσία της επισκοπής Πεδιάδος και Δαμαλών^[2].

Το καθολικό (εικ. 1–2) είναι το μόνο που σώζεται από το αρχικό συγκρότημα της μονής. Πρόκειται για δίδυμο σταυρεπίστεγο του τύπου Α2 κατά τον Αναστάσιο Ορλάνδο^[3]. Ο βόρειος ναός έχει διαστάσεις 10.60 X 4μ., ημικυκλική αψίδα και μικρό

Η ανακοίνωση έγινε το 1995 στα πλαίσια του Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών. Το κείμενο της ανακοίνωσης παραχωρήθηκε για δημοσίευση στον παρόντα τόμο από τον Avshalom Laniado, σύζυγο της Τασούλας Οικονόμου, τον οποίο ευχαριστούμε θερμά και από τη θέση αυτή. Το χειρόγραφο στοιχειοθετήθηκε από την Ευαγγελία Κοττά, μεταπτυχιακή φοιτήτρια του Τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, ενώ η επιμέλεια του κειμένου με την προσθήκη των απολύτως απαραίτητων παραπομπών έγινε από τον Ιωάννη Δ. Βαράλη, Λέκτορα του ίδιου Τμήματος. Οι συνοδευτικές εικόνες ανήκουν στο φωτογραφικό αρχείο της Τασούλας Οικονόμου, που έχει παραχωρηθεί από τον σύζυγό της στο οικείο Τμήμα ΙΑΚΑ, για ψηφιοποίηση και αξιοποίηση.

[1. Για το χωριό, βλ. Β. Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου 13ος – 18ος αιώνας*, Αθήνα 1985, 247 (στην απογραφή της Giurisdiziodi di Porto Porro αναφέρεται ότι αριθμεί 100 οικογένειες). Πρβλ. Ι. Πέππας, *Μεσαιωνικές σελίδες της Αργολίδος, Αρκαδίας, Κορινθίας, Αττικής*, Αθήνα 1990, 208, 256–257.]

[2. Για τη μονή, βλ. Αρχιεπίσκοπος Αθηνών Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, *Τερός Σύνδεσμος*, τεύχ. 249 (15 Σεπτεμβρίου 1915), 8–11. Αρχιμ. Χρυσόστομος Δελιγιαννόπουλος, *Ἡ ἐκκλησία Ἄργους καὶ Ναυπλίας ἀπὸ τῆς συστάσεώς της μέχρι σήμερον*, Β. Αἰ ἱεραὶ μοναί, Ἄργος 1961, 95–102. Ντ. Αντωνιάτου – Τ. Μαύρος, *Ἑλληνικά Μοναστήρια, Πελοπόννησος*, Α', Ἀθήνα 1976, 52–54.]

[3. Α. Ορλάνδος, *Οἱ σταυρεπίστεγοι ναοὶ τῆς Ἑλλάδος*, ΑΒΜΕ 1(1935)44–45, ειδικά. 45 αρ. 5.]

νάρθηκα. Η δυτική καμάρα του καλύπτεται με τρουλοκαμάρα. Επικοινωνούσε με τον νότιο ναό, που ήταν μάλλον παρεκκλήσιο, με μικρό άνοιγμα. Το παρεκκλήσιο έχει διαστάσεις 6 X 4μ. και ημικυκλική αφίδα. Τα ανοίγματα είναι λίγα και μικρά: οι θύρες στη δυτική πλευρά, τα μικρά μονόλοβα παράθυρα στις κόγχες του ιερού και στον βόρειο τοίχο του κυρίως ναού. Ο ναός έχει κτιστό τέμπλο. Το σύμπλεγμα αυτό των σταυρεπίστεγων είναι χτισμένο με αργολιθοδομή και άφθονη χρήση πλίνθων. Σε ορισμένα σημεία του ναού, όπως στην τρουλοκαμάρα, και του τοίχου της πρόσοψης διακρίνουμε χρήση πλινθοπερίκλειστης τοιχοποιίας. Στον δυτικό τοίχο, δεξιά και αριστερά της εισόδου, υπάρχει άφθονος κεραμοπλαστικός διάκοσμος (εικ. 3). Η επιλεκτική χρήση του κεραμοπλαστικού διακόσμου συναντάται κατά τη διάρκεια της ύστερης βυζαντινής περιόδου (14ος – 15ος) σε όλη την Πελοπόννησο^[4], κυρίως όμως σε ναούς του Δεσποτάτου, όπως στο Λεοντάρι και τη Λακωνία^[5].

Ο κυρίως ναός του καθολικού είναι κατάγραφος. Οι τοιχογραφίες διατηρούνται σε κατάσταση από μέτρια έως κακή. Οι περισσότερες όμως τοιχογραφίες του παρεκκλησίου έχουν καταστραφεί: οι μόνες που διατηρούνται σε σχετικά καλή κατάσταση είναι αυτές της αφίδας του ιερού βήματος.

Η συγκρότηση του εικονογραφικού προγράμματος τόσο στο καθολικό όσο και στο παρεκκλήσιο δεν παρουσιάζει ιδιαιτερότητες και προδίδει γνώση του συμβολικού νοήματος των μερών του ναού. Στο καθολικό, στο τεταρτοσφαιρίο της αφίδας εικονίζεται η Πλατυτέρα, ενώ στον ημικύλινδρο οι συλλειτουργούντες ιεράρχες. Στον ανατολικό τοίχο εκατέρωθεν της αφίδας ο Ευαγγελισμός και ψηλά, στο μέτωπο της αφίδας, η Φιλοξενία του Αβραάμ, παράσταση με ευχαριστιακό χαρακτήρα και υπαινιγμό της Τριαδικής Θεότητας^[6]. Στην καμάρα του ιερού, αντί της συνηθισμένης παράστασης της Αναλήψεως, εικονίζεται η Πεντηκοστή: οι απόστολοι χωρίζονται σε δύο ομάδες σε ημικυκλική διάταξη με την παράσταση του κόσμου κάτω, με αυτοκρατορικά ενδύματα. Όπως και η Ανάληψη^[7], έτσι και η Πεντηκοστή αποτελεί θεοφάνεια, ώστε να δικαιολογείται η επιλογή της σκηνής για το συγκεκριμένο σημείο του ναού^[8]. Στον βόρειο τοίχο του ιερού και μέσα στην

[4. Βλ. σχετικά Γ. Βελένης, *Ερμηνεία του εξωτερικού διακόσμου στη βυζαντινή αρχιτεκτονική*, Θεσσαλονίκη 1984, 190–197, 274–175.]

[5. Πρβλ. Βελένης, όπ. π., 169, 275, πίν. 96α, 108α, 109β (Άγ. Απόστολοι Λεονταρίου) και 53, 191–193, πίν. 68β, 69β, 111α (Άγ. Θεόδωροι Τρύπης).]

[6. K. Skawran, *The Development of Middle Byzantine Fresco-Painting in Greece*, Pretoria 1982, 25.]

[7. Ν. Γκιολές, *Η Ανάληψις τοῦ Χριστοῦ βάσει τῶν μνημείων τῆς ἀ΄ χιλιετηρίδος*, Ἀθήνα 1981.]

[8. Βλ. Skawran, όπ. π., 34–35 και πρόσφατα, Ν. Γκιολές, *Σχόλια στην παράσταση της Πεντηκοστής του καθολικού της Μονής Οσίου Λουκά στη Φακίδα*, ΕΕΒΣ 53(2003)315–325.]

κόγχη της πρόθεσης εικονίζεται η Άκρα Ταπείνωση και στα αριστερά της το όραμα του αγίου Πέτρου Αλεξανδρείας. Στον νότιο τοίχο ο διάκονος πρωτομάρτυρας Στέφανος και δίπλα του ένας ιεράρχης. Στην εγκάρσια καμάρα τοποθετείται η Ανάληψη (εικ. 4). Στο βόρειο τύμπανο της καμάρας παριστάνεται η Κοίμηση της Θεοτόκου, σκηνή με λίγα πρόσωπα λόγω μάλλον της στενότητας του χώρου, ενώ στο νότιο τύμπανο η Γέννηση του Χριστού.

Στην τρουλοκαμάρα εικονίζεται ο Χριστός σε μετάλλιο να ευλογεί (εικ. 6). Πύρω του ζώνη που γεμίζει με αγγελικές δυνάμεις και τη Θεοτόκο σε στάση δέησης. Στο τύμπανο υπάρχουν προφήτες. Στην επάνω ζώνη του ναού εικονίζονται χριστολογικές σκηνές. Στον βόρειο τοίχο εικονίζεται η Βαϊοφόρος και ο Λίθος (εικ. 5), οι Μυροφόρες και η Εις Άδου Κάθοδος. Στον νότιο τοίχο η Υπαπαντή, η Μεταμόρφωση, η Βάπτιση και η Ανάσταση του Λαζάρου. Η άνω ζώνη του δυτικού τοίχου καλύπτεται με την παράσταση της Σταύρωσης: η παράσταση ακολουθεί τον πολυπρόσωπο εικονογραφικό τύπο, κατά τον οποίον εικονίζονται και οι δύο ληστές. Στην κάτω ζώνη των τοίχων εικονίζονται ολόσωμοι άγιοι, που εκπροσωπούν όλες τις τάξεις. Από τους ιεράρχες εικονίζονται ο άγιος Νικόλαος, που ήταν και ο άγιος στον οποίο ήταν αφιερωμένος ο ναός (εικ. 6), όπως φαίνεται από τη θέση του σε τύμπανο τυφλού αφιδώματος δίπλα στο κτιστό τέμπλο^[9], και ο άγιος Πέτρος Άργους. Παριστάνονται επίσης προφήτες, όπως ο Ηλίας και ο Τίμιος Πρόδρομος, στρατιωτικοί άγιοι, όπως οι Γεώργιος και Δημήτριος, μάρτυρες και όσιες γυναίκες, όπως η αγία Κυριακή και η αγία Παρασκευή, μοναχοί όπως ο άγιος Αντώνιος, και ιαματικοί άγιοι όπως οι Κοσμάς και Δαμιανός. Στον ανατολικό τοίχο του νάρθηκα εικονίζεται η Δευτέρα Παρουσία. Στην καμάρα του τοποθετούνται άγιοι σε στηθάρια. Στον νότιο τοίχο ο άγιος Βλάσιος σε προτομή και μπροστά του μορφή σε στάση δέησης που συνοδεύεται από επιγραφή που μπορεί να διαβαστεί ως εξής: Μνή[σθητι] Κ(ύρι)ε τήν [ψυ]χήν τοῦ κεκημ[η]μένου δού[λου] σου [ήγουμένου ;] σικουλά.

Από τις τοιχογραφίες του παρεκκλησίου σώζονται σε καλή κατάσταση η Πλατυτέρα και οι συλλειτουργούντες ιεράρχες της παράστασης του Μελισμού, όπου ο Χριστός εικονίζεται μέσα στον δίσκο έφηβος^[10]. Στα τύμπανα των δύο τυφλών

[9. Ο ναός θεωρείται ότι τιμάται στην Κοίμηση της Θεοτόκου, ενώ το παρεκκλήσιο στη μνήμη της αγίας Μαρίνας. Βλ. Δεληγιαννόπουλος, *οπ. π.*, 96. Για την απεικόνιση των επωνύμων αγίων των βυζαντινών ναών, βλ. αρχιμ. Σίλας Κουκιάρης, *Η θέση τοῦ επωνύμου αγίου στο εικονογραφικό πρόγραμμα τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ* (Γενικές Ἀρχές), *Κληρονομία* 22(1990)105-123.]

[10. Για το θέμα του μελισμού, βλ. πρόσφατα Χ. Κωνσταντινίδη, *Ο Μελισμός. Οι συλλειτουργούντες ιεράρχες και οι άγγελοι-διάκονοι μπροστά στην Αγία Τράπεζα με τα Τίμια Δώρα ή τον Ευχαριστιακό Χριστό*, Θεσσαλονίκη 2008, ειδικά 79-86.]

αψιδωμάτων, στον βόρειο και νότιο τοίχο, σώζονται λίγα ίχνη τοιχογραφιών, που μαρτυρούν την ύπαρξη ένθρονων ιεραρχών. Σε σχετικά καλή κατάσταση σώζεται η παράσταση της αγίας Κυριακής στον βόρειο τοίχο.

Απόκλιση από το εικονογραφικό πρόγραμμα παρουσιάζει η παράσταση της Πεντηκοστής, που εικονίζεται στη θέση της Ανάληψης. Σε ναούς της Κρήτης εικονίζονται συχνά οι δύο σκηνές στην καμάρα του ιερού βήματος. Μερικές φορές, οι χριστολογικές σκηνές περιορίζονται μόνο στα απαραίτητα στοιχεία για την κατανόηση του θέματος, όπως η Κοίμηση της Θεοτόκου και η Βάπτιση. Άλλες φορές οι σκηνές έχουν αφηγηματικό χαρακτήρα, όπως η παράσταση της Σταύρωσης. Οι πολυπρόσωπες ομάδες, χαρακτηριστικό της υστεροβυζαντινής εικονογραφίας υποβάλλονται μερικές φορές σε μια διαδικασία αφαίρεσης και σχηματοποίησης, όπως στην Έγερση του Λαζάρου.

Όσον αφορά στην τεχνοτροπία των τοιχογραφιών παρατηρούμε ότι υπάρχει μεγάλη ανομοιογένεια τόσο στην απόδοση των μορφών όσο και στην πτυχολογία. Οι μορφές στις χριστολογικές σκηνές είναι άτεχνες και στατικές. Η πτυχολογία τους είναι σχηματοποιημένη και γραμμική χωρίς φάτα. Στον Άγγελο του Ευαγγελισμού υπάρχει, ωστόσο, μία άνεση στην πτυχολογία. Ο κάμπος των σκηνών αποδίδεται με σκούρο γαλάζιο χρώμα, ενώ οι ορεινοί όγκοι με κεραμιδί. Το αρχιτεκτονικό βάθος είναι λιτό, όπως βλέπουμε στη Βαϊοφόρο και τη Σταύρωση. Οι μεμονωμένες μορφές των αγίων της κάτω ζώνης φαίνεται πως έχουν γίνει από άλλο ζωγράφο. Μερικές από αυτές είναι λεπτές, ραδινές με ευγενικά χαρακτηριστικά, όπως ο πρωτομάρτυρας Στέφανος, και άλλες ογκώδεις, που συνεχίζουν τους σωματώδεις τύπους της παλαιολόγιας παράδοσης. Η μορφή του Πέτρου Αλεξανδρείας στη σκηνή του οράματός του, με τα χαρακτηριστικά τόξα πάνω από τα μάτια, την επιτηδευμένη απόδοση του αυτιού και τους χαρακτηριστικούς βοστρύχους, θυμίζει έντονα παράσταση του αγίου Νικολάου στην εκκλησία της Παναγίας στη Μυρτιά της Αιτωλίας, έργο του Ξένου Διγενή, του 1491^[11]. Η μορφή της αγίας Κυριακής στο παρεκκλήσιο θυμίζει την αγία Πελαγία στην εκκλησία της Παναγίας στην Αγία Παρασκευή στο Αμάρι της Κρήτης, του 1516^[12]. Γενικότερα, ομοιότητες στην εικονογραφία παρατηρούνται ανάμεσα στις σκηνές των δύο αυτών εκκλησιών.

Οι τοιχογραφίες της Παλαιάς Μονής Ταλαντίου θα πρέπει να φιλοτεχνήθηκαν από κάποιο τοπικό εργαστήριο, επηρεασμένο από την τέχνη της Κρήτης στην

[11. Α. Ορλάνδος, *Η έν Αιτωλία Μονή τῆς Μυρτιάς*, ABME 9(1961)87, πίν. 2.]

[12. M. Borbudakis – Kl. Gallas – Kl. Wessel, *Byzantinisches Kreta*, München 1983, 131–132, 308–309, εικ. 80.]

περίοδο ανάμεσα στα τέλη του 15ου και στις αρχές του 16ου αιώνα. Πιθανόν οι ζωγράφοι να έμαθαν την τέχνη τους στην Κρήτη την εποχή «της σχηματοποίησης προς την Κρητική σχολή στα τέλη του 15ου – αρχές 16ου αιώνα». Όπως ο Ξένος Διγενής από το Μουχλί της Αρκαδίας φεύγει και ζωγραφίζει στην Κρήτη το 1470 την εκκλησία των Αγίων Πατέρων στα Επάνω Φλώρια Σελίνου^[13]. Πιστεύουμε ότι και άλλοι ζωγράφοι κατέφυγαν στο Ενετοκρατούμενο νησί στα ζοφερά χρόνια της τουρκικής σκλαβιάς της Πελοποννήσου και θήτευσαν στα εργαστήρια του νησιού.

[13. Για τον ζωγράφο Ξένο Διγενή, βλ. Ορλάνδος, όπ. π., 97–99. Μ. Βασιλάκη-Μαυρακάκη, *Ο ζωγράφος Ξένος Διγενής και η εκκλησία των Αγίων Πατέρων στα Επάνω Φλώρια Σελίνου της Κρήτης στο Πεπραγμένα του Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Β', Αθήνα 1981, 550–570. Π. Βοκοτόπουλος, *Η χρονολογία των τοιχογραφιών του Ξένου Διγενή στα Επάνω Φλώρια Σελίνου*, AAA 16.1–2(1983)142–145. Μ. Χατζηδάκης – Ε. Δρακοπούλου, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450-1830)*, 2, Αθήνα 1997, 255 (s.v. Ξένος Διγενής). Μ. Vassilaki, *Religious Art under Foreign Rule: The Case of the Painter*, στο P. Kitromilidis – D. Arvanitakis (eds.), *The Greek World under Ottoman and Western Domination, 15th –19th Centuries*, Athens – New York 2008, 82–84.]

SUMMARY

ANASTASIA ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ-ΛΑΝΙΑΔΟ

The Architecture and the Wall-Paintings of the Katholikon of the Old Talantiou Monastery

This paper was presented by the late Tassoula Oikonomou at the Fifth International Congress of Peloponnesian Studies in 1995; the text was entrusted to the editors by her husband, Avshalom Laniado, for publication in this volume.

The katholikon of the Old Talantiou monastery, near the modern village of Arachnaion, comprises a main church and a parekklesion. Both the church and the chapel are of the cross-vaulted type; the narthex of the main church has a tall tower-like *troullokamara* (vault in the form of a dome). The building of the churches is dated to the end of the Byzantine period. The interior is decorated with wall-paintings, currently in a bad state of preservation. The iconography and style of the murals indicate a painter who has possibly been trained in Crete at the end of the fifteenth and the beginning of the sixteenth century.

ΠΙΝΑΚΕΣ

Εικ. 1. Με συμμαθήτριες από το Γυμνάσιο Θηλέων Άργους

Εικ. 2. Στο Σούνιο

Εικ. 3. Φωτ. Διαβατηρίου

Εικ. 4. Μουσείο Άργους, 1989

Εικ. 5. Εγκαίνια Maison Gordon ΕΪΑ (29.4.1990)

Εικ. 6. Στον κήπο του Μουσείου του Άργους με συναδέλφους. Από τα αριστερά:
Τσιουίλα Οικονόμου, Δημηλένα Λαδογιάννη, Κατερίνα Μπαρακάρη, Πώργος Ζαμπέτας

Εικ. 7. Στα πρώτα γενέθλια του Δημήτρη-Δανιήλ (4.10.1995)

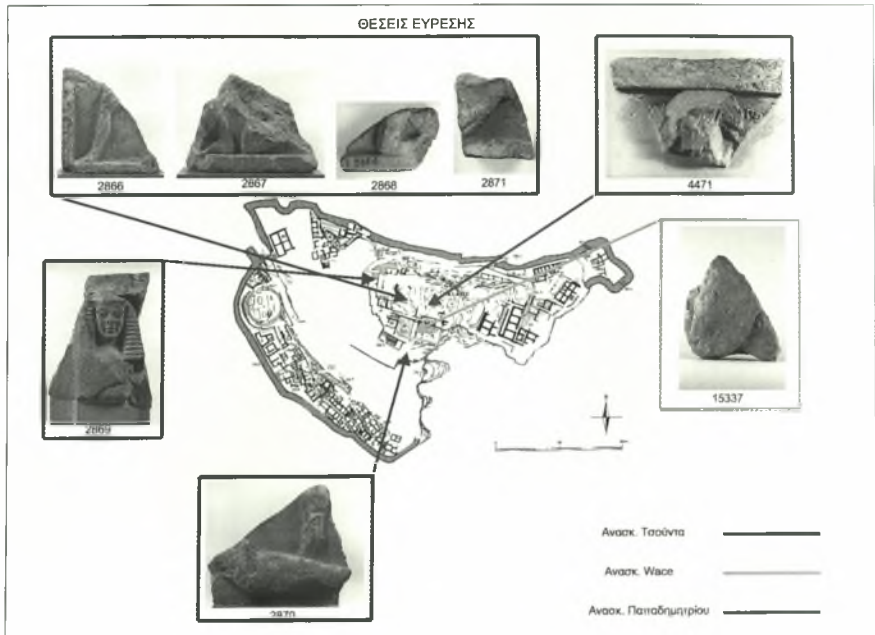
Εικ. 8. Με τον Δημήτρη-Δανιήλ στη Ν. Κίο

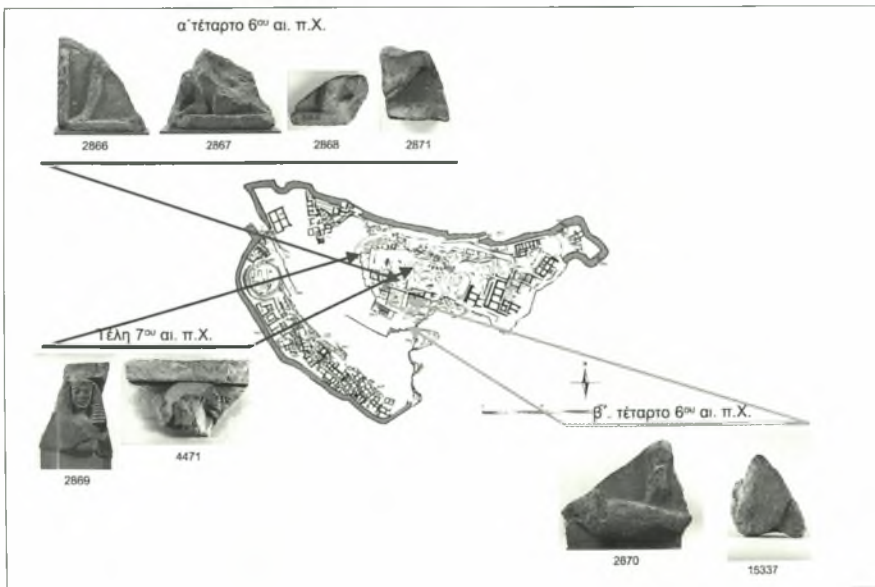
Εικ. 1. Τα ανάγλυφα από τις Μυκηνές (αρ. ευρ. 2866-2871, 4471: φωτ. V. von Eickstedt, αρ. ευρ. 15337: φωτ. Ειρ. Μίαρη)

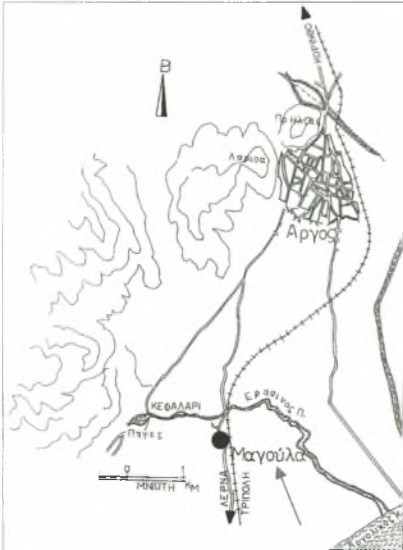
Εικ. 2. Ανάγλυφο αρ. ευρ. 2869

Εικ. 3. Οι θέσεις εύρεσης των αναγλύφων

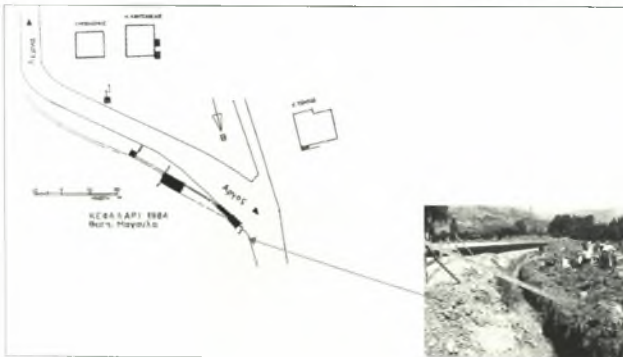
Εικ. 4. Οι θέσεις εύρεσης και η χρονολόγηση των αναγλύφων

Εικ. 1

Εικ. 2. Μαγούλα 1904:
ημερολόγιο W.
Vollgraff

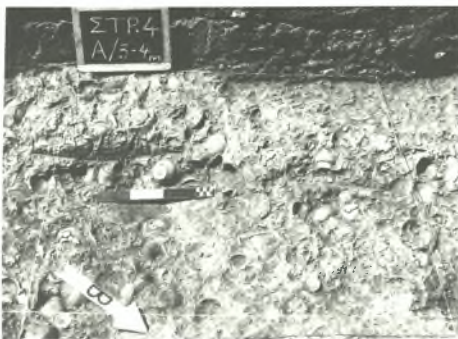
Εικ. 3

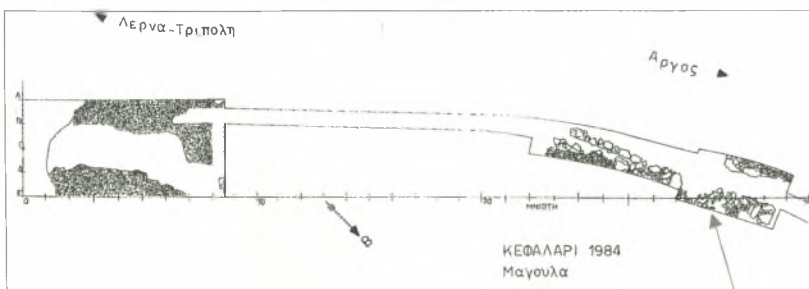
Εικ. 4

Εικ. 5

Εικ. 6

Εικ. 7

Εικ. 8

Εικ. 9

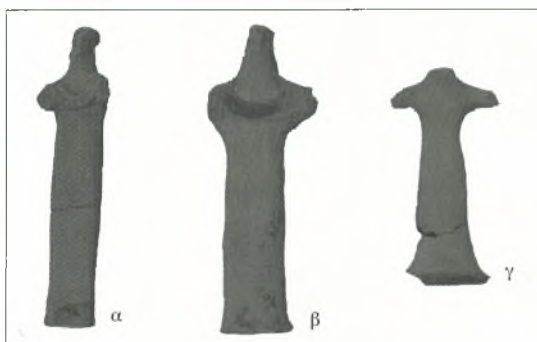
Εικ. 10

Εικ. 11

Εικ. 12

Εικ. 13

Εικ. 14

Εικ. 15

Εικ. 16

Εικ. 17

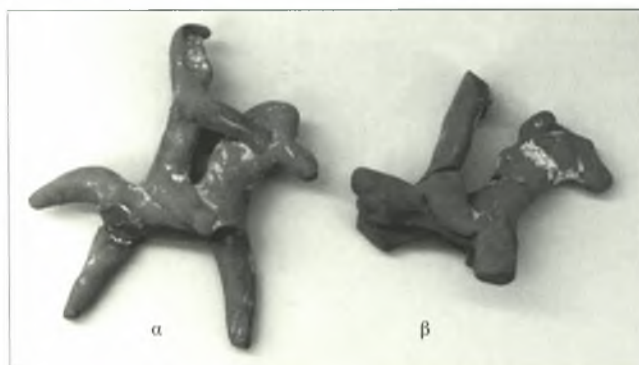
Εικ. 18

Εικ. 19

Εικ. 20

Εικ. 21

Εικ. 22

Εικ. 23

Εικ. 24

Εικ. 25

Εικ. 26

Εικ. 1. Χάρτης περιοχής Λιμνών Άργολίδος

Εικ. 2α. Άμαξιτὸς ὁδὸς στὴ θέση Πουραγκέλι

Εικ. 2β. Άμαξιτὸς ὁδὸς στὴ θέση Πουραγκέλι· λεπτομέρεια

Εικ. 3. Άμαξιτὸς ὁδὸς στὴ θέση Ζαροστάνη

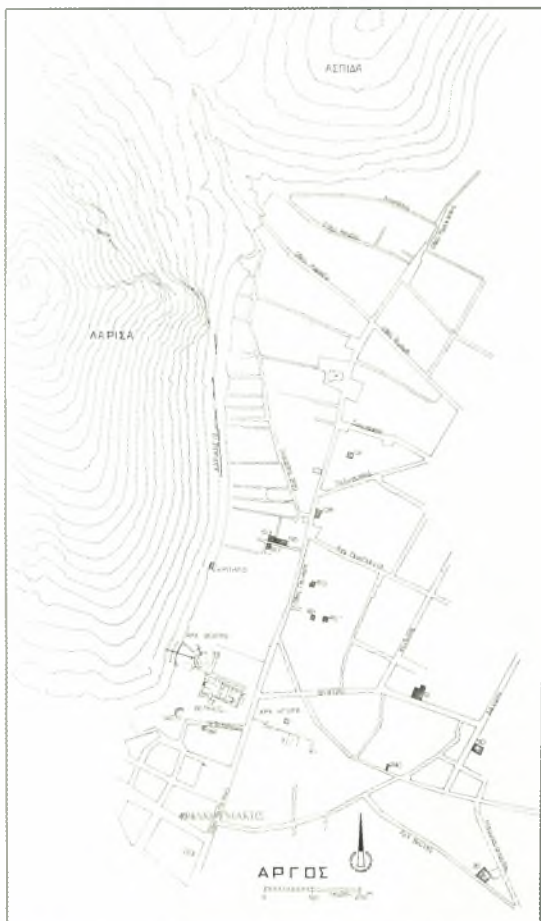
Εικ. 4α. Άμαξιτὸς ὁδὸς στὴ θέση Μεσσόνι

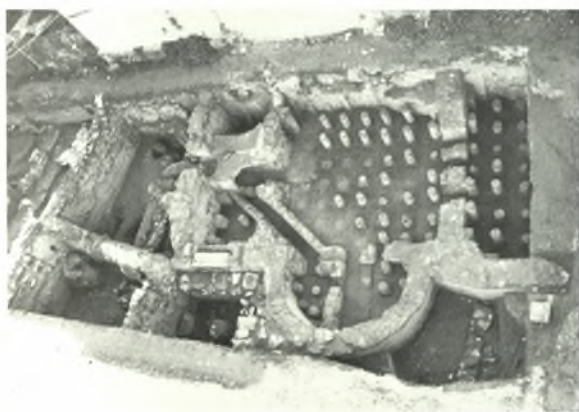
Εικ. 4β. Άμαξιτὸς ὁδὸς στὴ θέση Μεσσόνι· λεπτομέρεια

Εικ. 5. Άμαξιτὸς ὁδὸς στὴ θέση Μπαλ Μιχάλη· εἰκονίζεται ὁ μπαρμπα-Τάσης Ἄργύρης

Εικ. 1. Άργος, τοπογραφικό με τις θέσεις των οικοπέδων όπου έχουν αποκαλυφθεί λουτρά

Εικ. 2. Άργος, οικόπεδο Α. Πακουμάκη: γενική άποψη της ανασκαφής με το υστερορωμαϊκό λουτρό

Εικ. 3. Άργος, οικόπεδο
Α. Πακουμάκη: το *praefurnium*
του λουτρού

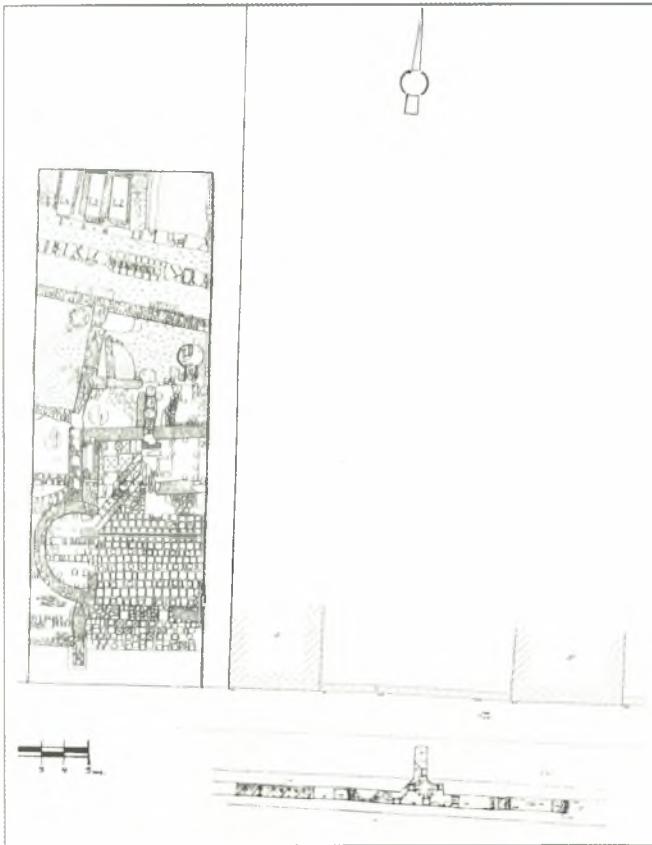
Εικ. 4. Άργος, οικόπεδο
Α. Πακουμάκη: τμήμα
των υποκαύστων και αεραγωγεί

Εικ. 5. Άργος, οικόπεδο
Α. Πακουμάκη: τμήμα υποκαύστων
με λείψανα του δαπέδου της κύριας
αίθουσας

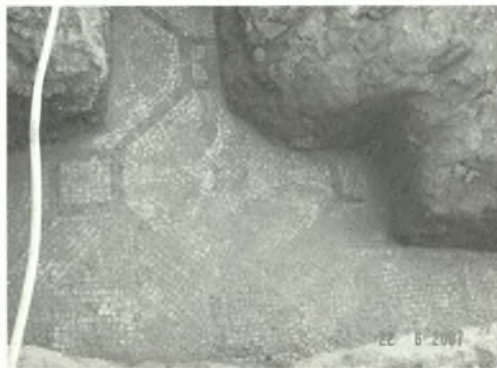
Εικ. 6. Άργος, οικόπεδο
Α. Πακουμάκη: τμήμα υποκαύστων
κάτω από τον ημικυκλικό λουτήρα
της κεντρικής αίθουσας

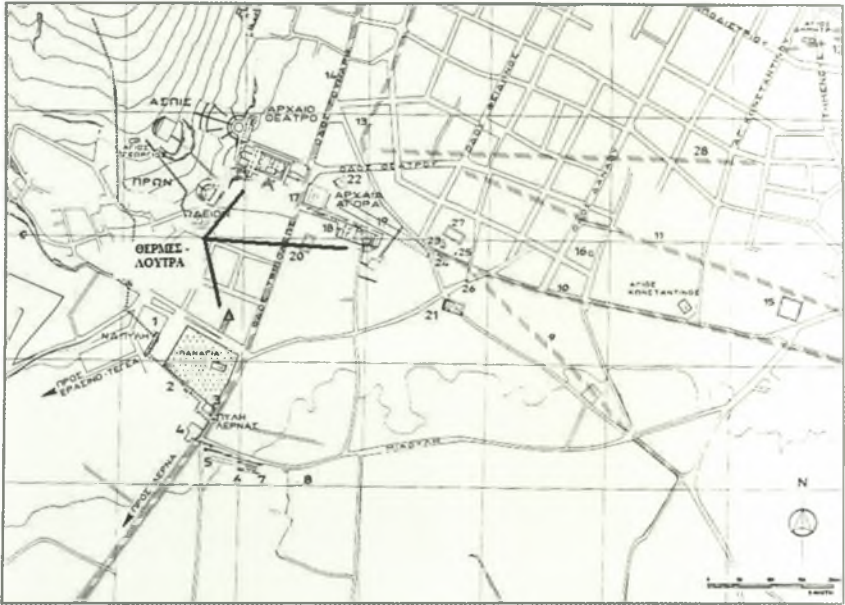
Εικ. 7. Άργος, οικόπεδο Α. Πακουμάκη και οδός Σταδίου: κάτοψη των αποκεκαλυμμένων οικοδομικών λειψάνων

Εικ. 8. Άργος, οδός Σταδίου: δυτικό τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου

Εικ. 9. Άργος, οδός Σταδίου: ανατολικό τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου

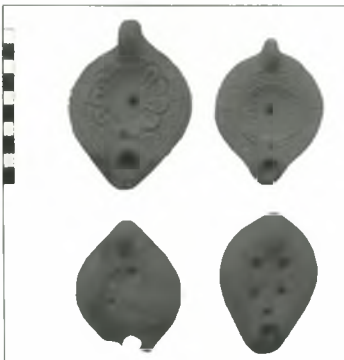
Εικ. 10. Άργος, τοπογραφικό με σημειωμένες τις θέσεις των Θερμών Α και Β και των λουτρών (Γ και Δ) στα δυτικά και τα νότια της Αγοράς

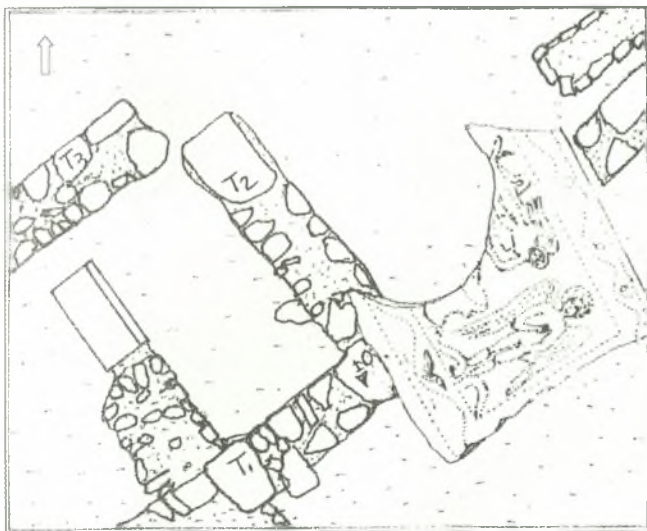
Εικ. 11. Άργος, οικόπεδο Α. Πακουμάκη: γάλκινη χοάνη (ΒΕ 05/2343)

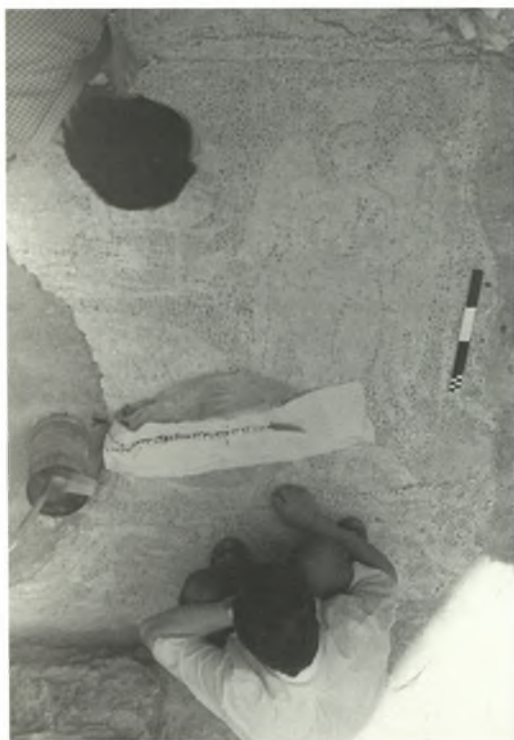
Εικ. 12. Άργος, οικόπεδο Α. Πακουμάκη: μικρή πήλινη οينوχόη (ΒΕ 05/5719)

Εικ. 13. Άργος, οικόπεδο Α. Πακουμάκη, λυχνάρια (άνω σειρά, από αριστερά προς τα δεξιά: ΒΕ 05/5728, ΒΕ 04/1703, κάτω σειρά, από αριστερά προς τα δεξιά: ΒΕ 05/5721, ΒΕ 05/5724)

Εικ. 1. Άργος, οικόπεδο Καρδαρά: κάτοψη της ανασκαφής

Εικ. 2. Άργος, οικόπεδο Καρδαρά: εργασίες συντήρησης του ψηφιδωτού

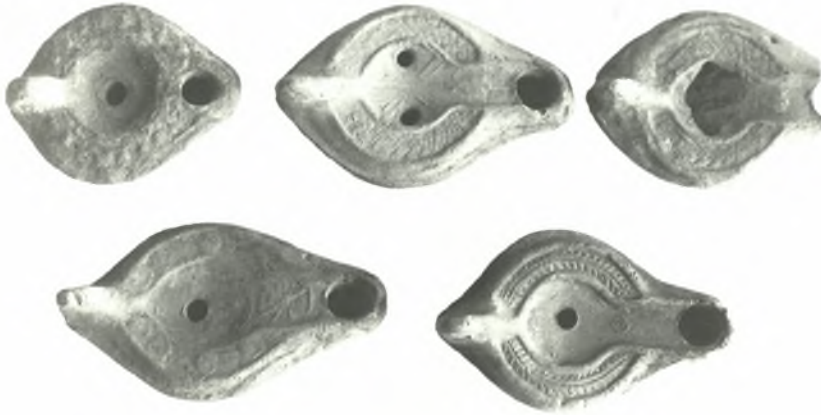

Εικ. 3. Άργος, οικόπεδο
Καρδαρά: εργασίες
συντήρησης του ψηφιδωτού

Εικ. 4. Άργος,
οικόπεδο Καρδαρά:
άποψη
του ψηφιδωτού
από τα δυτικά

Εικ. 1. Πρωτοβυζαντινά λυχνάρια βορειοαφρικανικού τύπου
(πηγή: Αρχείο Τ. Οικονόμου)

Εικ. 2. Εισηγμένη πρωτομακεδονική κούπα.
Οικόπ. ΟΤΕ (πηγή: Αρχείο Τ. Οικονόμου)

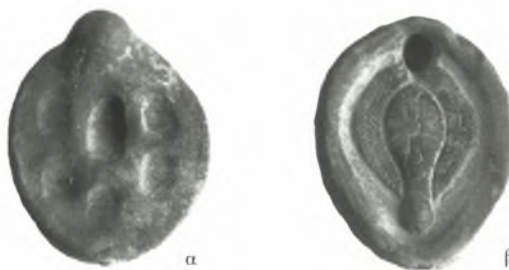
Εικ. 3. Σταμνίο με γραπτό διάκοσμο
στον ώμο (φωτ. Α. Βασιλείου)

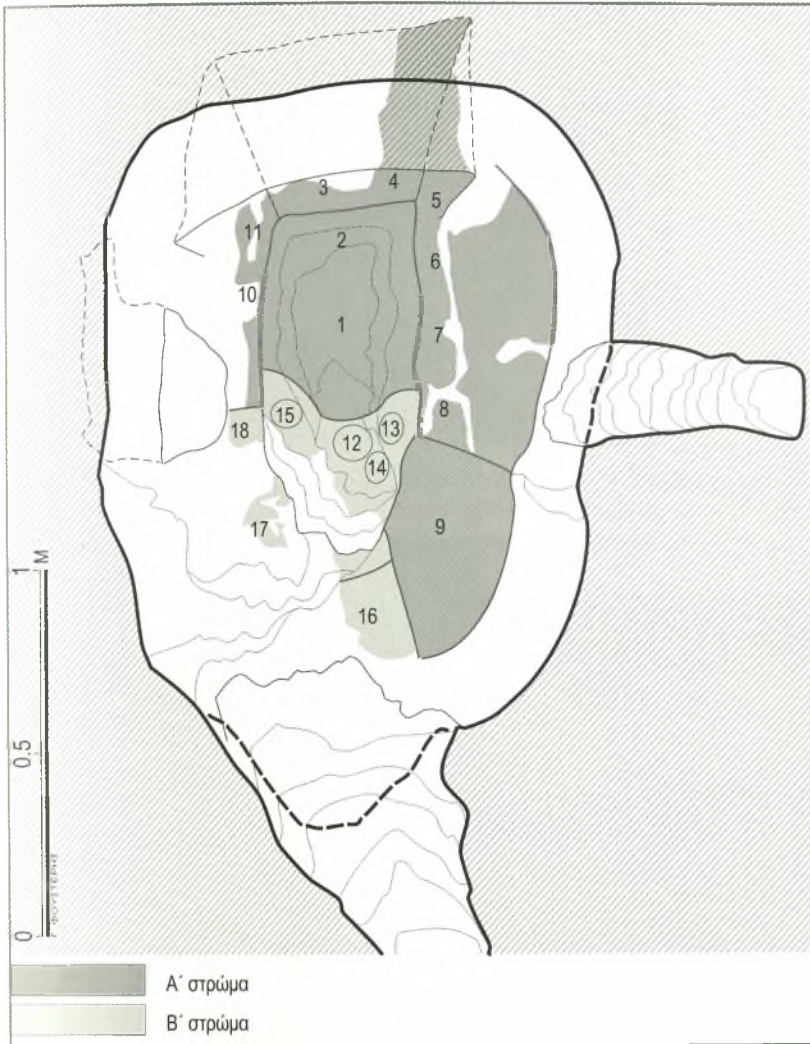
Εικ. 4. Ώστρακο με εγχάρακτη παράσταση και επιγραφή. Οικόπεδο Σελλή (πηγή: Αρχείο Τ. Οικονόμου)

Εικ. 5. Κούπα με αδρεγγάρακτο γραμμικό διάκοσμο (πηγή: Αρχείο Τ. Οικονόμου)

Εικ. 6α-β. Μήτρες λυχναριών βορειοαφρικανικού τύπου (πηγή: Αρχείο Τ. Οικονόμου)

Εικ. 1. Μονή Αβγού, ασκηταριό. Διάταξη εικονογραφικού προγράμματος (σχεδίαση Πύργος Φουστέρης)

Πρώτο στρώμα: 1. Χριστός Παντοκράτωρ, 2. Άγγελος (;), 3. Κατεστραμμένη παράσταση (Χριστός της Δέησης), 4. Κατεστραμμένη παράσταση, ιεράρχης (Άγιος Νικόλαος), 5. Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος, 6. Άγιος Βασίλειος, 7. Στρατιωτικός άγιος, 8. Αγία μάρτυς, 9. Αρχάγγελος Μιχαήλ, 10. Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος, 11. Θεοτόκος

Δεύτερο στρώμα: 12–15. Μετάλλια με προτομές αγίων και προφητών, 16. Ευαγγελισμός (Γαβριήλ), 17. Κατεστραμμένη παράσταση (απροσδιόριστα ίχνη), 18. Κατεστραμμένη παράσταση (ίχνη από φωτοστέφανο αγίας)

Εικ. 2. Μονή Αβγού, ασκηταριό. Χριστός της Δέησης και ιεράρχης (Άγιος Νικόλαος), σήμερα κατεστραμμένη παράσταση (αφ. 3 και 4) (πηγή: *Φωτογραφικό Αρχείο Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου Αθηνών*, αρ. αρν. ΒΙΕ 18-5)

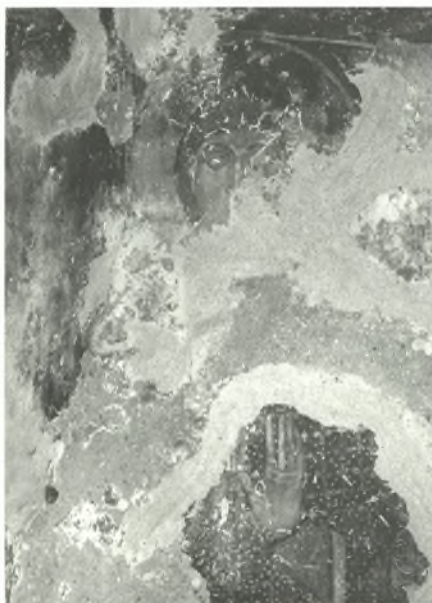
Εικ. 3. Μονή Αβγού, ασκηταριό. Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος (αφ. 5)

Εικ. 4. Μονή Αβγού, ασκηταριό. Άγιος Βασίλειος (αφ. 6)

Εικ. 5. Μονή Αβγού, ασκηταριό.
Παράσταση του Χριστού
Παντοκράτορα πάνω από
την αγία τράπεζα (αφ. 1 και 2)

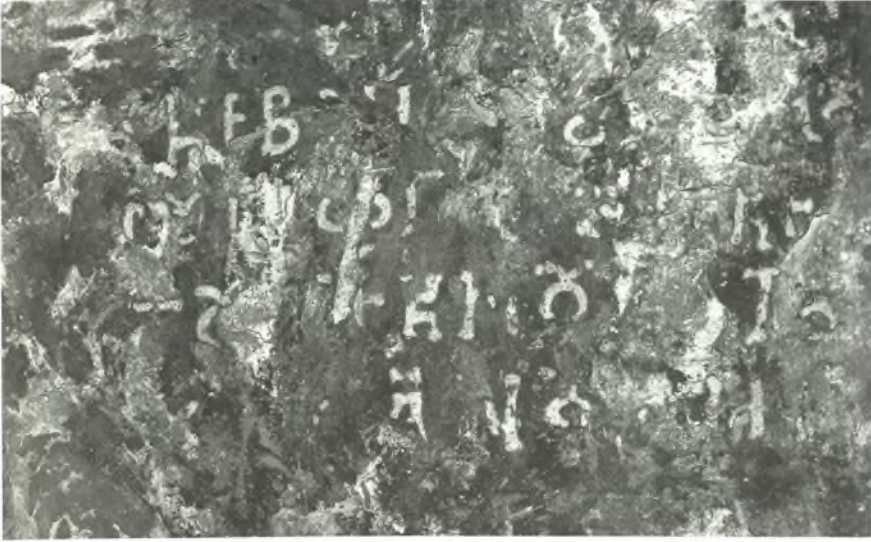
Εικ. 6. Μονή Αβγού, ασκηταριό.
Αγία μάρτυς (αφ. 8)

Εικ. 7. Μονή Αβγού, ασκηταριό.
Νεαρός στρατιωτικός άγιος (αρ. 7)

Εικ. 8. Μονή Αβγού, ασκηταριό.
Αρχάγγελος Μιχαήλ (αρ. 9)

Εικ. 9. Μονή Αβγού, ασκηταριό. Αφιερωματική επιγραφή

Εικ. 10. Μονή Αβγού, ασκηταριό. Άγιος Ανδρέας ή προφήτης

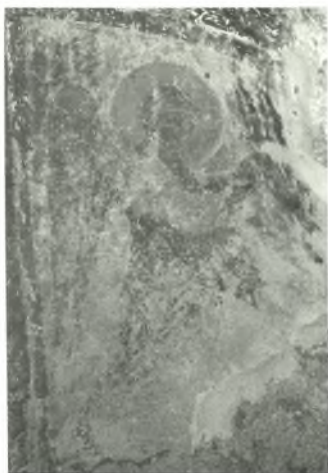

Εικ. 11. Μονή Αβγού, ασκηταριό. Αγία Άννα
(σήμερα κατεστραμμένη παράσταση)
(πηγή: Φωτογραφικό Αρχείο Βυζαντινού
και Χριστιανικού Μουσείου Αθηνών,
αρ. αρν. ΒΙΕ 18-2)

Εικ. 12. Μονή Αβγού, ασκηταριό. Παναγία
Βρεφοκρατούσα και Αγία Κυριακή
(σήμερα κατεστραμμένη παράσταση)
(πηγή: Φωτογραφικό Αρχείο Βυζαντινού
και Χριστιανικού Μουσείου Αθηνών,
αρ. αρν. ΒΙΕ 18-4)

Εικ. 13. Μονή Αβγού, ασκηταριό.
Αρχάγγελος Γαβριήλ από τον
Ευαγγελισμό (αρ. 16)

Εικ. 1. Ο ναός της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος στο Πλατανίτι. Φωτογραφία Adolph Struck (1908)

Εικ. 2. Ο ναός όπως ήταν το 2007, πριν τις ανασκαφικές εργασίες

Εικ. 3. Ο ναός της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος στο Πλατανίτι. Φωτογραφία Γ. Λαμπάκη

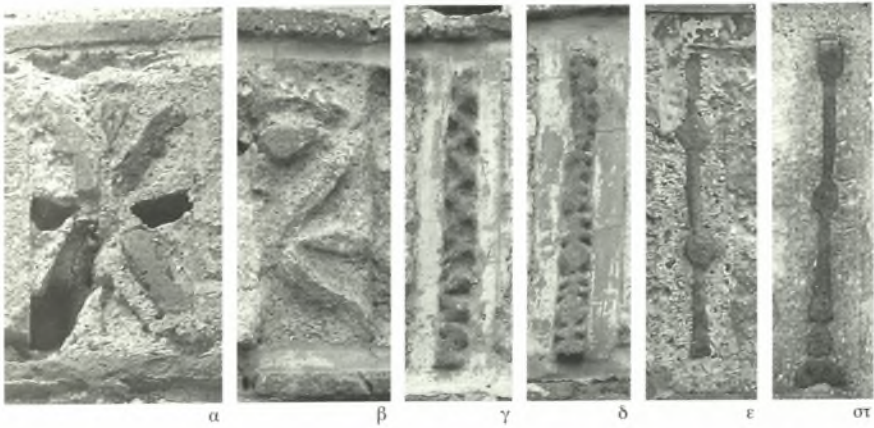
Εικ. 4. Το παράθυρο της αφίδας του Ιερού. Διακρίνεται καθαρά ο μεσαίος πώρινος λοβός του τρίλοβου παραθύρου

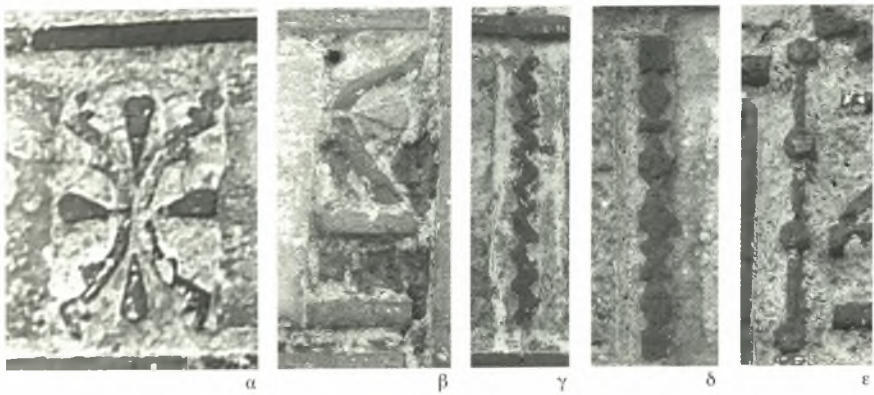
Εικ. 5. Η θύρα στα δυτικά μετά το πέρας της ανασκαφικής διερεύνησης

Εικ. 6. Η βόρεια θύρα μετά το πέρας της ανασκαφικής διερεύνησης

Εικ. 7. Πλατανίτι. Κεραμοπλαστικός διάκοσμος

Εικ. 8. Νέο Ηραίο (Χώνικας). Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου.
Κεραμοπλαστικός διάκοσμος

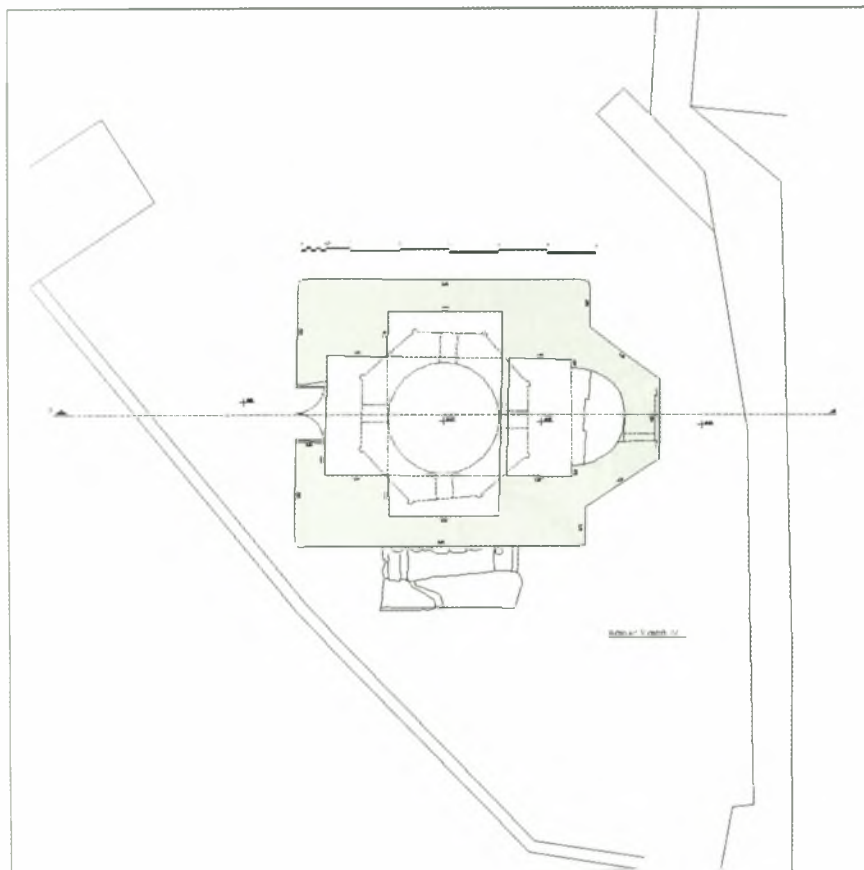
Εικ. 9. Η βόρεια όψη του μνημείου πριν από την αποκατάσταση του 1959. Φωτογραφία Adolph Struck (1908)

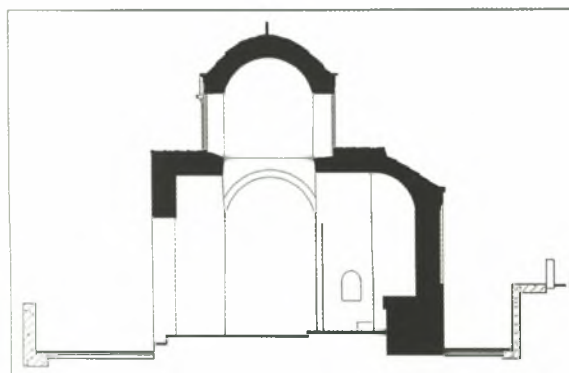
Εικ. 10. Η βόρεια όψη του μνημείου σήμερα. Με λευκό χρώμα σημειώνεται η προσθήκη νέου υλικού. Με σκούρο η αντικατάσταση φθαρμένου. Με το βέλος σημειώνεται η θέση του κεραμοπλαστικού

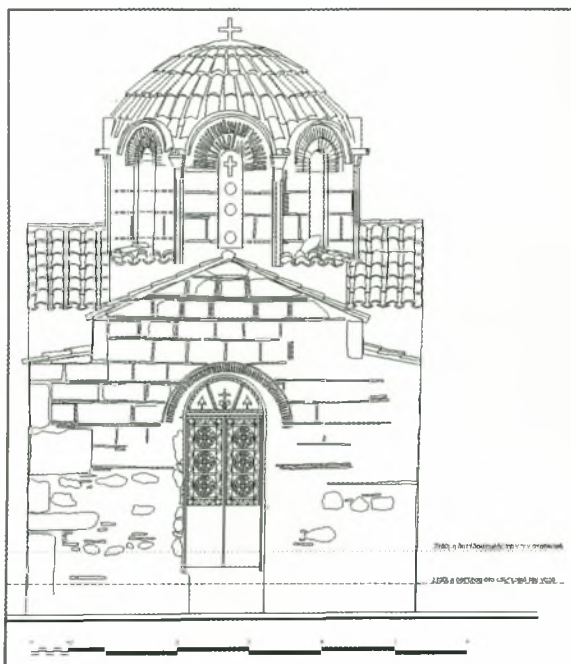
Εικ. 11. Η νότια όψη του μνημείου σήμερα. Στο μέσο του νότιου τοίχου διακρίνεται η ταφική κατασκευή

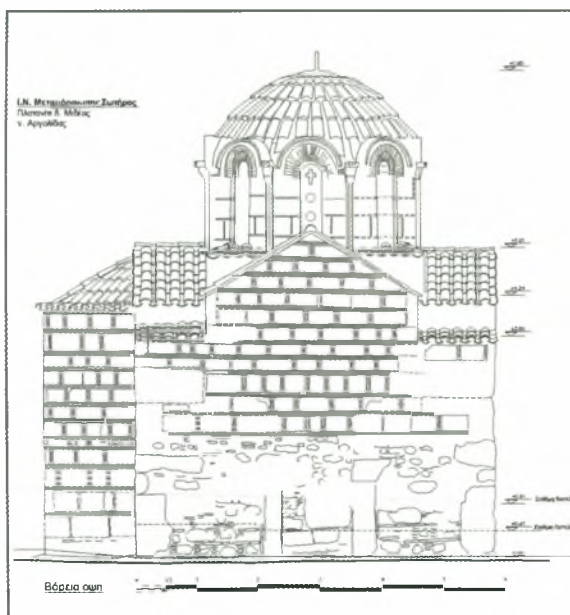
Εικ. 12. Γενικό τοπογραφικό μετά το πέρας της ανασκαφής.
Στο μέσο του νότιου τοίχου διακρίνεται η ταφική κατασκευή

Εικ. 13. Κατά μήκος τομή.
Φαίνεται το βάθος
της επίχωσης
και το σημερινό ύψος
του δαπέδου

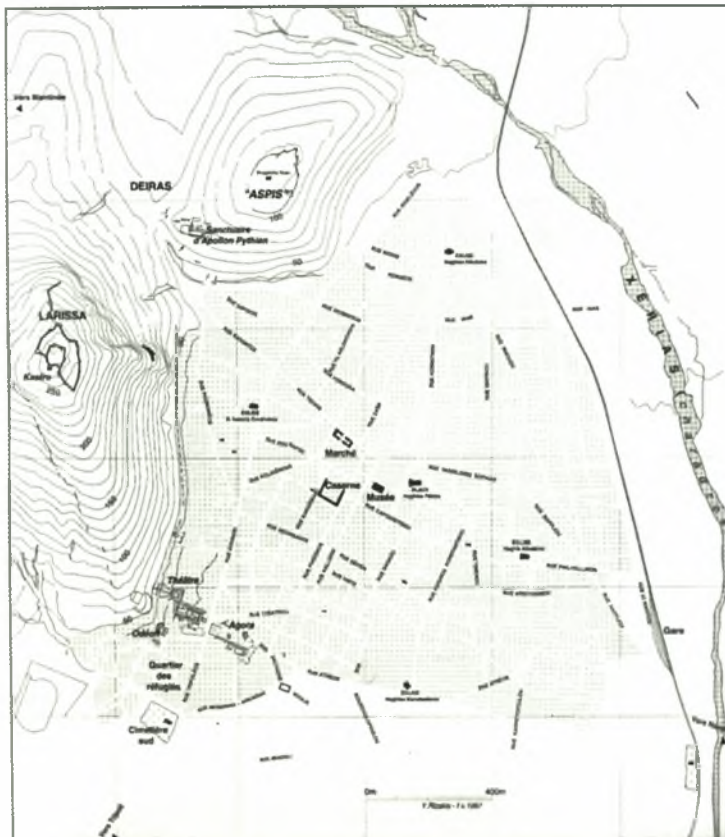
Εικ. 14. Η δυτική όψη του μνημείου μετά το πέρας της ανασκαφής

Εικ. 15. Βόρεια όψη

Εικ. 1. Ο ναός του Αγίου Κωνσταντίνου, από ΝΑ

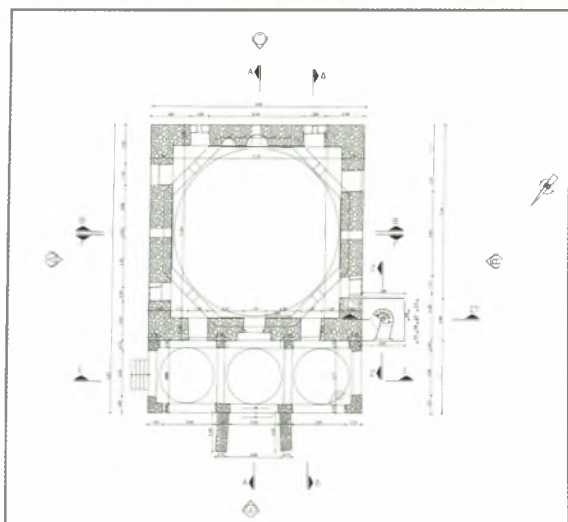

Εικ. 2. Τοπογραφικό διάγραμμα του Άργους με τα κυριότερα μνημεία (Pariente – Touchais 1998, πίν. V)

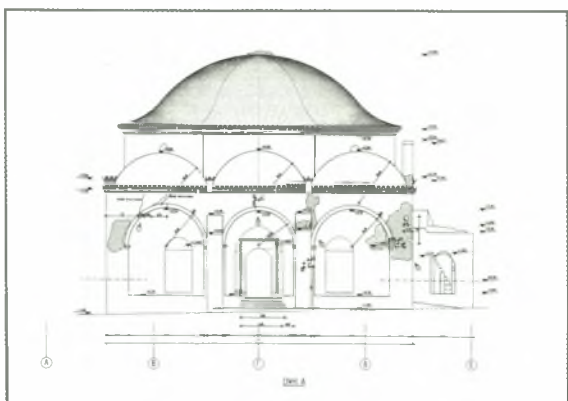

Εικ. 3. Ο ναός του Αγίου Κωνσταντίνου, νοτιοδυτική πλευρά (αρχαία Έφα)

Εικ. 4. Κάτοψη του ναού του Αγίου Κωνσταντίνου (αρχαία Τεχνικής Υπηρεσίας Δήμου Άργους)

Εικ. 5. Τομή του ναού του Αγίου Κωνσταντίνου (αρχαία Τεχνικής Υπηρεσίας Δήμου Άργους)

Εικ. 6. Κεντρική είσοδος του ναού

Εικ. 7. Νοτιοδυτική πλευρά του ναού
με πλάγια θύρα

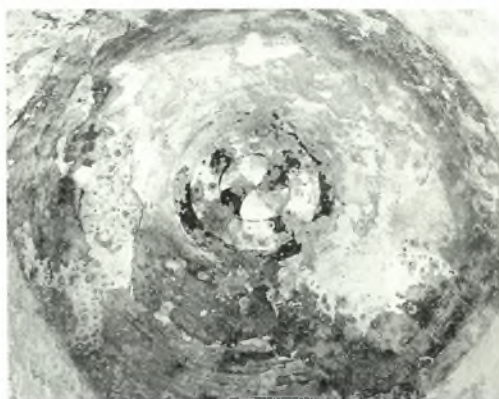
Εικ. 8. Το προστώο, από ΒΑ

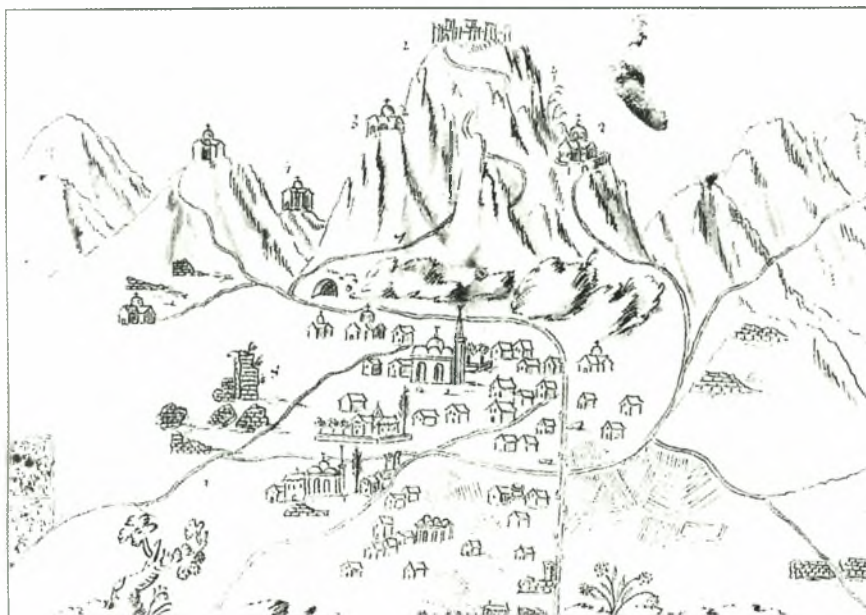
Εικ. 9. Άποψη
θολίσκων
και θόλου

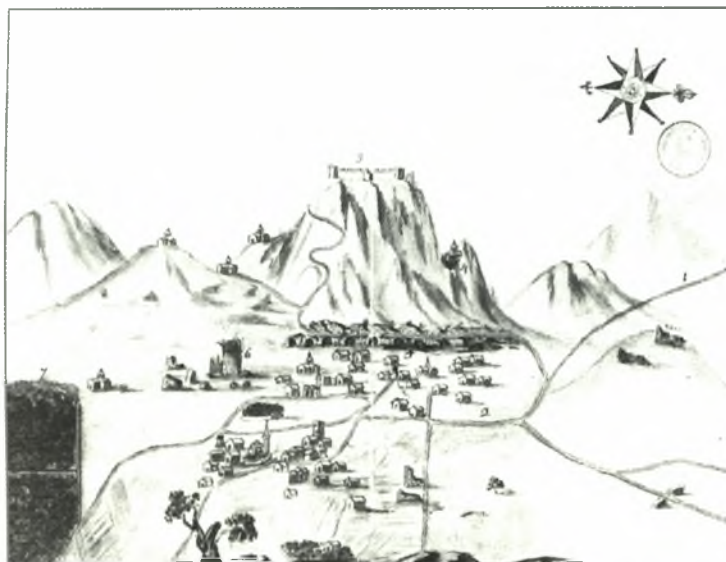
Εικ. 10. Η είσοδος του μναρέ

Εικ. 11. Εσωτερικό θολίσκου
με ίχνη γραπτού διακόσμου

Εικ. 12α. Μ. Fourmont (1729): Άποψη του Άργους, από ανατολικά (Sève 1993, 53–54)

Εικ. 12β. Μ. Fourmont (1729): *Topographia Urbis Argos et Viciniae* (Sève 1993, 53–54)

Εικ. 13α. L.-F. Cassas ή L.-F.-S. Fauvel (1782 ;) : Άργος από Δυτικά
(Pariente – Touchais 1998, 430–437)

Εικ. 13β. L.-F. Cassas ή L.-F.-S. Fauvel. Ερμηνευτικό σκαρίφημα προηγούμενης εικόνας.
Με τον αρ. 3 σημειώνεται το τζαμί της αγοράς και με τον αρ. 4 το τζαμί της ΝΑ
συννοικίας (Sève 1979, πίν. XV bis a)

Εικ. 14α. L.-F. Cassas ή L.-F.-S. Fauvel (1782 ;) : Άργος από Ανατολικά
[στην πραγματικότητα από ΒΑ] (Pariente – Touchais 1998, 430–437)

Εικ. 14β. L.-F. Cassas ή L.-F.-S. Fauvel. Ερμηνευτικό σκαρίφημα προηγούμενης εικόνας.
Με τον αρ. 3 σημειώνεται το τζαμί της αγοράς και με τον αρ. 4 το τζαμί της ΝΑ
συννοικίας (Sève 1979, πίν. XV bis b)

Εικ. 15. W. Walker (1803): *Νότια όψη του Αργους* [στην πραγματικότητα από ανατολικά] (Pariente – Touchais 1998, 430–437)

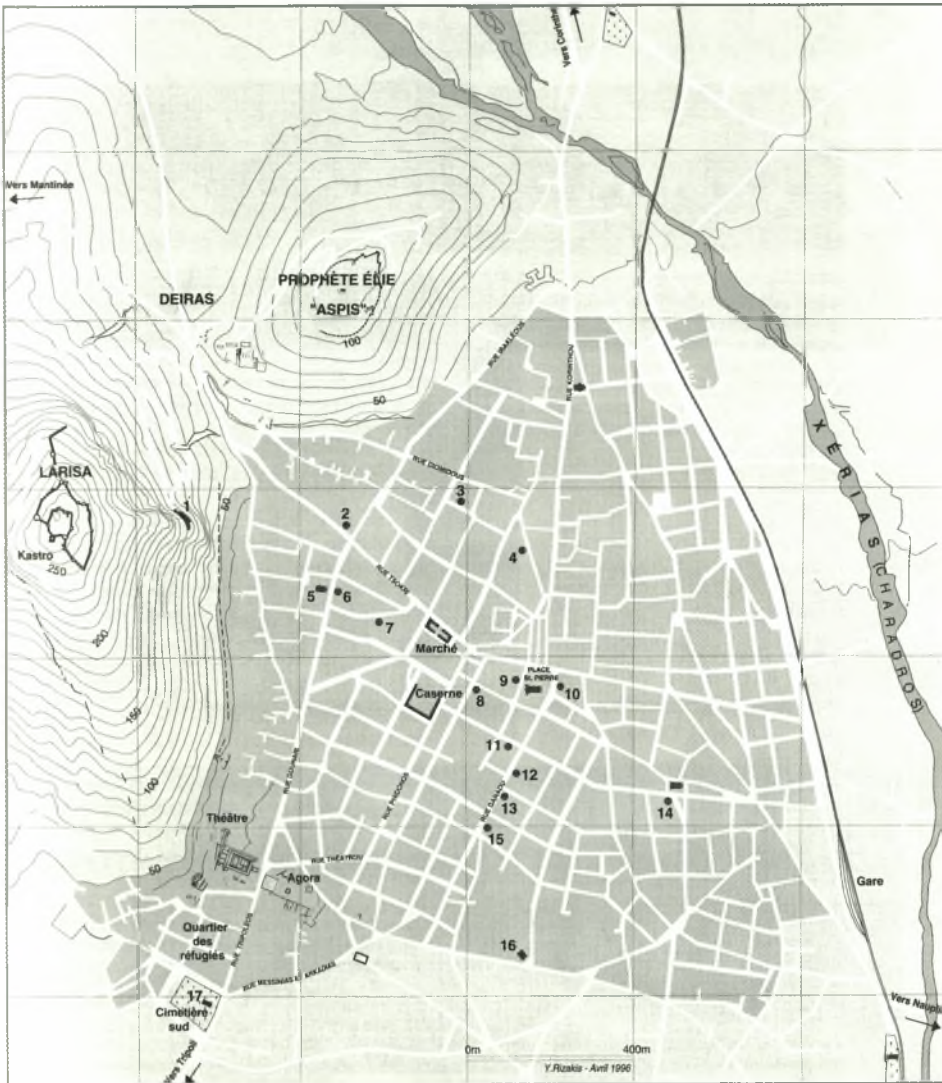
Εικ. 16. W. Gell (1805): *Αποψη από τη Λάρισα* (Pariente – Touchais 1998, 430–437)

Εικ. 17. Ch. R. Cockerell (1811): Άργος [άποψη από νότια]
(Pariente – Touchais 1998, 430–437)

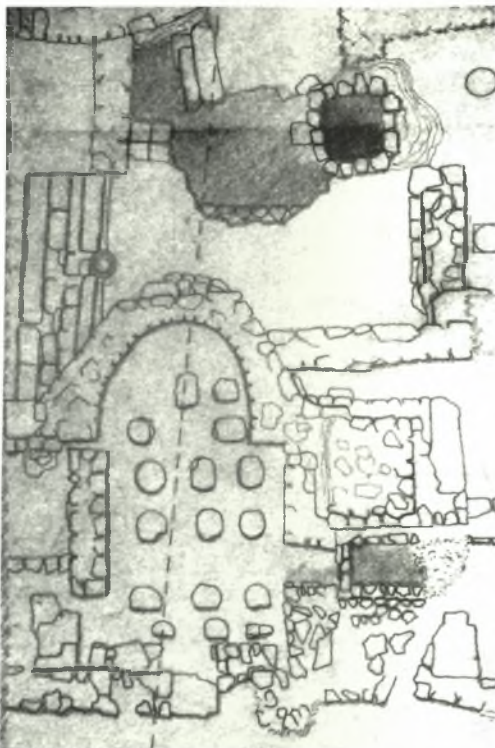
Εικ. 18. H. W. Williams (1817): Άργος [άποψη από τη Δειράδα]
(Pariente – Touchais 1998, 430–437)

Εικ. 1. Άργος, τοπογραφικό της σύγχρονης πόλης

(πηγή: M. Piérart – G. Touchais, *Argos. Une ville grecque de 6000 ans*, Paris 1996, 102, σχέδ. II)

Εικ. 2. Άργος, οικόπεδο Φλώρου: κάτοψη της ανασκαφής του μεσοβυζαντινού λουτρού (Αρχείο Τ. Οικονόμου)

Εικ. 3. Άργος, οικόπεδο Φλώρου: άποψη του μεσοβυζαντινού λουτρού από τα δυτικά (Αρχείο Τ. Οικονόμου)

Εικ. 4. Άργος, οικόπεδο Φλώρου: γλυπτά από το μεσοβυζαντινό λουτρό, κοσμήτης και κομβίο (Αρχείο Τ. Οικονόμου)

Εικ. 5. Άργος, ναός Αγίου Κωνσταντίνου: μαρμάρινο πλαίσιο θύρας (Αρχείο Τ. Οικονόμου)

6

7

Εικ. 6-8. Άργος, δείγματα
κεραμικής των εργαστηρίων
της πόλης, 11ος-14ος αι.
(Αρχείο Τ. Οικονόμου)

8

Εικ. 1. Καθολικό Παλαιάς Μονής Ταλαντίου. Άποψη από τα ανατολικά
(Αρχείο Τ. Οικονόμου)

Εικ. 2. Καθολικό Παλαιάς Μονής Ταλαντίου. Άποψη από τα νοτιοδυτικά
(Αρχείο Τ. Οικονόμου)

Εικ. 3. Καθολικό
Παλαιάς Μονής
Ταλαντίου.
Δυτική είσοδος
(Αρχείο Τ. Οικονόμου)

Εικ. 4. Καθολικό Παλαιάς Μονής Ταλαντίου. Ιερό βήμα, η Ανάληψη
(Αρχείο Τ. Οικονόμου)

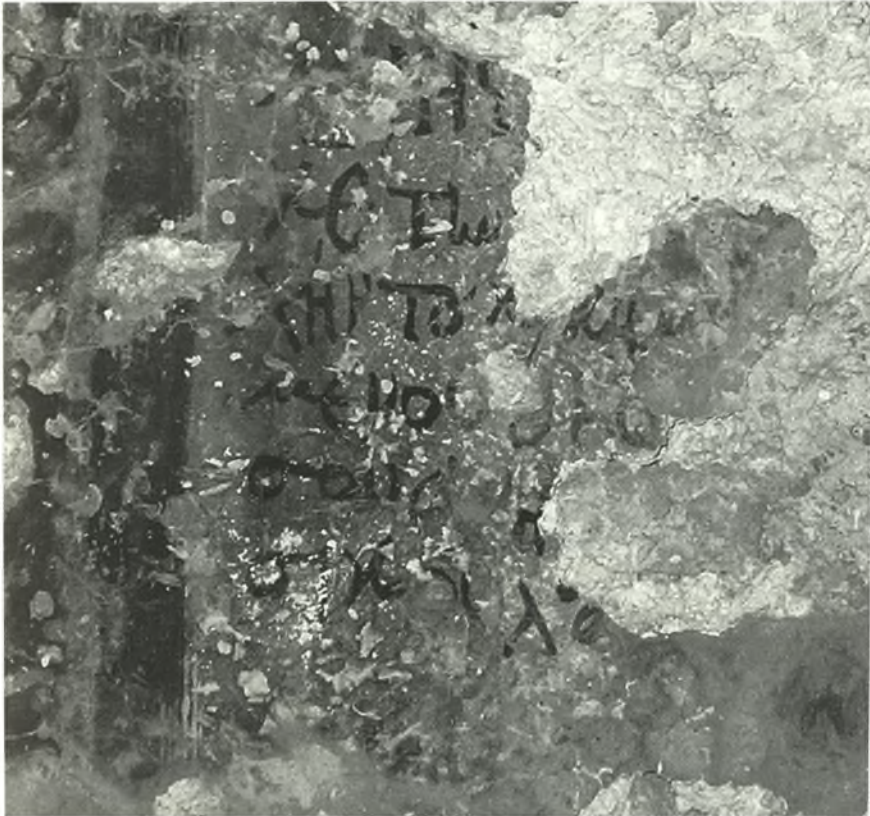
Εικ. 5. Καθολικό Παλαιάς Μονής Ταλαντίου.Νάρθηκας, οι τοιχογραφίες της τρουλοκαμάρας (Αρχείο Τ. Οικονόμου)

Εικ. 6. Καθολικό Παλαιάς Μονής Ταλαντίου. Κυρίως ναός, ο άγιος Νικόλαος (Αρχείο Τ. Οικονόμου)

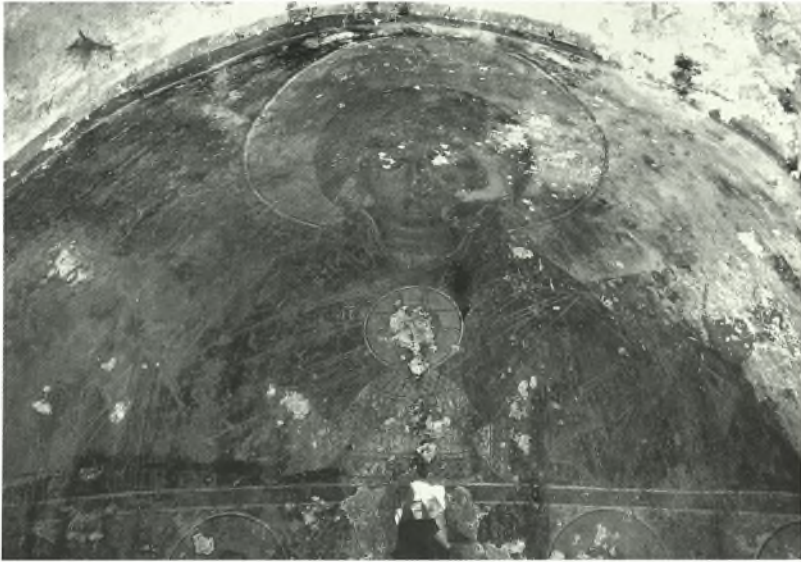

Εικ. 7. Καθολικό Παλαιάς Μονής Ταλαντίου. Νάρθηκας, η Βαΐσφορος και οι Μυροφόρες (Αργείο Γ. Οικονομίου)

Εικ. 8. Καθολικό Παλαιάς Μονής Ταλαντίου, λείψανα κτητορικής επιγραφής
(Αρχείο Τ. Οικονόμου)

Εικ. 9. Καθολικό Παλαιάς Μονής Ταλαντίου. Παρεκκλήσιο, η Πλατυτέρα
(Αρχείο Τ. Οικονόμου)

Εικ. 10. Καθολικό Παλαιάς Μονής
Ταλαντίου. Παρεκκλήσιο,
η αγία Κυριακή
(Αρχείο Τ. Οικονόμου)

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΤΜΗΜΑ ΙΑΚΑ

ISBN 978-960-89589-4-4